ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 4

ВІННИЦЯ
2002

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 4

ВІННИЦЯ
2002

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2002. - 264с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 26 квітня 2000 р. (протокол № 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
А.Т. Давидюк – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Іваницька – *доктор історичних наук, доцент;*
М.М. Кравець – *доктор історичних наук, професор;*
В.І. Кучер – *доктор історичних наук, професор;*
О.Г. Лойко – *кандидат історичних наук, професор;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, доцент;*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – *доктор історичних наук, професор;*
В.К. Борисенко – *доктор історичних наук, професор;*

© Автори статей 2002

ЗМІСТ

Н.М. Шунда, А.К. Лисий

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ.....8

П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ВІННИЦЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.....11

Історія України

І.І.Заєць

СВІТОГЛЯДНІ ПРОЦЕСИ В ЕПОХУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОДІЛЛІ.....17

О.І. Криворучко

МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА В ПОЛІТИЦІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....18

О.К. Струкевич

ОРІЄНТАЦІЇ НА ПІДДАНСТВО ТА СЛУЖБУ ІНТЕРЕСАМ ВІТЧИЗНИ У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОМПЛЕКСІ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ.....20

Т.В. Кузнець

КОЗАЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД.....23

С.С. Богатчук

СТАН УКРАЇНСЬКИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....30

О.Ф. Мельничук

ГУБЕРНСЬКА УПРАВА В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....33

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ. 38

О.Є. Верещагіна

ПОЛЯКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.....40

С.І. Рудавка

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОСНІВСЬКОГО ЦУКРОВОГО ЗАВОДУ.....42

В.А.Тучинський

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА

ПОЧАТКУ ХХ СТ. 45

Т.Р. Соломонова

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗЕМСТВА 1904-1920 РР. 48

М.О. Лисенко

КРИМ В ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО 52

Я.В. Мотенко

"КУРКУЛЬСТВО" ЯК АКТИВНИЙ УЧАСНИК СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1917-1921 РР.) 56

Н.П. Кузьмінець

ДВОВЛАДДЯ В ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ 60

В.І. Петренко

ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920-1922 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ) 63

С.Л. Сергійчук

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ НА ПОДІЛЛІ У 1920-1923 РР. 68

О.А. Мельничук

КОМНЕЗАМИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОДІЛЛІ 74

Ю.С. Степанчук

МІСЦЕ РОБІТНИКІВ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ 77

О.Г. Лойко

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ 80

В.М. Мазур

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. 83

О.О. Лойко

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ НЕПУ 86

О. Галамай

ПРАВОСЛАВ'Я НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РР. ХХ СТ. 89

О.А. Коляструк

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО АВАНГАРДНОГО МИСТЕЦТВА 92

О.Я. Дуднік

СТУДЕНТСТВО ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ. 97

С.С. Плахотнюк

КРАХ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ В 20-30-х РОКАХ ХХ СТ. В УКРАЇНІ 101

В.П. Воловик, П.С. Григорчук

В.Д. ОТАМАНОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ, ОРГАНІЗАТОР

КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА ПОДІЛЛІ 108

І.С. Зуляк

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919-1939 РР)..... 116

О.П. Рабенчук

РОБСЕЛЬНСПЕКЦІЯ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УСРР. СФЕРА РАДІОМОВЛЕННЯ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.) 118

А.І. Безуглий, Н.О. Гушинець

РЕПРЕСІЇ СЕРЕД ПРАЦІВНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ВІННИЧЧИНИ У 30-ТІ РР. ХХ СТ. 122

Б.Є. Трофим'як

НЕЗЛАМНИЙ МИХАЙЛО СОРОКА – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСТВА В ПРАЗІ (1926-1936 РР.), ПРОВІДНИК НАЦІЇ В КОНЦТАБОРАХ (1940-1971 РР.) 125

С.Д. Гальчак

СИЛИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ 128

Ю.О. Ніколаєць

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941-1944 рр..... 138

В.В. Кононенко

ПРОВЕДЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ 1947 Р. НА ВІННИЧЧИНІ..... 143

Ю.Г. Пилявец

УКРУПНЕНИЕ КОЛХОЗОВ УКРАИНЫ (1949-1950 ГГ.): ПРИЧИНЫ, ХОД, ПОСЛЕДСТВИЯ 147

К.М. Ніколаєць

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ У 1950-Х РОКАХ..... 149

І.М. Романюк

ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНИЦТВА НА СЕЛІ В КІНЦІ 50-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. 154

К.І. Левчук

НЕФОРМАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (1986-1988 РР.)..... 158

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЧИМИ ПРОЦЕСАМИ (80 – ПОЧ. 90-Х РР. ХХ СТ.)..... 164

Л.С. Мельничук

ГОНЧАРНІ ПРОМИСЛИ ПОДІЛЛЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Є.Ю. СПАСЬКОЇ..... 167

О.П. Конотопенко

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ 171

Г.Я. Буртяк

УКРАЇНА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН 174

Всесвітня історія

О.М. Круковська

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РАННЬОГО ГОТИЧНОГО МИСТЕЦТВА..... 179

В. Томулец

РОЛЬ БЕССАРАБСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ТОРГОВОЙ БУРЖУАЗИИ В ПРИОБЩЕНИИ БЕССАРАБИИ К ОБЩЕРОССИЙСКОМУ РЫНКУ (1812-1868 ГГ.)..... 181

Т.М. Кучебо

ШЛЮБ ТА СІМ'Я В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДИСКУСІЇ СЕРЕДИНИ 20-Х РР. ХХ СТ. 186

Л.М. Алексієвець

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ. ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ..... 189

А.В. Войнаровський

ПОЛЬЩА НА ШЛЯХУ ДО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1944-1945 РР.)..... 201

А.О. Несторович

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ 205

В.Ю. Годлевська

РЕСТАВРАЦІЯ МОНАРХІЇ ЯК ФАКТОРУ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА СТАБІЛЬНОСТІ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПОСТФРАНКІЗМУ (1975-1982 РР.) 208

О.А. Неприцький

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Й НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (90-ті рр. ХХ ст.)..... 211

К. Соломон

СТАНОВЛЕНИЕ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА..... 216

Історіографія та джерелознавство

Ю.І. Поп

ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "SLOVANSKY PREHLED" (1950-1970 рр.)..... 220

М.В. Стопчак

ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ З ДЕЯКИХ КЛЮЧОВИХ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 224

С.І. Дровозюк

МАСОВИЙ РЕЛІГІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 234

А.М. Тростогон

ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР НА УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 240

М.В. Коннова

ІСТОРІОГРАФІЯ УЧАСТІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ БРИГАД У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ В ІСПАНІЇ 1936-1939 РР. 244

І.П. Мельничук

ЗВІТИ ВІДДІЛІВ ДПУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. 248

П.М. Кравченко

КОМАНДИРИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ: ПОЇЗДКИ В. МОЛОТОВА І Л. КАГАНОВИЧА В УКРАЇНУ ТА НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ. 1932-1933 РР. /ЗА РЕД. В. ВАСИЛЬЄВА, Ю. ШАПОВАЛА. – К., ГЕНЕЗА, 2001. – 399 С. 250

Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко

О.Ф. МЕЛЬНИЧУК. АДМІНІСТРАТИВНИЙ АПАРАТ ТА ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ. - ВІННИЦЯ: ВЕЛЕС. -2001. -192 с. 253

С.Л. Калитко

О.М. ЗАВАЛЬНЮК, С.В. ОЛІЙНИК. УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМЯ НА ПОДІЛЛІ. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: АБЕТКА-НОВА.-2001.-148 с. 255

В.В. Дудар, В.П. Дудар

ФЕНОМЕН „ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ" В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ 256

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Н.М. Шунда, А.К. Лисий

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Родовід навчального закладу сягає сивої давнини, коли вінницьке православне братство Кузьми і Дем'яна в останній чверті XVI століття відкрило школу, в якій навчалися діти міщан. Дещо пізніше, у 1632 р., зусиллями відомого діяча української культури Петра Могили було засновано Вінницьку православну колегію, яку в стародавніх актах інколи називають академією. Ця академія чимало зробила в справі поширення освіти серед українського населення та розвитку української культури взагалі. В ній працювали Кальнофойський, Івашкевич, Літопольський та інші викладачі, що виховували учнів в дусі патріотизму. На уроках вони викривали ворожу діяльність єзуїтів, брали активну участь у боротьбі міщан проти феодалів[1]. З 1814 р. діяла губернська гімназія. Вона мала бібліотеку, ботанічний сад та кабінети. У Вінницькій гімназії в різний час навчалися передові діячі культури, серед них – борець проти кріпацтва С.М. Олійнічук, відомий польський поет Северин Гощинський, історик і лікар Йосип-Антоній Роллє[2].

Думка про відкриття у Вінниці вчительського інституту зародилась в середовищі освічених вінницьких громадян ще на початку XX століття. Починаючи з грудня 1907 р., Вінницька міська дума неодноразово порушувала про це клопотання перед владою[3]. Ці прохання закінчились тим, що 5 червня 1912 р. міністр народної освіти Російської імперії розпорядженням за № 24688 дозволив відкрити з 1 липня 1912 р. в м. Вінниці Подільської губернії вчительський інститут з міським училищем при ньому (симптоматично, що і сьогодні при ВДПУ діє педагогічне училище)[4]. Цей документ надійшов від попечителя Київського учбового округу на ім'я П.О. Андріанова, директора місцевої чоловічої гімназії. Він і готував інститут до відкриття. Місто безкоштовно надало новоствореному навчальному закладу невеликий двоповерховий корпус на Замості по вулиці Велика Олександрівська, побудований за проектом міського архітектора Г. Артинова[5].

Офіційне відкриття та початок занять у Вінницькому вчительському інституті відбулися 14 вересня 1912 р. о першій годині дня. Перед початком навчання відслужили молебень. Було також зачитано вітання попечителя Київського навчального округу А. Деревицького. Він побажав новоствореному учительському інституту "бути сіячем розумних понять і добрих звичаїв, а вихованцям бути провідниками серед населення принципів християнської любові і відданості церкві, престолу і батьківщині"[6].

Спочатку в інституті навчалось 25 студентів, у наступні роки "його контингент дещо зростав, але не сягав і ста осіб. Це були переважно випускники учительських семінарій, церковно-учительських шкіл, педагогічних курсів, а також ті, що отримали звання вчителя за особливим іспитом. Інститут готував учителів для початкових шкіл, отож вступало до нього чимало вихідців з сільської місцевості[7]. Навчання проводилося лише російською мовою. На перших двох курсах студенти вивчали церковнослов'янську і російську мови, теорію та історію російської словесності, алгебру, арифметику, геометрію, тригонометрію, історію, географію, фізику, природознавство, Закон Божий, гігієну, каліграфію, креслення, малювання, гімнастику, а на третьому – загальну методику викладання, дидактику, психологію, проходили педагогічну практику[8]. Помітна увага, отже, зверталася на фахову підготовку вчителя.

У вересні 1912 р. директором інституту було призначено статського радника, кандидата богослов'я М.Д. Запольського, який обіймав цю посаду до 1922 р. Він народився 1871 р. в Уфимській губернії в родині службовця. Закінчив Московську духовну академію зі ступенем кандидата. З 1896 р. працював у Симбірському і Казанському вчительських інститутах[9], а у керованому ним Вінницькому інституті викладав педагогіку та психологію[10]. Це була досить освічена людина, енергійний організатор навчального процесу.

Серед перших викладачів інституту – випускник Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька А.С. Карагаєв (курс загальної історії), випускник Харківського університету В.П. Гришков (географія), випускник фізико-математичного факультету Київського університету В.С. Єрмолаєв (математичні дисципліни), кандидат богослов'я В.П. Покровський[11]. Окремі випускники інституту згодом досягни визнання в різних галузях науки і мистецтва. Так, С.І. Килимник став відомим українським етнографом і фольклористом, автором праці "Український рік у народних звичаях в історичному освітленні" в 6 томах[12].

Після Лютневої революції у зв'язку з українізацією в інституті відбулися певні позитивні зміни: введено курси української мови, української літератури, історії України. На перешкоді українізації стала громадянська війна: національних кадрів не вистачало, українські інтелігенти гинули від куль, голоду, пошестей.

У своїй біографії наша кузня педагогічних кадрів притерпіла ряд змін: в березні 1919 р. учительський інститут став вищим навчальним закладом; у 1920 р. учительський інститут був реорганізований у Вінницький інститут народної освіти (ВІНО); згідно рішення уряду України в 1930 р. став називатись інститутом соціального виховання; з 1933 р. діє як педагогічний аж до лютого 1998 р., коли постановою кабінету міністрів на його базі було утворено Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Отже, зазираючи в майбутнє, бачимо Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського в нерозривному зв'язку єдності поколінь: братська школа - колегіум - гімназія - учительський інститут - педагогічний інститут - педагогічний університет. За 90 років свого існування інститут-університет підготував понад 52 тисячі фахівців: учителів початкового навчання, математики, фізики, хімії, біології, географії, історії і права, трудового навчання, іноземної мови, фізичного виховання, музики, філології.

В університеті функціонують дев'ять факультетів: філологічний, фізико-математичний, природничо-географічний, історичний, іноземних мов, підготовки учителів початкових класів, педагогічно-індустріальний, музично-педагогічний, фізичного виховання, де навчаються 8620 студентів, у т.ч. за денною формою навчання – 4840. Ведеться підготовка магістрів з 11 спеціальностей, які акредитовано за IV рівнем. Структурним підрозділом є училище педагогічного університету, створене на базі Вінницького педагогічного училища, яке ліквідовано. У ньому навчаються близько 1000 студентів.

З 2000 р. при університеті відкрито ліцей-інтернат з дворічним терміном навчання. У ліцеї ведеться поглиблена підготовка кращих учнів Вінницької області з двох напрямків: фізико-математичного і фізичного виховання.

Підготовка вчителів ведеться переважно за поєднаними спеціальностями, наприклад, математика і фізика, математика і основи економіки, математика і основи інформатики, географія і біологія, англійська і німецька мова, українська мова і література та англійська мова, українська мова і література та українознавство, початкове навчання і практична психологія, початкове навчання і англійська мова та ін. Такий підхід до підготовки вчителів дозволить до певної міри соціально захистити їх у майбутній трудовій діяльності.

В університеті діє система профорієнтаційної роботи із залученням до навчання здібної молоді. На факультетах працюють школи "юного лінгвіста", "юного географа", "молодого математика і фізика". Університет має договори на співпрацю з багатьма вищими навчальними закладами першого рівня акредитації та різними середніми закладами освіти Вінницької, Житомирської, Хмельницької та Івано-Франківської областей, серед заходів якого передбачено зарахування їх випускників на навчання в університет за наслідками співбесіди. При університеті функціонує філія МАН гуманітарного напрямку. Завдяки цьому університет щорічно має належний конкурс для вступу на навчання, в т.ч. на комерційних засадах. Так, у 2001 р. на кожних 100 планових місць було подано 385 заяв.

Навчання в університеті здійснюється українською мовою. Починаючи з 2001 р., університет переходить на оновлені навчальні плани з усіх спеціальностей. Кафедри університету здійснюють роботу щодо створення нових і внесення змін та доповнень до діючих програм відповідно до сучасних вимог. Значна увага приділяється розробці і впровадженню активних

форм і методів навчання, модульно-рейтингової системи контролю знань, комп'ютерних технологій навчання.

Викладачі кафедр проводять значну роботу щодо забезпечення навчального процесу сучасними підручниками, навчально-методичними посібниками і рекомендаціями та різноманітними дидактичними матеріалами. Тільки за останні 3 роки викладачами педуніверситету опубліковано 3107 одиниць наукової та навчально-методичної продукції загальним обсягом 3106,7 друкованих аркушів, в т.ч. 24 монографії, 144 підручники та навчально-методичні посібники. Помітна частина з них рекомендована Міністерством освіти і науки України для впровадження в навчально-виховний процес. 4 збірники наукових праць педуніверситету включені ВАК України до переліку видань, в яких можуть публікуватись основні результати дисертаційних робіт (педагогіка і психологія, історія, філологія, сучасні інформаційні технології та інноваційні технології в підготовці фахівців; методологія, теорія, досвід, проблеми).

У педуніверситеті діє система роботи з обдарованою студентською молоддю. На всіх кафедрах працюють студентські наукові гуртки і проблемні групи. Студенти беруть участь в олімпіадах, конкурсах, науково-практичних конференціях і семінарах. У 1994 р. студенти навчального закладу вибороли 7 призових, у 2000 році – 10 призових місць на II (заключному) етапі Всеукраїнських олімпіад, що забезпечило університету друге місце серед вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації, а у 2001 р. в активі вихованців вузу 12 призових місць і це знову принесло друге місце.

На 34 кафедрах педуніверситету працюють 453 викладачі, в т.ч. 42 доктори наук, професори і 222 кандидати наук, доценти. У числі викладачів – народний артист України, 7 заслужених працівників освіти і культури, 2 заслужені артисти України, заслужений тренер України, 15 відмінників освіти України. Починаючи з 1992 року, в педуніверситеті функціонує аспірантура з 11 спеціальностей та докторантура.

Науково-дослідна робота в педуніверситеті проводиться з пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки: наукові проблеми розбудови державності України, проблеми нового змісту освіти і методики навчання та виховання, проблеми охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людини, нові речовини і матеріали, фундаментальні дослідження в галузі математичних, природничих і гуманітарних наук. У їх числі 8 держбюджетних тем.

Наукові колективи активно працюють над оновленням змісту та удосконалення методики викладання навчальних дисциплін у педагогічному вузі та середній загальноосвітній школі. Активно і плідно розвивається співробітництво з Академією педагогічних наук України. Ефективно функціонує спільна з Інститутом педагогіки і психології професійної освіти АПН України науково-дослідна лабораторія з проблем впровадження нових інформаційних технологій. У 2001 р. створений спільний з інститутом української мови НАН України граматичний центр.

Чимало зроблено щодо поліпшення інформаційного забезпечення наукової діяльності. Завдяки організації комп'ютерного центру педуніверситету забезпечений широкий доступ викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів навчального закладу до інформаційних ресурсів міжнародної комп'ютерної мережі Internet.

Розширюються і зміцнюються міжнародні зв'язки: налагоджено наукове співробітництво з вищими навчальними закладами і провідними науковими центрами понад 20 країн, зокрема, США, Великої Британії, Німеччини, Італії, Швейцарії, Австралії, Росії, Польщі, Болгарії, Узбекистану, Молдови, Білорусі та інших країн.

Педуніверситет бере активну участь у різноманітних міжнародних освітніх організаціях і проектах. Успішно реалізуються програми академічних і наукових обмінів. Щороку викладачі і студенти педуніверситету виборюють престижні гранти, здійснюють педагогічну діяльність, проходять стажування чи частковий курс навчання у провідних вищих навчальних закладах інших країн. На базі педуніверситету щорічно проводяться міжнародні, республіканські, регіональні та обласні конференції й семінари. Так лише в 2000 році університет був організатором 7 міжнародних науково-практичних конференцій.

Застосовуються різноманітні форми виховання студентів відповідно до Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти.

В університеті є п’ять народних художніх колективів, які користуються широкою популярністю.

Університет має вагомі досягнення у спортивно-масовій роботі: 3 студенти були учасниками 27-х Олімпійських ігор, з них Чернявський Сергій став срібним призером з велоспорту; 3 студенти вибороли призові місця на чемпіонатах світу; 5 – стали переможцями міжнародних турнірів; на чемпіонатах України 12 студентів стали чемпіонами, а 9 – срібними призерами.

Університет має належну навчально-матеріальну базу. Спеціалізовані аудиторії, лабораторії, кабінети оснащені найновішими технічними засобами, наочними посібниками. Функціонують 5 лабораторій інформатики та обчислювальної техніки, обладнано 4 комп’ютерні класи. За фінансовою допомогою Міжнародного фонду "Відродження" створено методичний центр вивчення англійської мови, обладнаний сучасною відео- та аудіоапаратурою.

Книжкові фонди бібліотеки нараховують півмільйона одиниць. Матеріально-технічне забезпечення навчального процесу відповідає сучасним санітарно-гігієнічним вимогам, нормам протипожежної безпеки.

В університеті є 6 студентських гуртожитків, які розташовані на території педуніверситету і складають єдине студентське містечко. Для проведення дозвілля працює “Молодіжний центр”. У 2001 р. введено в експлуатацію сучасно обладнану студентську їдальню на 300 посадочних місць, функціонує санаторій-профілакторій “Педагог” на 100 місць за зміну, де оздоровлюються студенти і співробітники.

Випускники педуніверситету працюють у різних регіонах України та зарубіжжі. У їх числі сотні заслужених учителів, відмінників народної освіти. Чимало випускників університету захистили кандидатські та докторські дисертації і працюють у вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах України. Нині у складі викладачів Вінницького педуніверситету понад 150 його випускників. Серед випускників університету – високі урядові працівники, керівники державних адміністрацій різних рівнів, відомі політики, письменники, діячі науки і культури.

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського – вищий заклад освіти IV рівня акредитації, один з перших за рейтингом “Софія Київська” – ввійшов у нове тисячоліття, не зламавши традицій, досвіду, надбань, напрацьованих генієм народу, продовжує удосконалення всього навчально-виховного процесу, як того вимагає сьогодення, “Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті”, зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінниця: історичний нарис. - Вінниця, 1964. - С. 48; 2. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1972. - С 82; 3. Державний архів Вінницької області (далі -ДАВО). - Ф.54. - Оп.1. - Спр.32. - Арк. 100; 4. ДАВО. - Ф.54. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.1; 5. ДАВО. - Ф.54. - Оп.2. - Спр.62. - Арк.69; 6. ДАВО. - Ф.54. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.24; 7. Вінницький державний педагогічний інститут. Історичний нарис (1912-1997). - Вінниця, 1997. - С. 3; 8. ДАВО. - Ф.54. - Оп.1. - Спр.68. - Арк. 10; 9. ДАВО. - Ф.54. - Оп.1. -Спр.73. - Арк. 7-Ю; 10. ДАВО. - Ф.54. - Оп.1. - Спр.62. - Арк.73; 11. ДАВО. - Ф.54. -Оп. 1. - Спр.96. - Арк.32; 12. Вінницький державний педагогічний інститут. - С.4.

П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ВІННИЦЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У 2002 р. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського відзначає своє 90-річчя. Заснований ще на початку XX ст., він був другим в Україні, що готував спеціалістів-педагогів з вищою освітою. Сьогодні університет складається з 9 факультетів. Одним з найпрестижніших є історичний факультет, випускники якого стають педагогами, науковцями, політичними діячами .

Витоки факультету сягають 1919 р. За наказом Народного комісаріату освіти УСРР від 23 березня 1919 р. Вінницькому вчительському інституту був наданий статус вищого навчального закладу й оголошено набір на словесно-історичне відділення. Невдовзі, в серпні 1920 р., у зв'язку з черговою реорганізацією закладу і перетворенням його в інститут народної освіти було запроваджено підготовку вчителів за програмою словесно-історичного циклу.[1] На першому курсі словесно-історичного циклу вивчали українську історію (3 год в триместрі), на другому курсі, окрім філологічних дисциплін, історію Росії і України та спецкурс з історії Риму (4 год). На третьому і четвертому курсах викладалася практика викладання і методика історії (по 2 год). Вивчення історії охоплювало період з первісного суспільства до новітньої історії Росії і України.[2] У 1923 р. був введений курс права і радянської конституції, який читав лектор Коган.[3] З 1930 р. в інституті функціонувало історико-економічне відділення інституту соціального виховання.

10 липня 1933 р. постановою Народного комісаріату освіти України Вінницький інститут соціального виховання був реорганізований у педагогічний, було визначено номенклатуру профілів підготовки педагогічних кадрів. Відповідно з нею було організовано історичний факультет педагогічного інституту з чотирирічним терміном навчання. У 1935 р. було створено кафедру історії, якою керувала педагог Л.Я. Комірова. Через три роки її поділено на дві кафедри – історії СРСР і загальної історії. На ті часи припадає початок педагогічної діяльності Я.П. Зінчука, М.Б. Рубіна та інших молодих викладачів історії, які чимало зробили для організації навчального процесу на факультеті і підготовки вчителів історії в передвоєнний період.

Створення та діяльність факультету відбулися в складних умовах: недостатньою була навчально-матеріальна база, не вистачало досвіду в організації навчально-виховного процесу, чимало студентів змушені були вечорами підпрацьовувати. Зовсім скромними були умови мешкання у студентському гуртожитку, гострою була нестача житла для викладачів.

Чорною смугою по діяльності факультету, як і всього інституту, пройшов голод 1932-1933 рр. Студенти змушені були вечорами працювати, дехто пропускав заняття, бо не мав взуття, одягу чи житла. Чимало студентів покинуло навчання. Поширювалися інфекційні хвороби. Навчальні приміщення не опалювалися. Різко погіршився життєвий рівень викладачів.

Не обминули викладачів та студентів безпідставні репресії. На основі вигаданих звинувачень було заарештовано і ув'язнено визначного вченого-історика, краєзнавця В.Д. Отамановського, викладача історії В. Симаковича. Їх було оголошено учасниками контрреволюційної націонал-шовіністичної організації, яка нібито мала на меті збройне повалення радянської влади і встановлення буржуазної незалежної України. Була звинувачена у націоналізмі і контрреволюційній діяльності досвідчений педагог, декан історичного факультету Т.М. Штульберг , яка на заняттях не змогла довести студентам, що "Троцький – це авангард міжнародної контрреволюційної буржуазії".[4] Побували у казематах НКВС викладачі О.С. Петренко, Т.О. Купріянов, Заворотний. Всі ці репресії призвели, з одного боку, до зниження науково-педагогічного рівня викладацьких кадрів, а, з другого, посилили підозрілість, заполітизованість вузівського і факультетського життя, за яких будь-хто міг бути звинувачений у антирадянських настроях і діяльності проти радянської влади.

Наглядаючи за навчальним процесом у вузі, партійні функціонери вимагали від студентів глибоких знань з курсу марксизму-ленінізму, "уміння по-ленінськи узагальнювати історичні події, щоб дати учням марксистське розуміння історії і культури". Вільнодумство не допускалось, а переслідувалось і жорстоко каралось. Чимало студентів факультету постраждало в період репресій 1937-1938 рр. У 1937 р. були звинувачені у агітації за "утворення буржуазної української самостійної держави", поширення поразницьких настроїв серед студентів у випадку війни з Німеччиною студенти М.І. Ковальов та А.М. Бородай.[5] За "антирадянські настрої" був репресований студент 3 курсу Дольчук, у минулому вчитель. Його звинувачували у тому, що він у гуртожитку грав на скрипці націоналістичний гімн "Ще не вмерла Україна".[6]

Але навіть у таких складних і драматичних умовах колектив викладачів і студентів продовжував роботу. У 1935-1936 рр. були суттєво допрацьовані навчальні плани. Було скорочено кількість дисциплін, переважно загально-освітніх, збільшена кількість годин для спеціальних предметів, додатково до загальної педагогічної практики введено практику за спеціальністю,

запроваджувалися державні іспити.

Багато студентів факультету успішно поєднували навчання в інституті з викладацькою та виховною роботою в школах, технікумах, робітфаках, різних курсах і гуртках. Вони також брали участь у шефській роботі в колгоспах, працювали в підсобному господарстві інституту, на будівництві гуртожитків, на благоустрої міста. Цілими бригадами виїздила студентська молодь на села для проведення культурно-масової роботи. Значного поширення набула оборонно-масова робота.

В роки Великої Вітчизняної війни вихованці факультету взяли активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських поневолювачів. Пройшли фронтовими дорогами викладачі Я.П. Зінчук, М.Б. Рубін, П.Я. Ременяк.

На фронтах війни викладачі і студенти виявили мужність і героїзм, а випускник факультету 1937 р. М.Ф. Шварцман був відзначений званням Героя Радянського Союзу.

Ті, хто залишилися на окупованій нацистами території, брали участь у русі опору. Учасниками і організаторами комуністичного підпілля та партизанського руху були М.С. Парасунько і П.П. Мельник, випускники історичного факультету передвоєнних років. Комісаром партизанського загону був П.К. Волинець, який до війни навчався на факультеті. Усі вони загинули. 8 травня 1965 р. П.К. Волинцю посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1944 р., після вигнання з Вінниці фашистських загарбників, історичний факультет відновив свою діяльність. З 1945 по 1953 рр. деканом працював доцент Т.Ю. Купряшкін. Були створені кафедри історії СРСР, історії УРСР, загальної історії, якими відповідно завідували М.М. Бабляк, І.П. Пшук, А.І. Каневський. Навчально-виховну роботу здійснювали доценти І.М. Климов, Н.І. Калюжко. Тоді ж почали свій педагогічний шлях Г.А. Лютворт, В.П. Воловик, П.А. Мельничук та інші молоді викладачі.

За перше повоєнне десятиріччя факультет дав путівку в життя сотням учителів історії. Чимало з них стали науковцями, викладачами вищих навчальних закладів. Серед них – доктори історичних наук брати К.О. Джеджула і А.О. Джеджула, В.П. Шевчук, доценти О.О. Хижук, А.А. Мазур, А.Р. Локаєнко, С.Я. Вініковецький, В.О. Колісниченко.

Протягом 1953-1956 рр. факультет був об’єднаний з філологічним і називався історико-філологічний. У 1956 р. студентів-істориків очної та заочної форм навчання перевели до Одеського державного університету ім. І. Мечникова.

У 1971 р. в зв’язку з нестачею на Вінниччині вчителів історії було відновлено набір на історичний факультет. Спочатку він функціонував як відділення філологічного, а з 1 вересня 1973 р. факультет став самостійним. Очолив його доцент, вихованець Київського університету ім. Т.Г. Шевченка П.С. Григорчук. Упродовж 1978-1988 рр. деканом був доцент О.Г. Лойко, в 1988-1993 рр. – доцент С.І. Дровозюк. З червня 1993 р. цю посаду знову обіймає П.С. Григорчук, якому 1995 р. присвоєно звання професора педуніверситету.

Спочатку на факультеті було засновано кафедру історії, яку очолив професор І.Г. Шульга. 1975 р. на її базі створено дві кафедри – історії СРСР і УРСР (завідувачі – професор І.Г. Шульга, пізніше О.Г. Лойко) та загальної історії (завідувач – професор М.М. Кравець).

Уже в перші роки після свого відновлення історичний факультет домігся помітних успіхів у підготовці учительських кадрів і був занесений на міську Дошку пошани, а згодом нагороджений грамотою і занесений до Книги пошани Міністерства освіти України.

У 1991-1992 рр. відбулася реорганізація кафедр факультету, значних змін зазнав навчальний план. Відтоді тут функціонують кафедри історії України, історії слов’янських народів та всесвітньої історії. Завідують ними відповідно професори О.Г. Лойко, П.С. Григорчук та Ю.І. Поп (донедавна М.М. Кравець).

Нині на факультеті працюють 25 викладачів, у тім числі 7 професорів, докторів наук, 13 доцентів, кандидатів наук, 5 старших викладачів. Поряд з іншими працюють вихованці факультету М.Г. Вороліс, Ю.А. Зінько, О.А. Коляструк, П.М. Кравченко, О.І. Криворучко, В.М. Мазур, І.П. Мельничук, О.А. Мельничук, І.М. Романюк, А.М. Тростогон.

Фахом учителя історії та правознавства оволодівають сьогодні 472 студенти очної і 432 –

заочної форми навчання.

Протягом останніх років в умовах державної незалежності України колектив факультету працює над докорінною перебудовою навчально-виховного процесу, шукає нові шляхи і методи формування вчителя національної загальноосвітньої школи. Зміст навчання збагачується, змінюється на основі сучасних досягнень історичної науки та кращих здобутків української історіографії дореволюційних часів. Триває процес удосконалення методики читання лекцій та проведення практичних занять. Запроваджено семінарські заняття у формі наукових дискусій, прес-конференцій, ділових ігор тощо.

У нових історичних умовах особливо відповідальні завдання постають перед кафедрою історії України, яка покликана виховувати у студентської молоді глибокі патріотичні почуття, національну самосвідомість, гордість за славне минуле свого народу. Це тим більш важливо, оскільки члени цієї кафедри викликають вітчизняну історію на всіх факультетах педуніверситету.

Викладачі кафедри історії слов'янських народів проводять заняття з історії слов'янських народів, історіографії історії України, джерелознавства історії України, археології України, історичної географії України та інших дисциплін. Кафедра забезпечує вивчення студентами всіх факультетів педуніверситету правознавства. На кафедрі працюють науково-теоретичний і методичний семінари, функціонують три студентські наукові гуртки.

Чималий досвід навчальної, виховної і методичної роботи має кафедра всесвітньої історії. Тут успішно розв'язуються проблеми створення власної матеріально-технічної бази навчання, вивчення і поширення передового педагогічного досвіду вчителів області, методичного забезпечення навчального процесу.

У центрі науково-дослідної роботи кафедр перебувають проблеми нового змісту вітчизняної і зарубіжної історії, очищення її від фальсифікацій і перекручень, широко практикованих в добу тоталітаризму. Викладачі розробляють питання соціально-економічної історії різних періодів, проблеми Поділля, окремих зарубіжних країн. Результати досліджень публікуються в монографіях, наукових збірниках, історичній періодиці. Починаючи з 1999 р., на факультеті започатковано випуск "Наукових записок Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія." Відкрито аспірантуру з історії України та всесвітньої історії.

Серед найважливіших наукових досягнень викладачів кафедр факультету протягом останніх десятиріч слід назвати публікації професора І.Г. Шульги, який тривалий час працював на факультеті. Він був один із співавторів першого і другого томів "Історії Української РСР" у восьми томах (К., 1979), першого тому "Історії селянства Української РСР" у двох томах (К., 1967). Широко відомі його праці з історії західноукраїнських земель. В останні роки свого життя І.Г. Шульга активно досліджував драматичну історію українського селянства 20- початку 30-х рр., штучних голодоморів в Україні 1932-1933 та 1946-1947 рр. Його перу належать ґрунтовні монографії "Людомор" (К., 1993), "Голод на Поділлі" (Вінниця, 1993), "Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років" (Вінниця, 1997). Всього опублікував він понад 200 наукових праць, підготував 7 кандидатів і 2 доктори наук.

Значний внесок у розвиток історичної науки зробив професор М.М. Кравець. Він один з співавторів восьмитомної "Історії Української РСР" (К., 1979), автор монографії "Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу" (Вінниця, 1999). За його участю підготовлено збірники документів "Хотинське повстання" (Кишинів, 1976), "Боротьба трудящих Буковини проти соціального і національного гноблення в другій половині XIX – на початку XX ст." (Ужгород, 1979), "В єдиному строю – до спільної мети" (Одеса, 1980) та ін.

Історія України та історичне краєзнавство Поділля є об'єктом багаторічної роботи професора В.П. Воловика. Він був співавтором, упорядником і членом редколегій таких видань як "Поділля в період відбудови народного господарства. 1921-1925. Збірник документів і матеріалів" (Вінниця, 1957), "Вінницький обласний державний архів. Путівник" (Вінниця, 1960), "Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Хроніка подій" (К., 1965), одним з авторів колективної монографії "Вивчай історію свого краю" (Вінниця, 1964). З ініціативи та за участю В.П. Воловика видано книгу "Вінниця. Історичний нарис" (Вінниця, 1964). Він узяв участь у

написанні тому “Історія міст і сіл УРСР”. Вінницька область (К., 1972).

Професори І.Г. Шульга, М.М. Кравець, П.С. Григорчук, О.Г. Лойко, В.П. Воловик є співавторами колективної праці книги-меморіалу про спалені фашистами в роки Великої Вітчизняної війни села України “Вінок безсмертя” (К., 1988).

Відчутним є внесок в історичну науку й інших викладачів факультету, особливо протягом останніх років. Вийшли друком монографії професора І.І. Зайця “Трипільське поселення Кліщів на Південному Бузі” (К., 1993) та “Трипільська культура на Поділлі “ (Вінниця, 2001), доцентів О.П. Іваницької “Франкістська Іспанія 1939-1975 рр. Історіографія” (Вінниця, 1996) та А.К. Лисого “Вінницький Капуцинський монастир” (Вінниця, 1996), “Нарис Гніванського костелу” (Вінниця, 1996). Три книжки того ж 1996 р. видав у Вінниці професор Ю.А. Поп: “Чеський робітничий і соціалістичний рух у 90-роках XIX ст.”, “Чеський робітничий рух на початку XX століття” та “Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни”. За участю доцентів С.Л. Калитка та П.М. Кравченка, а також вихованців факультету, кандитатів історичних наук (нині старших співробітників Інституту історії України НАН України) В.Ю. Васильєва та Р.Ю. Подкура опубліковано збірник документів “Політичні репресії на Поділлі (20-30-і роки XX ст.)” (Вінниця, 1999). Професор П.С. Григорчук та старший викладач О.А. Мельничук надрукували монографію “Комнезами на Поділлі” (Вінниця, 2001). Вагомими є здобутки у науковій роботі професора О.Г. Лойка, доцентів Ю.А. Зінька, І.В. Мазила, А.М. Тростогон, О.І. Яременка.

Викладачі факультету підготували ряд навчальних посібників та методичних рекомендацій з історії рідного краю, правознавства, історії слов’янських народів, всесвітньої історії.

На базі факультету проведено Всеукраїнську нараду завідувачів кафедр історії України педвузів країни (1993 р.), 19 обласних історико-краєзнавчих конференцій, регіональну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 450-й річниці битви під Вінницею в ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (2001 р.), Всеукраїнську наукову конференцію “Поділля в контексті історії України” (2001 р.).

У полі зору кафедр перебуває і науково-дослідна робота студентів. Нині працює сім наукових гуртків, члени яких беруть участь у наукових конференціях не лише в рідному університеті, а й в інших вищих навчальних закладах країни. Традиційною стала олімпіада з історії та методики її викладання. Чимало студентських досліджень відзначено дипломами Всеукраїнських і регіональних конкурсів. Найкращі з них опубліковані в збірниках наукових праць університету і факультету.

Складовою частиною підготовки вчителів з історії та правознавства є виховна робота. На історичному факультеті прагнуть сформувати майбутніх фахівців як свідомих громадян України, які розуміють свою причетність до багатовікової культури свого народу, його традицій, духовної спадщини, відчувають відповідальність перед ним, гордість за нього, свою належність до державної нації. Це продиктувало перебудову всіх ланок навчально-виховного процесу, наповнення їх змістом, який відображає історію, мистецтво, культуру рідного краю багатонаціональної України.

Первинність культурно-історичних традицій українського народу, їх діалектична єдність із загальнолюдською культурою є висхідним принципом при визначенні змісту навчально-виховної роботи на факультеті. Він реалізується спільними зусиллями викладачів загальноуніверситетських та фахових кафедр. Система роботи по формуванню національної свідомості включає виховну роботу під час навчання, позааудиторну роботу, роботу наставників академічних груп, студентське самоврядування. Серед різноманітних форм цієї роботи слід назвати екскурсії по визначних історичних та культурно-мистецьких місцях Поділля, Києва, Львова, тематичні історичні вечори, зустрічі з учителями, письменниками, художниками і вченими, тижні слов’янської писемності і культури, читацькі конференції, колективне відвідування музеїв та вистав місцевого драматичного театру, відзначення ювілеїв письменників та визначних історичних діячів України. Традицією стало проведення щорічних зустрічей викладачів і студентів з випускниками факультету попередніх років.

З кожним роком факультет розширює співробітництво з іншими навчальними і науковими закладами України. Він співпрацює з історичними факультетами Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Українського національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Чернівецького національного університету, Волинського і Черкаського державних університетів, Тернопільського, Кам'янець-Подільського та Південноукраїнського педагогічних університетів, державним університетом Молдови, Липецьким юридичним інститутом Російської федерації. Багаторічний досвід творчої співпраці нагромаджено з інститутом історії України та археології НАН України. В студентських аудиторіях факультету виступали академіки НАН України Ю.Ю. Кондуфор, П.П. Толочко, професори В.С. Брюховецький, І.І. Винокур, І.М. Гранчак, М.В. Коваль, Я.П. Дашкевич, В.І. Клоков, Я.П. Кись, С.В. Кульчицький, В.І. Кучер, В.М. Сергійчук.

Збагачується й удосконалюється навчально-матеріальна база факультету. У розпорядженні викладачів і студентів комп'ютерний клас, відео- та аудіоапаратура, сучасна проекційна техніка. Обладнано 5 навчальних кабінетів і 6 спеціалізованих аудиторій.

1997 р. Державною інспекцією закладів освіти Міністерства освіти України було проведено атестаційну експертизу факультету. Кількісні та якісні показники захисту дипломних робіт, складання державних іспитів, виконання комплексних кваліфікаційних завдань випускниками, наслідки замірів знань студентів II-IV курсів з базових дисциплін та екзаменаційних сесій засвідчили належний рівень теоретичних і практичних знань студентів факультету, готовність випускників творчо вирішувати професійні завдання. Свідченням цього є також аналіз відгуків про роботу випускників факультету. Переважна більшість випускників має добру фахову підготовку, достатньою мірою володіє методикою проведення уроку, використовує нові методичні прийоми, орієнтовані на посилення практичної спрямованості навчання, вони здатні вести пошук нового для вирішення сучасних освітніх проблем. Враховуючи вищесказане, факультет був атестований за IV рівнем акредитації, що дає можливість готувати спеціалістів, магістрів, а також мати аспірантуру.

Всього за останні 30 років факультет підготував більше трьох тисяч вчителів, які працюють у різних освітніх і наукових закладах України і зарубіжжя. Понад 80 випускників факультету обіймають посади директорів шкіл та їх заступників. Майже 60 вихованців захистили кандидатські дисертації, 4 – докторські. Більшість з них працює у наукових установах та вищих навчальних закладах.

Серед випускників факультету – народні депутати України А.Л. Зінченко та О.О. Зарубинський, "Вчитель року" (1996 р.), Заслужений вчитель України В.О. Мисан. Викладачі і студенти пишаються тим, що вихованці факультету працюють на відповідальних посадах в Адміністрації Президента та Кабінеті Міністрів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький державний педагогічний інститут. Історичний нарис. 1912-1992. – Вінниця, 1992. – С.41; 2. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр. 10. – Арк. 21; 3. Там само. – Спр. 18. – Арк. 4-7; 4. Там само. – Ф.П. – 136. – Оп.6. - Спр. 603. – Арк. 5; 5. Там само. Ф. Р. – 6023. – Оп.4. – Спр. 5079. – Арк. 4-5; 6. Там само. Ф. П. – 292. – Оп.1. – Спр. 42. – Арк. 50.

Історія України

І.І.Заєць

СВІТОГЛЯДНІ ПРОЦЕСИ В ЕПОХУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОДІЛЛІ

Вивчення антропоморфної, зооморфної пластики та орнаментальних мотивів на керамічних виробах, знайдених на більше як 430 поселеннях трипільської культури на території сучасного Західного і Східного Поділля (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області та ряд районів Чернівецької і Одеської областей) дозволяють зробити важливі висновки про світоглядний рівень населення трипільської культури названого регіону.

Уже на ранньому етапі Трипілля (кінець V – початок IV тис. до н.е.), коли трипільці перейшли до землеробства, і їх життя та діяльність повною мірою залежало від природи, особливо в часи посух і стихій, коли населенню загрожувало вимирання, і вся та енергія, яка йшла від Сонця, Землі та Неба, сприяли нормальній життєдіяльності, трипільське населення перейнялося вірою, що лише завдяки теплу, дощу добре обробленій землі та іншим дарам природи можна забезпечити нормальні умови свого життя. Родюча земля, небо з запасами небесної вологи, зміна сезонів і, зрештою, самого життя – все це та інші явища стоять у центрі світосприйняття ранніх землеробів[1]. Так, протягом перших 300–500 років існування тогочасного трипільського населення з'являється та побутує ідея поклоніння тим силам, які забезпечують їх життя. Поступово серцевиною давньоземлеробської ідеології стає культ родючості з його складними ритуалами, символікою.

Безпосередній вияв родючості сили природи трипільці вбачали в образі жінки – Матері-Роженици. Тому вони для культових обрядів та ритуалів обрали скульптурні зображення жінки. Б.О. Рибаков в такій скульптурі вбачає жіночі фігури, які зображали богиню родючості, жриць цієї богині, учасниць обрядових церемоній, покровительок того чи іншого природного явища, яке сприяє збільшенню врожаю[2]. А С.М. Бібіков вважає, що жіночі статуетки символізували Родоначальниць, Берегинь домашнього вогнища, були амулетами, що викликали родючість та оберігали від злих духів[3]. Таким чином, у нас є всі підстави зробити висновки про тісні взаємозв'язки уявлень трипільців про силу родючості жінки і землі.

Конкретним прикладом таких зв'язків є антропоморфні статуетки з Луки-Врублівецької (Хмельниччина) з відбитками зернин. Вони, зокрема, засвідчують прямий зв'язок зернин в статуетках з ідеєю родючості полів. З 9 таких статуеток виділяються фрагменти фігурок з житла №3 з великою кількістю зерен. Лише на їх поверхні зафіксовано 25 відбитків. За характером включень зернових відбитків, їх величини, видно, що зернини були додані до глини перед виготовленням статуеток[4]. Такі ж відбитки зернівок, але від проса, зафіксовані на ранньотрипільському поселенні Бернашівка (Вінницька область)[5].

Основним елементом культових уявлень давніх трипільців з Бернашівки був образ жінки Матері-Роженици, яка дає нове життя і животворні сили природи.

Досліджуючи антропоморфну пластику, О.В. Антонова дійшла висновку, що давні землероби наділяли землю рисами жінки[6].

Образ Великої Матері-Роженици сприймався трипільцями осмислено, про що свідчить виготовлення і практичне використання статуеток, а також засоби зображень на посудинах жіночих грудей у вигляді 2-4 конічних наліпів. Такі прийоми виготовлення посуду зустрічаємо, зокрема, у Бернашівці, Луці-Врублівецькій, Ленківцях та Ворошилівці. Вважається, що зображення грудей символізує таке уявлення: звільнені від молока груди сприяли наповненню посудини їстівними продуктами. На думку Б.О. Рибакова, конічні наліпи у стилізованій формі зображають груди богині неба і землі – Великої Матері всього сущого[7].

З культом Роженици тісно пов'язаний культ Бика. Він сприймався давніми землеробами у

нерозривному зв'язку з культом Сонця і Верховного Божества Неба[8]. Станом на 1990 р. на території сучасної України та Румунії нараховується 1104 зооморфних (чоловічих) трипільських статуеток[9]. При цьому у кількісному відношенні значно переважають фігурки бика, що, безперечно, свідчить про його значення як важливої сільськогосподарської тварини, а також тварини, культ якої посідав певне місце в житті трипільців.

На Поділлі відображення культу бика особливо яскраво проявляються на ранньому етапі Трипілля. Про це свідчать 7 зооморфних статуеток, знайдених на поселенні Бернашівка. Всі вони зображують бика. Стилізованими головами биків закінчуються ручки ложок та черпаків. З культовими обрядами пов'язана знайдена поблизу житла №6 бернашівського поселення масивна фігурка бика з коритовидним заглибленням на спині, в яке, ймовірно, ставилися жіночі статуетки.

Про важливу роль бика у культурі Трипільців свідчать поховання цілих черепів бика і тура під підлогою усіх 5 жител цього трипільського поселення[10].Такий же ритуал поховання черепа був і на поселенні Лука-Врублівецька.

На середньому та пізніх етапах трипільської культури на Поділлі, зокрема на поселеннях Кліщів та Ворошилівка, також зафіксовані фігурки, що зображують бика. Виключно великою цінністю є Кошиловецька колекція зооморфної пластики (Тернопільщина). В ній, як в кількісному, так і особливо в мистецькому плані, переважають фігурки биків[11].

Таким чином, ми зупинилися на двох важливих проблемних питаннях вірувань трипільців на різних етапах їх історичного розвитку. Обидва вони тісно переплітались, доповнювали один одного і відіграли важливу роль у світосприйнятті трипільцями Всесвіту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – 1. – С. 26; 2. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 166; 3. Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. // МИА. – 1953. - № 38 – С. 159; 4. Там само. - С. 206; 5. Збенович В.Т. Поселение Бернашовка на Днестре. – К., 1980. – С.151; 6. Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1977. – С. 110-115; 7. Збенович В.Т. Вказана праця, стор. 33-35; 8. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – 1. – С. 24; 9. Балабина В.Н. Зооморфная пластика культуры Триполья – Кукутени. // Автореферат дис… канд. ист. наук. – М., 1980. – С. 26; 10. Збенович В.Т. Вказана праця, стор. 134; 11. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. - Вінниця, 2001. – С. 134.

О.І. Криворучко

МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА В ПОЛІТИЦІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В політичній концепції Б. Хмельницького релігійне питання займало одну з ключових позицій, хоча функції, які визначав йому гетьман, змінювалися в залежності від цілей того чи іншого етапу боротьби.

Для першого періоду, який розпочався повстанням на Запорізькій Січі і тривав до грудня 1648 р., характерне використання Б. Хмельницьким сили релігійного чинника у відповідності з вузькими цілями "козацького автономізму". Насамперед, до питання віри гетьман звертається у листах до можновладців Речі Посполитої, обґрунтовуючи причини свого виступу[1]. По-друге, факт переслідування православ'я у польській державі Б. Хмельницький використовує з пропагандистською метою у своїх маніфестах до українського народу, намагаючись викликати антиурядові виступи "на волостях"[2]. Своєрідним стимулом до цих виступів були запевнення на зразок –"…упованіє наше (єж за благочестіє умріти) будет безсмертия ісполнено і страдалческими венцами от бога вінчано"[3]. Причому, наголошення на тому, що "…під християнським королем православні терплять наругу більшу, ніж під турецьким султаном…", переслідувало також мету пояснення доцільності союзу з Кримом для уникнення звинувачень в "заклику невірних" на рідну землю. Окрім того, усвідомлюючи консолідуючу силу релігії, гетьман звертається до питань віри з метою переведення повстання із соціального в русло релігійного протистояння. Принагідно слід зауважити, що завдяки згаданим діям Б. Хмельницькому вдалося досягти того, що у ході

загальнонародного виступу питання віри поступово почало домінувати, часто затіняючи соціальний аспект. Як зазначав М. Костомаров, навіть євреїв, яких українці вважали своїми запеклими ворогами, повстанці залишали живими і не чіпали їхнього майна, якщо ті погоджувалися перехрещуватися у православну віру[4]. Подібні свідчення можна зустріти і в описі Я. Гільдебранта подорожі шведського посольства до Б. Хмельницького[5]. Нарешті, намагаючись спровокувати московсько-польську війну, гетьман, граючи на релігійних амбіціях царя, закликав його до походу проти "ляхів", щоб "…слово боже і пророцтво збулося, щоби іновірці західні під ноги царської величності і всього православ'я підкорилися…"[6]. Свідченням того, що у згаданий період Б. Хмельницький звертається до питань віри виключно з тактичних міркувань, переслідуючи вузько станові інтереси, є той факт, що у тогочасних вимогах повстанців, направлених Володиславу IV (червень 1648 р.)[7] та Яну Казимиру (листопад 1648 р.),[8] насамперед мова йшла про захист козацьких привілеїв і відшкодування особистих кривд гетьману – питання віри згадується лише у першому посланні, побіжно, швидше як данина традиції.

Початок нового періоду співпав з грудневими урочистостями 1648 р. Київ зустрічав гетьмана як тріумфатора, українського Мойсея. У місті Б. Хмельницького чекав єрусалимський патріарх Паісій, який від православного світу на Сході поздоровив гетьмана з перемогами, дав йому відпущення сьогочасних і наступних гріхів та закликав на нову війну проти латинства. Ось як коментує цю подію Н. Яковенко: "Відпущення майбутніх гріхів було елементом коронації володарів, що надає несподіваного підтексту цій церемонії в Софійському соборі"[9]. Могутні сусідні держави відрядили своїх послів до Б. Хмельницького. У свідомості гетьмана відбувається злам. Даючи відповідь посланцям короля, він зазначає: "…Раніше я воював за власну кривду, тепер буду воювати за православну віру…". В голові козацького вождя зріють плани відновлення "князівства руського" з правлячою династією Хмельницьких.

Переконливою є думка Н. Яковенко, що усвідомлення Б. Хмельницьким нових завдань антипольської боротьби та власної ролі у ній відбулося не без впливу православного духовенства[10]. Однак було б упередженням характеризувати Б. Хмельницького як звичайну маріонетку у руках церковної верхівки – швидше гетьман використовував силу релігійної доктрини (та її провідників) у власних цілях. Зокрема, під час візитів до України та Московії східних ієрархів (єрусалимського патріарха Паісія, константинопольського патріарха Афанасія, митрополитів назаретського Гавриїла та корінфського Йоасафа та ін.) Б. Хмельницький використовував святих отців як посередників у дипломатичних переговорах з царем.

Переорієнтація Б. Хмельницького в релігійному питанні була зумовлена рядом факторів: як зазначалося, питання віри відігравали роль консолідуючої сили суспільства (тільки якщо у попередньому періоді акцент ставився на процесі руйнації, то тепер він доповнювався елементом творення); виділення релігійних причин повстання – утиски православ'я через неспроможність королівської влади захистити свободу віросповідання частини своїх підданих – слугувало мотивацією для звільнення останніх від присяги монарху та створювало ґрунт для іноземного втручання у внутрішні справи Речі Посполитої (зокрема, на цій обставині наголошувалося на земському соборі у Москві в жовтні 1653 р., коли приймалося рішення про прийняття Б. Хмельницького "з містами і землями" під цареву руку); гасло захисту православної церкви надавало діям гетьмана священного відтінку і звільняло його від звинувачень у переслідуванні власних інтересів.

Нові позиції гетьмана чітко відбивають історичні документи. Вже в умовах замирення, направлених Б. Хмельницьким польському королеві у лютому 1649 р., питання віри займають домінуюче становище[11]. А з 18 вимог Запорізького війська, переданих Яну Казимиру із табору під Зборовим у серпні 1649 р., 12 пунктів безпосередньо стосувалися захисту позицій православ'я[12]. Ця ж тенденція характерна і для наступних україно-польських угод. Однак, в даний період гетьман дотримується гасла боротьби з унією, а не з католицизмом.

В новому світлі ці питання постають в 1651 р., коли україно-польська війна остаточно втрачає значення війни громадянської, а набуває характеру протистояння православ'я та католицизму. До України були звернуті погляди всього християнського світу. Папський легат привіз королю мантію, освячений меч та благословення Ватикану на новий хрестовий похід проти

“схизматів”. Всім учасникам походу папа посилав відпущення гріхів. У свою чергу, в Україну приїхав коринфський митрополит Йоасаф, який перепоясав Б. Хмельницького мечем, що був освячений на гробі господньому, а сам константинопольський патріарх прислав гетьману грамоту, в якій схвалював війну, що велася проти ворогів православ’я. Україно-польська війна в повній мірі набула характеру релігійної війни.

Однак Б. Хмельницький був далеким від релігійного фанатизму. Для нього як для мудрого та тверезого політика, далекоглядного стратега релігія ніколи не була самоціллю, а швидше засобом для досягнення визначеної мети. Так, після укладення Віленської угоди 1656 р. гетьман, по-суті, розриває відносини з православною Москвою та укладає союз із протестантською Швецією.

Отже, однією із заслуг Б. Хмельницького було те, що він вчасно усвідомив роль релігійної доктрини як домінантного фактора менталітету народу і використав її консолідуючу силу в інтересах українського державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документи Богдана Хмельницького –К. ,1961. –С. 27, 30, 35; 2. Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. –Кн. 2. –К. , 1997. –С. 58-59; 3. Там само. – С. 62; 4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. –К. , 1990. –С. 368; 5. Січинський В. Чужинці про Україну. –К. , 1992. –С. 95; 6. Документи Богдана Хмельницького. –К. , 1961. –С. 95; 7. Там само. –С. 38-39 ; 8. Там само. –С. 85-86; 9. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. –К. , 1997. –С. 186; 10. Там само; 11. Документи Богдана Хмельницького. –К. , 1961. –С. 107; 12. Там само. –С. 130-131.

О.К. Струкевич

ОРІЄНТАЦІЇ НА ПІДДАНСТВО ТА СЛУЖБУ ІНТЕРЕСАМ ВІТЧИЗНИ У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОМПЛЕКСІ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

З моменту появи на політичній карті Європи Українська козацька держава мусила дбати про умови свого існування та безпеки. Панівною ж тоді була т. зв. егоїстична концепція безпеки[1]. Її вихідною засадою є опора на військову силу. Щоб залишатися у безпеці, тобто не стати об’єктом нападу ззовні, потрібно самому підкорити, ослабити чи тримати у страху своїх сусідів. У межах даної концепції українська політична еліта могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів і таким чином позбавити їх можливості нападати, або ж знайти покровителя, який гарантував би можливість об’єднаного захисту від потужніших нападників.

Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишалося шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тогочасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби захисту власних інтересів. Ще 1632 р. Ю. Немирич у “Розмові про московську війну”, опублікованій в Парижі, писав: “…Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників а також допомоги”[2]. Саме таким шляхом, ми знаємо, пішов Б. Хмельницький.

Отримання протекції-оборони українською політичною елітою ніколи не розцінювалося як користь виключно для протегованого за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах протектора та його соціуму. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися: українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Так, у листопаді 1650 р. на цьому наголошував Б. Хмельницький, прагнучи заохотити царський уряд до надання допомоги Україні: “А як государ мені допоможе, кримський на нього не піде…”[3]

Так само розуміли значення надання протекції для самого протектора й наступники Великого гетьмана. Зокрема, 2 березня 1666 р., вже не вперше закликаючи до надання “царської

допомоги", І. Брюховецький писав: "Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сіньми обороняться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України… на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося"[4]. "Кам'яною стіною" "державі Московській, також і Польській, від Татар" називав Україну Г. Дорошенко 13 лютого 1668 р.[5] 3 червня 1669 р. Д. Многогрішний запитував у листі до царя: "…Трапиться посланих в. ц. пр. в-ті незабаром не буде нам на оборону, а чого над нами доведуть, звичайно просторішим їм (татарам – О.С.) буде шлях і до Великоросійських країн, не буде їм кого боятися і страшитися, оскільки їм Україна страшна і огорожею до Великоросійських країн завжди бувала…"[6]

Як можна судити з листа польських і литовських комісарів від 31 жовтня 1669 р. до П. Дорошенка, готовність гетьмана "схилитися до оборони" означала паралельно визнати підданство, тобто володарювання монарха, що забезпечує оборону[7]. За міжнародно-правової практики, коли міждержавні взаємини будувалися з врахуванням уявлень про систему ієрархії володарів[8], це було нормою. Український гетьман, не маючи царської крові в жилах, не піддавшись обряду помазання на володарювання, міг сподіватися на протекцію Україні лише за умови, що він визнає себе підданим та обов'язково зобов'яже себе службою.

У образному вигляді таку орієнтацію ми прочитуємо в листі Л. Барановича до С. Полоцького 7 січня 1669 р.: "Єдине тільки сховище для бідної Русі – під крила Орлині; – під ними швидше можна захиститися, якщо тільки самопал вірно вражатиме [злодіїв] царських"[9]. Образ самопала під орлиними крилами, використаний Л. Барановичем, вважаємо вдалим і в тому аспекті, що він точно відображає не лише факт підданства, але й сутність орієнтацій на характер виконуваних обов'язків у межах підданства. Визнаючи підданство, "відданість і вірність", гетьмани мали на увазі службу військову і нічого більше. Так підданство розумілося Б. Хмельницьким уже на самому початку Національної революції. 2 липня 1648 р., пояснюючи Владиславу IV причини свого збройного виступу, гетьман вказував на потрактування польськими урядовцями козаків "яко невільників останніх, а не яко воїнів, підданих королівських ваших"[10]. Аналогічно підданську службу розумів Д. Многогрішний, висловлюючи готовність "служити і всякого добра бажати і за нього великого государя, й. ц. пр. в-ть, і за його государських наступників проти всякого неприятеля стояти і голови свої складати на всякому місці готові"[11].

Так само підданство розглядав і П. Дорошенко. У листі до І. Самойловича та його старшин від 22 серпня 1675 р. він пояснював, що, плануючи мир з Польщею, він мав на увазі таку ситуацію, коли б вони "від себе повністю нам війську запорозькому і всій Україні дали спокій, а самі лише захистом від польових потрав і підданого від нас війська запорозького вірною задовольнялися службою"[12]. Аналогічно підданство уявляв й адресат – І. Самойлович. У його інструкції Л. Полуботку як послу до царя 4 березня 1676 р. підданство, вірна служба витлумачувалися виключно у лицарському ключі: "…Проти всякого неприятеля за гідність його великого государя, мужньо і хоробро, з пролиттям хоча й останньої крові нашої краплі, стояти…"[13] З "військовими випадками" пов'язував підданство і його наступник – І. Мазепа[14]. Визнаючи своє підданство Катерині II, учасники з'їзду старшин 1763 р. разом з тим наполягали, щоб козацькі військові підрозділи "ні до чого іншого і ніколи задіювані не були, крім справжньої військової і в.і.в. належної служби"[15].

Визнання підданства зовсім не суперечило орієнтаціям на політичну окремішність та першочерговий захист інтересів власного політичного тіла. Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові означало, насамперед, готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я, територію й державу протектора. Орієнтацію на службу цареві, тобто Україні, ми прочитуємо у готовності, висловленій московському послу Ржевському у серпні-вересні 1654 р. Б. Хмельницьким: "…Щоб йому (гетьману – О.С.) з військом запорозьким йти війною на коронне військо і міста та фортеці воювати і йому великому государю послужити"[16].

Подібним чином службу цареві розглядав й І. Самойлович 25 жовтня 1676 р. в інструкції своїм послам до Москви він наказував сказати, "що пан гетьман, як від початку старшинства свого по всі часи, скільки сил його було, завжди промишляв про те, як би міг прислужитися православному монарху своєму, й. ц. пр. в-ті, і воєдино під його ж государеву високодержавну руку об'єднати обох сторін Дніпра Україну"[17]. Знову ж таки, у діяльності, спрямованій на інтереси України, бачив гетьман службу монарху й у грамоті від 26 жовтня 1677 р.: "... Щоб охоче і вірно вашій царській пресвітлій величності служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятеля за неї і за церкву Божу заступатися готові були"[18].

Такий же рівень відрефлексованості ідеї служби монарху як виконання функцій у межах українського суспільства ми зустрічаємо у документах гетьманів, що готувалися як внутрішньоуправлінські. Це, зокрема, засвідчують листи І. Самойловича компанійському полковнику Г. Новицькому. Висловлюючи подяку за старанне виконання наказів, гетьман писав: "... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися" (24 червня 1682 р.)[19]; "...І до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали..." (12 липня 1685 р.)[20]

Той факт, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною, видно з універсалів про надання маєтків. В потверджувальному універсалі, виданому І. Самойловичем 21 липня 1681 р. Ф. Сулимі на с. Сошники читаємо: "…До своєї вітчизни в благочестиву пресвітлих монархів російських державу, під наш реймент повернувши і пригорнувшися, через кільканадцять років вже щиро свою показує вірність і в потрібних до цілості всього краю Малоросійських термінах, услугує і працює, де здавна йому за розказанням нашим подавалася і подається оказія"[21].

Подібним чином, вказуючи на службу монарху-протектору як службу Україні, обґрунтовував надання маєтку прилуцькому полковнику І. Стороженку І. Мазепа. В універсалі 26 червня 1690 р. сказано, що це вчинено, "респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має"[22]. Військові ж справи, що чинилися "на славу монарху", він одночасно розглядав і як справи для "захисту цілості всенародної"[23].

До речі, зрада цареві, як можна судити з опису "зрад" Д. Многогрішного, І. Самойловича, включала й питання, які можна було б потрактувати лише як зраду загальносуспільним українським інтересам. Так, старшини факти усунення з урядів старих полковників, заміну їх "своїми братами, зятями та іншими конфідентами" оцінили як прояви зради цареві.

Можливо, найяскравішим підтвердженням факту, що українська політична еліта службу цареві розуміла як службу Україні, засвідчує відсутність ідентифікації поняття "загальне благо" з єдністю інтересів України та Росії, що було б обов'язковим, якби українці себе сприймали частиною російського суспільства. Так, І. Самойлович у спілкуванні з монархом, якого називає "всеросійським", веде мову про "загальне благо", але не всеросійське, а "спільне тутешнє українське, малоросійське"[24].

Врешті, визнання старшинами свого підданства якомусь із монархів не позбавляло їх орієнтацій на підпорядкування своєї діяльності Вітчизні. Як казав наказний гетьман Я. Лизогуб та ряд правобережних полковників у листі до лубенчан від 29 січня 1670 р.: "…Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати"[25].

Проте, приблизно з середини XVIII ст. чітко прослідковується редукування орієнтації до рівня служби цареві, а не українському суспільству. В записках, доказах та атестатах ключовими стають формулювання, подібні цитованому: "…Несучи несхибно службу Імператорському Престолу…"[26]

В цілому ж, ми маємо достатньо підстав для висновку, що практично протягом усього часу існування Української козацької держави підданство монарху-протектору розумілося як виконання військової служби. Разом з тим, декларування у традиціях тогочасного політичного

дискурсу факту підданства певному монарху не позбавляло українську політичну еліту усвідомлення першочерговості захисту інтересів власної Вітчизни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косолапов Н. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 11. – С. 45; 2. Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24; 3. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. – М., 1953. – Т. 2. – С. 188; 4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1862-1892. (далі – Акты ЮЗР). – Т. 5. – С. 256; 5. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 109; 6. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 232; 7. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 93; 8. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С. 98 –100; 9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 204. – Од.зб. 46. – Арк. 11зв.; 10. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 84; 11. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 633; 12. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 222; 13. Там само. – С. 547; 14. З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи. – К., 1996. – С. 73; 15. Прошение малороссийского шляхетства // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7-8. – С. 95; 16. Акты ЮЗР. – Т. 4 – С. 25; 17. Акты ЮЗР.-Т. 12. – С. 772; 18. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 359; 19. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 171; 20. Там само. – С. 183; 21. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К.,1884. – С. 23; 22. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. 5; 23. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т.1. – Владимир, 1903 – С. 100; 24. Акты ЮЗР. – Т 13. – С. 357; 25. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 183; 26. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – С. 116; Т. 4. – К., 1910. – С. 24; Сулимовский архив. – С.5.

Т.В. Кузнець

КОЗАЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД

Уманський козацький полк як територіально-адміністративна та військова одиниця Української козацької держави займав територію Уманського, східної частини Гайсинського, південної частини Липовецького та Західної частини Звенигородського повітів. Зазначена територія охоплювала площу приблизно в таких межах: Липовець – Жашків – з півночі; головна течія Собу, лівий берег Бугу, Бершадь – Саврань – із заходу; правий берег Гнилого Тікичу, Тікичу й Синюхи – зі сходу; Торговиця – на півдні.[1] За складеною Гійомом де Бопланом картою України на цій території знаходилось 111 населених пунктів: 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок та 37 сіл. Підрахунки загальної кількості населення території Уманського полку покищо ускладнюються через відсутність джерел. Адже відомо, що з усього давнього масиву брацлавсько-вінницького судово-адміністративного архіву збереглося лише дві книги: земська за 1639-1647 рр. і Гродська за 1645 р. А козацьке населення Уманщини цього періоду порахувати та проаналізувати його склад дає можливість Реєстр Війська Запорозького 1649 року.[2]

З Реєстру відомо, що в 14 сотнях Уманського козацького полку нараховувалось 2976 осіб. Це були козаки місцевого походження та прибульці з інших місцевостей, вони представляли багатонаціональний склад населення України та різні соціальні прошарки тогочасного українського суспільства. Виходячи з народно-побутової ідентифікації особи за прізвищевою основою, ми здійснили аналіз козацького реєстру Уманського полку. Звісно, що подібний підхід до аналізу складу полку є досить умовним, однак і він уможливив виокремлення деяких тенденцій та формулювання цікавих висновків.

Серед козаків Уманського полку зустрічається 69 прізвищ явно місцевого походження з таких населених пунктів як Бершадь, Бузівка, Гунча, Кублич, Цибулів, Бабин, Умань, Босівка, Собківка, Жабокричка, Станіслав, Балабанівка, Саврань, Вербич, Маньківка, Вороне, Мошурів, Кивачівка, Іваньки, Бабанка, Кисляк, Степанівка, Конела, Зелений Ріг, Соболівка, Тальне, Зятьківці, які можна виявити за назвою місцевих топонімів. Це становить 2,3 % від загальної кількості козаків у полку. Дещо більше (80) козаків виявлено явно українського походження, але прибулих з іншої місцевості (Черкаси, Запоріжжя, Бар, Деражня, Немирів, Зборів, Любар, Пятигори, Коломия, Корсунь, Мошни, Микулиці, Чечельник, Брацлав, Збараж, Погреби, Шаргород, Любашівка, Васильків, Сквира, Коритна, Лисянка, П'ятка, Межиріччя і т.д.) і

становлять 2,7% від загальної кількості козаків у полку (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Кількісний та відсотковий склад козаків Уманського полку місцевого походження та таких, що прийшли з інших місцевостей, ідентифікованих за прізвищевою ознакою

п/п	Сотні	Чисельність по сотнях	Кількість козаків місцевого походження	Відсоток %	Кількість козаків, що прийшли з інших місцевостей	Відсоток %
1	Полкове товариство Уманська сотня	269	7	2,6	6	2,2
2	Маньківська	252	5	2,0	9	3,6
3	Івангородська	202	2	1,0	8	4,0
4	Бузівська	172	4	2,3	4	2,3
5	Бабанська	199	5	2,5	7	3,5
6	Бершадська	188	6	3,2	8	4,3
7	Кочубіївська	203	7	3,4	3	1,5
8	Цибулівська	216	5	2,3	6	2,7
9	Іванська	248	6	2,4	9	3,6
10	Бутанська	252	2	0,8	3	1,2
11	Романівська	241	11	4,6	4	1,7
12	Кислянська	200	2	1,0	6	3
13	Соболівська	154	5	3,2	3	1,9
14	Ладижинська	153	2	1,3	4	2,6
	Разом	**2976**	**69**	**2,3%**	**80**	**2,7%**

Надзвичайну цінність становить Реєстр з точки зору етимологічного матеріалу. Так, за підрахунками Ф.П.Шевченка, в Реєстрі, окрім українців, що склали основну масу козацтва, записані також представники 21 народності [3,44; 4,96], а саме: росіяни, білоруси, поляки, серби, угорці, вірмени, турки, татари, валахи, волохи (українці "волохами" називали молдаван) та ін. До складу Уманського полку були записані представники більше 10 народностей (див. таблицю 2), загальною чисельністю більше 190 чоловік, що складає 6,65% від усього складу полку. Це трохи вищий показник, ніж в цілому по Реєстру – 6% [5, 71].

Шляхи, якими вони потрапляли до Реєстру, різні. Багато сербів і болгар (за твердженням М. Дашкевича) жило в містах і селах України одними інтересами з українцями ще до визвольних змагань [6,119]. В Умані ж, крім сербів і болгар, за твердженням П. Алепського, що проїздив Україною в 1654 р., проживало чимало «ляхів, євреїв та вірмен», які осіли на теренах цього краю ще до початку війни під проводом Б. Хмельницького [4,96].

Документи свідчать, що сам Богдан Хмельницький надавав великого значення участі у козацькому війську представників різних народностей, і в першу чергу, південних слов'ян. Ще восени 1648 р. він заявляв російському послові Г. Неронову, що в союзі з волохами, мутьянами (мунтянами) і сербами збирається «промышлять над турским царем». Говорив також, що серби, волохи і мутьяни "о том безпрестанно присылают, чтоб на турского царя Войско Запорожское войною пошло"[7, 274]. Зазначимо, що в даному випадку ми ведемо мову не про наймані загони із представників інших національностей (то може бути темою окремого дослідження), а населення, що мешкало в Україні, зокрема на Правобережжі. Як свідчать документи, волохи, а надто ті з них,

що жили на Правобережній Україні та Галичині, вступали до повстанських загонів з самого початку Визвольної війни [8,63,91,115].

За підрахунками О.Ф. Єрмоленко, в Реєстрі Війська Запорозького містяться дані про 400 козаків-молдаван і козаків-мунтян, що записані були в прикордонних полках [9,227]. За нашими підрахунками, в Уманському полку їх значилося біля 30, а записані вони були, в основному, в прикордонних сотнях: в Бершадській – 8 та Іванській – 4. Серед найчастіше вживаних прізвищ козаків молдавського походження в Уманському полку – Волошин (13 осіб з таким прізвищем), рідше зустрічається – Волошенко, Басарабой, Волошенко, Волошинець та ін.

Таблиця 2

Кількісний та національний склад козаків Уманського полку (складений за Реєстром 1649 року)

№ п/п	Назва сотень	Заг.к-сть козаків в сотнях	Турки, татари, черкеси	Семигородці, молдавани,	Болгари, серби	Греки	Ті, що змінили віру	Угорці	Поляки	Білоруси, росіяни	Євреї	Грузини, вірмени	Заг. кіл-ть земців в сотнях	В %
1	Полкова сотня (Уманська)	269	11	3	1	-	-	1	-	-	-	8	24	8,92
2	Маньківська	252	3	-	4	1	3	-	2	4	-	-	17	6,70
3	Івангородська	202	3	4	8	-	-	-	4	1	1	-	21	10,39
4	Бузівська	172	4	1	1	-	3	-	-	5	-	-	14	8,13
5	Бабанська	199	8	2	1	-	-	-	-	4	-	-	15	7,53
6	Бершадська	188	2	8	1	-	-	-	-	6	-	4	21	11,17
7	Кочубіївська	203	5	2	2	-	-	-	-	2	-	-	11	5,41
8	Цибулівська	216	8	1	2	1	-	-	1	1	-	-	14	6,48
9	Іванська	248	3	2	1	-	2	-	1	2	-	1	13	5,24
10	Бутанська	252	4	1	-	-	-	-	3	2	1	-	10	3,96
11	Романівська	241	3	2	1	1	-	2	-	2	-	-	11	4,56
12	Кислянська	200	4	-	1	-	-	2	1	-	1	-	9	4,50
13	Соболівська	154	3	-	5	-	-	-	1	-	-	-	9	5,84
14	Ладижинська	153	2	2	-	-	-	2	2	1	-	-	9	5,88
	РАЗОМ	2976	63	28	28	3	8	7	15	30	3	13	198	6,65

Великі перемоги Б. Хмельницького рознесли його славу по всій Європі. Саме в період утвердження гетьманом Української держави до нього одразу звертаються серби, пропонуючи свою дружбу й співучасть у боротьбі з турками [10,84]. Причому, поступово ці військові стосунки так зміцніли, що за гетьмана І. Виговського в Запорозькому Війську перебували вже тисячі сербів, які пліч-о-пліч з українськими братами стали на захист України.

За Реєстром 1649 р. в Уманському полку було 28 представників південнослов'янських народів. Певна частина з них були ті, «которые служат старо», але більша частина, на думку Ф. Шевченка, була з міщан і селян, що покозачилися в ході повстання, а саме: Луцик Варчич, Гордій Пугвич, Яцько Худич, Семен Девнич, Василь Перач [11, 18], Степан Венчич [5,71], Степан Дугович, Степан Кигич, Пунвич, Павло Воскач, Степан Вегоїч, Герасим Сербинов, Іван Сабар та

ін. Серби і болгари, які тривалий час жили на Україні, як стверджував автор, вже з другого покоління в значній мірі українізувалися. Про їх сербсько-болгарське походження може свідчити значна кількість прізвищ з характерним для української мови закінченням – «енко» [5,71]. Наприклад: Карпо Сербиненко в Цибулівській сотні [2,220], Охрім Сабаренко в Маньківській сотні [2, 206] та ін.

В Україні, як і у південних слов'ян, досить поширене прізвище Попович. В Реєстрі таких прізвищ зустрічається більше ста [5,71], не виключено, що частина з них належить сербам і болгарам. Зазначимо, що в списках сотень Уманського полку таке прізвище лише одне – Василь Попович в Соболівській сотні [2,231].

Серед представників інших національностей чималу групу становлять вірмени. Найбільше їх було записано в полковому товаристві разом з Уманською сотнею – 8. Складність ідентифікації козаків вірменського походження полягає в тому, що значна кількість прізвищ та імен вірмен, що проживали на Україні, не лише змінювались зовні, але й перекладалися українською мовою. Тому можна лише здогадуватися, що типові українські прізвища на «енко», ймовірно, належать вірменам [4,96]. Зокрема, це: Макар Ормененко, Іван Оругияненко, Гришай Оргияненко, Василь Оругияненко, Семен Ургияненко [2,203-296], а також Василь Котлубай [4, 96-97]. Представників інших народів Кавказу, як-от черкесів, грузин виявити в сотнях Уманського полку майже не вдалося, але це не означає, що їх не було.

Чи не найбільшу групу серед представників інших національностей в Уманському полку складав турецько-татарський етнічний елемент – 63. Це, звичайно, нащадки тих татар, які кочували поблизу українських окраїнних земель. Переписи населення Придніпров'я XVI і XVII ст. свідчать, що тут у містах і селах також жили татари. Деякі з них переходили в православ'я [11,21]. Уманщина була порубіжною землею з Єдисанською ордою, тому й не дивно, як свідчать документи, що "многие татарове кочуют от Умани поблизу, в милях в трех й в четырех, и в Умань приезжают же" [12,89]. Найбільше представників тюрксько-татарської народності значиться в порубіжних сотнях – Уманській – 11 та Бабанській – 8. Найбільш поширеними виявилися прізвища Туренко – 3, Турчин – 7, Татарин – 3, по одному зустрічаються такі прізвища як: Турчиненко, Турукаленко, Тур та ін. Більшість із них є похідними від прізвища Турок. Тюркського походження і такі прізвища козаків: Іван Баглай, Василь Котлубай, Матвій Шеремет у сотні Цибулівській [2, 218-220], Яків Самбай в Ладижинській [2,231], Масько Худолій в Кочубіївській [2, 216], Степан Килимей в Бабанській сотні [2, 212], Іван Худолій, Жадан, Тимко і Герасим Шахворости в Уманській сотні [2, 203-205].

13 разів в сотнях Уманського полку зустрічаються прізвища "Бут" і "Товмач" та похідні від них, що в перекладі означають "перекладач", тому не виключена можливість, що саме козаки з такими прізвищами були вірменського, татарського, молдавського чи іншого походження. Не викликають сумніву щодо польського походження такі прізвища козаків як Павло Лядвижич в Уманській сотні, Федір та Савка Жикгмонти, Прокіп Жикгмонтенко з Бутанської сотні, Степан Ляшок та Максим Ляшко з Ладижинської сотні, Григор та Матій Лещенки з Маньківської. Вихідцями з російських земель були носії прізвищ Самійло Волженко, Антон Москаленко з Маньківської сотні, Іван Москаль та Ясько Москаль із сотні Кочубіївської, Семен та Микита Москаленко із сотні Бутанської, Михайло Донець та Левко Москаль із сотні Бузівської. Серед 30 осіб з українізованими прізвищами угорського походження [11,19] двоє, а саме Пилип Угрин та Іван Угриненко, були записані в сотні Ладижинській Уманського полку [2,231].

Як бачимо з вище зазначеного, козаків інших національностей у сотнях Уманського полку була значна кількість і сягала близько 198 осіб, що становило 6,65% від загальної кількості козаків полку. Варто зазначити, що до списку козаків іншого походження ми віднесли ще 8 козаків, прізвища яких вказують на те, що їх носії змінили віросповідання. Таких випадків в ті часи було немало в Україні, про що свідчить сам Реєстр [2,203-232]. Серед таких козаків Уманського полку були записані: Іван, Мусій та Степан Перехрести в сотні Маньківській [2,202-208], Грицько, Тимко, Харко Перекидці в сотні Бузівській [2, 210] та Семен і Ярема Перехрести в сотні Іванській [2, 221-222]. Але належність до одного стану, зокрема козацького, ще не означала економічної рівності всіх його членів. Звідси зрозуміло, що більшість козаків інших національностей, так само

як і козаків – українців, були вихідцями з імущих станів. Адже, щоб нести козацьку службу у роки Визвольної війни, козаки повинні були мати відповідні матеріальні засоби, бо держава не забезпечувала козака зброєю, боєприпасами, спорядженням . Складання реєстру було, як відомо, крім усього іншого, однією з ознак оформлення козацтва в стан, визнання його привілейованості. Реєстр не лише свідчить про число записаних козаків, але й дає ряд цінних відомостей про те, з кого формувався цей стан. Без сумніву, до Реєстру, як зазначав Неронов, "...велел де гетьман в казаки писать тех, которые служат старо й со всякою службу их будет.." [7,264], тобто тих, які і раніше були козаками. Звичайно, що далеко не всіх козаків цієї категорії можливо ідентифікувати за списком Уманського полку, а лише тих, прізвища яких вказують на приналежність до даного стану. Так, наприклад, до Уманської сотні були записані: Ярема Гармаш, Дем'ян Лученко, Василь Лученко, Василь Пороховниченко, Семен Пугаченко, Процик Сторож [2,203-205]; до сотні Бабанської – Грицько та Масько Козаченки, Грицько Сторож [2, 213], в сотні Іванській – Гаврило Гармаш, Гаврило Сагайдачний та Андрушко Стрілець [2, 22-221]; Бузівській сотні – Данило Пугач. Але найчастіше в сотнях Уманського полку значаться козаки за прізвищем Сторож – 10 та похідні від нього. Всього така категорія козаків нараховувала 26 осіб і становила лише 0,89 відсотків від загальної кількості козаків у полку, які репрезентують цю соціальну верству.

За підрахунками О. Компан, на Брацлавщині ще в першій чверті XVII ст. проживало чимало легального козацтва, що перебувало на державній службі. Зокрема, в кожному поселенні в середньому було по 15 козацьких димів (90 чоловік), а в окремих містах – Брацлаві, Вінниці, Ладижині, Немирові, Тетіївці, Погребищі та інших – козаків жило по кілька сот, а, можливо, навіть і тисяч чоловік [13, 66]. Чимало міст становили, в основному, поселення козацькі, особливо на Брацлавщині і півдні Київщини [13,74]. Тут на кілька десятків послушного населення (того, що сплачувало податки) припадало по кілька сот непослушного, козацького [13,75]. Але серед таких козаків було чимало людей, що жили з ремесла, промислів і торгівлі. Тому дослідження проблеми формування уманського козацтва, міщанства чи селянства досить ускладнене. Це обумовлено ще й тим, що на Уманщині і козаки, і селяни, і міщани на середину XVII ст. в основному проживали в містах і містечках, і значна частина їх займалась як ремісництвом, торгівлею, так і промислами, і, навіть, землеробством. Брацлавщина, в т.ч. і Уманщина, була густо заселеною, а постійна загроза татарських нападів спричинила будівництво багатьох міст-укріплень, які були як військово-адміністративними опорними пунктами, так і осередками ремесла і торгівлі. Цей край значно відрізнявся від інших земель України .

Тож, полишивши невдячну справу стосовно визначення кількості міщан, селян, "старих козаків", спробуємо схарактеризувати види занять, які були поширені серед козацтва Уманського полку. Переглянувши майже 3-тисячний список, виявляємо, що найчисельнішою і найколоритнішою групою є ремісники, промислові робітники та торгівці, які нараховують 233 особи, що становить 7,82% від загальної кількості козаків, вписаних до Реєстру. Причому ремесла, якими вони займалися, відзначаються великою диференціацією. Наприклад, серед таких, що були зайняті у харчових промислах, названі кухарі (1), ковбасники (1), мельники (12), крупники (1), олійники (5), солодовники (3), проскурники (8), пирожники (9), винники (3), бражники (1), шинкарі (2). Обробкою шкіри займалися кушніри (19), кордники (1), шаповали (2), шевці (6). Волокно обробляли ткачі (6). Одяг шили кравці (7). Деревину обробляли теслі (1), бондарі (6), колісники (8), візники (2). Окремими фахівцями були римарі (2), бричники (4), коробанники (1), гамарники (1), бердники (2), ложники (2). У мінеральному промислі було зайнято 7 гончарів і 1 скляр. Серед представників металообробної галузі зустрічаються 12 ковалів, 5 токарів, 2 слюсарі, 1 котляр, 3 золотарі, 4 капканщики. Частина козаків, вписаних до сотень Уманського полку, була майстрами з виготовлення зброї. Так, наприклад, до сотні Ладижинської був записаний Гриць Шабельник, до сотні Уманської – Василь Пороховниченко, Ярема Гармаш, Дем'ян Лученко, Василь Лученко, до сотні Бабанської – Василь, Гринець та Кирило Стрільниченко.

Значний відсоток вписаних до полкового реєстру козаків попередньо займався сільськогосподарським та степовим промислом, млинарством, бджільництвом, рибальством. До речі, цим промислом займалися як козаки, так і міщани. Так, наприклад, в сотні Уманській значаться Ступенко Тимко і Ступенко Лесько, в сотні Бабанській – Жорник Олешко і Рибалка

Олексій, в сотні Бутанській – Жорник Степан, в сотні Бузівській – Рибалка Іван, в сотні Івангородській – Рибальченко Мисько, в сотні Іванській - Рибальченко Климко, в сотні Кислянській – Рибитва Матій та Рибитвенко Онисько, в Кочубіївській – Рибалка Ярема, в Маньківській – Пташник Кирик, в Цибулівській – Лисовець Процик. До людей вільних професій належали: скрипалі (1), дудники (10), сопілкарі(І), маляри (1), бубонники (1). Значаться у списку коновали (3) і пророки (1). Всього ж кількість видів занять і спеціалізацій козаків, записаних до реєстру Уманського полку, сягає 65, але серед них виділяються лише трохи більше 10 таких, що були найпоширенішими на території краю, а саме: кушнірське, млинарське, зброярське, пекарське, шевське, кравецьке, ковальське, ткацьке, бондарське, столярне та ін.

Частина представників купецько-торгового стану, що ідентифікована за прізвищевою основою, теж представлена в реєстрі Уманського полку, але відсоток її незначний, всього близько 0,33%. Ймовірно, він був дещо вищий, але обчислити його точніше на сьогодні немає змоги. Цей стан по сотнях був представлений так: Юсько Міняйло, Лук'ян Продаєнко, Іван Купчинський в сотні Бутанській; Ярема Крамар в сотні Кислянській; Грицько Крамар, Петро Крамаренко, Іван Шинкар в сотні Маньківській, Онисько Шинкар в сотні Ладижинській, Ярема Міняйло в сотні Романівській.

Серед інших соціальних груп, що становили значний відсоток населення території Уманського полку, значне місце займала українська православна шляхта. В.Липинський в 40-тисячному козацькому "реєстрі", складеному після Зборівської угоди, виокремив близько 1500 шляхетських родин, зазначаючи при цьому, що це не вся повстанська шляхта, а так звана "козакуюча", зв'язана, з військом Запорозьким більше від інших [14, 151-152].

Що стосується Уманського полку, то тут В. Липинському, спираючись на документальні джерела та праці польських істориків, вдалося виявити 112 шляхтичів, яких у козацьке середовище дали 80 родин [14, 567], що становить 3,76% від загальної чисельності полку. Але цей список не є вичерпним, бо В.В. Кривошея та Т.В. Кузнець [15, 26-27] його значно розширили. На основі відомостей цих та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників та спираючись на джерельні матеріали, ми визначили поіменний склад цієї соціальної групи по сотнях Уманського полку і доповнили її реєстр до 146 осіб.

Отже, загальна кількість шляхти, вписаної до полкового реєстру, нараховує 146 осіб, що складає 4,9% від загальної кількості козаків у полку. Розподіл її по сотнях неоднаковий. Так, наприклад, найбільше шляхтичів було записано до Іванської сотні – 20 осіб, до Кочубіївської – 19, до Романівської – 17, до Цибулівської – 15, до Бабанської – 12, до Уманської та Бузівської – по 10. До цих сотень, що становлять половину полкових, було записано більше 70,5% шляхтичів. Найменше їх було записано до Кислянської, Бершадської та Івангородської сотень, тобто тих, що знаходились в західній частині полкової території і межували з Брацлавським та Кальницьким полками. З часом, знаходячись на службі у Запорозькому війську і беручи участь у будівництві української козацької держави, значна частина представників цих шляхетних родин добилася чину отаманів, сотників, а то й полковників. Серед них найбільш відомі родини Нечаїв, Булиг, Зеленських, Негребецьких, Яцьківських, Чиченків та ін. Не менш значну роль в долі Гетьманщини на Уманщині відіграла значна кількість представників козацької старшини та рядового козацтва. Серед них родини Угріяненків, Носаченків, Безпалих, Білогрудів, Гродзенків, Яворських, Криштопенків, Парпурів, Синенків, Скоропадських та інших. Аналізуючи козацький реєстр, підкреслимо, що в ньому представлені всі верстви тогочасного суспільства, – від охоронців панських лісів, гаїв до представників міського самоврядування та церковнослужителів. Так, наприклад, козаками Уманської сотні записані Василь Лесняк, Федір Войтенко, Марко Возненко, Степан Дяк, Василь Попенко; Бабанської сотні – Кіндрат Лесняченко, Павло Войтенко, Василь Попаченко, Василь Попиків син; Бершадській – Семен Войтенко, Іван Миськович, Дяченко; Бузівській – Федір Войтенко, Грицько Войтишин, Мисько Дяк. Всього ж до сотень Уманського полку було записано 5 охоронців панського майна, 14 церковнослужителів та 17 представників міського самоуправління, що становить 1,2% від загальної кількості козаків, записаних до полку. Хоч цей відсоток незначний, але він є доказом того, що у вир подій, що розгорнулися з початком національно-визвольної боротьби, були втягнуті фактично всі соціальні групи населення

Уманщини, територія якої належала до того регіону, де війна вибухнула з найбільшою силою [14, 91].

Таким чином, підсумовуючи всі вище викладені факти, зазначимо, що з визволенням від польсько-шляхетського панування величезної території України в ході Визвольної війни українського народу та заключення Зборівського договору 1649 р., для Богдана Хмельницького найважливішою справою стає політико-адміністративний устрій звільненої території і організація регулярного війська. Гетьман запозичив у реєстрового козацтва військово-територіальний поділ на полки та сотні. Проте він надав йому державного змісту, зробивши полк не тільки військово-територіальною, але й адміністративно-територіальною одиницею. Вже в червні 1648 р. Умань стає центром адміністративно-територіальної, судової і військової округи – Уманського полку, який займав південно-східну частину Брацлавського воєводства. Зміни кордону границь під час поділу на полки між Київським і Брацлавським воєводствами були мінімальні. Так, м. Буки відійшло до Уманського полку, хоч до цього воно було в складі Київського воєводства. Крім того, при формуванні території Уманського полку, остання була дещо обмежена в порівнянні з територією історичної Уманщини.

Структура козацьких полків на той час, як свідчать факти, не була усталеною. Уманський полк, зокрема, поділявся на 14 сотень, кожна з яких іменувалась за назвою сотенного містечка, в яких за Реєстром 1649 р. значилося 2976 козаків.

При аналізі особового складу полку за прізвищевою ознакою було виявлено, що 2,3% козаків – українців є місцевого походження, а 2,7% – прибули з інших регіонів. В етимологічному плані склад козаків Уманського полку цікавий ще й тим, що в ньому зустрічаємо представників більше 10 народностей, зокрема білорусів, болгар, вірмен, волохів, поляків, росіян, сербів, угорців, татар та інших, що становить 6,65% від загальної чисельності полку, тоді як в цілому по Реєстру – 6%. Отже, серед інших численних факторів, які впливали на формування складу полку, чітко виділяється вплив іноетнічного елементу, хоча при цьому на сотенні уряди в полку іноземці на перших порах майже не претендували, їх, за винятком Бузівської (сотник Черкас Іван) та Бабанської (сотник Килимей Степан), обіймали українці.

Що ж до покозаченої шляхти, яка воювала на боці Богдана Хмельницького, то вона теж на перших порах не змогла зайняти відповідні щаблі в ієрархії козацької старшини, як було і в інших полках, хоч записані до полкового реєстру шляхтичі в середньому складали близько 4,9% від загальної кількості полчан, а в окремих сотнях цей показник був значно більшим, а саме: Кочубіївській – 9,35%, Іванській – 8,06%, Романівській – 7,05%, Цибулівській – 6,94%. Стосовно ж загальної характеристики соціального складу полку, очевидним є те, що події початку Національно-визвольної війни середини XVII захопили фактично всі соціальні прошарки населення краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко О.П. Уманщина на картах Г.Боплана // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць.-К.,1988.-С.84-89.; 2. Реєстр Війська Запорозького 1649 року (Підгот. до друку О.В. Тодійчук (головн. упорядник) та ін.; Редкол .: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К., 1995.-592 с.; 3. Шевченко Ф.П. Грузины в Войске Запорожском // Из истории украинско-грузинских связей. - Тбилиси, 1968.-С.38-55.; 4. Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII-XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. - К., 1965.-С.93-100.; 5. Шевченко Ф.П. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII-XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян . - К., 1963.-ч.1-С.67-86.; 6. Дашкевич Н.П. Общение Южной Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между прочим в думах // Изборник Киевский. - К., 1904.-С.114-137.; 7. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х томах / Редкол.: П.П. Гудзенко и др.- М., 1953.- Т.2.-560 с.; 8. Джерела історії України – Руси . - Львів, 1903.-Т.IУ.-152 с.; 9. Єрмоленко О.Ф. Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР.- К., 1962.-№4.-С.206-234.; 10. Крип'якевич І.П. Серби в українському війську 1650-1660 рр. // Записки НТШ.- Львів, 1920.-Т. 129.-С.81-93.; 11. Шевченко Ф.П. Участь представників різних народностей у Визвольній війни 1648-1654 рр. на Україні // Укр. іст. журнал. – 1978.- №11.-С.10-22.; 12. Акты, относящиеся Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - СПб., 1878.-Т.Х.-838 с.; 13. Компан О.С. Міста України в другій половині ХУІІІ ст. – К., 1963.-388 с.; 14. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні. - Філадельфія- Пенсільванія; 15. Кривошея В., Кузнець Т. Національна еліта, Уманщина, козацтво.-К., 1998.-80 с.

С.С. Богатчук

СТАН УКРАЇНСЬКИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

В Україні здавна існувала мережа шляхів, що поєднувала російські та українські торговельно-промислові центри. Ними транспортувалися вантажі на ярмарки різних губерній Російської імперії.

Внаслідок поширення капіталістичних відносин у промислове та сільськогосподарське виробництво в першій половині XIX ст. зростає роль України у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Це викрило негативну ситуацію щодо невідповідності транспортного сполучення потребам як російського, так і українського ринку.

Головне Управління шляхового сполучення вирішило поліпшити поштові шляхи та станції, які знаходилися в досить непривабливому стані[1].

В 1833 р. були видані "Основні правила упорядкування і утримання доріг в державі", згідно яких дороги Російської імперії розподілялися на 5 класів за своєю важливістю. Цей план не був введений в дію, і вантажі, й пасажирів перевозили влітку звичайними возами, а взимку – на санях. Утримання поштових станцій також не задовольняло потреб у зростаючих перевезеннях[2].

Важливими шляхами, що поєднували Південну Україну з центральними районами Росії, залишалися: Москва–Орел–Глухів–Ніжин–Київ–Таврійська губернія; Петербург–Могильов–Чернігів–Лубни–Катеринослав; Моравський шлях, що досі продовжував зберігати своє торгове значення і проходив Катеринославською, Полтавською, Харківською та Бєлгородською губерніями до Курської губернії[3].

В Південно-Західній Україні зосереджувалися дуже важливі транзитні шляхи, що поєднували цю територію з Чорним морем (з Одесою): Одеса–Дубоссари й Одеса–Могильов (до Молдавії); Одеса–Радзивилів (до Австрії); Одеса–Кринки й Одеса–Мокрани (до Прусії). Ці грунтові дороги були непридатними (в непогоду) для перевезень великих вантажів на далекі відстані і перебували у поганому експлуатаційному стані[4].

Українська транспортна мережа, крім сухопутних, мала ще й водні шляхи сполучення[5]. Річковий транспорт був найдешевшим. Дніпро з його притоками, Дністер та Південний Буг служили водними перевезеннями людей і товарів до Чорного моря, сприяли розвитку міжнародної торгівлі[6]. Дніпро був найкоротшою і найзручнішою водною артерією, оскільки плавати по ньому можна було майже 10 місяців[7]. Судноплавство, водночас, ускладнювали природні перешкоди (пороги, мілини)[8]. Вони затримували доставку товарів, що збільшувало транспортні витрати на їх перевезення.

Значні кошти виділялися царським урядом у суднобудівництво для розвитку торгівлі у другій чверті XIX ст. Якщо в 1800 р. побудовано 1 судно, в 1809 р. – 16, в 1811 р. – 50, то 1828 р. – 100, а в 1840-1850-х рр. – 103 судна[9].

В 1823 р. на Дніпрі з'являється перший пароплав, а вже в 1838 р. створюється Дніпровська пароплавна компанія, у володінні якої перебувало два пароплави[10]. Напередодні реформи 1861 р. по Дніпру і його притоках курсувало 17 пароплавів. На Дністрі теж були пароплави. У 1847 р. їх було 3: два казенні ("Граф Воронцов" й "Днестр") і один приватний, що належав поміщику Лубі[11].

Дніпром, Дністром і їх притоками користувалися не тільки українські поміщики та купці, а й польські, російські та інші.

Для перевезення вантажів використовувалися Огинський, Березинський й Дніпровсько-Бузький канали, які сприяли розширенню торговельно-економічних зв'язків населення середнього Подніпров'я та українського Полісся з білорусами та народами Прибалтики. Ними перевозили лісопродукти, будівельні матеріали, зернові вироби, промислові товари і кустарні вироби тощо.

Українська територія першої половини XIX ст. поділялася на 3 водно-транспортні округи. Перший охоплював Харківщину й Катеринославщину, другий – Чернігівщину, частину Київщини, Полтавщину, Херсонщину й Поділля, а третій – Волинь і другу частину Київщини. На управління

округу покладалося завдання стежити за каналами, чистотою річок і усунення на них будь-яких перешкод.

Але основна роль в перевезенні вантажів все ж належала гужовому транспорту. Більшу частину вантажів перевозили волами. Основним засобом перевезення вантажів стає чумацьке візництво, яке на початку XIX ст. з торговельного перетворюється в торговельно-візницький промисел і є важливим фактором розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства й промисловості через відсутність залізниць та недостатній розвиток водних сполучень. Чумацький промисел, перш за все, пов'язувався з соляною торгівлею. На середину XIX ст. доставка та продаж солі чумаками в Україні досягла 131 тис. т щорічно[12].

Чумаки перевозили будівельні матеріали, різні промислові і ремісничі вироби, продукти харчування з Правобережної та Лівобережної України, Білорусії, а також центральних промислових губерній Росії. Особливого значення чумацьке візництво набуло в південних степових районах України. Доставка вантажів волами коштувала дешевше, що було обумовлено значно меншими витратами на утримання волів, а не ефективністю перевезень[13]. Лише в Харківській губернії на початку 50-х рр. XIX ст. чумацтвом займалося понад 3000 державних селян[14].

Завдяки дешевому чумацькому транспорту (за відсутності залізниць) широко експортувався хліб та інша сільськогосподарська продукція українського аграрного регіону за кордон. До чорноморсько-азовських портів чумаки доставляли щорічно 655,2 тис. т зерна. Велику роль чумацький транспорт відіграв і в розвитку промисловості. Можливість використання чумацького транспорту для перевезення промислової продукції розширювала географію її збуту, адже чумаки досягали Уралу й Середньої Азії та інших віддалених куточків Російської імперії, транспортуючи кам'яне вугілля, крейду, вапно, будівельний матеріал, каміння, сприяючи розвитку тих галузей промисловості, що їх видобували або виготовляли[15].

Чумацтво охопило всю Україну. Чумаки торгували також ремісничими виробами, які вивозили з Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини на південь Українидля продажу. До того ж, сам чумацький промисел був теж споживачем ремісничих товарів. Чумацька торгівля ремісничими виробами і споживання їх самими чумаками були поштовхом для розвитку багатьох галузей ремісничого виробництва в Україні[16]. Чумакування призводило до того, що деякі села, що знаходилися на чумацьких шляхах, розросталися у великі поселення, наприклад, Каховка на Дніпрі або Борислав[17]. Чумаки часто зупинялися біля переправ через ріки в зв'язку з їх перевантаженістю. Зупиняючись тут, вони мали можливість розпродати частину свого товару. На тому місці, де зупинялася велика кількість чумацьких возів, влаштовувалися ярмарки.

З кінця 30-х рр. XIX ст. спостерігається збільшення вартості чумацького транспорту. Підвищилися витрати чумаків на утримання волів у дорозі та доставку товарів[18]. Цьому також сприяло активне будівництво залізниць за кордоном та дешевизна доставки товарів у Західній Європі майже втричі, ніж в Україні.

Ситуація, що склалася в українській транспортній галузі в 40-х роках, породжувала причини, які гальмували дальший розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. У тогочасній пресі піднімаються питання про необхідність будівництва залізниць на західноєвропейський зразок[19].

Говорячи про стан шляхів сполучення в Україні, слід згадати і ярмаркову торгівлю, що характеризувала доставку вантажів та була місцем широкого збуту промислових товарів, а також придбання сільськогосподарської сировини та всіх інших матеріалів, необхідних для промислового виробництва. Саме через ярмарки здійснювався зв'язок між сільським господарством і промисловістю, між селом та містом. Численна кількість ярмарків відображала розвиток торгівлі та внутрішнього ринку.

1817 р. в Україні працювало 26 великих ярмарків, які проводилися переважно в літню та зимову пору, оскільки грунтові шляхи в цей час були найзручнішими для транспортування чумаками вантажів.

В першій половині XIX ст. на українські ярмарки приїздили не тільки місцеві виробники, але й з центральних районів Росії, Царства Польського, Білорусі. З Правобережної і Лівобережної України привозили у великій кількості цукор, хліб, мед, пшеницю, фарфорові вироби, сукно,

вовну, вовняні вироби, полотно. На продаж привозили і велику рогату худобу, коней, збувалася продукція цукрової промисловості. Так, в 1850-1854 рр. на головних українських ярмарках щороку продавали 4,3 тис. т цукру на суму 1,8 млн. крб.[20]. Його постачали в південні райони України (Катеринославську та Херсонську губернії), а також у центральні райони Росії (Москву, Петербург).

На Лівобережжі в першій половині XIX ст. ярмарки розташовувалися на торговельних шляхах або поблизу портових міст. Їх нараховувалося понад 15. Одне з найперших місць серед ярмарків Лівобережжя займали Хрещенський у Харкові та Іллінський в Полтаві.

На Правобережній Україні особливого значення в розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі набуває Хрещенський ярмарок у Києві. Товари сюди привозили з Москви, Тули, Харкова, Царства Польського, Великого князівства Фінляндського та Тульської, Костромської, Володимирської губерній[23]. Загальна кількість учасників ярмарку в окремі роки становила до 10-15 тис. чоловік. Ярмарок проводився з 15 січня до 1 лютого. Основними товарами були сукно та сукняні вироби, бавовняні та шовкові тканини, золоті прикраси, косметичні товари, а також продукція місцевого сільськогосподарського виробництва. Найбільша кількість товару прибувала з центральних районів Росії: красні товари, фаянсовий та скляний посуд, паперові вироби, вироби з заліза та чавуну[24].

У 1845 р. в Київській губернії нараховувалося 253 ярмарки. В Подільській губернії 1845 р. на 149 ярмарках та торгах основними товарами на продаж були хліб та хлібні вироби, худоба, коні. В 1853 р. у Волинській губернії - до 143, головними предметами торгівлі на них були домашня худоба, хліб, бавовна, сукно, будівельні матеріали, мед тощо[25].

На початку XIX ст. уряд пішов шляхом активізації зовнішньої чорноморської торгівлі. Дозволялося вивозити за кордон зерно, горілку, сиру шкіру, вовну. В 1804 р. Одесі було надано право безмитного зберігання товарів в порту і магазинах на досить тривалий час. До того ж маніфестом від 16 квітня 1817 р. Одесу оголосили “порто-франко”. Вона отримала дозвіл вільно і безмитно привозити з-за кордону різні товари протягом 30 років. Вивіз пшениці з Одеси збільшується з 1812р. по 1825 р. від 73,4 тис. т до 192,5 тис. т [26].

У 1807 р. з Одеси були відправлені судна з пшеницею та іншими товарами до Константинополя, що призвело до поліпшенням відносин між Росією та Туреччиною. Велику роль в цій торгівлі відіграла Континентальна блокада 1808 р. Вона не давала можливості багатьом країнам перевозити товари через порти Балтійського та Середземного морів. Вся увага в торгівлі сконцентрувалася на чорноморських портах. Товари, що закуповувалися в Африці, Азії, Європі, доставлялися через Мармурове море в Чорне, далі через Одесу вони прямували транзитним шляхом через Радзивилів до Австрії й транспортувалися по всій Європі.

У першій половині XIX ст. невідповідність між запитами й можливостями торгівлі й застарілими видами транспорту виявилась у хліботоргівлі. Вивіз лише пшениці в 1845 р. досяг 341 тис. т[27]. З дорожнечею чумацького промислу транспортування збіжжя до портів ставало все дорожче. Саме в цьому значно зросла конкуренція між країнами-експортерами. Більшість з них мали сприятливі умови щодо торгівлі збіжжям (ближче розташування до морських портів або досконаліше транспортне сполучення – розвиток залізничної мережі). Одним з основних конкурентів Росії стали США, які в 1831 р. вивозили з країни збіжжя на суму 14 млн. карбованців сріблом, а вже в 1862 р. збільшили вивіз цієї продукції до 43 млн. крб. сріблом. Це призвело до того, що США з 50-х рр. XIX ст. почали витісняти російське та українське збіжжя з європейських ринків[28]. До того ж, дуже швидко зростав експорт хліба інших країн Південно-Східної, Південної Європи, Північної Африки і деяких районів Малої Азії.

Тому через відсутність залізничного сполучення як досконалішого транспортного засобу в Україні чумацький транспорт продовжував ще існувати як основний засіб перевезення вантажів. Незадовільний стан шляхів сполучення першої половини XIX ст. стримував промислове і сільськогосподарське виробництво України через обмежені можливості транспортування їх продукції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІА України.-Ф.442.- Оп.1. - Спр.1805. - Арк.7; 2. Киевские губернские ведомости.-1841. -19 июня; 3. Киевская старина. - 1882.- №4-6. - С.513; 4. Инженер. - 1882. -Т.1. -С.24-25; 5. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип.1.-К., 1931.-С.19; 6. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII- початок XX ст.).- Львів, 1996.- С.98; 7. ЦДІА України.-Ф.442. - Оп.1. - Спр.5967. - Арк.20; 8. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.-Харків, 1927.- С.32; 9. ЦДІА України.-Ф.1941. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.6а; 10. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. - Одеса, 1931.- С.15; 11. Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII -першої половини XIX ст. - К., 1964.- С.107; 12. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб, 1858.- С.29; 13. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.-Харків, 1927.- С.224; 14. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Левобережной Украины в первой половине XIX в. Автореферат на соиск. ученой степ. канд. ист. наук. - К., 1986.-13; 15. Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII- першої половини XIX ст.- К., 1964.- С.109; 16. ЦДІА України.-Ф.442. - Оп.1. - Спр.4324. - Арк.371; 17. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.-Харків, 1927.-С.225; 18. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.1. - Спр.6903. - Арк.4; 19. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861р.).- К., 1962.-С.90; 20. ЦДІА України.- Ф. 442. - Оп.1. - Спр.2789. - Арк.33; - Спр.1369. - Арк.25; - Спр.10412. - Арк.4; Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб, 1858.-С.314; Методичні розробки з українознавства. -Вип.1. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадські рухи в першій половині XIX ст., 1930.-С.38; 21. ЦДІА України.-Ф.274. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.44-45; 22. Там само. - Ф. 442. - Оп.1. - Спр.5968. - Арк.50; 23. Там само.-Ф.442. - Оп.1. - Спр.11294. - Арк.136; Ф.442. - Оп.1. - Спр.1197. - Арк.133; Киевские губернские ведомости.-1846.-2 октября; 24. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепосничесского строя и возникновение капитализма на Украине: Украина в первой половине XIX в. - К., 1936.-С.65; 25. ЦДІА України. -Ф. 442. - Оп.77. - Спр.371. - Арк.38; 26. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні.(За даними Одеського архіву).-Б.М. і р.-С.13.

О.Ф. Мельничук

ГУБЕРНСЬКА УПРАВА В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Представником вищої влади, головним адміністратором у Подільській губернії у другій половині XIX століття був губернатор. Коло питань, що входило до компетенції начальника краю, було дуже широким та різноманітним. Крім повноважень, визначених загальними нормативно-правовими актами, додавалися ще й обов'язки, що випливали зі статусу Подільської губернії як особливої у політичному відношенні.

Масу обов'язків важко було б виконувати одній людині, тому існував орган, який був покликаний здійснювати управління в губернії від імені імператора[1]. Таким органом була губернська управа. Вона, згідно зі статею 436 другого тому Зводу законів, мала статус вищої установи в губернії: «Губернська управа є вище в губернії місце, яке управляє нею в силу законів іменем Імператорської Величності». Але вже у другій половині XIX ст. це визначення стало анахронізмом. Губернська управа стала, за висловлюванням державознавця Ю. Готьє, «другою канцелярією губернатора»[2].

Протягом XIX ст. устрій губернської управи змінювався. Суттєві перетворення відбулися у 1845 р., метою яких, за словами міністра внутрішніх справ, було полегшення виконання обов'язків губернаторів. Для цього вони звільнялися від щоденної присутності у губернській управі та особистого нагляду за діловодством її канцелярії. Губернатору призначався помічник – віце-губернатор, якому доручався безпосередній нагляд за веденням справ в управі. Зменшувалась кількість справ, що надсилалися на розгляд присутствія управи. Діловодство управи і порядок вирішення справ у окремих її відділах спрощувалися. Конкретніше визначалися обов'язки членів управи, «щоб кожен знав межі своїх прав та обов'язків»[3].

Губернська управа складалася з двох частин: з канцелярії та присутствія. У свою чергу канцелярія поділялась на канцелярію присутствія та канцелярію відділень. До другого реформування губернської управи відділення позначалися номерними знаками. Було утворено 3 відділення, до яких входило 9 столів[4].

Перше відділення обнародувало закони, наглядало за виконанням розпоряджень

губернатора і губернського правління, збирало відомості з адміністративних, поліцейських, судових і фінансових питань, завідувало штатом чиновників в губернії, пенсійними справами, відповідало за випуск газети «Губернські відомості», відало релігійними питаннями, вирішувало справи іноземців, євреїв, військових тощо.

Друге відділення забезпечувало зв'язок адміністрації з фінансово-господарськими органами, регламентувало питання податків, зборів та інших платежів з населення, встановлювало опіку над майном, давало дозвіл на його продаж тощо.

Третє відділення забезпечувало зв'язок губернатора і губернської управи з місцевими судами. До його компетенції входив нагляд за тюрмами, а також справи, пов'язані із засланням до Сибіру кріпосних селян, з веденням негласного нагляду[5]. Лише у 1865 р. старі номерні назви ліквідовувалися, а замість них були утворені іменні, завдяки введенню до складу губернської управи лікарняних управ, дорожних, будівельних, межових, креслярських комісій.

За реформою 1845 р., яка передбачала розширення штату для полегшення виконання покладених обов'язків, на Подільську губернську управу не поширився повністю штатний розклад, тому радники, які очолювали відділення, виконували ще й додаткові функції. Так, на радника першого відділення покладався ще й обов'язок завідувача казначейським столом, на другого – завідування архівом, третій одночасно виконував обов'язки завідувача газетним столом та друкарнею. За відсутності секретарів відділень ці функції покладалися на їх столоначальників[6]. Тобто через неповний штат деякі обов'язки одночасно виконували одні й ті ж посадові особи. Але згодом кількість відділень та їх укомплектування зросли і на 1865 р. існували – розпорядче, лікарняне, будівельне.

Розпорядче відділення очолював старший радник. Крім нього, входили ще два радники, асесор, секретар, екзекутор, чиновник для екзекуторської частини (помічник), реєстратор (помічник), архіваріус (помічник), редактор (помічник), перекладач. Відділення мало ще десять діловодів та одинадцять їх помічників[7].

Лікарняним відділенням управляв губернський інспектор лікарень. У його підпорядкуванні перебували помічник інспектора, акушер, діловод і його помічник. Компетенція лікарняного відділення у Подільській губернії була дещо ширшою, ніж у тих губерніях, де діяли земства. Воно організовувало медичну допомогу в губернії та повітах, запобігало поширенню інфекційних хвороб, стежило за дотриманням медичним персоналом правил лікарняного статуту, вело судово-медичні справи.

Начальником будівельного відділення був губернський інженер. Його штат був розширений за рахунок трьох техніків, діловода та двох помічників. До цього часу він складався лише з губернських інженера та архітектора, молодшого інженера та архітектора і секретаря.

Склад загального присутствія (губернатор, віце-губернатор, радники і асесор) збільшувався за рахунок губернського інспектора лікарень, інженера і архітектора. Але до присутствія обов'язково входили голова, тобто губернатор, та її постійні члени. Крім того, за необхідності дозволялося запрошувати на засідання представників місцевої виконавчої влади та органів самоврядування. Під час вирішення справ, що стосувалися знатних осіб, купців, губернська управа повинна була обов'язково запрошувати на правах члена прокурора. Отже, губернська управа була органом колегіальним. Але, незважаючи на спроби надати їй більшої самостійності у вирішенні своїх обов'язків, все-таки ця установа перебувала у значній залежності від губернатора. Насправді відбулося значне збільшення штату губернської управи, але від цього вона не набула більшої самостійності. Про це свідчать слова генерал-губернатора, який відзначав, що «будівельні відділи позбавлені будь-якої самостійності і перетворені в канцелярії, які відписують папери віце-губернаторів»[8].

Основна роль в губернській управі відводилася губернатору і віце-губернатору. Вони й головували на засіданнях. Губернатор виконував функції голови у тих випадках, коли сам вважав це за необхідне. Але його присутність була обов'язковою, коли на загальних зборах засідав генерал-губернатор. У такому разі губернатор засідав в управі у якості її члена. Крім того, законодавець зобов'язував губернатора головувати під час винесення на обговорення важливих справ. Наприклад, при встановленні цін на різні предмети споживання чи при посвідченні

душевнохворих та ін.

Значним полегшенням для губернатора було введення посади віце-губернатора. Справедливо відзначав міністр внутрішніх справ, що «в особі віце-губернатора даний губернатору прямий помічник»[9]. Віце-губернатор був безпосереднім помічником і співробітником начальника губернії в усіх сферах управління. Він відповідав за роботу усіх відділень губернської управи, стежив за діловодством, порядком в установі, особливо у канцелярії присутствія. Губернатор міг доручати віце-губернатору проводити огляд міських і повітових установ. Виявивши порушення у цих закладах під час проведення ревізій, віце-губернатор мав право робити стягнення з підлеглих, але у серйозних випадках він інформував про це губернатора. Міра стягнень напряму залежала від чину винного. Так, секретареві та його помічнику віце-губернатор міг зробити усні зауваження. До службовців нижчих чинів, наприклад, діловода, він міг застосувати арешт до 7 днів[10]. Крім прямих обов'язків, на нього покладались і додаткові особливі доручення. Так, він брав участь у окремих випадках в окружному суді, у губернському з військової повинності присутствії.

Негативно позначилося на діяльності губернської управи значне зосередження у цій установі різнохарактерних справ, широта і різноманітність компетенції. Потреба концентрувати усі справи губернії в одній установі на цей період відпала, адже були утворені різні комісії, присутствія, до відання яких перейшла більша частина справ губернської управи. Попри все, за звичкою, такі справи дублювалися в губернській управі. Тому деякі дослідники порівнювали цю установу «з будинком, до якого по мірі необхідності додавались надбудови, які по характеру і плану не мали нічого спільного з головним корпусом приміщення»[11].

Загальне установлення губернське спонукало цей орган до втручання у різні сфери діяльності. Влада, надана губернській управі, визначалася як «поліцейська у вищому значенні, тобто судово-поліцейська, розпорядча, виконавча…». Губернська управа поширювала свою дію на різні сфери народного господарства. Справи, що знаходилися у її компетенції, були об'єднані в рубрики: 1) загальне управління губернією; 2) охорона безпеки і загального спокою; 3) охорона народного здоров'я; 4) господарські справи; 5) будівельні; 6) казенне управління; 7) межові справи; 8) судове управління. Як бачимо, компетенція губернської управи була досить широка і всебічна. Вона зобов'язана була керувати «справами загального благоустрою, охороняти права особи і власності, загальну безпеку, порядок і спокій, управляти справами народного здоров'я, припиняти падіж худоби, промисловості, сприяти іншим управлінням у виконанні законів...»[12]. Одним з основних обов'язків губернської управи було оприлюднення законів, указів царя та сенату. Саме в такий спосіб усі розпорядження уряду доводити до відома населення.

Як орган, що оприлюднював закони, губернська управа була наділена правом вказувати на протизаконність виданого нормативного акту. У цьому випадку вона могла, за розпорядженням начальника губернії, запросити на об'єднане засідання присутствія казенну палату, управління державним майном і палату кримінального і цивільного суду для того, щоб більшістю голосів вирішити питання щодо невідповідності закону. Крім того, губернській управі належало здійснювати нагляд за «повсемісним виконанням законів...»[13]. На цій підставі управа спеціально проводила нагляд за діями поліції, що їй була підпорядкована, приймала скарги на повільність і незаконні дії судових установ. Їй належало право робити стягнення в адміністративному порядку і право передачі чиновників адміністративного відомства до суду.

До справ загального характеру належали: призначення та звільнення канцелярських чиновників і службовців; надання відпустки посадовим особам; розгляд спорів, які виникали в адміністративних установах, а також про підсудність повітових і міських установ. Якщо спори виникали між установами одного й того ж відомства, то справа розглядалася їх безпосереднім начальством, а якщо установи знаходилися в різних губерніях, то спір вирішувався губернською управою тієї губернії, в якій він виникав. Спір між установами різних відомств вирішувався губернською установою, а якщо установи різних відомств знаходилися в різних губерніях, то справа розглядалася управою тієї губернії, де виникав спір[14].

Рубрика по охороні безпеки і загального спокою покладала на губернську управу збереження порядку, миру, тиші в губернії. Такий рід занять характеризує управу як установу поліцейську. До того ж на неї покладалися деякі спеціальні обов'язки поліцейського характеру.

По-перше, це були заходи, спрямовані на охорону безпеки: про жебрацтво, розшук втікачів, визначення терміну проживаня євреїв у губернії тощо. По-друге, вони виконували обов'язки по приведенню в дію судових вироків щодо засланих на каторгу чи переданих в арештантські роти.

Справи по охороні народного здоров'я детально не перераховувалися в другому томі Зводу законів, оскільки управа повинна була діяти відповідно до Статуту Лікарняного.

Поліцейсько-господарські справи виділялися в окрему рубрику. Вони передбачали збір даних про народонаселення, торгівлю, промисловість, фабрики, заводи, ремесла, стан пошт, доріг, правильність міри та ваги. Варто зазначити, що справи такого роду залишалися переважно в компетенції тих губернських управ, де не було введено в дію нове Міське положення.

По казенному управлінню губернська управа повинна була забезпечити дані про стан всіх недоїмок у губернії та заходи по їх стягненню.

Справи по межовій частині та судовому управлінню передбачали збір відомостей про землевласників та будь-які зміни у володінні землею.

З цього навіть неповного переліку справ, які покладалися на губернську управу, стає зрозуміла широта компетенції, її різнохарактерність, відірваність одних положень від інших. Достатньо зазначити, що на 1 липня 1885 р. у віданні Подільської губернської управи знаходилося 1550 справ[15].

Справи в губернській управі вирішувалися на загальних колегіальних зборах більшістю голосів без присутності губернатора, але з обов'язковим його затвердженням постанов та одноособово начальниками відділень.

Положення 1865 р. змінило розподіл справ на адміністративні першого та другого розряду і судні.

Дещо збільшилася кількість судних справ (обов'язкових для колегіального вирішення). Тепер сюди відносилися ще й справи про скарги на повільність у діловодстві, про накладення грошових стягнень за недоліки по службі. Такі справи вирішувалися постановами присутствія губернської управи більшістю голосів. Але на практиці вони вирішувалися не більшістю голосів, а відповідно до думок начальників губернії.

Адміністративні справи першого розряду повинні були вирішуватися колегіально, постановами присутствія із затвердженням губернатора. Усі ці справи були об'єднані у три загальні рубрики. До першої належали усі розпорядження губернської управи, що обмежували особисті чи майнові права. Це стосувалося встановлення опік, призначення продажу майна. Друга об'єднувала справи, що були пов'язані з державним чи громадським майном, а також стосувалися благоустрою в губернії. Наприклад, звільнення осіб, за якими закріплювалося державне майно, утворення громадських банків тощо. До третьої належали ті, що стосувалися будівельно-господарської сфери.

Але склад присутствія, а також його безумовна залежність від начальника губернії, призводили до того, що про ніяку колегіальність не могло бути й мови. Присутствіє мало лише дорадче право і не впливало на думку губернатора.

Адміністративні справи другого розряду вирішувалися одноособовою владою губернатора, віце-губернатора чи начальниками відділень. Найбільшими повноваженнями наділявся губернатор. Його владою вирішувалися справи, що стосувалися призначення, звільнення, нагородження виборних посадових осіб, призначення пенсій, здійснення народного перепису, допущення іноземців до присяги на підданство Росії та багато інших.

Справи, що вирішував своєю владою віце-губернатор, були такі: листування, що стосувалося губернської управи; обнародування законів, указів через друкування в Губернських відомостях (крім тих, що вимагали особливих розпоряджень присутствія); звільнення, переміщення, надання відпусток службовцям канцелярії[16].

Начальники відділів були простими виконавцями справ. Вони знаходилися під наглядом віце-губернатора і губернатора. Так, архівні матеріали свідчать, що губернський інженер, який очолював будівельний відділ, без дозволу віце-губернатора не міг навіть вимагати для довідки справу із архіву, «а про право нагляду його за будівельним відділом не могло бути й мови».

Положення 1865 р. встановило особливий спосіб розгляду справ. Постанова більшості

записувалася до спеціального журналу (тогочасна назва протоколу), що подавався губернатору на затвердження. Особа, яка не погоджувалася з постановою присутствія, зобов'язана була повідомити свої міркування протягом 4 днів з часу підписання журналу, а також могла повідомити про свою незгоду генерал-губернатору чи міністру внутрішніх справ у семиденний строк. Але ніколи губернське присутствіє не виступало проти думки губернатора. Склад присутствія завжди був вигідний для губернатора. За його пропозицією могли призначатися додаткові члени присутствія[17].

Бюрократизм, паперова тяганина стали хронічною хворобою губернської управи. Відомий історик В.О. Ключевський вказував, що в Росії управління здійснювалося не аристократією і не демократією, а бюрократією. Розкриваючи суть бюрократичного управління, вчений писав: "…Всі справи велись канцелярським порядком, через папери; центральні установи щорічно викидали в канцелярії, палати десятки, сотні тисяч паперів. Цей безперервний паперовий потік, який лився з центру до губерній, наводнював місцеві установи, позбавляв їх будь-якої можливості обговорювати справи; всі поспішали очистити їх : не виконати справу, а "очистити" папір – ось, що стало завданням місцевої адміністрації…"[18].

Аналіз звітів губернатора дає підставу оцінити стан діловодства "першої установи в губернії" на "задовільно"[19]. І це при тому, що в другому томі Зводу законів містилася ст. 574, в якій зазначалось, що оскільки одним з головних обов'язків губернської управи є нагляд за виконанням справ у підпорядкованих установах, то в зв'язку з цим вона повинна бути взірцем швидкого діловодства. Тут же передбачалися заходи та встановлювалися терміни, які повинні були забезпечити виконання встановленого обов'язку. Зокрема, у справах звичайних, виконавцями яких були члени відділень, крайній термін обмежувався трьома днями. Вони повинні були працювати так, щоб закінчити справу ще до вказаної дати.

Забезпечити механізм швидкої реалізації даного положення повинен був віце-губернатор, який у випадку затримання паперів міг направляти додаткових писарів. Віце-губернатор відповідав за діловодство всієї управи. Так, він перевіряв діловодство відділень особисто за допомогою секретаря і його помічника щоразу по виявленню недоліків і обов'язково кожні шість місяців. Незалежно від цього він зобов'язаний був систематично перевіряти книги-реєстри, відмітки про виконання справ, щоб отримані ділові папери не затримувалися понад встановлений термін. Про результати перевірок віце-губернатор доповідав начальнику губернії. Губернатор проводив щорічні ревізії усієї губернської управи. За повільність у роботі, затримку паперів винні несли відповідальність.

Про колегіальність при вирішенні справ у губернській управі не могло бути й мови. Установа набула статусу виконавчого органу при губернаторові. Через те, що законодавство не розмежувало компетенції губернатора і губернської управи – їх функції дублювалися, що призводило до підміни колегіальності одноосібною владою губернатора. Справедливо відзначав дослідник, що за губернською управою «залишився лише формалізм сумнівних нарад і занесення до журналу вказівок губернатора»[20]. Нагальним стало питання про реформу губернської управи. Потрібно було надати їй більшої незалежності і самостійності. Крім того, варто було чітко розмежувати компетенцію цих двох органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Свод законов Российской империи. – Спб. – Т. II.- Ст. 436; 2 Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. - М., 1913. - Т. 1. - С. 259; 3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). - Ф. 288. - Оп. 1. - Спр. 102. - Арк. 1-2; 4. ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 38. - Спр. 876. - Арк. 2; 5. Там само. - Арк. 5; 6. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 102. - Арк. 97; 7. ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 38. - Спр. 876. - Арк. 118; 8. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 671. - Арк. 19; 9. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 111. - Арк. 57; 10. Свод законов… . – Ст. 487; 11. Головин К.Ф. Наше местное управление и местное представительство. - Спб., 1884. - С. 123; 12. Свод законов… - Ст. 437; 13. Градовский А.Д. Начала русского государственного права – Спб., 1883. - С. 282; 14. Градовский А.Д. Вказ. праця. – С. 284; 15. ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 523. - Спр. 92. - Арк. 17; 16. Свод законов… . - Ст. 501; 17. Блинов И. Губернаторы. - М., 1905. - С. 281; 18. Ключевский В.О. Сочинения. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 9; Т. 5. – С. 246; 19. ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 33. - Спр. 110. - Арк. 208; Оп. 95. - Спр. 55. - Арк. 112; Оп. 50. - Спр. 369. - Арк. 2; Оп. 532. - Спр. 134. - Арк. 2; Оп. 533. - Спр. 183. - Арк. 3; 20. Головин К. Ф. Вказ. праця. - С. 122.

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПОДІЛЛЯ В XIX СТ.

В 30-50-х рр. XIX століття на Поділлі почали формуватись демократичні засади української культури. Цьому в значній мірі сприяв приїзд до Кам'янця-Подільського в 1846 р. Т.Г. Шевченка. В цей період тут працювало чимало прогресивних діячів культури. Так, у 1845-1849 рр. у місті жив і творив польський і український композитор, етнограф, громадський діяч А. Коципінський. Активно розповсюджував поезії Т.Г. Шевченка вчитель П. Чуйкевич. В селі Струча Ушицького повіту жив і працював український фольклорист і етнограф А.І. Димінський.[1]

У 1866 р. з ініціативи передової частини інтелігенції в Кам'янці-Подільському відкрилася перша на Поділлі публічна бібліотека, 1913 р. в межах сучасної області було 6 бібліотек.

Помітний слід у культурному житті краю залишили чимало відомих митців. Серед визначних уродженців Поділля – видатна російська артистка М.Г. Савіна (народилась в Кам'янці-Подільському), з с. Михалківці Ярмолинецького району походить український композитор і піаніст М.А. Завадський, автор понад 500 творів, більшість яких пройнята народно-пісенними мотивами. Композитор В.І. Заремба народився в м. Дунаївцях, автор 30 творів, писав музику на слова Т.Г. Шевченка, "Дивлюсь я на небо" (М. Петренка), "Повій, вітре, на Вкраїну" (С. Рудданського), "Стоїть гора високая" (Л. Глібова) та ін.

На Поділлі деякий час працювали і зробили чималий внесок у розвиток української культури і науки П.Г. Житецький – відомий український філолог-славіст, автор численних праць з українського мовознавства, літератури і фольклору (був викладачем Кам'янець-Подільської гімназії у 1864-1867 рр.), Д.К. Заболотний – згодом видатний український мікробіолог – працював лікарем у Кам'янець-Подільському. Протягом 1893-1899 рр. у Кам'янець-Подільській семінарії навчався М.К. Леонович – славетний український композитор.[2]

На території сучасної Вінниччини до кінця XIX ст. не існувало ні музеїв, ні наукових товариств. До 1870 р. не було жодної публічної бібліотеки. На 998 жителів передплачувалась одна газета чи журнал.[3] Коли до цього додати те, що на 47260 чол. населення на початку XX ст. в середньому припадав лише один лікар[4], то стає очевидною вся неприваблива картина важкого життя трудового народу, приреченого гнобительською політикою російського царизму на злидні, темряву і неосвіченість.

Але, незважаючи на всі перешкоди, Вінниччина не залишилась осторонь культурних процесів, які відбувалися в цей період. Так, тут народилися й творили музику українські композитори П.І. Ніщинський і М.Д. Леонтович, у Тиврові й Голово-Русаві працював композитор К.Г. Стеценко, протягом 1879-1888 рр. у села Браїлів та Сьомаки приїжджав Чайковський, де написав ряд музичних творів.

Світову славу завоював співак-гітарист, уродженець Погребища М.Д. Соколовський.

Велику громадську й наукову роботу на Вінниччині проводили російський хірург М.І. Пирогов та український мікробіолог й епідеміолог Д.К. Заболотний, який за радянських часів був Президентом Академії наук УРСР.

Подільська земля животворними соками наснажувала і творчість класика української літератури М.М. Коцюбинського. Його дитинство і юність пройшли, як він говорив, на тім же багатім природою, теплім, прекраснім Поділлі.[5] В будинку, де народився і жив письменник, створено літературно-меморіальний музей.

Уродженцями Вінниччини є також українські письменники А.Т. Свидницький та С.В. Руданський. Перший з них у романі "Люборацькі" відтворив чарівну красу Поділля, другий – дотепно використав життєві факти краю у співомовках.

Мальовнича краса Поділля привертала увагу великої поетеси Лесі Українки. Проїжджаючи залізницею через Вінницю і Жмеринку до Одеси, вона зачаровано оглядала тутешні сади та гаї. Подільському краю поетеса присвятила такі слова:

Красо України Подолля!

Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало. [6]

Загалом культурне життя і побут населення Поділля мали свої особливості порівняно з іншими регіонами. Сформувався подільський мовний діалект, своя обрядовість, народні ритуали і традиції.

Із введенням у 1804 р. Статуту навчальних закладів на Поділлі відкриваються парафіяльні і повітові училища Міністерства народної освіти. Лише за один рік в губернії було відкрито 21 училище, в тому числі в таких містах як Вінниця, Брацлав, Кам'янець-Подільський та ін.[7]

На 1825 р. у Подільській губернії існувало вже 44 парафіяльні училища. Навчальні дисципліни в них були такі: чистописання і правопис, польська, латинська, німецька, французька, російська мови, географія, стародавня і російська історія, у деяких училищах вивчали музику і малювання. Так, у 1804 р. з 1458 учнів Барської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Немирівської шкіл російську мову вивчали 437 учнів, німецьку – 314, французьку – 509, малювання – 79, музику – 172 учні.[8]

З прийняттям нового Статусу середніх і нижчих навчальних закладів (1828 р.) було різко обмежено свободу творчості і самодіяльності в навчальному процесі. Відповідно до нього освіта стала становою. Кожен тип школи мав давати завершальну освіту для дітей того стану, для якого він призначався. Наступність між початковою, середньою і вищою школами, яка передбачалася Статутом 1804 р., було ліквідовано. Діти нижчих станів мали доступ лише до церковнопарафіяльних шкіл. Для дітей купців, ремісників, міщан створювалися трикласні повітові училища з широким курсом навчання. Гімназії залишалися привілейованими навчальними закладами для дворянських дітей. [9]

У 40-х і першій половині 50-х рр. XIX ст. існувала розмаїтість, неузгодженість у характері навчального процесу гімназій. Помітним було прагнення підвести їх до вищого рівня викладання наук. Навіть у житті одного й того самого навчального закладу були значні коливання: періоди розквіту в його діяльності змінювалися періодами занепаду. Діяльність гімназій значною мірою залежала від того, як далеко знаходились вони від культурного й адміністративного центру.[10]

Після 1848 р. посилюється реакційність освітньої політики уряду. Освіту і культуру народу вважали потенційною політичною загрозою державного ладу. В 1849 р. було прийнято новий Статут гімназій, яким передбачалося подальше посилення станового характеру школи.

На чолі навчальних округів було поставлено попечителя, до обов'язків якого входило наглядати за навчальними закладами. У підпорядкуванні попечителів округів були куратори ліцеїв та гімназій, інспектори приватних і казенних училищ.[11]

Але навіть після шкільної реформи російський царизм слідкував за станом освіти на Україні, в тому числі на Поділлі. Так, у звіті за 1866 р. приватний учитель Барської школи доповідав директору училищ Подільської губернії за якими підручниками навчаються учні і що всі вони дозволені цензурою. В примітці, зокрема, вказав, що всі діти між собою розмовляють російською мовою, а в недільні та святкові дні завжди разом з ним бувають "При Богослужении и Молебствии в барском Православном соборе".[12]

Не кращий стан справ був і в гімназіях навчального округу. Так, на 1860 р. в гімназіях навчався 441 учень, з них 392 – діти дворян; 5 – діти священиків; почесних громадян і купців – 1; міщан і різночинців – 12; козаків, колоністів, селян – 12; євреїв – 10; іноземців – 9. З них за віросповіданням: православних – 164, греко-католиків – 263, лютеранців – 4, іудеїв – 10.[13]

Міністерська інструкція з метою активізації навчання гімназистів вимагала мати в кожному класі окремі лави для відмінників та старанних дітей.

Перша лава фарбувалась у колір, відмінний від кольору інших лав класу, друга лава залишалась того ж кольору, що й всі інші в класі, але була обведена зверху і по краю тим самим кольором, у який пофарбована перша лава. Над обома лавами розміщували написи: над першою – "Відмінник", а над другою – "Старанний". Згідно інструкції, в церкві під час служби відмінники та старанні стояли окремо від інших, ближче до вівтаря. В столовій кімнаті вони обідали за окремим столом і щоденно отримували додаткову страву.

Таким чином, освітній та культурний розвиток на Україні і Поділлі відбувався в руслі розвитку шкільної реформи Російської імперії, в складі якої на той час і перебувала Подільська губернія.

В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи на Поділлі виникає мережа народних училищ, гімназій та інших навчальних закладів, але вони були не в змозі забезпечити потребу громадян Поділля в освіті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шкільнюк І. та ін. Культура Поділля в першій половині XIX століття // Тези доповідей XV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - 1996. - С. 26.; 2. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., - 1970. - С 31-32; 3. Россия. Военно-статистический сборник. Вып 4. -СПб., 1871. - С. 887; 4. Фиалковский В.П. Краткий обзор состояния медицини в Подольской за 1911 год. - 1913. - С. 106; 5. Коцюбинський М.М. Твори в шести томах. - Т.6. - К., 1962. - С. 7; 6. Вінниця. Історичний нарис. Вінниця, 1964. - С. 116; 7. Удод О.П., Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. // Тези доповідей сьомої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. -С. 49; 8. Там само. - С. 478; 9. Москаленко Н.В. Розвиток навчальних закладів з XIX ст. та система управління школи // Педагогіка і психологія. - 1994. - № 4. - С.141; 10. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. - К. - 194. С. 11; 11. Москаленко Н.В. Розвиток навчальних закладів з XIX ст. та система управління школи // Педагогіка і психологія. - 1994. - № 4. - С.142; 12. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі - К-П ДМА) - Ф. 67.- Оп. 1. - Спр. 243. - Арк. 65-66; 13. Там само. - Ф 67. - Оп. 1. - Спр. 243. - Арк. 172.

О.Є. Верещагіна

ПОЛЯКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.

З давніх часів подільські землі привертали увагу переселенців з різних регіонів. Починаючи з періоду Київської Русі, на Поділлі поступово оселяються вірмени, євреї, поляки тощо. Кожна національна група вступала в різноманітні побутові і культурні зв'язки з автохтонним населенням, взаємно збагачуючи свої традиції. Однією з великих громад, що з'явилась на території Поділля ще в Середньовіччя, є польська громада.

Цікавим і бурхливим періодом її історії на теренах краю стало XIX ст. Відправною точкою подій слугувала надія на відродження царства Польського за часів Олександра I. Коли їй не судилося збутися, поляки утворили масонські ложі і таємні общини з метою повстання проти Росії. У союзники було обрано декабристів, центр яких знаходився у місті Тульчині. Та декабристи доповіли владі про таємні польські общини і останні змушені були на деякий час припинити свою діяльність.

Царський уряд вживав чисельні заходи, щоб підірвати панівне становище римо-католицької церкви на Поділлі, яка була духовним оплотом поляків та їх родин. Та факти свідчать про те, що до 30-років XIX ст. подільські римо-католицькі парафії краю мали досить міцні позиції. Так, на Поділлі у 1810 р. було кам'яних костьолів – 74, дерев'яних – 27; кам'яних каплиць – 12, дерев'яних – 29; священників – 284; приходських училищ – 30; богоділень – 29, де налічувалось 215 церковноприслужників; парафіян – 196725 чоловік. За період з 1810 по 1830 рр. на Поділлі[1] було збудовано 25 католицьких храмів. Напередодні польського повстання 1830-1831 рр. на подільській землі функціонувало близько 130 костьолів і 30 монастирів.

Саме польське повстання дозволило активізувати дії царського уряду проти римо-католицької церкви та її парафіян, переважну кількість яких складали поляки. Слід зазначити, що роль, яку виконала католицька церква у вище заначених подіях, сприяла падінню її авторитету серед населення краю: обкрадались хати православних священників, над ними самими знущались як за часів Речі Посполитої, паплюжились церковні образи і реквізити тощо.

Внаслідок репресивних дій влади проти поляків на Поділлі було закрито багато монастирів і костьолів. Уряд залишив лише 92 костьоли, 69 каплиць, 6 монастирів[2]. Конфісковане майно повстанців і католицької церкви уряд роздав російським поміщикам та православній церкві.

25 червня 1840 р. Микола I підписав указ про скасування дії Литовського статуту на

Правобережній Україні. У 1856 р. Олександр ІІ оголосив амністію деяким учасникам польського повстання 1830-1831 рр. Цей політичний крок влади надав можливість полякам знову готуватись до повстання.

1858 р. дворяни Подільської губернії отримали дозвіл на збір коштів для політичних злочинців, що повертались із Сибіру в результаті дії амністії[3]. В кожному повіті були утворені спеціальні представництва для збору пожертв з концертів, вистав, лотерей тощо. Польська молодь почала носити національні костюми. Серед поляків набули популярності персні з зображенням польського одноголового орла на червоному полі та написом "Хай живе Польща"[4].

Центром антиурядового руху на Поділлі наприкінці 1850-х рр. стає гімназія в Немирові. Тут виникає таємний гурток, який підтримує тісні зв'язки з київською таємною групою Є. Мосановського.

1861 р. в містечку Ямполі та селі Томашівка Ямпільського повіту виникли таємні школи для польських дітей. Згодом такі заклади відкриваються в Томашполі, Печорі, Гранові.

Влада через поліційну систему контролювала діяльність поляків. Під наглядом знаходились у Вінницькому повіті 44, Гайсинськаму – 64, Могилівському – 26, Літинському – 29, Ушицькому – 52, Ямпільському – 35 осіб; у місті Кам'янець-Подільському – 35[5].

Починаючи з червня 1861 р., в губернії формуються тимчасові низові поліцейські суди ,що діють в усіх повітах і мають право засуджувати політично неблагонадійних до ув'язнення чи штрафу[6]. Каралося носіння національного вбрання, гербів, що сприймалось як політична заява проти уряду.

У 1862 р. подільські поляки звернулися до Олександра ІІ з посланням, де виразили свою відданість польській ідеї і бажання тісного спілкування з Польщею. Вони також висловили сміливу думку про те, що подальше перебування Поділля у складі Російської держави зумовить повний занепад краю. Царський уряд відповів на послання закриттям бернських Дворянських зборів[7].

У 1860-х рр. активізується діяльність польських кур'єрів, які закликали населення краю до повстання. На Поділля з-за кордону почала надходити зброя.

За розпорядженням подільського губернатора на всіх поромних переправах через річку Дністер були встановлені військові патрулі. Вздовж усього берега річки з місцевих селян було сформовано кінні роз'їзди, що складались вдень з двох, а вночі – з чотирьох осіб.

У прикордонних містечках і селах були посилені патрулі із поліцейських і військових[8].

Підготовка до повстання провалилась з декількох причин. По-перше, царська влада за підписами під проханням до Олександра ІІ віднайшла і нейтралізувала активістів польського руху на Поділлі. По-друге, Подільський цивільний губернатор ужив заходів по запобіганню переправлення на територію губернії зброї з-за кордону. По-третє, донесення начальників повітових відділень поліції свідчать про негативне ставлення до заколотників подільських селян та їх сприяння органам поліції.

Репресивні заходи були вжиті владою і відносно польської освіти. У другій половині 60-х рр. XIX ст. було заборонено існування польських навчальних закладів.

Всі зазначені факти безперечно свідчать про планомірну боротьбу самодержавства з польським визвольним рухом, освітою та культурою. Закриття римо-католицьких парафій і польських шкіл на Поділлі не призвело до втрати поляками своєї мови і культури. Подільські поляки зберегли свою самовідданість і самобутність, незважаючи на репресивні заходи самодержавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Симашкевич М. Римское католичество и его епархия в Подолии. – Камянец-Подольский, 1872. – С. 528; 2. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі – К. – ПДМА). - Ф. 675. - Оп. 1.- Спр. 1050. - Арк. 8; 3. Малахов Д. По Восточному Подолью (От Жмеренки до Могилева-Подольського). – М., 1988. – С. 210; 4. К. – ПДМА. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 3320. - Арк. 483; 5. К. – ПДМА. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 3354. - Арк. 32; 6. Там само. - Арк. 9; 7. Яворський Я. История гражданской и церковной жизни Подолии. – Камянец-Подольский, 1912. – С. 80; 8. К. – ПДМА. - Ф. 228. - Спр. 3476. - Арк.38.

С.І. Рудавка

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОСНІВСЬКОГО ЦУКРОВОГО ЗАВОДУ

З 38 цукрових заводів Вінниччини одним з найстаріших є Соснівський завод виробничою потужністю 1,18 тисячі тонн переробки буряків на добу, який був збудований у 1857р. коштом графині Ю. Браніцької[1]. В той час це було малопотужне підприємство, де переважала ручна праця, а перевезення буряків, палива і вивезення цукру виконувалось гужовим транспортом. Цукор видобували методом гарячої вимочки, майже без очищення соків. Його вихід становив лише 3,1% до ваги буряків. Станція очищення соків була встановлена тільки у 1892р., після реконструкції заводу.

В ході другої реконструкції у 1917р. на заводі встановили два парових котли на вугіллі, перебудували вапняко-випалювальну піч, встановили 4 парових машини. В цей час вже працювала малопотужна електростанція, але, як і раніше, переважала ручна праця. Середня потужність заводу була доведена до 300 тонн переробки буряків на добу, а цукру вироблялось 40 тонн щодоби[2].

У роки громадянської війни завод був зруйнований. Роботу його було відновлено у 1920р. Підприємство відбудовувалось, нарощувало виробництво продукції у наступні роки. Так, з 12 жовтня по 1 грудня 1923р. завод виробив 2111,3 тонни цукру[3].

Значний технічний розвиток підприємства відбувся у передвоєнні роки, що сприяло збільшенню виробництва продукції і покращенню якісних показників роботи. Зокрема, в 1938р. завод виробив 10444,2 тонни цукру з його виходом 16,33% до ваги перероблених буряків[4]. У виробничий сезон 1940-41р. добова переробка буряків становила 453,3 тонни.

Під час Великої Вітчизняної війни частину устаткування заводу було вивезено у Воронезьку область, а решта була знищена. Збитки, нанесені заводу, становили 2,9 млн. радянських карбованців.

У повоєнний час із залишків Джуринського та Соснівського цукрозаводів було відновлено саме Соснівський цукровий завод. І вже в сезон 1948-49р. він вступив до ладу з потужністю 550 тонн переробки буряків на добу.

Поступово проводилась поетапна реконструкція підприємства. На зміну численним паровим локомобілям було впроваджено в експлуатацію електростанцію, парові котли на твердому паливі замінили більш потужними, фільтрувальні преси – дисковими фільтрами. Нарощувалась виробнича потужність підприємства. Почав виробничий сезон 1958/59р. завод з потужністю 720,9 тонни переробки буряків на добу.

У 1973р. парові машини замінили турбінами, застарілі парові котли – новими. Потужність підприємства зросла до 920 тонн переробки буряків на добу, а в 1980р. вона ще зросла на 60 тонн.

Науково-технічний прогрес все більше входив у життя підприємства, відбувалось технічне переозброєння, впровадження нового обладнання, більш досконалої технології та організації виробництва. Було проведено реконструкцію продуктового цеху. Замінено вакуумні апарати, встановлено центрифуги із програмним управлінням, проведено реконструкцію бурякопереробного цеху із заміною дифузійної батареї “Роберт” на постійно діючу дифузію поліпшеної системи.

Впроваджено схему очищення дифузійного соку з прогресивною холодною переддефекацією і холодно-гарячою основною дефекацією ОД–3. Замінено чотирисекційний відстійник “Чекунда” на вертикальний відстійник. А в 1993 р. утфелемішалки – кристалізатори замінено вертикальною утфелемішалкою, також було замінено центрифуги на більш досконалі апарати.

Цікаво, що в час заснування Соснівського цукрового заводу для працівників підприємства було споруджено чотири будинки, у яких жили спеціалісти. Нащадками родин цукроварів були нині покійні Станіслав Дозорець, Харитон Кульбачук, Станіслав Мазур, Йосип Петелько, а зараз

вже їх онуки й правнуки продовжують сімейну традицію.

Росли люди, ріс завод. Підприємство мало своїх орденоносців, серед яких і ковалер ордена Леніна Микола Іванович Чіпак, апаратник, слюсар. Такого кристалу, як у нього, не могли добитися професіонали, а він фактично був самоучка. Зараз ветерану вже близько вісімдесяти років і він являє живу історію цього цукрового підприємства. У шістдесятих роках завод мав Перехідний червоний прапор, котрий було передано з Молдови. Утримувався заводчанами він цілих п’ять років.

На заводі сумлінно працювали робітники, інженерно-технічні працівники, службовці. Серед них колишні фронтовики Іван Кальніченко, Юрій Ворона, Ольга Кальніченко, Анатолій Маліков, Галина Кульбачук, Надія Нестерук та інші. Спеціалісти, що прибували на завод після закінчення вищих навчальних закладів та середніх спеціальних навчальних закладів, назавжди залишались на підприємстві.

Робітники, що працюють на заводі, в основному проживають в навколишніх селах. Їх доставляють на зміну машинами. Це – працівники з Плетанівки, Мальовничого, Козлівки, Гибалівки. А один з них, Михайло Логін, все життя пішки приходив на роботу із Теклівки, а це близько 20 кілометрів.

Не обминули і Соснівський цукровий завод негаразди, пов’язані з недоліками у реформуванні агропромислових підприємств України при переведенні їх на ринкові умови господарювання. Різке зменшення виробництва цукрових буряків в зоні Соснівського заводу, як і у всій Вінницькій області та в країні в цілому, ставило під сумнів в один час доцільність роботи заводу. Так було в 1997р., коли підприємство зовсім не працювало. Почали на підприємство приїжджати різного рангу керівники і говорити про перепрофілювання заводу. Начебто цукор вироблятиме Деребчинський цукровий завод, а Соснівський буде переобладнуватись на виробництво спирту. Вже й частина людей пішла працювати на Деребчинський цукровий завод, вже й буряки туди завезли, вже й достроково на пенсію одинадцять чоловік відправили, аж доки ті працівники, що залишились на підприємстві, не побачили, що готується документація не на перепрофілювання Соснівського заводу, а на його банкрутство. Отоді й спохватились, нажахані обманом.

Тоді колишній головний інженер заводу Фурман Віктор Федорович, який на той час працював у банку “Аваль”, почав ламати у колективі підприємства стіну байдужості, почав повертати завод до життя. Кругом їздив, а не дав підприємству загинути. Вже у 1998р. завод працював, виробляв цукор і за рахунок виробленої продукції навіть розрахувався з боргами за минулі роки.

Треба особливо сказати про керівника Соснівського цукрового заводу, яким є Фурман Віктор Федорович. Це дуже ініціативна, ділова людина, висококваліфікований фахівець і організатор виробництва, що за своїм рівнем відповідає усім вимогам ринкових відносин. На підприємстві він усім потрібен, для всіх бажаний і всім уміє дати раду. Разом зі спеціалістами підприємства ним розроблені умови співробітництва з виробниками цукрової сировини та її вирощуванню і доставці на завод, по розрахунках за вирощені цукрові буряки і передачі підприємству для переробки.

Соснівський цукровий завод за рівнем сучасного устаткування входить до першої п’ятірки цукрових підприємств Вінницької області. Таких утфелемішалок, як на заводі, є тільки три на всю Вінниччину. Нові центрифуги, нова станція фільтрації соку в автоматичному режимі з устаткуванням фільтрів МВЖ і РКО з виведенням сухого дефекату дозволяє обходитись без полів фільтрації і сприяє охороні природи. Установка вертикального відстійника по очищенню вод другої категорії не забруднює водойм і сприяє нормальній екологічній безпеці. На заводі обладнано нову патокову ємність на 3 тисячі тонн, дві ємності по 2 тисячі тонн на мазут, побудовано мийне відділення. Нова мийка і два ополоскувачі дають можливість більш ефективно очищати цукрові буряки від легких домішок і підвищують якість стружки. Повністю замінено випарювальну установку і реконструйовано основний корпус заводу, на 5 метрів піднято дах, що поліпшило умови праці людей, замінено дах на ТЕЦ. Дуже багато зроблено в автоматизації

виробничих процесів по полегшенню умов праці, економії палива, теплоенергетичних ресурсів та поліпшенні охорони природи.

Накреслені плани розвитку підприємства і на майбутнє. До них входить перш за все заміна сушильного відділення і, звичайно ж, будівництво газопроводу й переведення котельні на газ, а також підключення "до труби" мікрорайону Соснівка. На сушильне відділення потрібно коштів в межах 300 тисяч гривень, а на газопровід – 1 млн. 200 тисяч гривень. Якщо реалізація першого завдання дасть змогу підвищити потужність заводу від 1200 до 1500тонн переробки цукрових буряків на добу, то газифікація взагалі дасть підприємству друге життя, бо більше не треба буде шукати по всій Україні мазуту. Вже зараз на заводі є для проведення робіт 3 кілометри заізольованих газових труб. Є й підрядчик – акціонерне товариство "Ободівкагаз", що у Тростянецькому районі. Добрі господарські стосунки має підприємство і з обласною філією "Приватбанку", який кредитує виробничі потреби заводу, пов'язані з придбанням мазуту, дизельного пального тощо.

Тепер на Соснівському цукровому заводі працевлаштовані 320 трудівників, а місто, бо завод нині належить до Шаргорода, отримує відповідно кошти за рахунок податків від прибутків підприємства. Район має працююче перспективне підприємство, на яке покладаються великі надії. Серед кращих виробничників – слюсар-наладчик Петро Шкварук, а серед спеціалістів відзначаються старанням начальник КВПІА Леонід Мельник, головний механік Володимир Левченко, начальник електроцеху Василь Вихристюк.

Завод уклав договори на поставку цукросировини з 22 бурякосіючими господарствами. Свою продукцію возять для переробки як сільгосппідприємства, так і фермерські господарства. Найбільше сировини надходить із Козлівки, Калинівки, Івашковець, Клекотини, Конатковець.

Для доставки цукросировини кожного сезону цукроваріння в останні роки використовується не лише транспорт господарств, а й заводський та найманий. Підприємство уклало договори на перевезення із агромашем, агробудом та автошколою. Отож, до 30 автомобілів від заводу щосезону забезпечують своєчасну доставку сировини на бурякопункт. І це, хоч і не дуже вигідно, бо на кожній тонні втрачається 9 копійок, єдино можливий варіант, щоб буряки не залежувалися на полі. Кожного дня під час сезону цукроваріння привозять на завод стільки солодких коренів, що їх вистачає на півтори доби для переробки.

Умови співпраці заводу з господарствами, що вирощують цукрові буряки, дуже вигідні для обох сторін, адже, наприклад, в сезон цукроваріння 2000-2001 року за тонну буряків завод платив 145 гривень, цукор реалізував виробникам цукросировини по 2040 гривень за тонну і навіть з мішками. Крім того, господарства можуть отримувати жом, що вкрай потрібно для годівлі худоби.

У ринкових умовах важливою складовою успішного господарювання кожного підприємства є здобуття довіри у своїх партнерів. Таку довіру і впевненість у своєчасних взаєморозрахунках Соснівський цукровий завод має у партнерів по агрокомплексу. Тому в останні роки на підприємство постачають буряки не лише господарства Шаргородського району, а й Чернівецького, Мурованокуриловецького, Могилів-Подільського та Жмеринського районів. Буряководи знають, що з ними вчасно будуть проведені розрахунки за цукросировину. Більше того, щороку завод допомагає їм насінням, дизпаливом.

Зараз колектив Соснівського цукрового заводу працює у складних ринкових умовах. Він постійно вишукує резерви, вдосконалює матеріально-технічну базу підприємства, розвиває сталі господарські зв'язки з партнерами, докладає чимало зусиль по забезпеченню своїх потреб в цукросировині, матеріально-технічних ресурсах й щороку нарощує виробництво цукру. У виробничий сезон 2000-2001 року завод переробив 35931 тонну цукрових буряків, виробив 3481 тонну цукру і цим підтвердив свою дієздатність в умовах ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи. Издание второе. –Петроград, октябрь 1914.- С. 7826; 2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф. Р-613.-Оп.1.-Спр.5. Арк.32. 3. ДАВО.- Ф. Р-568.-Оп.2.-Спр.6.-Арк.15.; 4. ДАВО.-Ф. Р-4406.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.169.

В.А. Тучинський

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Молдавська національна меншина – одна із найчисельніших в Україні. За даними перепису 1989 р., на її території проживало близько 325 тис. молдаван. Географічна близькість українців та молдаван, схожість історичної долі та спільна релігія, їх глибокі та різноманітні зв'язки викликають науковий інтерес до минулого молдавської національної меншини України.

В другій половині XIX – на початку XX ст. молдавани Півдня України проживали переважно у Тираспільському, Ананьївському та Єлизаветградському повітах Херсонської та Балтському, Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губерній. Враховуючи те, що майже всі молдавани України були сільськими жителями, рівень грамотності серед них був досить низьким. Для підтвердження цього скористаємося даними земської статистики Херсонської губернії станом на 1890 р. Так, якщо в цілому по губернії грамотними були 12,9% її мешканців, то в Тираспільському він складав 7,7%, Ананьївському 9,4% та у Єлизаветградському 7,9%. Особливо складне становище було серед жінок. Якщо в цілому у Херсонській губернії були писемними 6,2% із них, то у Тираспільському повіті, де чисельність молдавського населення була найбільшою, лише 2,7% жінок вміли читати та писати.[1]

Наприкінці XIX ст. на Півдні України формується та розширюється мережа початкової освіти, яка включала церковно-приходські, земські та школи, що фінансувалися Міністерством освіти. При цьому слід враховувати, що імперія проводила активну політику русифікації як корінного населення, так і національних меншин. Так, в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні не було жодної школи з молдавською мовою навчання. В інструкції Міністерства освіти 1873 р., яка була направлена в Херсонську губернську канцелярію, прямо вказувалось, що навчання в школах губернії має здійснюватись лише російською мовою.[2]

Результати перепису населення 1897р. засвідчили незначне зростання чисельності грамотних. Проілюструємо це на прикладі Балтського, Ольгопільського та Ямпільського повітів Подільської губернії. На час проведення перепису грамотність серед чоловіків Балтського повіту склала 23,1%, серед жінок – 6,2% . В Ольгопільському повіті відповідно – 20,6% та 5,6%, в Ямпільському 21,7% чоловіків та 5,5% жінок були писемними.[3]

Якщо прийняти до уваги, що за переписом 1897р. в Україні 24% населення було писемним, а серед селян 20% вміли читати і писати, то молдавська національна меншина мала значно нижчий рівень писемності – близько 14,5%. Особливо низький рівень грамотності був серед жінок. Якщо в середньому по Україні, за даними цього ж перепису, грамотними були близько 10% жінок, то серед молдаванок він складав близько 6%. Це пояснюється тим, що початкова школа для дівчаток в повітах компактного проживання молдаван стала доступною лише в кінці XIX – на початку XX ст. Так, в описі молдавського села Хрустова Ольгопільського повіту, що датується 1862 р., згадується школа, в якій у цей час вчилися 98 учнів, всі хлопчики.[4] Із 3383 учнів церковно-парафіяльних шкіл Балтського повіту в 1886 р. було лише 268 дівчаток, що складало 7,9%.[5]

Не кращим був стан медичної допомоги серед молдавського населення. Характеризуючи його рівень, слід мати на увазі, що охорона здоров'я знаходилася у досліджуваний період у стадії становлення. В другій половині XIX ст. поступово створюється мережа лікарняних та амбулаторних закладів, яких було вкрай мало, а їх фінансування мізерним. Кількість жителів та територій, що припадали на одного лікаря, були такими значними, що робили лікарську допомогу малоефективною. Так, станом на 1895 р. у Тираспільському повіті Херсонської губернії один лікар обслуговував територію 750 квадратних верст з населенням близько 22 тис. чоловік.[6]

Крім того, молдавани надавали перевагу знахарському лікуванню частіше, ніж медичному. Ось яку інформацію знайдено автором з цього приводу на сторінках "Православної Подолії": "Знахарське лікування користується серед молдавських селян більшим авторитетом, ніж

медицина. Причина недовір'я до фельдшерів та лікарів полягає в тому, що знахарська наука – це своя наука, селянська, а лікарська – далека і чужа".[7]

Автором знайдено багато цікавих свідчень про особливості рис характеру, що були типовими для молдавського населення Півдня України. Зокрема у дослідженні офіцера генерального штабу Російської армії А. Шмідта, що датується 1863 р., читаємо: "Склад молдаванина в багатьох рисах нагадує тип українця. Він такий же рослий, сильний, так само здатний до важкої праці, майже такий самий лінивий у рухах. Риси обличчя його досить красиві і носять характер південного типу. Багатовікове іноземне іго відобразилось на характері молдаванина. Він мало цікавиться суспільними інтересами. Сам розум його ніби занурений у дрімоту, хоча його розумових здібностей не можна заперечувати: гострота його розуму важка, замислувата, розум не прямий, не сильний, а хитрий та скритний. Краща риса характеру молдаван – любов до людей, готовність допомагати своїм бідним одноплемінникам і не допускати, щоб хто-небудь з них був дуже бідним, тому серед них і немає жебраків".[8]

В історико-статистичному описі молдавського с. Хрустова Ольгопільського повіту Подільської губернії, що був проведений у 1862 р., зокрема читаємо: "В полі на роботах молдавани люблять допомагати один одному, пі час обіду запрошують один одного, а тому сідають їсти разом, кладучи на загальний стіл кожен свій шматок хліба і жоден сам окремо не їсть, а якщо трапиться, що хтось з них і хліба немає, то всі розділять з ним свій обід".[9]

Даючи характеристику християнській вірі молдавського народу України у визначений період, слід мати на увазі, що майже всі вони були православними, що завжди зближувало їх з українцями. Так, за переписом 1897 р. серед молдаван Подільської губернії 99,3% чоловіків та 98,4% жінок були православні християни.[10]

Цікаву інформацію з приводу особливостей віри молдаван дослідник може знайти у "Подільських Єпархіальних відомостях" кінця XIX – початку XX ст. Зокрема в описі с. Нестоїтна Балтського повіту читаємо: "Жителі, в переважній більшості молдавани, завжди були православними. Молитв з них майже ніхто не знає ні молдавською, ні російською мовою. Моралі похвальної, і в багатьох відношеннях гідної наслідування, принаймні між ними значно рідше відбуваються злочини проти моралі, ніж в українців. Немає у них і безсоромних пісень".[11]

Ось яку характеристику православної віри молдаван дано в описі с. Вербка-Волоська Ольгопільського повіту в 1901р.: "Прихожани дуже релігійні, уважні до храму. Ходять на богомілля всі, особливо жінки, які регулярно відвідують навіть Бессарабські монастирі, щоб послухати богослужіння молдавською мовою".[12]

Характерною рисою віри молдаван була велика кількість язичницьких культів і традицій, що зберігалися поряд із православним християнством. Через таку обставину, як стверджує відомий дослідник В.Семенов-Тянь-Шанський, українці називають молдаван "віруючими тринадцятої віри". Він наводив багато прикладів існування язичницьких пережитків серед молдаван. Всілякі нещастя, бурі, загибель людей та худоби вони приписують діям злих русалок, єдиним порятунком від цього вважали часник і полин, захований за пояс або під подушку. Молдаванин, перш ніж випити будь-який напій, дує на нього, щоб відігнати злих духів. Язичницькі традиції активно використовувалися і при будівництві будинку, коли під фундамент клалися овечі голови, горшки із "заговореною " водою. Особливою пошаною у молдаван користувалися знахарі, що часто мали вирішальний вплив на мешканців навколишніх сіл.[13]

Одним із пережитків язичницького культу Юпітера було святкування молдаванами Балтського, Ольгопільського та Ямпільського повітів Подільської губернії восьми четвергів після Пасхи, і переконати їх відмовитися від цього, як стверджував священик на сторінках "Подільських Єпархіальних відомостей", в найближчий час неможливо.[14]

Пережитки язичницьких культів проявлялися і у похоронних обрядах. Так, у молдавських селах Ольгопільського та Ямпільського повітів Подільської губернії в кінці XIX – на початку XXст. в будь-яку пору року небіжчиків везли на кладовище на санях, причому ритуал пишних народних похорон вимагав використання саней, запряжених волами. В селі Бабчинцях Ямпільського повіту на роги волам одягали калачі. На похоронах молдавани готували "пом" – прибране дерево, яке несли попереду поминальної процесії. Його прибирання різне по кількості

предметів і залежить від добробуту сім'ї.[15]

Цікаву характеристику молдавському народу та особливостям його віри дано у огляді Одеського військового округу за 1871 р. Там знаходимо: "Молдавани за характером тихі й спокійні, вони простодушні, чесні та скромні. Молдавани з апатією відносяться до всяких суспільних інтересів, покірні. Всі молдавани сповідують православну віру, причому, молдавани – селяни дуже набожні та дотримуються всіх релігійних обрядів, хоч не розуміють їх внутрішнього значення. До релігійних обрядів вони додають багато інших, заснованих на переказах, повір'ях та забобонах".[16]

Враховуючи складне соціальне та національне становище молдавського народу Півдня України, приходимо до висновку, що його національно-культурний розвиток міг відбуватися лише у релігійному середовищі. Яскравим прикладом цього є так званий "Балтський рух молдаван". Засновником цього руху став Феодосій, про якого відомо лише те, що був він молдаванином, в молодому віці прийняв сан ченця Циганештського скиту Бессарабії, потім був призначений настоятелем Кодринського скиту цієї ж губернії. Феодосій прославився своєю активною діяльністю. При скиті він відкрив лікарню на 12 місць, в якій надавалася хворим безкоштовна медична допомога, привів монастирське господарство у зразковий порядок. В скиті широко практикувалось лікування через церковні заклинання, "вичитування" душевно хворих. Феодосій став відомий не тільки в Бессарабії, але й у сусідніх Херсонській та Подільській губерніях, звідки у його невеликий монастир приходили багаточисельні молдавани-паломники.[17]

Проте така його діяльність не знайшла підтримки у керівництва Бессарабської єпархії, що призвело до переводу його у 1903р. настоятелем Балтського монастиря Подільської єпархії. Фактичне вигнання Феодосія з Бессарабії ще більше підняло його авторитет серед віруючих молдаван. До Балтського монастиря стали приходити великі групи віруючих з Подільської, Херсонської губерній, а також із Бессарабії. В офіційних церковних документах це стали називати "Балтським рухом молдаван". У Феодосія з'явилося чимало учнів та послідовників, серед яких виділявся Інокентій, в миру Іон Суручан, який разом з Феодосієм прийшов до Балтського монастиря з Бессарабії.[18]

В 1908 р., помираючи, Феодосій, всупереч церковним канонам, передав керівництво Балтським монастирем Інокентію, проте Подільська єпархія призначила іншого настоятеля. Тоді Інокентій з групою своїх прихильників покинули монастир і без дозволу церковних властей заснували новий, поблизу с. Липецьке Ананьївського повіту Херсонської губернії. Після цього центр національно-релігійного руху молдаван перемістився у Липецький монастир, який отримав назву "Рай". З цього часу послідовників Інокентія в офіційних церковних документах називають православною сектою "Рай". Як свідчать тогочасні джерела, Інокентій виступив за спрощення церковної ієрархії та обрядів, обстоював залучення до служби не тільки священиків, а й мирян. Богослужіння в монастирі велося молдавською мовою, що сприяло його значному впливу на молдаван.[19]

Найвищого розмаху національно-релігійний рух молдаван в Липецькому монастирі набрав восени 1910 р., коли відбулося перезахоронення праху Феодосія з Балтського монастиря у Липецький. За свідченнями церковних джерел, у ньому взяли участь близько 15 тис. чоловік. Причому багато з них наскільки фанатично вірили в ідеї Феодосія, що цей рух стали називати "Балтським психозом".[20]

Небачений до цього масовий релігійний рух молдаван Херсонської, Подільської та Бессарабської губерній прагнули пояснити священики Херсонської та Подільської єпархій і навіть медики із "Товариства Бессарабських лікарів", яке вбачало причину цього явища у значному вживанні молдаванами алкогольних напоїв. Проте, на думку автора, справжню причину цього руху навела на своїх сторінках "Православна Подолія". Там читаємо: "В останній час різко посилилась русифікація духовенства та мирян. В таких умовах Балтський, а потім Липецький монастирі стали середовищем, яке міцно тримало національні молдавські традиції, богослужіння та мову. В цьому розумінні монастирі стали осередком національної культури, близької серцю молдавана".[21]

Таким чином, можна стверджувати, що "Балтський рух молдаван" був формою

релігійного протесту проти русифікації та вкрай складного соціального і національного становища молдаван як Півдня України, так і Бессарабії.

Після смерті Інокентія у 1911 р., монастир очолили його послідовники Семен та Домінік Левізор, і релігійний рух почав поступово спадати. Монастир проіснував до 1920 р., коли більшовицькою владою його було закрито, а керівників у кількості 5 чоловік розстріляно.[22]

Таким чином, оцінюючи рівень етнокультурного розвитку молдавської національної меншини у досліджуваний період, варто відзначити, що він був невисоким. Це зумовлювалося, на думку автора, двома обставинами: активною політикою русифікації національних меншин Півдня України, яку проводила Російська імперія, а також соціальним становищем молдавського населення, яке було переважно селянським. Все це призвело до того, що на рубежі XIX – XX ст. близько 90% молдаван були неписемними. Молдавани Півдня України не мали в цей час жодної школи з молдавською мовою навчання. Медичне обслуговування в губерніях та повітах їх проживання залишалося малодоступним для широких селянських мас. Проте і в таких складних умовах молдавський народ Півдня України зумів зберегти свою національну самобутність, мову, культуру та традиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сборник Херсонского земства. 1890. – №2. – С. 162-164; 2. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.6; 3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XXXII. Подольская губерния. – С. 17, 26, 32; 4. Историко-статистическое описание с. Хрустовой Ольгопольского уезда Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1862.-№8 - С. 528-529; 5. Обзор Подольской губернии за 1886 г. – Кам.-Под., 1887. – С. 120; 6. Підраховано на основі: Земская медицина и заболеваемость населения Тираспольского уезда Херсонской губернии в 1895 г. – Одесса, 1896. – С. 5-6; 7. О народных суевериях // Православная Подолия. – 1913. – №25. – С. 11; 8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т. XXIV. Херсонская губерния / Сост. А.Шмидт. – СПб., 1863. – С. 507-508; 9. Историко-статистическое описание с. Хрустовой Ольгопольского уезда Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – №16. – С. 257; 10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XXXII. – Подольская губерния. – С.VI; 11. Историко-статистическое описание с. Нестоитной Балтского уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12. – С. 323; 12. Державний архів Вінницької області (Далі ДАВО). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 16-17; 13. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Под ред. И.П. Семёнова-Тянь-Шанского. – СПб., 1910. – Т.14. – С.204; 14. Несколько слов о причине празднования молдаванами восьми четвергов после Пасхи // Подольские епархиальные ведомости. – 1910. – № 20. – С. 461-462; 15. ДАВО. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.43, 43 зв.; 16. Военное обозрение Одесского военного округа, составленное офицерами генерального штаба. – Одесса, 1871. – С. 238-239; 17. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф.315. – Оп.1. – Спр.32152. – Арк.27-28; 18. По поводу так называемого «Балтского движения» среди молдаван // Православная Подолия. – 1913. – № 13. – С. 51; 19. КПМДА. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.32417. – Арк. 84-85; 20. Там само. – Спр.33116. – Арк.18; 21. По поводу так называемого «Балтского движения» среди молдаван. – С. 52; 22.Вісті Одеського Губернського Ревкому. – 1920 р.-№36.-С. 83.

Т.Р. Соломонова

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗЕМСТВА 1904-1920 РР.

На початку XX ст. земство стало одним з найактивніших видавців Поділля. Так звані спрощені земства почали діяти на Поділлі з 1904 р., а з 1911 р. царський уряд дозволив організацію земських установ у тому ж обсязі, що й на решті території Росії.[1] Кількість назв книжок постійно зростала: у 1906 р. – 9 видань (16,1% книжкової продукції року), 1909 р. – 14 (20,6%), 1911 р. – 40 (30,3%), 1913 р. – 98 (52,1%), 1915 р. – 65 (45,8%). Видавнича діяльність фінансувалась окремою статтею. Якщо у 1904 р. губернському земству на неї виділялося 2 000 крб.[2], то у 1914 р. – 23 000 крб., у 1916 р. – 25 000 крб.[3] Друк здійснювався російською мовою.

Основу земської літератури складали відомчі видання. До кожного губернського зібрання друкувалися збірники доповідей з основних питань, які розсилалися земським гласним для ознайомлення. Після зібрань виходили журнали засідань, стенографічні звіти, ухвали. Щороку земства оприлюднювали грошові звіти, фінансові баланси за минулий рік, плани та кошториси

прибутків і видатків – на наступний. Випуском всіх земських відомчих видань займався загальний відділ. Так само була організована робота повітових земств. Вони випускали переважно відомчі матеріали. Налагодити друкування інших книг їм не вдалося. Тільки Гайсинське та Могилів-Подільське земства протягом 1906-1909 рр. випустили 5 книжок з сільського господарства. Причому брошура "Перехід на хутори" (Гайсин, 1906) про сутність столипінської реформи була першим подільським виданням з сільського господарства українською мовою.

Галузевим книговиданням займалися інші губернські земські відділи: статистичний, сільськогосподарський, медичний, освітній.

Статистичні матеріали про господарство губернії та повітів, земські повинності випускали відділи поточної статистики та оцінно-статистичний.

На 2-й черговій сесії Подільського земського зібрання (1912) було прийнято рішення про друкування з 1913 р. "книг і брошур з сільського господарства відповідно до потреб та інтересів Подільської губернії". Земство зобов'язалося виділити 500 крб. відразу, а також надати 2 000 крб. як обіговий капітал.[4] Планувалося здійснити ботанічні, географічні, геологічні, кліматологічні розвідки, вивчити тваринництво та ґрунти губернії. Сільськогосподарським відділом були запрошені як місцеві спеціалісти, так і фахівці з інших губерній. Професор Новоросійського університету (Одеса) О. Набоких очолив вивчення подільських ґрунтів, відображене у 3 книжках. Професор Варшавського університету В. Ласкарьов вивчав геологію Поділля, професор Київського університету В. Устьянцев – тваринництво. Але війна завадила виконанню задуманого, багато розвідок не було закінчено. Тому за 1913-1916 рр. земством надруковано лише 10 книг з сільськогосподарської тематики. Частина видань була підсумком досліджень, що проводило земство, зокрема про бджолярство, ґрунти, тваринництво, кустарні промисли Подільської губернії; частина – матеріалами губернських нарад з тих чи інших сільськогосподарських питань; частина – порадами з сільського господарства, обміном досвідом.

Власну видавничу програму мало Лікарсько-санітарне бюро, створене у 1912 р. при медичному відділі губернського земства. Протягом 3 років побачили світ, за нашими підрахунками, 58 книг та брошур. Вони торкалися багатьох проблем земської медицини: праці санітарних лікарів, епідеміологічної ситуації в губернії, спеціалізації медичної допомоги, обміну досвідом, фармації, популяризації медичних знань. Подоляни розглядали загальний стан медицини в губернії, результати праці лікарень, діяльності громадських організацій в цій галузі, завдання земства щодо охорони здоров'я, плани найкращого улаштування земської медицини, лікувальних закладів, поліпшення обслуговування та догляду за хворими. Повідомлялося про витрати на медицину, норми харчового забезпечення хворих, типовий план дільничної лікарні, створення рад лікарень.

Земство турбувалося не тільки про хворих, а й про лікарів та інший медичний персонал, які могли постраждати внаслідок виконання своїх службових обов'язків. Тому у 1913 р. з'явилися правила про матеріальне відшкодування у подібних випадках.

Лікарі вважали своїм обов'язком звітувати про відрядження, наукові стажування, поширювати серед колег отримані знання. Вони друкували праці з власного досвіду, спостереження щодо різних хвороб, способів їх лікування.

Багато уваги приділялося діяльності санітарних лікарів. З 58 видань Лікарсько-санітарного бюро 29 було підготовлено ними. Йшлося про завдання і місце санітарних лікарів у структурі земської медицини, епідеміологічну ситуацію в регіоні, наводилися описи хвороб. Бюро на чолі з В.П. Фіалковським випускало щорічні "Отчеты о деятельности врачей-эпидемиологов" (1912-1915).

Велика увага приділялася земством фармацевтичній справі, зокрема її реорганізації, зразковому складу ліків земської аптеки.

Подільські лікарі усвідомлювали необхідність популяризації медико-санітарних знань серед населення. На жаль, жодної популярної брошури про те, як берегтися тієї чи іншої хвороби, земство не підготувало. Вже під час визвольних змагань губернське земство (тепер – народна управа) випустила брошури "Пошесні хвороби та як від їх боронитися" Д. Совачіва та "Холера".

Проблеми екології, санітарно-гігієнічні умови життя населення, умови праці робітників

також знаходились у центрі уваги лікарів. Особливо їх непокоїв якісний склад води, яку споживало населення. Завідуючий бюро В.П. Фіалковський випустив книжку про методи біологічної очистки води. За його ж редакцією вийшла книга директора лабораторії Пастерівського інституту (Франція) М.Є. Ролантса "Септик-танки и очистка сточных вод населенных мест" (1914).

Відділ народної освіти до 1917 р. займався виключно забезпеченням навчального процесу. З українізацією школи постала нагальна потреба у дешевих українських підручниках. Це стосувалося насамперед нижчої початкової школи. Держава взяла на себе випуск підручників для вищих і середніх шкіл, решта учнів залишалася напризволяще.[5] На місцях необхідно було задовольнити молодшу школу. Зібрання губернського земства (тепер – народної управи) 12 червня і 15 жовтня "... дозволило Управі позичити десь на стороні на видання книжок в перший раз 200 000 крб., а в другий – 500 000 крб."[6] Але перебіг подій не сприяв виконанню проекту. Наступного року питання про підручники для початкової школи загострилося. Тоді відділом був створений видавничий підвідділ у Кам'янці-Подільському зі штатом у 30 осіб та філією у Вінниці з 8 осіб.[7] Очолив його В.А. Сочинський, майбутній керівник місцевого видавництва "Дністер", губернський комісар преси. На видання книжок було асигновано 100 000 крб., на утримання штату – 22 400 крб., ухвалено проводити видавничу справу на комерційній основі. На утворення спеціального обігового капіталу було спрямовано у 1918 р. 192 400 крб., а у 1919 р. – 10 000 000 крб. (заплановано з урахуванням інфляції); крім того, передбачалося придбати власну друкарню за 600 000 крб.[6]

У березні 1919 р. відділ отримав від Міністерства народної освіти довгострокову позику в 2,5 млн. грн.[8] Були вжиті заходи для придбання власної друкарні, цинкографії, літографії та стереотипії. На вересень 1919 р. було видано 15 назв різних підручників для нижчих і вищих початкових шкіл накладом до 400 тис. примірників, 14 назв книжок для позашкільного читання (300 тис. примірників), "Великий російсько-український словник" у 2 томах за редакцією Ф. Шумлянського та С. Іваницького[9]. У розпорядженні відділу було 40 рукописів, оригінальних та перекладних, готових до друку, зокрема 6 підручників для нижчих та середніх шкіл, 16 творів наукового і науково-популярного змісту (переважно з історії та соціології), зредагованих приват-доцентами Кам'янець-Подільського університету М. Плеваком та П. Клепатським. Відділ займався випуском і пропагандистської літератури, наприклад "За самостійну Україну" або "Кохаймося у рідній мові" Ф. Шумлянського.

Анонімний подільський кореспондент газети "Наш шлях" писав: "Досить швидко була вирішена проблема підручників. У цьому безперечною була заслуга губернської земської управи. Кожен учитель дістав із складів її видавництва українські підручники, книжки... Губернська земська управа мобілізувала, як могла, найкращі сили для складання підручників, хрестоматій, збірників літературних творів, діставала з різних джерел величезні суми, реквізувала найбільшу друкарню, виривала, де могла, папір".[10]

Після приходу у Кам'янець весною 1919 р. більшовицьких військ видавничий відділ народної освіти був перетворений на видавничий відділ Кам'янецького виконкому, весь папір вивезений до Вінниці, друкарня реквізована. Друк зупинився. Але з поверненням української влади діяльність відділу так і не поновилася у повному обсязі. Установи уряду завантажили кам'янецькі друкарні своїми замовленнями. Друкарню не повернули. Новий папір знайти не пощастило. Відділ намагався перенести друк у Могилів-Подільський, у Нову Ушицю, але невдало. За 1920 р. вийшло лише 9 назв. Тому з припиненням діяльності видавничого відділу українська школа залишилася без нової книги, без нових підручників. У цьому ж році радянська влада спробувала використати видавничий потенціал відділу. Було створено "Видавництво освіти Кам'янця", яке випустило "Інтернаціонал". І на цьому припинило своє існування.

Всього губернською народною управою за 1917-1920 рр. було надруковано, за нашими підрахунками, 89 видань, тобто в умовах війни кількість назв скоротилась і склала 18,2% продукції періоду. Причому у 1917 р. ще зберігалися традиційні жанри видань, російська мова друку. У наступні роки використовувалася виключно українська мова.

Подоляни для школи випускали букварі, читанки, підручники з математики, історії релігії,

географії, історії України. Серед найбільш популярних видань був буквар "Ярина" А. Воронця, який друкувався двічі (1918, 1919) і наклад якого досяг 62 тис. прим. Українська громадська діячка С. Русова схвально оцінила його структуру та зміст.[11] Авторами підручників з історії України були М. Грушевський, Н. Григорієв-Наш, а про географію та етнографію країни розповідала книжка Л. Юркевича-Причепи "Що то за Україна?" (1919). Краєзнавству були присвячені брошури Н. Григорієва-Нашого "Поділля" (1918), Д. Дорошенка "Про минулі часи на Поділлю" (1919).

Як додатковий матеріал до навчальної літератури друкувалися подолянами нові програми для школи, нові правила українського правопису, матеріали з'їзду діячів позашкільної освіти. Вийшов друком перший в Україні практичний посібник для бібліотечних працівників "Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла" (1919) С. Сірополка.

Була започаткована видавнича серія "Культурно-історична бібліотека" з розповідями про різні країни, зокрема Фінікію, Палестину, Персію, Єгипет, але тільки останній нарис побачив світ.

Галузеві відділи губернської народної управи друкували значно менше. Вони спромоглися випустити лише декілька книг, зокрема: загальний відділ – відомчі видання (кошторис, звіт), статистичний відділ – статистику сільського господарства, бюро садівництва та городництва – праці С. Цешевського з агрономії, пасічницький відділ – публікації М. Волянського з бджолярства, каса дрібного кредиту – огляди кредитної та споживчої кооперації на Поділлі, підручники С. Остапенка з економіки.

Повітові народні управи нічого не видавали. Однією з головних причин цього була відсутність фінансів, припинення стабільного їх надходження.[12]

Окремо треба відзначити поліграфічне виконання земських видань. Подільські книги довоєнного часу у тогочасній пресі неодноразово характеризувалися як зразкові щодо художнього оформлення. Земство вимогливо ставилося до їх підготовки. Так, наприклад, щодо випуску "Кустарных промыслов Подольской губернии" (1916) тривалий час велися переговори з місцевими друкарнями, але коли виявилося, що вони не в змозі випустити кольорові ілюстрації, книгу замовили київській друкарні С. Кульженка. Економічна розруха доби визвольних змагань призвела до падіння поліграфічного рівня виконання видань, земські книжки зазнали критики за зовнішній вигляд, за кількість помилок.

Таким чином, у видавничій діяльності подільського земства можна виділити 3 етапи: 1904-1910 рр. – діяльність так званих "спрощених земств", випуск переважно відомчої літератури; 1911-1916 рр. – діяльність повних земств, випуск літератури різними відділами відповідно до основних напрямків їх роботи; 1917-1920 рр. – створення спеціального видавничого підвідділу, увага до випуску навчальної літератури, друк українською мовою.

Загалом, земська книжкова продукція 1911-1920 рр. стала однією з основних складових тогочасної подільської книги. Вона підтримала твердження відомого українського та російського громадського діяча, письменника Д. Мордовця (Мордовцева) (1830-1905), що земська діяльність прямо чи опосередковано сприяє розвитку у провінції видавничої справи.[13]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сесак І. В. Земські установи на Поділлі // Тези доп. VI Поділ. іст.-краєзн. конф. Секція іст. дожовт. періоду.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 12-13.; 2. Журналы Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства.— Каменец-Подольский, 1904.— С. 44.; 3. Смета доходов и расходов Подольского губернского земства на 1916 г.— Винница, 1916.— С. 38.; 4. Стенографический отчет 2 очередной сессии Подольского губернского земского собрания.— Каменец-Подольский, 1913.— С. 397.; 5. Ротар Н. Ю. Діяльність Подільського комісаріату з народної освіти (1917-1919) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали конф.— Хмельницький, 1994.— С. 378-380.; 6. Проект кошторису видатків і прибутків Подольської губернської народної управи на 1919 р.— Кам'янець-Подільський, 1918.— С. 26.; 7. Хроніка // Життя Поділля.— 1919.— 18 жовт.; 8. Хроніка // Життя Поділля.— 1919.— 24 берез.; 9. Хроніка // Там само.— 1919.— 3 берез.; 10. Бібліофіл. Наші видавництва // Наш шлях.—1920.— 28 січ.; 11. Русова С. Рец. на кн.: Воронець А. Ярина.— Вінниця, 1918.— 80 с. // Освіта.— 1918.— № 2.— С. 26-27.; 12. Державний архів Вінницької області.— Ф. Д-255.— Оп. 1.— Спр. 124.— Арк. 3-27.; 13. Мордовцев Д.Л. Десятилетие русского земства. 1864 – 1875.— СПб., 1877.— С. 43.

М.О. Лисенко

КРИМ В ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Вивчення кримського питання залишається надзвичайно актуальним як з огляду на сучасну політичну ситуацію, так і виходячи із суто наукових завдань. Вивчення взаємовідносин в минулому України і Криму створює передумови для уникнення помилок у стосунках між центральною владою та властями автономії. Період 1917-1918 рр. є одним з найцікавіших в цьому плані, оскільки тоді впав старий імперський центр і відбувалися інтенсивні процеси українського державотворення. Відновлена навесні 1917 р. українська держава не могла залишити поза своєю увагою географічно близький, тисячма нитками пов'язаний з нею та стратегічно важливий Кримський півострів. Однак Центральна Рада, проголошуючи Третім Універсалом Українську Народну Республіку, як відомо, не включила Крим до її складу з огляду на прагнення кримсько-татарської людності відродити власну державність.

Щоправда, українізація Чорноморського Флоту, з одного боку, з другого – придушення російськими більшовиками кримсько-татарської автономії на початку 1918 р. – створили нову політичну ситуацію навколо Криму, в результаті чого Центральна Рада змінила свою політику щодо Криму.

Так, 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було визначено за можливе погодитися на укладання миру з Радянською Росією за умови, що "Крим остається під впливом України" і "весь флот (також і торгівельний) на Чорному морі належить тільки Україні".[1]

29 квітня 1918 р. в Україні встановлюється правління гетьмана П.П. Скоропадського. У підвалини своєї діяльності гетьман поклав концепцію розбудови української державності, яка спиралася б не на етнічний, а на державно-територіальний принцип. В територіальному аспекті ця концепція, зокрема, передбачала включення Кубані та Криму до меж Української Держави. Питання статусу Кримського півострова загострилося перш за все тому, що вся його територія на перше травня 1918 р. була окупована німецькими військами. Українські політичні кола розуміли, що Крим німці збираються відкраяти від України.

Гетьман розумів, що у німців є свої плани щодо Криму, і Туреччина з татарами теж тягнуть руки до Криму. Скоропадський вважав, що Крим обов'язково повинен належати Україні, причому на будь-яких умовах (повне злиття чи широка автономія), останнє залежить від бажання самого кримського населення. Бо ні Україна, ні Крим не можуть існувати окремо, а в економічному плані Крим практично не може існувати без України ".[2] Важливого значення кримській проблемі надавав також факт розташування у Севастополі головної бази Чорноморського флоту та великих складів зброї та амуніції.

На засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р., де розглядалося питання про державний кордон і приєднання Криму, було заслухано інформацію про переговори П. Скоропадського з німецьким послом Муммом і схвалено його намір послати останньому лист від свого імені, це підтверджувалась необхідність приєднання Криму до України.[3] До речі, тоді ж було ухвалено рішення доручити окремим міністрам розробити документи, які могли б послужити підтвердженням економічної необхідності приєднання Криму до України.[4] А 10 травня гетьман передає ноту кайзерівському уряду про необхідність приєднання Криму. Одночасно з дипломатичними заходами український уряд робив і адміністративні: 21 травня 1918 р. контр-адмірал М. Остроградський був призначений головним представником Української держави в Криму (у червні його змінив контр-адмірал В. Клочковський), починає створюватися українська адміністрація Криму.

У листі до німецького посла Мумма уряд Української Держави, зокрема зазначав, що в нових політичних умовах він буде "в найбільш рішучий спосіб одстоювати знаходження в складі Української держави цілого Кримського півострова, не кажучи вже про північну частину Таврійської губернії", посилаючись на дані всенародного перепису населення Російської імперії, в 5-ти повітах Таврійської губернії на Кримському півострові за 1897 р., які вказують на те, що татарське та турецьке населення складає тут всього 32% всього населення на Кримському

півострові, тобто 2/3 всього населення є нетатарськими. Тому Уряд Української Держави просить Пана Посла зробити відповідні розпорядження військовій команді німецької армії в Таврійській губернії, щоб назначені Українським урядом власті в Таврійській губернії, не виключаючи Кримського півострова, не зустрічали перепон при виконанні покладених на них службових доручень. А уряд Української держави, в свою чергу, мав намір йти широко назустріч побажанням населення цієї території, спрямованим до отримання політичної автономії, в якій цілком і розробляється потрібний проект.[5]

З цього приводу в Міністерстві закордонних справ Української Держави було скликано спеціальну нараду, на якій, обговоривши повідомлення з місць (до речі, тоді було одержано повідомлення від українського урядовця Якима Христича про висловлювання німецького генерала Коша щодо створення на півострові для себе "другої Ніцци")[6], нарада висловилася за приєднання Криму до України. Зокрема, професор Багаєвський сказав з цього приводу: "Питання Криму для України має значення її дальшого самостійного політично-економічного існування. Крим дає домінацію над північним Чорним морем, охорону чи небезпеку українським портам. Керченська протока готов відіграти роль другого Босфору... Без Бессарабії і Холмщини український організм може існувати, але не без Криму ".[7]

Німці ж, використовуючи як формальний привід положення 3-го Універсалу про невходження Криму до складу України, продовжували курс на відокремлення цього півострова від Української держави. Тому 30 травня 1918 р. її МЗС звернулося з нотою, в якій зазначалося, що раніше Українська Народна Республіка розглядалася як федеративна частина Росії, так само як Крим. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, Крим повинен стати її невід'ємною частиною[8].

Німецька сторона активно протидіяла українським планам, оскільки намагалася використати Крим в своїх геополітичних цілях. З цього приводу командуючий східною австро-угорською армією генерал А. Краус писав 13 червня начальнику генштаба і главі МЗС Австрії Буріану, що Німеччина хоче назавжди закріпити за собою найбільш безпечний шлях на Месопотамію та Аравію, через Баку і Персію. Шлях на Схід йде через Київ, Катеринослав і Севастополь. На думку А. Крауса, німці для цієї мети мають намір залишити за собою Крим як свою колонію чи в будь-якій іншій формі.[9] Крим розглядався Німеччиною як один з важливих плацдармів для можливого удару по азіатських колоніях Британії. В разі успіху цього плану, попри несприятливе становище на Західному фронті, Німеччина могла б розраховувати на почесний мир.

Для того, щоб утримати Крим, Німеччина починає розігрувати багатоходові комбінації. Спочатку спробувала створити німецьке колоніальне державне утворення, яке б спиралося на етнічних німців. Для цього в першій половині травня 1918 р. в с. Бютень у Криму за присутності імперського міністра колоній фон Ліндеквіста проводиться з'їзд німців півдня України і Криму, який вирішив створити в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Криму окрему Чорноморську область, яка б була оголошена німецькою територією. Однак, ситуація в Україні та Криму, претензії на цю територію, крім України та Німеччини, ще й Росії та Туреччини не дозволяли провести в життя цей відверто колоніальний задум. А спроба організації крайової влади Криму кримським парламентом – Курултаєм – наштовхнулась на протидію російських буржуазно-соціалістичних кіл, які контролювали земства і думи.

Не бажаючи передавати Крим Україні і одночасно побоюючись загострення відносин з урядом Скоропадського, німецька адміністрація висуває 5 червня на роль кримського прем'єра литовського татарина, командуючого 1-м Мусульманським корпусом генерала С. Сулькевича. Його погляди щодо статусу Криму були добре відомі німцям – С. Сулькевич ще наприкінці квітня підписав протест проти приєднання Криму до України від імені Одеської організації звільнення Криму, що об'єднувала мусульманських діячів колишньої Російської імперії.[10] А 6 червня 1918 р., чи не найпершим своїм актом С. Сулькевич видав розпорядження адміністративним органам Криму "ні в які зносини з урядом України не вступати".[11]

Одночасно в Київ на їм'я голови Ради міністрів України була послана досить різка за тоном телеграма Сулькевича, в якій повідомлялося, що він прийняв на себе управління Кримом і

формування уряду. Також зазначалося, що він просить вести листування російською мовою, оскільки ні він особисто, ні члени кримського уряду не знайомі з українською мовою.

Гетьман намагався через німців вплинути на ситуацію в Криму, тим більше, що губернський з'їзд землевласників та хліборобів Таврії 12 червня 1918 р., ознайомившись з позицією уряду Української держави, підтримав приєднання Криму до України. Зокрема, голова з'їзду Закеров надіслав до Києва таку телеграму: "Палко вітаємо цей крок уряду".[12]

Але німецьку адміністрацію задовільняло формування "нейтрального", без будь-якого міжнародного статусу, "крайового", а не "державного" уряду, що давало змогу маневрувати при розгляді кримського питання з РСФСР та Українською Державою. При цьому німці зберігали повний контроль за політичною і військовою сферою Криму, що, в свою чергу, давало їм змогу за сприятливих обставин ліквідувати крайовий уряд та повернути до проектів створення Чорноморської області або розіграти іншу комбінацію.

І все ж кримський крайовий уряд був визнаний німецькою стороною навіть де-факто не одразу, а де-юре взагалі не був визнаний. Він був сформований 15 червня і генерал фон Кош обіцяв затвердити декларацію уряду про його створення протягом двох діб. Цей термін минув, а відповіді не було. Затримка у визнанні німцями кримського крайового уряду була пов'язана з позицією, яку зайняв гетьман П. Скоропадський. За Д. Донцовим, гетьман висунув ультиматум, що він піде із свого посту, якщо "з Кримом не буде так, як ми хочемо".[13] Виконання цього ультиматуму створило б серйозні труднощі для Німеччини, оскільки дестабілізувало б ситуацію на сході Європи і могло завадити поставкам продовольства з України у Німеччину та викликало б необхідність введення в Україну додаткових військових контингентів.

Кримський крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, за словами Д. Дорошенка, з свого боку, почав боротися з українською пропагандою, переслідував українофільські газети, потім відмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою. У відповідь на це уряд Скоропадського проголосив економічну блокаду півострова. З Кримом було припинено товарний рух і морську комунікацію за винятком того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю овочів, що того року вдався досить гарний. Кримські садівники потребували шальовок для ящиків під овочі, дров для сушки стружок, спилок для упакування – все це доставлялось, звичайно, з України, але довіз був припинений. Потребували також цукру для консервування овочів і фруктів, дров для сушки – і цього всього теж не було. Нарешті, потрібен був хліб для населення. За декілька тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників ставало катастрофічним. Німці наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер усе це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгого перевезення і потім нового перевантаження на залізниці. Німці двічі звертались до Української Держави з нотою, прохаючи зняти блокаду, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людності. У відповідь український уряд заявив, що узяв на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання не було; що він готовий піти назустріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського уряду. Уряд Сулькевича теж кілька разів намагався встановити відносини з гетьманським урядом – місія Каленського і Шмідта у липні, Татищева – у серпні до Києва, але без успіху. Німці більше не зверталися, а уряд генерала Сулькевича мусив капітулювати: від нього прийшла телеграма, що він готовий розпочати переговори про форму державного об'єднання з Україною.[14] До такого кроку уряд Сулькевича примусили не тільки німці, а й з'їзд власників садів в Криму, який звернувся до Києва й Сімферополя з проханням знайти порозуміння.[15]

Дізнавшись про рішення влади Криму вступити з урядом України в переговори, а також, враховуючи важке становище тамтешнього населення, яке не могло в умовах митної війни реалізувати врожай фруктів і винограду, за дозволом гетьмана Скоропадського Рада Міністрів Української Держави 18 вересня 1918 р. постановила: тимчасово припинити митну війну за умови негайної відправки представниками Криму в Київ уповноважених ними осіб для відкриття вищезгаданих переговорів; просити міністра фінансів зняти митний огляд вантажів, що направлялися в Крим з Києва; переговори з представниками Криму після їх прибуття до Києва про

умови злиття Криму з Україною вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам; про тимчасове припинення митної війни повідомити по телеграфу.[16]

І коли на засіданні Ради Міністрів Української Держави 23 вересня 1918 р. тимчасово виконуючий обов'язки голови М. Василенко повідомив про одержання телеграми від голови Ради Міністрів Криму про виїзд делегації, то було ухвалено рішення: "Послати генералу Сулькевичу телеграму з вказівкою того, що делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань ".[17]

У відповідь на це генерал Сулькевич надіслав до гетьмана 26 вересня 1918 р. телеграму, в якій повідомляв, що уповноважує свою делегацію "вести з уповноваженими Вашої світлості переговори про врегулювання економічних і фінансових питань, що стосуються Криму й України, про умови політичного з'єднання Криму з Україною та про інші питання, що зачіпаються таким з'єднанням, і вказаних в інструкції, якою я забезпечив названу делегацію. Сенатору Ахматовичу надано право спільно з членами Делегації підписувати від імені Кримського крайового уряду всі угоди, договори та інші акти, які будуть вироблені Кримським і Українським уповноваженим".[18]

В доповнення до своєї постанови від 18 вересня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави уповноважила 8 жовтня 1918 р. для переговорів з Кримом щодо з'єднання останнього з Україною Голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка, міністра внутрішніх справ І. Кістяківського, міністра фінансів А. Ржепецького, міністра торгівлі і промисловості С. Гутника і військового міністра генерального бунчужного О. Рогозу з "наданням їм права на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру".[19]

На засіданні делегацій, що відбулося 9 жовтня 1918 р., було зачитано українську Декларацію, в якій викладалися принципи кримської крайової конституції. Нею передбачалося, що до спільних повноважень повинні належати: глава держави, військо, монетарна система і фінанси, залізничний транспорт, пошта, державний сенат і закордонне представництво.[20]

На засіданні 10 жовтня кримська делегація не прийняла вказаних принципів крайової конституції, при цьому сенатор Ахматович заявив главі української делегації: "Проект з'єднання, представлений вами, – є проект поневолення".[21] У відповідь на це Лизогуб вказав, що "існуючий уряд Криму не має повноважень укладати договори. Цим підриваються не тільки Ваші повноваження, але й повноваження Вашого уряду і заявляє, що український уряд завжди радий бачити в себе повноважених представників від повноважного Уряду".[22]

Зрештою, на засіданні 12 жовтня 1918 р. кримська делегація погодилася розглядати пропозиції гетьманського уряду, але просила місяць терміну для розгляду проекту Курултаєм півострова.

Тим часом німці погодилися передати Чорноморську флотилію з Севастополем, і на кількох торпедоносцях і канонірських суднах замайорів український стяг. Тим самим до Української держави переходила фактична влада над Кримом. Тоді ж місцеві підприємці почали розробляти проект відкриття в Криму відділення Українського банку.[23] А 18 жовтня 1918 р. робітничий з'їзду у Сімферополі ухвалив постанову про приєднання Криму до України. Через три дні про таке рішення заявило велелюдне зібрання української громади Севастополя.[24]

Але в той же час, користуючись погіршенням справ у німців і цілком можливим залишенням ними півострова, прихильники єдиної та неподільної Росії всупереч досягнутим домовленостям у Києві, таємно пішли на інший крок – звернулися до генерала Денікіна з проханням зайняти своїми військами Крим відразу після виходу німців. Це, зрозуміло, не дало можливості щодо тривалого прибування Криму у складі Української держави.

Таким чином, політика гетьмана П. Скоропадського була спрямована на обов'язкове включення Криму до меж Української держави. Попередники гетьмана – керівництво Центральної Ради – проводили дуже обережну політику стосовно Криму. Положення ІІІ Універсалу вказують, що до складу УНР входить Таврія без Криму. Центральна Рада, користуючись принципом "національна держава", пішла назустріч кримськотатарському населенню і визнала наприкінці 1917 р. проголошену Курултаєм Кримську Народну Республіку, після чого почала ліквідацію

своїх структур в Криму, не висунула претензій на цей півострів на Брестських переговорах. Але кримський рух не зміг розбудувати свою державу через слабкість демографічної бази. Після проголошення самостійності УНР намагається включити до свого складу Севастополь, проголосити українським Чорноморський флот, а на решті території мала бути проголошена держава під протекторатом України. Для цього робиться ряд заходів дипломатичного й адміністративного характеру, а в квітні 1918 р. у Крим відправляються українські війська із завданням взяти під контроль Севастополь, але це не вдалося через протидію німців і все залишилося тільки на папері.

Як бачимо, у гетьмана був досвід, на який можна було спиратися. Але гетьман застосовує принципово новий підхід до цієї проблеми. Якщо Центральна Рада йшла за подіями, то П. Скоропадський намагався йти попереду них. Він не чекає на сприятливі умови, а покладався на власну концепцію державотворення, яка, як вже вказувалося раніше, спиралася не на етнічний, а на державно-територіальний принцип. Постійно шукаючи опору серед кримського населення, запрошуючи до політичного діалогу, при якому гарантувалося врахувати побажання самих кримчан щодо умов входження Криму до складу України, уряд Скоропадського займає чітку, інколи жорстку позицію, коли справа торкається самого принципу приналежності Кримського півострова, застосовуючи навіть такі методи як економічна блокада.

У багатонаціональній державі суперечність між націями і державою часто веде до боротьби націй (етносів) між собою, що розгортається, або за те, чий статус як суб'єкта права буде вищий, або за те, хто з них стане носієм влади. І тут вже на перше місце стає питання: не якою повинна бути держава, чия вона повинна стати. А це вже загроза не тільки єдності країни, але і її демократичним підвалинам. Ось чому узгодження взаємовідносин між нацією і державою, а також між самими націями (етносами), є головним завданням етнонаціональної політики будь-якого суспільства. Щоб мирно жити, треба, щоб державні та інтереси нації стояли якомога ближче. Зрештою, сама держава має стати гарантом національного існування.[25] П. Скоропадський поглиблював державотворчі процеси в Українській державі і, враховуючи брак досвіду українського керівництва у справі національної політики через відсутність тривалий час власної держави, політику гетьмана стосовно Криму слід вважати послідовною і виваженою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. -Ф.1064.- Оп.1.- Спр. 5.- Арк. 25 зв; 2. Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 262; 3. ЦДАВО України.- Ф. 1064.- Оп.1.- Спр. 6.- Арк. 6 зв; 4. ЦДАВО України.- Ф. 1064.- Оп. 1.- Спр. 8-Арк. 2; 5. ЦДАВО України. - Ф. 3766. - Оп. 1.- Спр. 132.- Арк. 12-15; 6. ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр. 32.- Арк. 16; 7. ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр.132.- Арк. 2,6 зв; 8. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.33; 9. Громов С.Е. Украинские политические партии и организации в Крыму в период гражданской войны (1918–1920) // Додаток до "Вісника Університету внутрішніх справ". - №2. - Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції "80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне" 14-16 листопада 1997 р. – Сімферополь, 1997. – С. 89; 10. Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник.- Вып. 3. – Симферополь, 1997. – С. 36; 11. ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр. 132. -Арк. 27 зв; 12. ЦДАВО України- Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр. 186.- Арк. 38; 13. Донців Д. Рік 1918, Київ-Торонто. – С. 23; 14. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 301-302; 15. Відродження. – 1918. – Ч. 131; 16. ЦДАВО України.- Ф.1064.- Оп.1.- Спр. 11.- Арк. 62; 17. ЦДАВО України.- Ф. 1064.- Оп. 1.- Спр. 11.- Арк. 59 зв; 18. ЦДАВО України.- Ф. 3696.- Оп. 2 к, Спр. 6.- Арк. 1; 19. ЦДАВО України. -Ф. 1064.- Оп. 1.- Спр. 7.- Арк. 10; 20. Відродження. – 1918. – 11 жовтня; 21. ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр. 132.- Арк. 50 зв. 22. Там само.- Арк. 50 зв. – 51; 23. Відродження. – 1918. – Ч. 162; 24. Там само. – Ч. 164, 165; 25. Основи етнодержавства: Підручник для гуманітарних спеціальних вузів. – К., 1997. – С. 16.

Я.В. Мотенко

"КУРКУЛЬСТВО" ЯК АКТИВНИЙ УЧАСНИК СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1917-1921 РР.)

Одним з найбільш дискусійних питань історіографії революцій та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні залишається визначення терміну "куркульство" та оцінка участі цієї

верстви села в аграрних перетвореннях протягом вище наведеного періоду.

Радянська історіографія, керуючись характеристикою В.І. Леніним "куркуля" як заможного селянина, котрий використовував працю найманих робітників і займався торгівлею та лихварством,[1] виключно негативно характеризувала його господарчу діяльність і участь у громадянській війні[2]. Образ "куркуля" як класового ворога передусім пов'язувався з махновщиною і "українським буржуазним націоналізмом"[3].

Водночас, один з ідеологів махновського руху П.А. Аршинов відкидав тезу про "куркульський" характер махновщини і стверджував, що "в дійсності – там, де народжувалася махновщина, куркульство завжди шукало й знаходило собі захист під крилом радянської влади". Як криміногенне явище часів громадянської війни трактував "куркульство" один з членів Директорії В.К. Винниченко[5].

Спроби визначення терміну "куркуль" мали місце й у закордонній історіографії. Так, Р. Конквест у своїй монографії дійшов висновку про штучність образу "куркуля" – експлуататора, створеного більшовицькою пропагандою[6]. У 1983 р. вийшла праця Д. Мейса, в якій зазначалося, що "куркулями" більшовики називали селян, незадоволених продрозкладкою і створенням комун[7].

З поступовою деідеологізацією української історичної науки, з початку 90-х рр., відбувається зміна поглядів вітчизняних дослідників на роль "куркулів" в аграрній історії країни. Зокрема, В.Ф. Верстюк у своїй праці намагається довести, що термін "куркуль" був "політичним жупелом", який активно використовували більшовики для пояснення незадоволення селянства політикою воєнного комунізму[8]. Схожих поглядів дотримуються С.В. Кульчицький і О.І. Ганжа[9]. Таким чином, вивчення стану наукової розробки проблеми змушує дійти висновку про те, що вітчизняна і зарубіжна історична наука оперують нечіткими політизованими визначеннями поняття "куркуль". Відповідно, це перешкоджає об'єктивному висвітленню історії громадянського конфлікту як в Україні в цілому, так і у її окремих регіонах.

У пропонованій статті ставиться мета дати соціально-економічну характеристику "куркульству" як складовій аграрного населення країни і визначити його політичну орієнтацію, використавши матеріали, пов'язані з історією селянського руху у Харківській губернії в 1917-1921 р. р.

Для успішного вирішення поставленого завдання, передусім, потрібно з'ясувати походження слова "куркуль". Так, наприклад, Р. Конквест стверджує, що українські селяни називали "куркулем" сільського лихваря, для якого позика під проценти була головним джерелом прибутків[10]. Існують дані, котрі свідчать про те, що в Росії "кулаком" (синонім українського слова "куркуль") на селі називали перекупника, який, торгуючи хлібом, вдавався до шахрайства[11]. Отже, "куркулем" ("кулаком") хліборобське населення називало людину, що займалася фінансовими операціями, вдаючись при нагоді до хитрощів.

Однак, починаючи з 1917 р., слово "куркуль" набуло значно ширшого значення. Зокрема, в Україні, на територіях, що протягом громадянської війни перебували під контролем РКП (б) і КП (б) У, офіційно головними критеріями визначення "куркуля" стали величина земельного наділу (більш ніж 10 десятин) і наявність використання праці найманих робітників [12].

Згідно висновків, зроблених радянськими істориками, Харківська губернія була регіоном, де особливо помітно спостерігався сильний вплив куркульства на місцевий селянський рух[13]. Головним чином, термін "куркуль" стосовно Харківщини ототожнювався з селянином - "столипінцем", "відрубником"[14]. Старобільський, Куп'янський, Ізюмський і Зміївський повіти губернії, де спостерігалася найвища активність виходу селян з общини, були визнані радянськими дослідниками, поряд з повітами південних губерній України, як "основні бази куркульства" в Україні[15].

Дійсно, на початку XX століття в Харківській губернії активно відбувався процес капіталістичної трансформації сільського господарства. Програма створення фермерських господарств, що була запропонована прем'єр-міністром П.А. Столипіним, зацікавила значну кількість селян Харківщини. За числом утворених індивідуальних селянських господарств Харківська губернія посіла друге місце серед дев'яти українських губерній; до 1915 р. у краї з общини вийшло до 35% колишніх її членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі[16].

Найбільший успіх реформа мала в Богодухівському, Старобільському, Куп'янському, Валківському, Ізюмському й Зміївському повітах[17]. В останніх п'яти повітах частка колишніх державних селян становила 90%[18]. Після скасування кріпосного права саме вони отримали найвищі подушні наділи в губернії – 4, 5 десятин, а отже, могли ризикнути створити фермерські господарства.

Згідно даних, наведених істориком В.С. Майстренком, селяни-багатії серед тих, що виходили з общини, становили лише 4-5%[19]. Більшість селян, що розпочали працювати на хуторах і відрубах Харківської губернії, належали до категорії бідних і середніх селян. Останні складали по Харківській губернії 49,4% загальної кількості всіх укріпленців[20]. Створення одноосібного господарства виявилося нелегкою справою, значна частина "відрубників" згодом не змогла розрахуватись з Селянським банком за надані позики[21]. Проте вже в 1912 р. одноосібні господарства збирали зернових на 30 пудів більше з десятини, ніж господарства общинників, а в 1917 р., відповідаючи на опитування перепису, 83,7% одноосібників заявили, що стан їхнього господарства на 1917 р. змінився на краще[22].

Отже, селянство Харківської губернії, головним чином південно-східних повітів, продемонструвало стійку тенденцію до створення індивідуальних господарств.

Як свідчать джерела, власники реформованих селянських господарств взяли активну участь в антипоміщицькій фазі селянського руху Харківщини в 1917 р. Протягом березня-жовтня 1917 р. саме в Зміївському і Ізюмському повітах відбулося найбільше випадків самовільного захоплення селянами поміщицької землі[23]. Лідером по розгрому поміщицьких маєтків у Харківській губернії у листопаді-грудні 1917 р. було селянство Куп'янського, Богодухівського і Зміївського повітів[24]. Підсумки виборів до Установчих зборів наприкінці 1917 р. довели, що найбільшою популярністю в південно-східних повітах Харківської губернії користувалися ліві есери, українські есери, праві есери, партія кадетів[25]. Таким чином, місцеве селянство віддало перевагу політичним силам, котрі вбачали в селянинові основу нації і вимагали або повної ліквідації поміщицького землеволодіння, або його істотного обмеження.

Оскільки понад 80% аграрного населення південно-східних повітів Харківської губернії становили українці, поряд з соціально-економічними вимогами, селянство висунуло й національно – культурні[26]. Так, наприклад, 22 травня 1917 р. з'їзд селянських депутатів Ізюмського повіту ухвалив наказ про викладання предметів українською мовою в школах Ізюмського повіту[27]. Поряд з цим, селам повіту з переважною більшістю російськомовного населення надавалося право мати школи з викладанням предметів російською мовою[28]. Тим часом в умовах загострення політичної кризи набував розвитку громадянський конфлікт безпосередньо у селянському середовищі. Селяни-общинники, протестуючи проти передачі селянам-відрубникам частини найкращих общинних земель, навесні 1917 р. руйнували межі на їхніх полях, заважали збирати врожай[29]. Влітку 1917 р. селяни-общинники почали громити господарства "столипінців", а хазяїнів хуторів і відрубів не допускати в громадські комітети[30].

Протягом 1918-1919 рр. становище "столипінців" значно ускладнилося. В зв'язку з розгортанням широкомасштабних бойових дій саме їхні господарства, як порівняно заможні, перетворилися на першочерговий об'єкт продовольчих реквізицій. Проте головним джерелом небезпеки для власників індивідуальних селянських господарств став внутрішньо економічний курс більшовицької партії, спрямований на одержавлення аграрного сектора країни. Легалізація системи продовольчих монополій, введення диференційованої продрозкладки, основний тягар якої покладався на приватновласницькі господарства, усунення їхніх господарів від участі в роботі органів місцевого самоуправління, терор з боку комбідів – все це мало сприяти усуненню "куркульства" за межу виживання[31].

Повідомлення органів ВУНК в Харківській губернії свідчать, що місцеве "міцне" селянство у 1919 р. почало активно протидіяти заходам більшовицьких владних структур. Вміло використовуючи незадоволення широких селянських мас продрозкладкою та розповсюдженням колективного сільськогосподарського виробництва, "куркулі" підбурювали селян до акцій протесту, сприяли поширенню дезертирства з лав Червоної армії в краї[32]. Наприкінці 1919 р. селянство південно-східних повітів Харківської губернії активно контактувало з махновським

рухом, вбачаючи в ньому союзника на антикомуністичному фронті.[33]

Окупація повітів Харківської губернії частинами Червоної армії, особовий склад яких формувався переважно з громадян РРФСР (Московська робітнича дивізія, Друга Орловська кавбригада, Інзенська та Уральська робітничі дивізії, партизанська бригада з Уралу) і розглядав Україну виключно плацдармом бойових дій, внесла напруження у сферу міжнаціональних стосунків[34]. Зокрема, у Валківському повіті в 1920 р. значну підтримку місцевого населення мали повстанські загони отаманів Білецького, Шатровки, Циглера, Перлика, що використовували як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР.[35]. Одним з найяскравіших проявів національної свідомості хліборобського населення Харківщини стало селянське повстання, яке наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центр виступу знаходився у Валківському повіті, в селах Високопілля і Ков'яги. Повстанський штаб почав формування "Українського народного уряду" і висунув ультиматум Раднаркому, в якому вимагалося припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні[36].

Подібні вимоги селянство Харківщини висувало й у 1921 р. Так, наприклад, у березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп'янського повіту прийняли резолюцію, в котрій наголошувалося на необхідності негайного припинення громадянської війни, відміни державної монополії на реалізацію продуктів сільського господарства, визнання України незалежною народною республікою[37].

Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що напередодні революційних подій 1917 р. в Харківській губернії активно відбувався процес формування селянської хліборобської еліти, орієнтованої на ведення ринкового господарства. Внаслідок специфічного розподілу земельного фонду губернії основна маса власників хуторів і відрубів опинилася в південно-східних і суміжних з ними повітах Харківщини. Ці селяни завдячували своїм добробутом власній ініціативності, сміливості, працелюбності, а, отже, не заслуговували на образливе прізвисько "куркуль", котре вживалося на селі стосовно перекупника-шахрая або лихваря. Долаючи опір селян-общинників, знищивши конкуруючі з їхніми господарствами поміщицькі маєтки, "столипінці" невдовзі опинилися перед необхідністю захищати власні інтереси від зазіхань КП(б)У. Остання, намагаючись скомпрометувати своїх супротивників, іменувала їх "куркулями".

Відстоюючи право самостійно розпоряджатися продуктом власної праці, "куркульство" тісно співпрацювало з есерами, махновським рухом і націоналістично налаштованими збройними формуваннями.

"Куркульство" виявилося активним і в значній мірі національно свідомим учасником селянського руху в Харківській губернії у 1917-1921 рр. Не в останню чергу, завдяки його впертому опору, більшовики були змушені відмовитися від політики воєнного комунізму і розпочати поступове впровадження елементів нової економічної політики в краї у 1921 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В.І. Твори. – К., 1952. – т.3.- С. 143; 2. Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х.,1967. – С. 26; 3. Раковський Х. П'ять років Української радянської влади. (Промова тов. Х.Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської Міськради від 16 липня ц.р.) //Червоний шлях.-1923.-№4-5. –С. 96; Кондуфор Ю.Ю. Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г.: Автореф. дис… к-та ист. наук. /Харьк. Гос . ун-т. – Х., 1952. С. 70; 4. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921) . – Запорожье., 1995. – С. 37; 5. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 38; 6. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор: Пер. з анг - К., 1993. – С. 8; 7. James E. Mace. Communism and the dilemmas of national liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933.- Cambriqe, Massachusetts: 1983. – P.65; 8. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. 1918-1921. – К., 1992. – С. 350; 9. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 145; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). – К., 2000. – С. 129; 10. Конквест Р. Вказана праця. – С. 53; 11. Суперанская А. Тайные языки // Наука и жизнь. – 1998. - №3. – С. 12; Верстюк В.Ф. Вказана праця. – С. 133; Рибалка І.К. Вказана праця. – С.26; 13. Белый П.Ф. Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 –1922 г. г) - К., 1988. – С. 20; 14. Короливский С.М. Рубач М.А. Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 125; 15. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... к-та істор. наук // Харк. Держ.

ун-т. – Х., 1997. – С. 14; Белый П.Ф. Дышлевый П.С. Вказана праця. – С. 20; 16. Майстренко В.С. Вказана праця. – С. 3-10; 17. Там само. – С. 10 – 14; 18. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис... канд.. Істор. наук. – Х., 1997. – С.30 –31; Маслов М.П. Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія "Історія та географія". – 1999.- №3. – С. 56; 19. Майстренко В.С. Вказана праця. – С. 73; 20. Там само. – С. 72; 21. Там само. – С. 104; 22. Там само. – С. 120 – 112. 23. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 - січень 1918 р.) – Х.,1972. – С.99; 24. Там само. – С. 140; 25. Там само. – С. 114 – 115; 26. Хоменко А. Національний склад населення України по новіших даних // Червоний шлях. – 1923. - № 6 – 7. – С.86; 27. Королівський С.М. Утворення Української Радянської держави. // ХДУ. Учені записки. Труди історичного факультету. – Х., 1957. – Т. 89. – С.13; 28. Там само. – С. 13; 29. Майстренко В.С. Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906 – 1915 р. р.) // Вісник Харківського державного університету. Історія. – 1999. - №441. – С. 163 – 164; 30. Семененко В.І. Над Харківщиною – революції тайфун // Слобожанщина. – 1999. - №10. – С. 140; 31. Михайличенко Д.Ю. Законодавче оформлення політики "воєнного комунізму" в сільському господарстві України (1919 р.) //Вісник Харківського державного університету. Історія. – 1999. - №441. – С. 168 – 170; 32. Державний архів Харківської області. - Ф.Р. 89. - Оп.1. - Спр. 60. - Арк. 9,11; 33. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – т.5. – Х., 1995. – С. 22- 28; 34. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). – Х., 1995. – С. 132 – 133; 35. Сіваченко Є. Вказана праця. – С. 22; 36. Там само. – С. 22; 37. Ганжа О.І. Вказана праця. – С. 164.

Н.П. Кузьмінець

ДВОВЛАДДЯ В ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ У 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Головну причину невдач та відступу з України в1919 р. більшовики вбачали, насамперед, у відсутності власної політичної влади на селі. З приводу цього голова Раднаркому УСРР Х.Г. Раковський у виступі на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) зазначав: "Головна проблема полягає в тому, що в село ми не змогли проникнути як влада, що в селі радянської влади не було."[1] Тому з новим приходом на Україну успіхи комуністичного будівництва на селі більшовики пов'язували з необхідністю захоплення в свої руки органів місцевої влади – сільських рад та перетворення останніх в органи власної диктатури.

Незважаючи на те, що В.І. Ленін в листі до секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльського в лютому 1920 р. радив у своїй роботі опиратися на ради, сформовані тільки з бідноти та середняків – незаможників[2], практика утворення сільських рад в Україні довела, що особливу активність в них виявляли більш заможні верстви селянства, що представляли найбільшу потенційну загрозу для існуючого режиму. В свою чергу, малочисельність партійного апарату на місцях не дозволяла більшовикам здійснювати контроль за виборами до рад, проводячи селекцію селянства за ознакою їхньої революційності.

Такі міркування змусили голову Раднаркому УСРР Х.Г. Раковського зробити ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні організації сільської бідноти, які б дублювали функції рад, не усуваючи їх.[3] Його пропозиція щодо створення таких організацій розглядалась на Харківській міській, а згодом і губернській конференціях КП (б)У, які відбулись у січні-лютому 1920 р. Однак, пам'ятаючи негативні наслідки діяльності комбідів, більша частина делегатів конференцій не підтримала таке рішення.[4] Незважаючи на це, питання про створення організацій було винесено на розгляд IV конференції КП (б)У. Проти пропозиції Х.Г. Раковського на конференції виступила група "демократичного централізму", яку очолював Т. Сапронов. Вони заперечували ідею створення організацій безземельних і малоземельних селян, вважаючи їх пережитком комбідів та мотивуючи, що це послабить ради, оскільки новостворені організації, зміцнившись, їх не визнаватимуть. Крім того, це суперечить Конституції УСРР. Однак, після тривалих і гострих дебатів, під натиском більшовицьких делегатів все ж була прийнята резолюція про створення на селі поряд з радами та комосередками спілок безземельних та малоземельних селян, перейменованих згодом у комітети незаможних селян (КНС).

На такі організації покладалась роль соціальної опори режиму при формуванні слухняного складу рад шляхом висування потрібних кандидатур та відведення небажаних при виборах у ради. При цьому, враховуючи боротьбу за владу між комбідами та сільськими радами в Росії, українські більшовики намагались всіляко обмежити владні повноваження комнезамів. Так,

за першим законом про КНС (закон ВУЦВК та Раднаркому від 9 травня 1920р.) на комнезами покладався контроль за діяльністю рад. В свою чергу повітовим виконкомам надавалось право корегування соціального складу комнезамів.[5] Такий взаємоконтроль між КНС і сільськими радами під керівництвом партійних органів забезпечував останнім монопольне зосередження влади в своїх руках. У разі неспрацювання такого принципу Х.Г. Раковський допускав навіть скасування рад і перетворення їх в комітети незаможних селян.[6]

Однак, як показала практика, незважаючи на функціонування організацій КНС, більшу активність у виборах до рад на початковому етапі їх створення проявляли заможні селяни, що забезпечувало їм чисельну перевагу у складі новообраних органів місцевої влади. Такий склад рад не міг гарантувати успіху більшовикам у здійсненні комуністичних перетворень на селі. Тому постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 14 жовтня 1920 р. перед комнезамами було поставлене завдання по оволодінню виконкомами сільських рад шляхом забезпечення їхньої участі у виборчих комісіях і перевірці списків виборців.[7] Відповідно до цього загальні збори КНС отримали повноваження затверджувати єдиний список для голосування при виборах до Рад. За їх же вимогою із списків вилучались і позбавлялись виборчих прав кандидатури, що представляли будь-яку загрозу для більшовицького режиму. Одночасно така система виборів давала змогу організаціям КНС забезпечити за собою переважну кількість місць у радах.

В силу специфічних умов радянського будівництва на Поділлі саме тут найбільше проявлялись тенденції до захоплення комнезамами виконкомів сільських рад. Адже заміна надзвичайних органів радянської влади ревкомів сільськими радами відбувалась тут значно пізніше, ніж в інших регіонах України, при наявності чисельної організації КНС. Опорою їй слугували бідняцькі господарства, які разом з батрацькими становили 36,4%[8]. Подана нижче порівняльна таблиця повністю підтверджує такі міркування.

Таблиця 1

Кількість членів КНС у сільських радах у 1922-1930 рр. (у %)[9]

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
На Поділлі	58	67	65	60,9	55	49	50,3	53,6	61
По Україні	40	49	55,3	28,8	29,3	35,2	45,2	49,9	55,3

Наведені дані свідчать, що у 1922-1923 рр. у складі сільських рад Поділля перебувало відповідно 58 та 67 відсотків членів КНС, в той час як в середньому по Україні лише 40 та 49%. Матеріали вибіркового обстеження організацій КНС на Поділлі в той час свідчили, що на виборних посадах у радах перебуває кожен сьомий член КНС.[10] Через значне охоплення органів місцевої влади членами КНС в початковий період НЕПу діяльність комнезамів та сільрад на Поділлі була настільки взаємопов`язаною, що для постановки завдань радянського будівництва тут скликалися спільні наради голів сільських рад і організацій КНС[11].

З впровадженням НЕПу разом з економічним зміцненням селян-власників активізувалось їх прагнення до оволодіння політичною владою. В результаті кампанія перевиборів рад на Поділлі перетворюються на арену боротьби за владу на селі між КНС та іншими верствами села. В доповідній записці Подільської комісії незаможних селян від 26 грудня 1922 р. зазначалось: "Перевибори рад на Поділлі пройшли не так, як очікувалось. Мала місце боротьба між куркулем та незаможним селянством. Були випадки, коли куркулі поряд із списками незаможників виставляли свої. Почастішали випадки кулачних розправ та зривання виборів куркулями"[12].

В таких умовах залученням членів КНС до рад партія намагалась попередити прояв політичної активності основної селянської маси. Тому збереження рад за комнезамами розглядалось як "чергове бойове завдання в боротьбі з дрібнобуржуазною стихією"[13].

Таке завдання цілком відповідало і прагненням самих членів КНС, які чітко усвідомлювали, що лише із захопленням рад можна зберегти свій політичний вплив на селі. Повноваження, надані комнезамам у формуванні складу рад, дозволяли їм і надалі забезпечувати за собою переважну кількість депутатських місць. Так, на березень 1924 р. члени КНС Поділля у радах становили 65%[14]. Це був найвищий показник серед усіх губерній України.

Захопленням чисельної переваги в радах, а також проведенням своїх членів на посади голів і секретарів сільських рад, комнезами перетворювали сільські ради в органи, що захищали інтереси виключно членів КНС. Це дозволило останнім здійснювати свій диктат у радах, не допускаючи до участі в них основної маси селянства. Побоюючись появи конкурентів, члени КНС ревно стежили, щоб до складу рад не потрапили не лише заможні селяни, але й неорганізована біднота.

Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, члени КНС породжували у них прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. В середині 1925 р. ЦК КП(б)У змушений був все ж визнати, що замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка з куркулем[15]. Настрої, які панували на селі, особливо позначились під час часткових перевиборів рад взимку 1925 р. В більшості випадків вибори проходили з проваленням кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників[16]. Загроза втратити свій вплив у радах була однією з причин, що змусила партію позбавити КНС виконання владних функцій та перетворити їх у добровільні організації.

Реорганізація комнезамів, яку останні оцінили як зраду інтересів бідноти, негативно позначилася на активності членів КНС при перевиборах рад. У виборчій кампанії 1925-1926 рр. на Поділлі брало участь лише 51-58% членів КНС[17]. Завдяки цьому виборчі компанії на селі проходили із зменшенням диктату КНС та більшою демократичністю. Незважаючи на те, що провідна роль в складанні виборчих списків, як і раніше, належала сільським парторганізаціям і комітетам незаможних селян, відсоток останніх в складі сільських рад в порівнянні з минулим роком зменшився[18]. На Поділлі це зменшення пересічно становило 4%. Хоча в таких округах Поділля як Вінницька та Тульчинська кількість членів КНС у радах зменшилась майже на 20%[19].

Зрозумівши неможливість створення вигідного їй соціального складу сільських рад парламентськими методами, влада знову почала обмежувати коло селян, які мали виборчі права. У вересні 1926 р. президія ЦВК СРСР затвердила нову інструкцію про перевибори до рад, яка більш детально, ніж раніше, регламентувала процедуру їх проведення і коло осіб, які мали виборчі права[20]. За нею відсоток позбавлених виборчих прав в селах зростав з 1,4 до 4,6%[21]. Розширення повноважень членів КНС, як передбачала інструкція, значно активізували їх участь у виборчих компаніях. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У від 5 липня 1927 р. повідомлялось: "Нова інструкція розцінена членами КНС як можливість взяти реванш. Середняків вибирали лише для видимості. Все більше розширювались списки позбавлених виборчих прав"[22].

Бажаючи не допустити до участі у виборах заможні верстви села, сільські партосередки та КНС Поділля в більшості випадків безпідставно позбавляли їх виборчих прав. Обґрунтування рішень, прийнятих зборами сільських КНС, були здебільш формальними: "Позбавити голосу як ворожого елементу". В деяких округах організації КНС проводили навіть конкурси на кращий КНС, який не допустить в сільські ради небажаних для радянської влади елементів. У випадку, коли до Рад все ж потрапляли заможні селяни, партійні та радянські органи, за поданням місцевих організацій КНС, оголошували про недійсність таких виборів. Так, у протоколі наради партприкріплених по перевиборах до сіл Немирівського району Вінницької округи (жовтень 1929 р.) зазначалось: "Вважати за необхідне перевибори в селах Боблів, Селевинці, Воробіївка визнати надійсними у зв'язку з тим, що до складу переобраних президій попали небажані кандидатури"[23].

Із взяттям курсу на суцільну колективізацію склад переобраних рад істотно відрізняється від попередніх. Так, в результаті перевиборів 1929-1930 рр. члени КНС Поділля в радах становили 53,6%. Проте найголовнішим було те, що з усіх депутатів сільських рад на цей час майже 62% становили колгоспники[24]. Позбавлені своєї власності та об'єднані в одержавлені колгоспи, вони вже не несли в собі небезпеки для існуючого режиму . Цим пояснювались прагнення деяких місцевих партпрацівників ліквідувати ради як органи державної влади на селі і передати їх функції правлінням колгоспів[25].

Перевиборча кампанія рад в 1929 р. була останньою з широким залученням до неї комітетів незаможних селян. Наступні перевибори рад 1930-1932 рр. пройшли зі значним послабленням активності КНС не лише на Поділлі, але й в цілому по Україні. Така ж пасивність організованої бідноти спостерігалась і в інших сферах їх діяльності в період повторної спроби

здійснення військово-комуністичного штурму.

На початок 1933 р. війна більшовиків проти українського селянства наближалась до фатального завершення. Селяни-власники, головні вороги радянського режиму, знесилені розкуркуленням та колективізацією, врешті-решт внаслідок примусових хлібозаготівель були приречені до повільного економічного, політичного і фізичного винищення. Основною фігурою на селі стає колгоспник, позбавлений землі і засобів виробництва, примусово об'єднаний в одержавлені колгоспи і перетворений, таким чином, на "гвинтик" тоталітарної державної машини. Відтепер для більшовиків відпала потреба в існуванні організацій КНС, штучно створених для сприяння у здійсненні контролю за соціальним складом сільських рад та їх діяльністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.ЦДАГО України.- Ф.1. - Оп.1. - Спр.28. - Арк.281; 2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. -Т.51. - С.141; 3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929). – К., 1996. - С.269; 4. ЦДАГО України.-Ф.1. - Оп.1. - Спр.28. - Арк.345; 5. Комітети незаможних селян України. 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – К., 1968. - С. 8; 6. ЦДАГО України. - Ф.1. – Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 360; 7. ЦДАГО України.-Ф.1. - Оп.6. - Спр.12. - Арк.7; 8. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.91. - Арк.88; 9. Загорський П.С. Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян. - К., 1960. - С.76; Комітети незаможних селян України. 1920- 1933 рр.: Зб. док. і мат. -К., 1968. - С. 315; Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 год. -Винница, 1924. - С.16; Перевибори сільських рад 1228 - 1929 рр. - Харків, 1929. - С.XIY; ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп. 1. - Спр.240. - Арк.36-41; Там само. -Спр.332. - Арк.3; Там само. - Спр.597. - Арк.3; 10. Рабоче- крестьянская газета .- 1924.- 13 февраля; 11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).-Ф.1. - Оп.1. - Спр.363. - Арк.7; 12. ДАВО.-Ф.Р.-1901. - Оп.1. - Спр.61. - Арк.42; 13. Мануильский Д.З.О новой политике в деревне и работе на селе. - Харків,1922.- С.8; 14. Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат.- С.315; 15. Ганжа О.І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР.-К.,1996.- С.19; 16. Петровский Г.И. Избранные произведения.-М.,1987.- С.141-142; 17. ЦДАВО України.-Ф.257. - Оп.1. - Спр.302. - Арк.4; 18. Підсумки виборчої компанії 1925-1926рр.-Харків,1926.- С.17; 19. ДАВО.-Ф.П.-29. - Оп.1.спр.224. - Арк.17; 20. Ганжа О. Вказ. праця.- С.25; 21.Перевибори сільських рад 1928-1929 рр.-Харків,1929. - С.12; 22. ДАВО.-Ф.П.-33. - Оп.1. - Спр.544. - Арк.162; 23.ДАВО.-Ф.П.-29. - Оп.1. - Спр.409. - Арк.8; 24. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.340. - Арк.4; 25.Загорський П.С.,Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян.-К., 1960. -С.141.

В.І. Петренко

ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920-1922 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

Восени 1920 р. Поділля знову стає радянським. З цього часу розпочинається черговий етап громадянської війни – селянська війна проти загартованих в боях дивізій Червоної Армії. "Політичний бандитизм" (так більшовики назвали новий виток громадянської війни після ліквідації польського і врангелівського фронтів) широкою хвилею розлився по всій Україні. Ще в травні-червні 1920 р. спроби Симона Петлюри підняти селян на всеукраїнське збройне повстання у союзі з поляками проти "російського більшовизму" зазнали невдач, а вже в листопаді-грудні десятки тисяч українських селян взялися за зброю, і влада кинула проти них регулярні червоноармійські частини. "Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих, які будь-коли переживала радянська влада", - заявив Микола Бухарін у січні 1921 року.[1]

Два роки продовжувалось кровопролитне протистояння. Жорстокі бої точилися на Поділлі, яке було особливим регіоном України – промислових міст (пролетарських центрів) на Поділлі не було, переважну більшість населення становило селянство; Поділля було прикордонною губернією, що давало змогу повстанським загонам легко пересуватись, перетинаючи кордон з Румунією та Польщею; подоляни майже стовідсотково були людьми релігійними; Поділля – це зерновий регіон України, а хліб завжди був важливою цінністю, у 20-х роках для більшовиків – особливо. Нарешті, багатонаціональний склад населення Поділля не сприяв планам швидкої "радянізації" селянства.

Що ж змусило селян після семи років імперіалістичної та громадянської воєн взятися за зброю, які причини спонукали їх піднятись на боротьбу проти більшовицької влади? Насамперед, - це політика "воєнного комунізму" з притаманною їй продрозкладкою. Селяни Поділля

відмовлялись віддавати увесь до крихти хліб, розуміючи, що це зможе призвести в майбутньому до голоду, який і розпочався влітку 1921 року в південних районах Поділля. Так, в протоколі загальноміських зборів Могилів-Подільської парторганізації зазначено: "Загальноміські збори партійної організації констатують про надзвичайно важке становище в Республіці, зокрема, в Могилів-Подільському повіті у зв'язку з голодом і відсутністю насіння для проведення посівної кампанії..."[2]

Першим виявив непокору центральній владі Микола Скрипник, який виступаючи на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р.,заявив: "Хіба не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися говорити, що у нас, в нашій благодатній Україні голод".[3] Ще різкіше з наголосом не на "помилці", а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Х. Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р., де він констатував, що влада проявила злочинну недбалість, відправляючи хліб в першу чергу в радянську Росію.[4]

Селяни відмовлялися визнавати і владу (протягом 1917-1920 рр. влада змінювалась неодноразово), яка примушувала їх виконувати і перевиконувати плани хлібозаготівлі. Так, у травні 1921 р., після неодноразово проведених продовольчих місячників, на території України знову проголошується ударний місячник хлібозаготівлі. Про це зазначалося в телеграмі Подільського губкому КП(б)У місцевим органам влади: "...Становище в даний момент в масштабах всієї Республіки змусило ЦК КП(б)У з 7 травня проголосити на території всієї України продовольчий місяць, який повинен ліквідувати продовольчу кризу. Для Подільської губернії цей продовольчий місяць, який повинен розпочатись згідно постанови губкому з 15 травня, повинен стати ударним і виконаним, що б то не стало, в розмірі 1,5 млн. пудів хліба. Продовольчий місяць, проголошений в березні, не дав результату з причин недостатньої напруги усіх партійних сил в цьому напрямку."[5] Причому методи збору хліба залишались ті ж самі – це були методи продрозкладки, яка діяла і продовжувала базуватись на насиллі. Один із секретарів Ольгопільського парткому на нараді відповідальних працівників 24 травня 1921 р. заявив про те, що в усіх центральних губерніях Росії продрозкладка уже виконана на всі види продуктів і там розпочався вільний товарообмін, а в Україні розкладка виконана тільки на 40% (65 млн. пудів хліба) і єдиним засобом отримання стопроцентного результату залишається продрозкладка.[6]

Отже, незважаючи на рішення Х з'їзду РКП(б), НЕП в Україну не прийшов, у селян продовжували відбирати усі лишки продовольства, яких практично уже не залишилося. У зв'язку з цим і місячники, проголошені партією, не могли бути виконані. Однак більшовицька влада продовжувала насильницьку політику "воєнного комунізму".

Вилучення хліба у селян Поділля було покладено на військові частини. Робітничі бригади, комбіди, КНС, сільські ради не могли забезпечити збір такої значної кількості хліба та інших продуктів харчування. У наказі №4 начальника Подільської губернської дільниці від 14 січня 1921 р. читаємо: "Цілком таємно. Для успішного проведення розкладки в Подільській губернії на всі види продуктів наказую: для роботи у Вінницькому повіті командиру Башкирської дивізії виділити полк кавалерії..., в Літинському повіті... виділити другий полк в розпорядження т. Васильєва, в Жмеринському повіті... виділити роту в розпорядження продкомісара т. Підгаєць, в Летичівському повіті... виділити батальйон 60 дивізії... Всі виділені для проведення продрозкладки військові сили повинні всебічно сприяти продагентам у виконанні продрозкладки, вивозі хліба, супроводженні грузів до зсипних пунктів".[7]

Окрім продовольчих завдань, які стояли перед червоноармійськими дивізіями, на них також, у зв'язку з введенням військового стану на Поділлі в листопаді 1920 р., покладались і внутрішньополітичні завдання. В наказі №1 начальника Подільської губернської дільниці підкреслювалось, що з метою узгодження діяльності військових частин для боротьби з "бандитизмом" і зміцнення радянської влади, а також для створення максимальних умов продорганам, Подільська губернія ділилась на дільниці, і військові частини дислокувались таким чином: 60 стрілецька дивізія займала Проскурівський, Камянець-Подільський, Ново-Ушицький, Летичівський повіти; 24 – Вінницький, Літинський, Жмеринський, Могилів-Подільський повіти;

12 – Брацлавський, Гайсинський, Ямпільський, Ольгопільський повіти. Начальники повітових дільниць несли відповідальність за "революційний порядок" на території цих дільниць.[8]

В першу чергу за ініціативою начальників повітових дільниць та командирів військових підрозділів на Поділлі почали утворюватись і місцеві комуністичні органи влади: ревкоми і комнезами, а для виконання продовольчих завдань - продовольчі комітети. Ці перші "органи влади", що утворювалися за допомогою військових частин, практично не мали в своєму складі українців. Так, із 12 працівників Ольгопільського повітового продовольчого комітету 6 були росіянами, 5 – євреями і 1 – поляком. Причому 7 чоловік були відкомандировані із Червоної Армії, 3 – прислані з м. Вінниці і тільки 2 проживали до цього часу на території повіту.[9]

Таким чином, з листопада 1920 р. на території Поділля вирішення всіх політичних та економічних завдань, створення місцевих органів влади, виконання продовольчих планів, придушення повстанського селянського руху здійснювали 12, 24, та 60 стрілецькі дивізії Червоної Армії. Але і їх було замало через наростаючий опір селянства (тільки в Ямпільському повіті на початку 1921 р. налічувалось близько 12 тисяч повстанців).[10] Весною 1921 р. для боротьби з повстанськими селянськими загонами на Поділля прибув кінний корпус "Червоного Козацтва" під командуванням Віталія Примакова. У своєму листі в травні 1921 р. до Голови Постійної Наради по боротьбі з "бандитизмом" Раковського заступник Голови Подільського губревкому Ракітов писав: "...з 12 повітів Подільської губернії найбільші прояви бандитизму у трьох: Гайсинському, Брацлавському та Ольгопільському. В квітні боротьба з повстанським рухом набула планового та серйозного характер, а зосередження в повітах трьох дивізій дало можливість ще більше посилити боротьбу з бандитизмом. Виїхавши на місце бойових дій, польова Губнарада роботу проводила в таких напрямках: знищення діючих банд, виявлення бандитів та їх агентів, які з різних причин знаходились у своїх домівках, встановлення та зміцнення радянського апарату на місцях. Тепер, з прибуттям дивізій т. Примакова, можна сміливо говорити, що розпочату роботу вдасться не тільки продовжити , а й посилити".[11]

П'ять регулярних, з бойовим досвідом, дивізій Червоної Армії придушували опір селянства Поділля, їм активно допомагали ескадрони Григорія Котовського, які базувались північніше, війська "ЧОН", загони "Продміліції", прикордонні частини (десятки тисяч червоноармійців). Все це свідчить про масовість, активність та бойовитість повстанських селянських загонів на Поділлі у 1921-1922 рр.

Досить часто червоноармійці допускали свавілля та жорстокість по відношенню до місцевого мирного населення, що викликало невдоволення навіть у партійних керівників. Так, у доповідній записці член бюро Вінницького повітового партійного комітету Ільницький вказував на те, що в 10 селах повіту (Юзвин, Пултівці, Ільківка, Висківка, Бохоники, Черлінків, Шкуринці, Широка Гребля, Тютьки, Сабарів) сільське населення було дуже незадоволене поведінкою червоноармійців ескадрону зв'язку кінного корпусу. Значна частина червоноармійців поводила себе "по-бандитськи": у нічний час грабували селянські посіви, здійснювали самочинні обшуки в хатах, наносили селянам побої, домагались жінок. На загальних сільських зборах командир ескадрону пояснив розміщення військових контингентів у селах їх матеріальною незабезпеченістю – бійці отримували лише 8 фунтів вівса для коня.[12]

Отже, більшовицька влада змушувала селянство, яке зазнавало політичного тиску, здирств, продрозкладки, насильств червоноармійців, ще й утримувати їхні бойові частини, які майже зовсім не забезпечувались державою.

Наступна причина, яка викликала шалений опір селянства, - надання більшовиками надзвичайних владних повноважень позасудовим органам: революційним трибуналам та органам ЧК. Про це свідчить лист членів комнезаму містечок Старої та Нової Ободівки Ольгопільського повіту до губвійськнаради. В ньому зазначалось, що представники різних комісій та особливих відділів заарештовували і забирали з собою десятки мирних людей, вчиняючи над ними самосуд, не дозволяючи довести селянам свою невинність. Розстрілювали селян тільки за те, що декому не сподобались "селянські фізіономії" або дуже сподобались їхні чоботи. Місцевих жителів Ковтуна і Мельника розстріляли ніби за спробу втечі. Автор листа вказував на те, що всі ці незаконні дії "надзвичайок" підривали авторитет радянської влади, у селян склалась невпевненість у

завтрашньому дні і десятки їх, не очікуючи арешту, йшли в ліси, поповнюючи повстанські селянські загони.[13]

Таким чином, як видно з документів, політика "воєнного комунізму", а саме: введення більшовицькою владою військового стану, насадження комуністичних органів влади, насильницьке проведення хлібозаготівельних кампаній, репресивні, неправомірні, часто безконтрольні дії частин Червоної Армії, ЧК, ревтрибуналів спонукали українське селянство до збройного виступу проти радянської влади.

Селянський повстанський рух, незважаючи на те, що він був відчасти стихійним, неорганізованим, з партизанськими методами боротьби, мав національне спрямування. Частина селян розуміли, що вийти з такого скрутного становища у боротьбі з сильним та жорстоким ворогом можна, тільки здобувши національну незалежність. Серед діючих повстанських загонів були й такі, які мали чітку організовану військову структуру та належну дисципліну. Це підтверджують накази командира Надбужанської повстанської дивізії від 1921 р.: "…29 лютого. Згідно наказу Головного отамана військ Української Народної Республіки я, отаман Хмара, приймаю командування повстанською Надбужанською дивізією… Повстанська дивізія є діючою частиною українського війська і підпорядковується наказам УНР… Забороняється категорично: п'янство, пограбування, безпідставні постріли, а також нечемне поводження з мирним населенням…

10 березня. Висловлюю подяку старшинам та козакам за взяття м. Брацлава і відважний бій з комуною…

14 березня. Щиро дякую козакам за те, що вони при взятті м. Теплик нашою дивізією поводились з місцевим населенням чемно…

22 березня. Панове старшини та козаки..., ми сформували бойову частину і розпочали визволення неньки України від чужинців, тому ми повинні діяти воєдино, як рідні брати...

27 березня. Звернення до червоноармійців. Ми, козаки 114 повстанської Надбужанської дивізії, запитуємо вас, для чого ви прийшли на Україну? Навіщо мучите наших жінок, сестер, матерів? Ми вас просимо піти геть, поки не пізно. Не заставляйте нас проливати вашу кров…"[14]

З повстансько-партизанським штабом, який знаходився на території Польщі і який очолював Юрій Отмарштайн, тісний зв'язок підтримували повстанські отамани Гальчевський, Шепель, Заболотний, Яворський, Якубенко, Кравченко, Дорошенко, Годзиківський, Харченко...[15]

Не могло не відбитись на ставленні до радянської влади і проведення масової насильницької мобілізації подільської молоді до лав Червоної Армії. Після вигнання білополяків, не обтяжуючи себе копіткою агітацією, більшовицька влада хотіла примусово змусити селян служити в лавах її армії. Розпочалось масове дезертирство.

Ще в серпні 1920 р. вийшов наказ Голови Ценкомдезертир Артанова про боротьбу з дезертирством в Україні. За ним усі села ділились на 5 або 10 хат і призначався відповідальний за дезертирів, який досить часто "за недостатню пильність" разом з дезертирами ставав перед судом революційного трибуналу. Вирок ревтрибуналу, як правило, був один – розстріл.[16]

Цей наказ, який ще називали "Наказ про п'ятихатки", передбачав поділ сіл на три табори: дезертирські, групи п'ятихатніх та нейтральне населення. Наказ порушував єдність дезертирів з селянством, п'ятихатні змушені були явно чи конспіративно під страхом смерті давати агентурні дані на дезертирів, вносячи розкол між усіма трьома таборами. В майбутньому п'ятихатні повинні були стати перевіреними в роботі прибічниками радянської влади і на них змогли б опиратися комнезами. Дезертири мали поповнювати червоноармійські ряди, а не повстанські загони. І, що важливо, влада намагалася встановити кругову поруку на селі, кожен мав відповідати не тільки за себе, але й за усіх.

"Наказ про п'ятихатки" був одним із перших після захоплення більшовиками України, який став сигналом для нечисленних прибічників нової влади до розколу українського села, до насильного притягнення та об'єднання усіх комуністичних сил для встановлення радянської влади в Україні. "На Україні є ще місця, де не ступала нога комуніста" -, говорилось у промові заступника начальника Київського військового округу Олікова.[17]

У цей же час по всій Україні відбувалось вилучення церковних цінностей. Більшовики

пояснювали цю насильницьку акцію відсутністю коштів для допомоги голодуючим і боротьбою з економічною кризою. Серед населення Поділля, яке в переважній більшості було віруючим, наростали обурення і гнів. З листа у Подільську губернську Комісію з вилучення цінностей: "Ямпільська повітова комісія з вилучення цінностей доповідає, що рахуючись з ударністю роботи все ж треба враховувати, що селянство виховане на різних туманних релігійних віруваннях, і в зв'язку з цим виникали різні ексцеси. Потрібна сама широка роз'яснювальна робота... У всіх церквах були зроблені описи вилученого, випадків крадіжок не було. Вилучення в Ямпільському повіті закінчено 11 травня. В зв'язку з тим, що у Ямпільському повіті відсутні монастирі, а у всіх церквах було тільки срібло, золота вилучено не було. Всього вилучено 14 пудів і 9 фунтів срібла".[18]

Більше того, представники більшовицької влади для боротьби з "релігійними забобонами в Україні" розпочали у 1921 р. розкривання (розпечатування) мощей Святих, і тільки термінова секретна телеграма ЦК КП(б)У, надіслана з м. Харкова, призупинила цей вандалізм. У телеграмі пропонувалось місцевим органам влади тимчасово утриматись від подібних методів для того, щоб попередити масову містифікацію, пов'язану з дією мощей, оскільки траплялися випадки нетлінності їх. Також вищі партійні органи влади, хоча і визнавали цей метод антирелігійної боротьби правильним, рекомендували зосередитись на інших "невідкладних завданнях революції".[19]

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що основними причинами, які призвели до селянської війни проти більшовицької влади в Україні у 1920-1922 рр. були: політика "воєнного комунізму", запровадження військового стану, примусове насадження комуністичних органів влади, насильницька "радянізація" селянства, перманентний голод в багатьох районах України, прагнення селянства до відновлення влади УНР та утвердження соборної незалежної України, свавілля підрозділів Червоної Армії по відношенню до мирного населення, проведення примусової мобілізації до лав Червоної Армії; боротьба більшовиків проти церкви та вилучення владою церковних цінностей.

Але селянська війна не зупинила більшовиків. "Постійна Нарада по боротьбі з бандитизмом" у квітні-травні 1921 р. вводить крайні репресивні заходи: систему заручників, систему відповідальників (відповідачів), організовують діяльність "надзвичайних трійок"; формують "летючі ескадрони", завданням яких стало переслідування повстанських загонів до їх повного знищення (повстанці в другій половині 1921 р. змінили тактику боротьби з червоноармійськими частинами, діючи невеликими загонами).[20] Влада дала зрозуміти селянству, що на будь-який акт непокори вона відповість новими репресивними заходами.

Протистояння стає ще більш жорстоким та кровопролитним, більшовики розстрілюють сотні заручників і відповідальників, на що повстанці відповідають ще більшим опором, вбиваючи представників більшовицької влади та червоноармійців.

Та після невдалого походу Тютюнника і його сподвижників повстанський селянський рух поступово іде на спад. Зіграла свою роль і амністія, яка була прийнята V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р. і стала інтенсивно застосовуватись з середини 1921 та в 1922 рр. Всього в Україні з'явились з повинною 169 отаманів та 9357 повстанців.[21]

З весни 1921 р. відбувається поступовий перехід і до політики НЕПу, продрозкладка замінюється продподатком. На цей час українське селянство уже було знекровлене війною. За даними "надзвичайки" в Україні було ліквідовано тільки у 1920-1921 рр. 29612 повстанців та понад 400 отаманів.[22]

Селянська війна поступово затухає, але опір більшовикам не припинявся ще довго. В ході цієї війни та репресій по відношенню до мирного населення загинули тисячі невинних людей, і це не могло не відбитись на ставленні українського селянства до радянської влади у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кар Е. История советской России. – М., 1990.; 2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф.П-6. - Оп.1. - Спр.16. - Арк.1; 3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – К., 1996. – С.200; 4. Там само; 5. ДАВО. – Ф.П-7. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.15; 6. Там само. - Арк.25; 7. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.11; 8. Там само. – Арк.157; 9. Василів В.Ю. Калитко С.Л. Кравченко П.М. Подкур Р.Ю. Політичні репресії на Поділлі (20-

30-і рр. 20 ст.). – Вінниця., 1999. – С.41; 10. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.30; 11. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.59. – Арк.295; 12. ДАВО. – Ф.П-843. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.24,25; 13. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.6. – Арк.320; 14. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.56. – Арк.115-118; 15. Завальнюк К.В. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки 20 ст.). – Вінниця., 2000. – С.9-152; 16. ДАВО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1471. – Арк.1,2; 17. Там само. – Арк.9; 18. ДАВО. – Ф.П-8. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.3; 19. ДАВО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.28; 20. ДАВО. - Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.59. – Арк.222; 21. Скляренко Є. ВУНК в 1921 році // "З архівів ВУНК, НКВС, КГБ". – К.,1995. – С.2.; 22. Там само.

С.Л. Сергійчук

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ НА ПОДІЛЛІ У 1920-1923 РР.

Подільський губернський революційний трибунал відновлює свою роботу після 19 червня 1920 р., коли частини Червоної армії оволоділи Вінницею. В цей час, після розгрому польських військ у листопаді 1920 р., перед більшовиками, очолюваних В.І. Леніним, постає проблема утвердження радянської влади, шляхом створення радянських органів влади, їх утвердження серед населення України шляхом "комунізації" та "радянізації" українців. При реалізації цих планів російські більшовики зустрічають в Україні масовий збройний селянський опір, який носив і політичний характер.

Введення в дію на Поділлі декрету ВЦВК і РПО РРФСР від 30 жовтня 1920 р. про райони, в яких оголошено воєнний стан, підтверджує той факт, що більшовики відчували значні труднощі на території, населення якої протистояло їх владі. Крім того, декрет містив два пункти, що характеризують політичне становище України: "1) військовий стан вводився на території республіки, яка не входила до складу єдиної з РРФСР держави, а знаходилась у рамках військово-політичного союзу з Росією; 2) надзвичайні владні повноваження надавались революційним трибуналам та позасудовим органам ЧК, які діяли на правах військових трибуналів з правом безпосереднього виконання вироку, в тому числі і розстрілу. Оповіщення в останньому випадку центральних російських наркоматів не мало серйозного значення в розумінні ефективного контролю репресивної діяльності місцевих органів."[1] Це фактично означало продовження громадянської війни в кінці 1920 р. Революційні трибунали перетворювались в диктаторські органи по здійсненню насильницької, репресивної політики стосовно населення України з боку радянської влади. Перший народний комісар юстиції радянської України О.І. Хмельницький ще в кінці 1919 р. у прилюдній лекції в Одесі на тему: "Червоне право й червоний суд" зазначав: "Революційний трибунал до певної міри уподібнюється до старих надзвичайних судів; можна сказати, що це польові суди революційної епохи".[2]

Відновлення і налагодження діяльності революційних трибуналів на Поділлі відрізнялось своїми особливостями від інших регіонів України. Це було викликано: по-перше, прикордонним становищем Поділля, де тривалий час відбувались військові дії, по-друге, масовими антирадянськими виступами та опором радянським органам, по-третє, слабкими зв'язками з центром, по-четверте, відсутністю кваліфікованих судових кадрів. Ці обставини гальмували створення революційного суду в краї та ускладнювали його роботу.[3] Тому Подільський губернський революційний трибунал почав функціонувати лише з 19 липня 1920 р. В доповіді про діяльність Подільського губернського відділу юстиції за період з 21 червня по 15 липня 1920 р. зазначалось, що за цей час в революційному трибуналі відбулося одне розпорядче засідання, в якому розглянуто 4 справи, в провадженні знаходиться 22 справи, підсудні революційному трибуналу.[4] Отже, після відновлення революційний трибунал, в силу вказаних вище причин, не був перевантажений справами і досить повільно розгортав свою діяльність. Як свідчать наведені нижче факти, більшовицькою владою були прийняті ряд заходів по прискоренню і налагодженню його роботи. Зокрема, згідно наказу №1 Подільського губернського революційного трибуналу, передбачалось створення слідчої комісії на чолі з Ровинським і всім начальникам районів міліції та радянським установам вказувалось: "всі справи підсудні трибуналу, такі як: справи про контрреволюційні дії, про державну зраду, про шпигунство, посадові злочини, саботаж,

спекуляцію направляти безпосередньо в губревтрибунал.[5] Цей факт свідчить про розширення повноважень революційних трибуналів та збільшення їх самостійності у здійсненні "революційного" правосуддя. Обмежувався також вплив адміністративних органів на діяльність революційних трибуналів, відповідно до циркуляру НКЮ № 136 від 4 липня 1920 р., які до цього часу, як зазначено в документі, могли відміняти і не виконувати їх вироків та рішень.[6]

Згідно циркуляру Верховного трибуналу при ВУЦВК № 23 від 16 листопада 1921 р.: "У зв'язку із вторгненням в межі Правобережної України петлюрівських банд і на виконання постанови ВУЦВК, пропонувалося по справах про "бандитизм" посилити репресії, особливо по злочинах, скоєних в Київській, Подільській та інших губерніях".[7] Таким чином, створювались умови для підвищення та зміцнення правового статусу революційних трибуналів з метою посилення репресивної політики більшовицького уряду, зокрема на Поділлі.

Перехід до мирного етапу будівництва України в 1920 р. відбувався в умовах надзвичайно складного внутрішнього становища, яке було викликане військовими діями, що мали місце на території України протягом тривалого часу, та військово-комуністичною політикою більшовиків. Однак, незважаючи на кризовий стан промисловості та сільського господарства, голод, який був викликаний сильною посухою в 1920-1921 рр. в південних і південно-східних районах України (кількість померлих від голоду на початку 20-х рр. вираховувалось сотнями тисяч), повну незацікавленість хліборобів в розширенні виробництва, більшовицький уряд продовжував політику "воєнного комунізму" шляхом примусового виконання продрозкладки, використовуючи при цьому озброєних робітників та червоноармійські загони. Внутрішній стан радянської України на початку 1920 рр. був вкрай важким. Внаслідок політики "воєнного комунізму" були дезорганізовані господарські зв'язки, до повного занепаду доведено сільське господарство. Виробничі зв'язки між містом і селом, окремими економічними районами були підірвані. Катастрофічний неврожай 1921 р. довершив справу. УРСР опинилась напередодні господарської катастрофи.[8]

Для виконання продовольчої політики радянської влади широко використовувався і судовий апарат, зокрема революційні трибунали. Це викликало масовий, часто політизований збройний селянський рух. Так, за даними органів держбезпеки у лютому 1921 р. в Україні відбулося 118 значних повстань.[9] Протистояння між частинами Червоної Армії та стихійним, у більшості випадків, українським націонал-соціалістичним рухом ("політичним бандитизмом", "куркульським саботажем" продовольчої політики радянської влади – за визначенням більшовиків) було, по суті, продовженням громадянської війни.[10] Економічна політика більшовиків, що базувалась на військово-політичній доктрині, потребувала термінової зміни.

Така зміна відбулася після рішення X з'їзду РКП(б) в березні 1921 р. про заміну продовольчої розкладки натуральним податком. Це рішення було покладене в основу постанови надзвичайної сесії ВУЦВК V скликання від 27 березня 1921 р. "Про заміну продовольчої розкладки податком".

Перехід від політики "воєнного комунізму" до вимагав посилення в країні режиму законності, що, в свою чергу, ставило на порядок денний питання про створення розвинутого систематизованого законодавства, підвищення ролі судових установ. Суд в умовах мирного будівництва повинен був стати основною формою боротьби зі злочинністю. В травні 1921 р. РНК УРСР прийняла постанову "Про діяльність Наркомюсту", в котрій вказувалось на необхідність підвищення працездатності і авторитету судових органів, а 14 вересня того ж року постанову "Про зміцнення і підняття авторитету органів юстиції" прийняв ВУЦВК, в якій для досягнення цієї мети вимагав від губвиконкомів забезпечити відділи юстиції, ревтрибунали кращими силами, направляючи в ці органи найбільш досвідчених і надійних співробітників, всебічно прагнучи, щоб судовим і слідчим органам УРСР була забезпечена повна можливість здійснення покладених на них обов'язків.[11] Система трибуналів охоплювала всі регіони і сфери суспільного життя. На території УРСР у 1921 р., крім Подільського губернського трибуналу, діяли ще 12 губернських трибуналів, а також революційні військові трибунали, транспортні реввійськтрибунали.[11]

Після заміни продрозкладки продподатком становище на Поділлі, як і в Україні, у зв'язку із засухою на півдні України та на Поволжі було особливо складним. Заможна частина села та

частина селян-середняків намагались зірвати заходи Радянської влади по збиранню продподатку шляхом приховування розміру землі, що підлягала обкладанню податком, в рахунок продподатку здавалось непридатне або малопридатне зерно, або взагалі він не виконувався. Тому поряд з роз'яснювальною роботою, адміністративним впливом широко використовувались заходи судового примусу щодо осіб, які ухилялись від здачі продподатку.[12] З метою виконання цього завдання НКЮ УРСР циркуляром №123/26 від 21 липня 1921р.[13] запропонував губернським відділам юстиції створити при губернських і окружних ревтрибуналах особливі постійні податкові сесії для розгляду справ про порушення законів і постанов про натуральний продподаток як рядовими платниками, так і службовими особами.[14] Такі сесії були створені при всіх губернських і окружних (районних) ревтрибуналах у складі голови і двох членів: одного з відповідного трибуналу і другого, виділеного продовольчими органами, з наступним затвердженням на цій посаді президією губернського чи повітового виконкому.[15]

Після прийняття вказаного циркуляру НКЮ УРСР розпочалось створення особливих податкових сесій і на Поділлі. Так, у доповідній записці заступника голови губревтрибуналу Поділля М. Рижакова Народному комісару юстиції зазначалось: "Діяльність трибуналу в даний час сконцентрована головним чином на організації 12 окружних продсесій, з яких 10 організовано".[16] У доповідній записці від 5 жовтня 1921 р. голові губревтрибуналу зафіксовано, що виїзні продсесії функціонують в Брацлавському, Жмеринському, Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Ново-Ушицькому, Ольгопільському, Ямпільському, Могилівському районах, організовано, але поки не працює, сесія у Гайсинському і Вінницькому районах.[17] Із даної доповідної записки видно, що революційні трибунали на Поділлі знаходились у складному становищі, зокрема, слідчий апарат не був упорядкований, було лише 6 особливих народних слідчих при губ ревтрибуналі, із яких 5 – комуністи, в 12 округах (районах) губернії було 6 особливих народних слідчих, по інших 6 округах слідчих не було взагалі, технічний апарат трибуналу був слабкий, відсутні окремі відділи канцелярії. Реорганізація трибуналу відповідно до нового положення гальмувалась абсолютною відсутністю кваліфікованих працівників. Проте справ на 5 жовтня 1921 р. в трибуналі було: у слідчих - 228 в стадії попереднього слідства, в колегії обвинувачів – 50 і призначених до слухання – 5, а всього – 283 справи, окрім справ в округах.[18] Отже, незважаючи на складнощі, Подільський губернський революційний трибунал функціонував, реорганізовувався і створював особливі продсесії.

Про результати його діяльності за перше півріччя 1921 р. дізнаємось із телеграми Подільського губернського революційного трибуналу Верховному трибуналу при ВУЦВК. За вказаний період, як зазначено в телеграмі, відбулось 74 судових засідання, засуджено 140 осіб, винесено смертні вироки 15 особам, із яких 11 особам смертний вирок замінений в'язницею і концтабором, відносно двох засуджених міра приведена до виконання, а по двох особах вироки оскаржені до їх виконання.[19]

Після прийняття 23 липня 1921 р. ВУЦВК Положення про єдиний Верховний трибунал УРСР була проведена реорганізація системи трибуналів республіки.[20] Були скасовані Верховний революційний трибунал, Верховний касаційний трибунал, Революційний воєнний трибунал, а замість них був створений єдиний Верховний трибунал при ВУЦВК, що став керівним і наглядовим органом для всіх трибуналів України.

19 жовтня 1921 р. відбулося розпорядче засідання Подільського революційного трибуналу, на якому, відповідно до нового Положення про єдиний Верховний трибунал, було прийнято рішення про реорганізацію і створення загального відділу, військового відділення і Податкового підвідділу.[21] Саме податковий підвідділ контролював і керував діяльністю особливих продсесій революційних трибуналів.

Реальне призначення та суть діяльності революційних трибуналів розкриває характеристика роботи особливих податкових сесій ревтрибуналів.

Порядок їх роботи регулювався Циркуляром НКЮ №128/26 від 21 липня 1921 р. "Про сесії Ревтрибуналів по розгляду справ про злочини, пов'язані із порушенням законів про натуральний податок".[22] Ревтрибунал, на розгляд якого надходила податкова справа, повинен був протягом двох днів вирішити її в розпорядчому засіданні, а попереднє слідство в справах про

податкові злочини проводили продовольчі органи. Якщо слідство визнавалось неповним, справу на розслідування передавали особливому народному слідчому, за постановою якого допускалось обрання обвинуваченому запобіжного заходу – тримання під вартою.

Передача справ даної категорії на розгляд податкової сесії ревтрибуналу вирішувалась продовольчим органом при погодженні із головою ревтрибуналу або постійної податкової сесії і завідуючим повітовим бюро юстиції залежно від стану надходження натурального податку, кількості кримінальних справ та інших умов, які складались на місцях.

При розгляді і вирішенні продподаткових справ у податкових сесіях ревтрибуналів допускався спрощений порядок судочинства. Суд міг не викликати на засідання свідків, якщо приходив до висновку, що обставини справи достатньо з'ясовані актами попереднього розслідування.

Справи цієї категорії, як правило, розглядались у триденний термін з часу їх надходження до суду; застосування смертної кари як вищої міри покарання не допускалось. Натомість сесіям рекомендувалось призначити як міру покарання позбавлення волі з конфіскацією майна при умові невнесення в установлений час податку збільшеного розміру, який повинен був ґрунтуватися на реальних можливостях землеробського трудового господарства і не підривав би його економічної основи.

Вироки податкових сесій ревтрибуналів оскаржувались Верховному трибуналу УРСР у семиденний термін, а ті, що набули законної сили, могли переглядатись в порядку судового нагляду Верховним судовим контролем НКЮ УРСР.[23] Діяльність податкових сесій на Поділлі достатньою мірою характеризується прикладом роботи Вендичанського районного революційного продовольчого трибуналу. Так, 8 лютого 1922 р. розглядалась справа громадян с. Серебриця Кукавської волості в кількості 47 осіб відповідно до слідчого матеріалу про невиконання продподатку. Весь список звинувачених громадян був розбитий на три групи звинувачення: перша група у кількості 11 серебринецьких селян засуджувалась до трьох років примусових робіт з конфіскацією живого і мертвого інвентаря на користь держави. Друга група кількістю 17 осіб присуджувалась до півтора року примусових робіт з конфіскацією живого і мертвого інвентаря. На три доби присуд цій групі вважався умовним. Якщо за той час продподаток не вносився, вирок набував сили і вступав у дію. Третя група – 19 осіб – отримала шість місяців примусових робіт із аналогічною до другої групи умовою.

На наступний день призначили слухання справи громадян с. Серебриця Кукавської волості у кількості 50 осіб по звинуваченню їх у невиконанні продподатку. Аналогічно попередній справі знову відбувався поділ на три групи: 8, 19, 23 особи. Таким чином, за два місяці в дев'яти селах волості було піддано суду 666 селян.[24] Під покарання цього революційного продовольчого трибуналу потрапив весь склад серебринецької сільгосподаткової комісії, який за "бездіяльність по службі" був засуджений до позбавлення волі й півтора року примусових робіт. До двох років примусової праці з позбавленням волі за "саботаж й халатне ставлення до служби" були засуджені голова комнезаму с. Великої Кукавки та секретар сільради. Міри покарання по першій групі селян, такі як громадсько-примусові роботи, передбачались і на більші терміни – чотири і навіть п'ять років. Стосовно третьої групи селян, що засуджувались, як правило, через їх бідний стан присуд вважався умовним. Отже, засуджувались як посадові особи, так і бідні селяни, у яких відбирався останній хліб та інше майно.

Таким чином, методи та засоби відбирання у селян хліба були надзвичайно жорстокими та порушували їх особисті права, принижували честь і гідність, ставили їх на межу виживання і часто призводили до голодомору. Сотні тисяч людей загинули від масового голоду 1921 р., тобто в той час, коли продподаток на Україні був виконаний на 86 %, а в Росію відправлено більше 31 млн. пудів хліба. Весь врожай на Україні в цьому році складав 227 млн. пудів, тобто був в 7 разів меншим, ніж в 1913 р.[25]

Діяльність Подільського губернського революційного трибуналу протягом 1922 р**.** значно розширилась та покращилась, за оцінками самих органів радянської влади на Поділлі, особливо підвищилась "ефективність" його роботи. Підтвердженням цього слугують факти із звіту Подільської губекономнаради Українській економічній раді за квітень-вересень 1922 р. Так, у звіті

відзначено підвищення майже на 100% кількості розглянутих, по суті, справ і ще в більшій мірі – в розпорядчих засіданнях. При залишку справ на 1 травня в 418 і надходжень до 1 жовтня в 1068, а всього – 1485 справ, залишок на 1 жовтня складає всього 469 справ і це при відносно незначній кількості справ, що передані по підсудності в інші судові органи. Отже, це свідчить про посилення репресій "польового суду революційної епохи" – революційного трибуналу на Поділлі.

Характер справ та діяльність Подільського губревтрибуналу за вказаний період відображає наведена нижче таблиця.

Таблиця 1.

Статистичні дані по категоріях справ, що знаходились в провадженні Подільського губернського революційного трибуналу з 1/V по 1/X 1922 р.:

Рід злочинів	Залишилось незакінчених справ на 1/V	Поступило нових справ	Всього знаходиться у провадженні	Вирішено по суті	Припинено		Передано по підсудності	Всього закінчено справ	Залишок на 1-е/X
					В судовому засіданні	В розпорядчому засіданні			
Контр-революція	24	55	79	6	1	38	11	56	23
Посадові злочини	294	645	939	47	11	437	115	610	329
Кримінальні злочини	77	261	338	20	–	157	83	260	78
Військові злочини	12	34	46	6	–	7	7	20	26
Транспортні злочини	–	6	6	1	–	1	–	2	4
Невиконання обов'язкових постанов	11	38	49	8	–	15	19	42	7
Продподаткові злочини	–	29	29	–	–	19	8	27	2
ВСЬОГО	418	1068	1486	88	12	674	243	1017	469

Як видно з таблиці, найбільша кількість нових справ припадає на посадові злочини (645) і на кримінальні (261).

В числі справ по посадових злочинах переважають наступні категорії: перевищення і бездіяльність влади – 111; недбальство і безгосподарність – 78; хабарництво і вимагання – 69; привласнення і розтрата – 49**;** крадіжки із складів – 43; підлог – 32. По кримінальних: розбій і грабунок – 84; вбивство – 42; крадіжка – 42; бандитизм – 40."[26] Зменшується кількість справ по звинуваченню в контрреволюції, військових, транспортних злочинах.

Подільський губернський революційний трибунал припинив свою діяльність внаслідок судової реформи 1922 р. в Україні. Після прийняття 16 грудня 1922 р. ВУЦВК постанови про затвердження і введення з 1 лютого 1923 р. Положення про судоустрій УРСР, за зразком РРФСР, в Україні розпочалась судова реформа, внаслідок якої було повністю реорганізовано подвійну систему судів і запроваджувалась єдина система народних судів.[27] Згідно Положення про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 р. поряд з іншими установами були ліквідовані губернські й окружні (районні) революційні трибунали, Верховний трибунал і відділ Верховного судового

контролю НКЮ УРСР.

З метою введення в дію нових форм організації суду, відповідно до Положення про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 р., президією губвиконкому Поділля була створена губернська трійка у складі голови раднарсуду – Фролова, тимчасово займаючого посаду голови губревтрибуналу – Харитонова і члена трибуналу – Гаріна.[28] На трійку, при участі губ прокурора, покладались наступні завдання: а) проведення агіткампанії по губернії; б) організація особливих комісій по проведенню виборів народних засідателів; в) організація виборів нарсуддів і нарслідчих; г) визначення кількості і встановлення меж ділянок нарсуддів і нарслідчих; д) укомплектування губсуду старшими слідчими, секретарями, судовими виконавцями та ін. В результаті революційні трибунали припиняють свою діяльність на Поділлі у 1923 р.

Аналізуючи діяльність Подільського губернського революційного трибуналу, один із його членів А. Гарін, який входив до складу губернської трійки по його реорганізації, так характеризує причини створення та результати його роботи: “Створений він був в результаті необхідності організації гнучкого судового апарату, який би в умовах громадянської боротьби без писаних законів творив швидко і рішуче суд над ворогами повсталих робітників і селян. Трибунали, викликані до життя революцією, знищували, ізолювали, знешкоджували і тероризували ворогів революції. Гнучкість і еластичність трибуналу, що не знав писаних законів, але вмів, завдяки своїй структурі, швидко реагувати на всі явища суспільно-політичного життя, випробували на собі не одна тисяча контрреволюціонерів як політичних, так і економічних. Немає того куточка, немає тієї сфери радянського будівництва, куди б не проникало око і меч пролетаріату – революційний трибунал. Жодна більш-менш серйозна компанія не відбулась без участі трибуналу.”[29]

Справді, враховуючи аналіз діяльності революційного трибуналу на Поділлі, можна зробити висновок, що він був справжнім репресивно-каральним органом радянської влади, однією із структур тоталітарно-репресивної системи, яка формувалась в Україні. До аналогічного висновку приходить вітчизняний історик – А.Л. Зінченко, що характеризує “революційні трибунали, як каральні органи більшовицької влади, які після встановлення окупаційного режиму на Поділлі в 1920 р., були поставлені для приборкання краю. Вони розправлялись з тими, хто боровся за незалежність України, воював у війську УНР, відбирали у селян продовольство. Протягом 1921-1922 рр. у губернії до суду було передано 1200 справ про селян, які не змогли внести податку. У селах Кукавської волості на Могилівщині на початку 1922 р. так звані “революційні трійки” за день засуджували по кількадесят селян. Їх чекала кара ув’язнення до п’яти років і відбирання майна. Такими розправами більшовики утверджували свою владу на Поділлі.”[30] Поряд з цим слід відзначити, що цей орган, керуючись в своїй роботі принципами “революційної законності” та “революційної доцільності”, боровся і з справжніми кримінальними злочинами, але засоби і методи їх роботи були надзвичайно жорстокими і далекими від справжнього судочинства, порушувались загальнолюдські цінності і права громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С.40, 44 – 45; 2. Хмельницький О.І. Червоне право і червоний суд.- Одеса, 1921. – С. 14; 3. Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету апрель-сентябрь 1922 г. - Винница, 1922.- С.375,401; 4. Державний архів Вінницької області (Далі - ДАВО).- Ф Р-2625.- Оп. 2.- Спр. 41.- Арк. 11, зв; 5. Там само.- Арк. 19, 19 зв; 6. Там само.- Арк. 20; 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). -Ф.24. – Оп.1. – Спр.561. – Арк.24; 8. Гончаренко В.Д Законодавче закріплення нової економічної політики в Україні (20-ті роки) // Проблеми законності – Харків, 1996.-Вип.31. – С.10; 9. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.60; 10. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. ХХ ст.).- Вінниця, 1999 – С.40; 11.Черниченко С.А. Перебудова судової системи України на поч. 20-х років: підбір і розстановка кадрів органів юстиції.// Проблеми законності. – Харків, 1996.- Вип.31. – С.27-28; 11. ЦДАВОВ України. - Ф.24.- Опис 1.- Спр. 540.- Арк.4; 12. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України. (1917-1967 рр.).- К., 1968. – С.44; 13. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции.- Харьков, 1921. - Вып.3 – С.29; 14. Там само - С.154., Інструкція РНК УРСР від 6 грудня 1921 року; 15. Сусло Д.С. Вказана праця – С .44; 16. ДАВО.- Ф.Р-207.– Оп. №3. – Спр.79. – Арк.37; 17. Там само – Арк. 36, 36, зв; 18. Там само -Арк.37; 19 Там само -Арк.27,28; 20. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции.- Харьков, 1921.- Вып.3 -С.23-27; 21. ДАВО.-Ф.Р-207.-Оп..№3.-Спр.79.-Арк.35; 22. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции. - Харьков, 1921.- Вып.3 -С.29-30; 23. Сусло Д.С. Вказана праця. –

С.45-46; 24. Зінченко А.Л. Хліб і трибунал // Київ. – 1993. – №8 – С.91; 25. Мироненко О.М., Бенько О.П. Проблеми законності на етапі нової економічної політики в Україні. /1921-1927рр./.-Київ – Дніпродзержинськ, 1992. – С.1; 26. Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету апрель- сентябрь 1922 г. С приложением краткого исторического обзора Советского строительства и народного хозяйства на Подолии за 1917-1922 гг.- Винница, 1922.- С.320; 27. ЗУ УРСР- 1922.- №54.- Ст.779; 28. Реорганизация суда на Подолии // Известия. -1923.- 4 марта.-С.3; 29. Гарин А. Революционный Трибунал и Губсуд // Известия. -1923.- 4 марта.-С.3; 30. Зінченко А.Л. Поділля.- К., 1998. – С.127.

О.А. Мельничук

КОМНЕЗАМИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОДІЛЛІ

Не відкидаючи лозунгу колективізації і навіть підтримуючи незаможницькі колгоспи, більшовики разом з тим шукали шлях, який би тримався не на примусі, а слугував економічним стимулом для селян до об'єднання. На думку більшовиків, цей шлях мав пройти через кооперацію, яка не була пов'язана з відчуженням селянської власності, а тому була більш сприйнятною для селянства. Крім того, досвід колективної праці, набутий селянами, сприяв би безболісному переходу до колективізації. Тобто кооперація мала стати передумовою колективізації, яка поки що відкладалась на невизначений термін.[1]

Однак, нова економічна політика, незважаючи на її далекосяжну тактику і стратегію, вплинула на подальшу долю селянської кооперації. З утвердженням НЕПу зростає роль кооперації в економічному житті села. На відміну від штучного утворення колгоспів, кооперація розширюється з ініціативи самих селян. Так, якщо на Поділлі на початок 1921 р. діяло 248 кооперативів, то вже через рік їх чисельність зростає до 1020.[2]

Масове відродження кооперації не могло не хвилювати більшовиків. Адже на перших порах реставраційні тенденції до відродження справжньої селянської кооперації домінували над радянсько-соціалістичними.[3] Тому для радянської влади особливо важливим було питання захоплення більшості місць в керівних органах кооперації для здійснення контролю за її розвитком. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський зазначав: "Без завоювання кооперації ми не вростем в саму гущу господарського життя села".[4]

Виконуючи вказівки партійного керівництва, І Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) надала право контролю над діяльністю сільських кооперативів місцевим організаціям КНС шляхом введення їх в правління на правах представників продорганів. Невдовзі в резолюції Політбюро ЦК КП(б)У про КНС від 30 вересня 1921 р. перед комнезамами було поставлене завдання остаточного захоплення до своїх рук кооперативних правлінь.[5] Необхідність "завоювання" правлінь місцевих кооперативів червоною ниткою було проведено через резолюції з'їздів КНС Поділля. Так, окружний з'їзд КНС Гайсинщини, що відбувся у жовтні 1922 р., визначивши кооперацію головним фактором зміцнення незаможницьких господарств, закликав до розпуску правлінь кооперативів, які не виконують вказівок радянської влади.[6]

Для сприяння залучення незаможного селянства до правлінь кооперації, як і при виборах до Рад, владою були застосовані класові обмеження щодо участі селянства в системі виборів. Зокрема, 27 грудня 1922 р. Головний кооперативний комітет (Головкооперком) ухвалив рішення, за яким право обирати керівні органи кооперативів і бути обраними до них надавалось лише тим, що мали виборчі права за чинною конституцією. А восени 1923 р. Головкооперком визнав за доцільне, аби при обранні до складу правління кооперативу контролюючі органи вимагали довідку про соціально-майновий стан претендентів.[7] Складання списків та утвердження кандидатів у правління кооперативів найчастіше здійснювалась на загальних зборах КНС. Така процедура не лише забезпечувала контроль за соціальним складом правлінь, але й сприяла завоюванню переважної кількості місць у них членами КНС. Так, у 1923-1925 рр. члени КНС Поділля в керівних органах кооперації становили від 66 до 85%.[8]

Перевага комнезамівців у правліннях кооперативів не відображала процесу загального охоплення комнезамів Поділля селянською кооперацією. Так, на початок 1925 р. на Поділлі було

кооперовано 42214 членів КНС, що складали лише 29% від загальної кількості членів. Це був найнижчий показник серед усіх губерній України (див. табл.1).

Наведені у таблиці дані засвідчують, що за процентним охопленням КНС у кооперації Подільська губернія займала останні місця по Україні. На противагу цьому вона мала найвищі показники участі комнезамівців у правліннях кооперації. Така різка невідповідність між низьким показниками охоплення комнезамівців Поділля селянською кооперацією та переважним відсотком членів КНС в її керівних органах підтверджує те, що формуючи правління кооперативів, більшовики здебільшого керувались не господарськими мотивами, а політичними.

Таблиця 1

Участь КНС України у кооперації в 1924-1925 рр.[9]

Губернії	Членів КНС в кооперації (%)		
	1.I.1924 р.	1.IV.1924 р.	1I.1925 р.
Полтавська	22620 (36,5%)	25061 (37,0%)	42314 (52,0%)
Донецька	17000 (35,4%)	19892 (38,2%)	35031 (47,9 %)
Катеринославська	12392 (26,4%)	26370 (43,9%)	34834 (41,8%)
Київська	13937 (20,2%)	37973 (35,0%)	59823 (41,5%)
Харківська	8394 (19,0%)	9207 (21,2%)	20127 (36,3 %)
Чернігівська	4000 (16,0%)	7623 (30,0%)	14500 (39,0%)
Одеська	18491 (15,4%)	24144 (20,0%)	62593 (44,4%)
Волинська	2796 (10,0%)	9686 (13,4%)	129126 (35,4%)
Подільська	12133 (9,2%)	19273 (15,4%)	42214 (29,0%)
По Україні	115922 (21,1%)	179229 (26,0%)	345462 (40,5%)

Про це наголошувалось у виступах на I з'їзді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації (березень 1922 р.), де вказувалось на спроби владних структур протиснути до керівних органів кооперації "цілком чужих" для неї елементів. Тому не дивно, що із позбавленням комнезамів владних функцій і перетворенням їх у добровільні організації, відсоток членів КНС Поділля в керівних органах кооперації поступово зменшується. Так, протягом 1925-28 рр. кількість членів КНС у правліннях сільськогосподарської кооперації зменшилась від 66% до 41%, а споживчої – від 75 % до 53%[10].

Однією з перешкод вступу членів КНС до кооперації була неспроможність заплатити вступні паї. Тому, для забезпечення "надійної" соціальної бази соціалістичної кооперації, членам КНС дозволялось вступати до кооперативів на пільгових умовах. Зокрема, передбачалось надання змоги виплачувати вступні паї протягом 6-9 місяців, або ж оплата їх за рахунок держави. Так, на пільгове придбання паїв членам подільських КНС у 1925 р. Сельбанком було асигновано 6238 крб.[11]

Для забезпечення сільськогосподарської і споживчої кооперації кредитом декретом РНК УРСР від 24 січня 1922 р. була створена кредитна кооперація. Наданням довготермінових та короткотермінових кредитів держава прагнула якомога ширше залучати до кооперації господарства незаможних селян, а серед них і членів КНС. При цьому кошти, використані організаціями КНС, становили основну частку від загальної суми кредитів, виділених для незаможного селянства взагалі. Наприклад, за листопад-січень 1922-1923 рр. із 6 млн. кредиту для селянської бідноти Поділля, по лінії комнезамів було розподілено 4 755 625 крб.[12]

У жовтні 1923 р. на Поділлі розпочало діяльність губернське товариство

сільськогосподарського кредиту. Кредити для сільськогосподарських кредитових товариств розподілялись через губернську комісію незаможних селян. Вона зверталась з проханням до Подгубсельбанку, в якому аргументовувала доцільність надання кредитів тому чи іншому товариству.

Опора на організовану бідноту та підтримка її кредитами повністю відповідала політичним настановам більшовиків. Але з економічних розрахунків вона породжувала лише марнотратство фінансових і матеріально-технічних засобів. Адже більшість бідняцьких господарств вели натуральний спосіб виробництва, тому кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення в сільському господарстві. Здебільшого їх просто проїдали, а тому сподіватись на їх повернення було марно. Це змушувало кредитні товариства дедалі частіше орієнтуватись на заможні господарства. З приводу цього у зверненні Вінницької окружної КНС (травень 1928 р.) вказувалось, що товариства кредитної кооперації, відпускаючи кредити, виходять цілком з комерційних міркувань, забуваючи про "потрібний соціальний підхід до справи". В результаті на початок 1929 р. кредитні товариства Поділля охоплювали лише 6,7 % господарств членів КНС.[13]

Швидшому залученню незаможного селянства до кооперативів мав сприяти і спеціальний фонд бідноти, утворений у 1926 р. Його початковий рахунок в Укрсельбанку визначався сумою в 1 400 000 крб. Кошти для фонду виділяли самі кооперативи шляхом 10%-го відрахування від своїх прибутків. Таке рішення органів радянської влади не лише підривало економічний ґрунт селянської кооперації, але й викликало незадоволення її членів. Так, в інформаційному донесенні Тульчинського окрвідділу ДПУ (травень 1927 р.) повідомлялось про відмову заможних селян здійснювати подібні відрахування, що стало причиною виходу їх з кооперативів.[14]

Створенням фонду кооперування бідноти влада прагнула підтримати свою соціальну опору на селі. У листі Вінницького окружного партійного комітету в жовтні 1926 р. всім райпарткомам і партосередкам пропонувалось розгорнути масову агітаційну роботу навколо фонду для закріплення впливу серед бідноти та організацій КНС, втягуючи в їх лави нові верстви незаможних. Метою створеного фонду було забезпечення політичної ролі незаможного селянства в організаційній та господарській діяльності кооперативів. Тому розподіл фонду здійснювався з обов'язковою участю членів КНС.[15] Наслідком цього стало використання фонду кредитування бідноти Поділля виключно в інтересах комнезамів.

Для недопущення кооперування за рахунок фонду бідноти, середняків місцеві партійні комітети зобов'язували комфракції комнезамів розглядати списки з кооперування на зборах КНС.[16] А президія ВУЦВК своєю постановою 4 квітня 1928 року вказала на необхідність письмового дозволу організацій КНС при отриманні кредитів. Цим рішенням розподіл кредитів серед бідноти повністю зосереджувався в руках КНС.

Для збільшення надходжень до фонду бідноти на початку 1928 року Головкооперком запропонував провести компанію по збільшенню вступного паю з заможних селян в споживчій кооперації до 10 крб. і оголосив про збирання пайової заборгованості. Директивою ВЦКНС від 8 січня 1928 р. проведення цієї акції покладалось на організації КНС. Вони були зобов'язані не лише одностайно проголосувати за збільшення паю, але й взяти участь разом з активістами-середняками в подвірному обході для збирання пайової заборгованості. За цю послугу організації КНС отримували право вступу до кооперації з платою вступного внеску в розмірі 50 коп. і наданням позики терміном на 2-3 роки.

Однак надання різноманітних пільг та привілеїв не сприяли залученню членів КНС Поділля до кооперації. Підтвердженням цього є невикористання фондів, призначених для кооперування бідноти. Так, у 1927 р. з 13 тис. крб., виділених споживчими товариствами Вінниччини, було використано лише 3 390 крб. А Могилів-Подільський окргосподарсоюз за 1928 р. зумів кооперувати лише 3 тис. господарств, що становила 28 % планового завдання.[17]

В результаті перевірки, проведеної народним комісаріатом РСІ на початку 1928 р., було виявлено, що господарства членів КНС Поділля охоплені селянською кооперацією лише на 13,6 %. Проте незважаючи на це, питома вага членів КНС у кооперації залишалась високою. Так, на липень 1929 р., комнезамівці Поділля становили 61,3% усіх членів, а в правліннях кооперативів

майже 75%. По Україні відсоток кооперованих членів КНС теж зріс, але показники були дещо нижчими. Так, на 1929 р. представники організованої бідноти в кооперації на Україні складали 50-55%.[18] В її керівних органах (ревізійних комісіях, правліннях) також більшу половину місць (54%) займали члени КНС.[19] Така перевага членів КНС в кооперативних органах цілком відповідала завданням соціальної політики державної партії в період "загострення класової боротьби".

Починаючи з середини 1929 р., вся система селянської кооперації підлягала реорганізації у відповідності з курсом на суцільну колективізацію. Структура і методи роботи кооперативної системи підпорядковувалась одній справі – масовій колективізації. Характерним є лист Могилів-Подільського Буряксоюзу до окружної КНС від 15 грудня 1929 р. В ньому зазначалось, що "система сільськогосподарської кооперації повинна перетворитись у виробничу кооперацію з перспективами на переродження її в масову колективізацію". Перед організаціями КНС ставилось завдання допомагати бідноті вступати до колгоспів.[20]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.-С. 301; 2. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921 -1925 рр.) // В кн. З історії радянської Вінниччини.- Вінниця, 1960. - С. 55; 3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). - К., 1995. -С. 99; 4. Мануильский Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе.-Х., 1922.-С. 14; 5. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.985. - Арк.1; 6. ДАВО. - Ф.П-1. - Оп. 1. - Спр. 674. - Арк.8 зв; 7. ЦДАВО України. - Ф.271. - Оп.1. - Спр.48. - Арк.3; 8. Материалы по обследованию комитетов незаможных селян. По данным обследования в июне 1925г. - Х., 1925. - С. 33-51; 9. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.333. - Арк.1-4; 10. Державний архів Хмельницької області. - Ф.Р-1791. - Оп.1. - Спр.167. - Арк.17; 11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф.Р-1901. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.6; 12. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.136. - Арк. 25; 13. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.864. - Арк.12; 14. ДАВО. -Ф.П-31. - Оп.1. – Спр.268. - Арк.26; 15. V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит.- С.14; 16. ДАВО. - Ф.П.-31. - Оп.1. - Спр.372. - Арк.20; 17. ДАВО. - Ф.Р-401. - Оп.1. – Спр.2. - Арк.18; 18. Петровский Г.И. Доклад на X сьезде КП(б)У. -Х., 1927. - С.44; 19. X з'їзд КП(б)У. Стенографічний відчит.-С.401; 20. ДАВО. - Ф.Р-401. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.1.

Ю.С. Степанчук

МІСЦЕ РОБІТНИКІВ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Здавна природно-географічні та кліматичні особливості Подільської губернії (Поділля) визначили основний вид занять її мешканців – сільське господарство в усіх його формах. В результаті чого питома вага чисельності сільського населення тут була завжди більшою, ніж міського. У 1915р. тут проживало 4 млн. 191 тис. чоловік, з них у містах мешкало 8,8%, у селах – 91,2%[1].

Але, починаючи з 20-х років XX ст., в результаті урбанізації, населення міст, зокрема на Поділлі, швидко зростає, досягнувши на кінець XX ст. майже однакової чисельності в порівнянні з сільським. Так, у 2000 році лише в межах Вінницької області з 1815,3 тис. осіб у містах вже проживало 48,6%, у сільській місцевості – 51,4%[2].

Невід'ємною складовою частиною розвитку міст стала велика соціальна група населення – робітники. Це – порівняно молода верства у соціальній структурі, чисельність і значення якої почали швидко зростати після реформи 1861р. та подальшого розвитку товарно-промислового виробництва. Якщо в 1862р. на Поділлі нараховувалось 6469 робітників, то в 1905р. їх чисельність зросла до 36468 чоловік. Тобто, лише за 40 пореформених років чисельність робітників Поділля зросла в 5 разів[3].

Швидкий розвиток промислового капіталізму розпочався на Україні з останньої третини XIX ст. Тут споруджуються нові заводи і фабрики, швидко зростає мережа залізниць. Виникають нові промислові райони – Донецький вугільний, Криворізький залізорудний, Придніпровський металургійний з м. Катеринославом (тепер Дніпропетровськ). Наприкінці XIX ст. на долю України припадало більше половини виплавки чавуну і видобутку вугілля в Російській імперії.

Поділля в цей час являло собою переважно аграрний регіон з найбільшою густотою

населення на Україні – 104 жителі на 1 кв. версту. Однак тут теж починає розвиватись промисловість, головним чином, цукрова. Вже на початку XX ст. на Поділлі працювало 52 цукрозаводи, на яких було зайнято 22843 чол., що становило 62% загальної кількості робітників губернії. Щороку цукровики виробляли 24 млн. пудів цукру, посідаючи друге місце в Україні по випуску цього важливого продукту[4].

Другою важливою галуззю промисловості Подільської губернії була винокурна. В 1910 р. на Поділлі нараховувалось 116 винокурних та спиртових заводів, на яких працювало 1324 робітники. По випуску горілчаних виробів Подільська губернія в 1912 році вийшла на перше місце в Росії, виробивши 6255 тисяч відер спирту[5].

Розвивалася на Поділлі і борошномельна промисловість. За даними на 1910 рік, тут нараховувалось 2153 крупчато-борошномельних підприємств, де працювало 5033 робітники[6].

Велике значення для Поділля мало відкриття в 70-х роках XIX ст. залізничної лінії Київ-Одеса, яка проходить через Козятин, Вінницю, Жмеринку, Вапнярку, Крижопіль. На залізничному транспорті у передвоєнні роки було зайнято 14,6 тис. робітників-подолян[7].

Отже, на початку XX ст. на Поділлі значний розвиток отримала переробна харчова промисловість. Всі великі підприємства губернії спеціалізувалися на переробці продуктів місцевого сільськогосподарського виробництва. Робота на багатьох з них мала сезонний характер.

Напередодні Першої світової війни кількість промислових робітників Подільської губернії становила 40 тис. чоловік (без залізничників), що якісно характеризує подальший розвиток основних галузей – цукрової, спиртової та борошномельної.

Проте, як і раніше, у промисловому відношенні Подільська губернія була найбільш відсталою у порівнянні з іншими губерніями України. Так, у цей час у Катеринославській губернії кількість задіяних фабрично-заводських робітників становила 401,7 тис. чол., Херсонській – 130,7 тис. чол., Харківській – 105,4 тис. чол., Київській – 101,3 тис. чол[8]. Як бачимо, робітничий клас Поділля подекуди в десять разів був чисельно меншим, ніж в інших регіонах України.

В результаті своєї малочисельності та нестабільності робітники Поділля не могли суттєво впливати на громадсько-політичне життя в губернії. Акції протесту проти нещадної експлуатації, як свідчать факти, мали місце, проте вони носили характер стихійності, неорганізованості та локальності. Перенасичений ринок робочої сили давав підприємцям широкі можливості диктувати свої умови щодо розмірів заробітної плати, тривалості робочого дня, умов праці тощо.

Нова сторінка соціальної історії робітників Поділля розпочалася після жовтневого перевороту 1917 р. та завершення громадянської війни. За ці роки господарство губернії було зруйновано, робітничий клас поніс значні втрати, почався процес його розпорошення. Провідна галузь промисловості – цукрова, що вже була в руках держави, в 1921 р. виробила лише 375 тис. пудів. Це становило 4% довоєнного виробництва цукру[9]. Економічний занепад охопив не лише Поділля, а й всю Україну, південні губернії якої потерпали від голоду.

Перед більшовиками постало завдання відновлення економічних зв'язків, налагодження чіткого та умілого управління виробництвом, зміцнення трудової дисципліни тощо.

Впровадження нової економічної політики значно оживило розвиток усіх галузей народного господарства України, відкрило нові перспективи та суттєво змінило соціальну структуру її населення. За допомогою комуністичної ідеології нове соціальне обличчя в цих умовах отримує пролетаріат. Тепер це вже не наймані робітники, які продають свою робочу силу, а політично свідомий згуртований навколо партії клас, який знищив капіталістичну систему господарювання, утвердив робітничо-селянську власність на основні знаряддя і засоби виробництва та спрямував новоутворене радянське суспільство по шляху комунізму.

Та, відіграючи на словах провідну роль в суспільно-політичному житті країни, робітництво, як і в дореволюційні часи, перебувало у дуже важкому соціально-економічному становищі. Наведемо приклад устами сучасниці Райсман А.М. про типові умови та становище робітників на Вінницькій швейній фабриці у 1923 р.: "В майстерні завжди шум, крик, робітники сваряться поміж собою. Немає рівномірного розподілу роботи серед працюючих. 12 робітників користуються однією праскою. В майстерні робітники плюють на підлогу, утворюють навколо себе нечистоти. Всі користуються однією склянкою, що є недопустимим, оскільки деякі робітники

хворіють на туберкульоз. В жіночому відділенні всього одна праска, один стіл, відсутні стільці. Коли заходить замовниця, їй віддають стілець, на якому сидить швея, і та шиє стоячи. Можна собі уявити, як можна шити стоячи. Робота в першому відділенні страждає від того, що виробниче приміщення дуже темне. В шести маленьких кімнатах працює 70 робітників. Ця тіснота негативно позначається на здоров'ї робітників і продуктивності їх праці. Далеко негаразд справи з виплатою робітникам зарплати. Вони отримують її вкрай несвоєчасно, а якщо й отримують, то не всю суму. Робітники отримують аванси в розмірі 2-3 карбованців і тут же їх витрачають."[10]

Незважаючи на тяжкі умови праці, все ж, в міру відновлення зруйнованих промислових підприємств, збільшується і чисельність робітничого класу. Так, на 1923 р. загальна кількість робітників Поділля становила 30461 чол. Більшість з них були некваліфіковані робітники або різноробочі, що становили 55,15% від загальної кількості. З числа кваліфікованих робітників 7,2% становили металісти, 5,9% – харчовики, 5,5% – шевці, 3,4% – робітники місцевого транспорту, 3,4% – залізничники[11]. Отже, основна маса робітників не мала достатньої кваліфікації.

Щоб покращити рівень грамотності та компетентності робітників, від кваліфікованості яких залежить продуктивність виробничо-технічного процесу, було встановлено систему професійної освіти. В положенні про професійні школи вказувалося, що метою профшкіл є "підготовка робітників певної кваліфікації окремої галузі виробництва і безпосередніх керівників праці". Термін навчання в профшколах становив 2 роки. Після навчання випускник був зобов'язаний відпрацювати один рік на виробництві, після чого йому присвоювалася спеціальність "кваліфікований робітник". Мережа професійних шкіл охопила всю територію Подільської губернії і з року в рік зростала. Якщо у 1925 р. у Вінницькій окрузі було 10 профшкіл (не враховуючи художніх і педагогічних), де навчався 951 учень, то вже у 1928 р. їх було 22, які охопили 2319 учнів[12].

Крім профшкіл, в період НЕПу ефективно діяли школи ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Школи ФЗУ, що працювали на базі початкової освіти, стали найбільш масовою формою підготовки робітничих кадрів. На Поділлі такі школи були на заводі "Молот", на швейній фабриці "Яструб", на багатьох цукрових підприємствах губернії[13].

Однією з найгостріших соціальних проблем, яка постійно перебувала в центрі уваги місцевого керівництва, профспілок та інших громадських організацій, було безробіття. В перші роки непу воно досягло значних масштабів. Роботою на той час порівняно непогано забезпечувались лише висококваліфіковані спеціалісти. Більшість робітників фізичної праці зіткнулися з проблемою безробіття.

Статистичні дані про кількість безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину. Такі види соціальної допомоги безробітним як працевлаштування, грошова чи матеріальна допомога, безкоштовне громадське харчування викликали масу зловживань статусом безробітного з боку населення та спекуляцій ним з боку адміністрацій самих бірж. Також, як зазначає А.Ф. Суровий, у своїй діяльності біржі зіткнулися з протидією бюрократичного апарату, тиском з боку партійних і радянських керівників різних рангів, які вимагали працевлаштування поза чергою своїх родичів і знайомих, видачі грошової допомоги особам, не зареєстрованим на біржах і т. п[14].

За даними бірж праці безробітних на Поділлі було: на 1 січня 1923 р. – 10564 чол.; на 1 січня 1924 р. – 9532 чол.; на 1 січня 1925 р. – 5684 чол.; на 1 лютого 1925 р. – 3725 чол[15].

Різке зменшення даних за лютий 1925 р. пояснюється не зменшенням кількості безробітних, а реорганізацією бірж праці. Наприклад, в Кам'янці-Подільському біржа праці була взагалі ліквідована, її замінив комітет для боротьби з безробіттям, сформований із представників профспілок, господарських органів, окремих підприємств та установ, зацікавлених у розв'язанні проблеми безробіття[16].

Поряд із масовим безробіттям робітництво Поділля в період непу зіткнулося з ще більш небезпечним суспільним ворогом – голодом.

Свідчення про тяжку скруту робітників цукроварень, горілчаних та інших продовольчих підприємств губернії в 1924-1925 рр. наводить І.Г. Шульга в своїй книзі "Голод на Поділлі". Він зазначає, що ряд підприємств встановили заробітну плату робітникам удвічі меншу, ніж

кваліфікованим спеціалістам, створивши, таким чином, злиденні умови існування некваліфікованим робітникам. Робітники Турбівської цукроварні скаржилися, що їх заробіток становить лише 15 крб. на місяць: "Краще було б жити при старому режимі, – писали вони, – працювати по 14 годин на добу, і мати вдосталь хліба, ніж зараз працювати по 8 годин і відчувати скруту." Скаржилися поденники Томашпільського, Тростянецького цукрових заводів, яким виплачували по 40 коп. на день[17].

Потрібно зазначити, що на цьому ґрунті тривали постійні конфлікти між робітниками та адміністраціями як державних, так і приватних підприємств. У 1923 р. на підприємствах республіки виникало по 300-400 конфліктів щомісячно. Подільська губернія посідала перше місце по кількості конфліктів на приватних підприємствах – 78,5%[18].

Громадсько-політичне життя робітничого класу Поділля повністю відображало стереотипи громадської поведінки, які були побудовані більшовиками в 20-ті роки. Яскравим свідченням тому є вказівка партії робітничим колективам губернії, як потрібно зустрічати новий 1924 р. Дослівно це звучало так: "В буржуазному світі Новий Рік як народне свято не відзначалось, а було лише пиятикою і розгульством для панівних класів. Пролетарі ж дивляться на Новий Рік, як на перехід від одного етапу боротьби до другого. Маємо проводити цей день в складній і відповідальній роботі по зміцненню влади пролетаріату. Голос робітників має з усієї сили лунати не тільки на зборах, а також в своїй пресі."[19]

Робітники Поділля залучаються до активної боротьби з релігією. Так, напередодні Пасхи 1924 р. на багатьох підприємствах губернії приймається рішення "що в недільний день Пасхи працювати, а днем відпочинку вважати понеділок". Сьогодні такі дії можна оцінювати як атеїстичне мракобісся, тоді ж це було нормою життя "по-новому"[20].

У 20-х рр. значне місце у суспільно-політичному житті України посідає шефська робота на селі. На Поділлі одним з основних напрямків шефської допомоги робітничого класу була ліквідація неписьменності серед сільського населення. Шефські товариства організовували лікпункти в селах, постачали підручники, літературу, письмове приладдя, проводили місячники лікнепу.

Таким чином, робітники Поділля в період нової економічної політики відігравали значну роль у соціально-економічному та культурному житті краю. Порівняно молодий, але все зростаючий клас став центральною фігурою у радянській соціальній палітрі не лише регіону, а й країни в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 2. – Вінниця. – 2000. – С.56; 2.Річняк Л. А. Скільки нас є. Демографічна ситуація у Вінницькій області. // Вінницька газета. – 2000. – 1 липня. – С.6; 3. Вивчай історію свого краю. – Вінниця. – 1964. – С.7; 4. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця. – 1929. – С.7; 5. Там само. – С.49; 6. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., – 1913. – С.98; 7. Воловик В.П. Вказана праця. – С. 59.; 8. Там само; 9. Вивчай історію свого краю. – Вінниця. – 1964. – С.66; 10. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 314. – Оп. – 1. – Спр. 5. – Арк. 140; 11. ДАВО. – Ф. Р-965. – Оп. 5. – Спр. – 190. – Арк. 13; 12. Лойко О.Г. Професійна освіта на Вінниччині за часів непу. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 3. – Вінниця. – 2001. – С.84; 13. Там само. – С.85; 14. Суровий А.Ф. Боротьба з безробіттям на Поділлі в 20-х роках. // Поділля у контексті української історії. – Вінниця. – 2001. – С.209; 15. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 473. – Арк. 62; 16. Суровий А.Ф. Вказана праця. – С.211; 17. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця. – 1993. – С.24; 18. Суровий А.Ф., Суровий О.А. Про класову боротьбу на підприємствах України в період непу. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 2 (4). – Кам'янець-Подільський. – 1998. – С.182; 19. ДАВО. – Ф. 314. – Оп. 1. – Спр. 3 – Арк. 119; 20. Там само. – Спр. 5. – Арк. 112.

О.Г. Лойко

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ

Соціально-економічна і суспільно-політична обстановка, що склалась у 1921-1927 рр. у країні, сприяла активному проведенню роботи по ліквідації неписьменності на Вінниччині.

Політика так званого "воєнного комунізму", що була викликана надзвичайними умовами захисту новоутвореної держави, виконала свою місію. По закінченню громадянської війни вона не могла забезпечити піднесення продуктивних сил, залучення широких мас населення до проведення корінних перетворень в галузі народного господарства. Ось чому в країні почала впроваджуватись нова економічна політика, яка була розрахована на подолання розрухи, створення фундаменту економіки, що забезпечила б подальший розвиток важкої індустрії, встановлення економічного зв'язку між містом і селом, зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Нова економічна політика сприяла всебічному розвиткові кооперації, торгівлі, використанню матеріальних стимулів і господарського розрахунку. Успішне виконання завдань непу безпосереднім чином залежало від ліквідації культурної відсталості населення.

Трудове населення Вінниччини активно відгукнулося на заходи держави по ліквідації неписьменності. Думка про те, що неписьменність – головний ворог освіти, прогресу, культури, була досить поширеною серед населення Вінниччини. Так, робітниці Жмеринського повіту на одних із своїх зборів, розуміючи, що темнота та неписьменність – це найгірші вороги трудящих, виділили одну робітницю в комісію по ліквідації неписьменності і дали їй наказ в найкоротший термін ліквідувати свою неписьменність.[1]

В грудні1921 р. на Вінниччині створюється надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності.[2] Тоді ж було розроблено план ліквідації неписьменності серед робітників, а також мобілізовано 756 чоловік для підготовки їх викладачами в школи для неписьменних, проведено облік неписьменного населення на всіх підприємствах та установах, створювалися ліквідпункти неписьменності.[3]

Велика увага приділялась ліквідації неписьменності серед дітей. Так, вже в травні 1921 р. на Вінниччині було організовано додаткові школи для дітей віком від 11 до 15 років для ліквідації неписьменності. Заняття в цих школах проводились у вільні від занять години. Кожна група дітей нараховувала 25-30 осіб. Загальна тривалість навчання становила 12 місяців. Навчальний план передбачав вивчення рідної мови, математики, природознавства і суспільствознавства.[4]

Найкращих результатів по ліквідації неписьменності було досягнуто в селі Теплівка Ямпільського повіту, де на осінь 1921 р. залишилося лише 5 неписьменних дітей. Село Теплівку за такі результати було занесено на Червону дошку пошани.[5]

Робота по ліквідації неписьменності проводилась під контролем і матеріальним забезпеченням держави. Проте розруха, голод не давали змоги здійснювати це. Трудящі розуміли всі складності того періоду і всіляко підтримували роботу по ліквідації неписьменності коштами, продуктами харчування, утримували учителів, сприяли організації навчального процесу. Одноразові грошові збори були проведені по всій Вінниччині. Це дало змогу вже з січня 1922 р. організувати школи по ліквідації неписьменності у м. Вінниці – 25 шкіл, Брацлавському повіті – 14, Гайсинському – 47, Жмеринському – 19, Могилівському – 18 і т.д.[6]

З початку 1923 р. у всіх повітах Вінниччини пожвавлюється робота по ліквідації неписьменності під закликом до 10-ої річниці Жовтневої революції ліквідувати неписьменність серед населення віком від 18 до 25 років.[7] І цей процес набирає масового характеру. Зростає кількість лікнепів, їх слухачів. Так, дані засвідчують, що у квітні 1923 р. в Гайсинському повіті працювало 55 лікнепів з кількістю слухачів 4073, у Вінницькому – 45.[8] В листопаді 1923 р. сесія ВУЦВК встановила остаточний термін ліквідації неписьменності серед членів профспілок, незаможних селян, допризовників – до 1 травня 1925 р.[9]

Для організації шкіл та пунктів по ліквідації неписьменності органам народної освіти дозволялося використовувати приміщення політосвітніх закладів, приватні будинки, церкви, каплиці, синагоги, будинки радянських установ тощо. Так, у селі Самчинці Брацлавського району сількомнезам за допомогою Брацлавського райкомнезаму виселив ксьондза Люблинського з його костельного будинку і відкрив там школу для ліквідації неписьменності.[10]

Школи та пункти по ліквідації неписьменності створювались при трудшколах, сільбудах, хатах-читальнях, сільських комнезамах і навіть при дитячих яслах. Наприклад, 29 березня 1921 р. в Гайсинській окрузі при сільських комнезамах відкрились курси для ліквідації неписьменності, а при трудшколі у селі Бондурів було відкрито ліквідпункт, який відвідувало 30 допризовників.[11]

Значну допомогу надавали лікнепам різноманітні установи, організації, навіть навчальні заклади. Так, у квітні 1924 р. Вінницька книгарня книгоспілки передала товариству ліквідації неписьменності округи набір шкільного приладдя для п'яти ліквідпунктів та закликала до такої ж акції інші книгарні та папірні міста Вінниці.[12]

В селах лікнепи функціонували за кошти трудшкіл, які їх підтримували і витрачали на них свої гроші. В період, коли за певних причин державне і місцеве асигнування було недостатнім, селяни самі збирали гроші чи продукти, наймали вчителів і організовували навчання з неписьменними. Так ліквідація неписьменності набрала масового характеру.

Найпоширенішою і найбільш масовою формою навчання на селі в школах та лікнепах було групове навчання, де неписьменний протягом трьох-восьми місяців навчався грамоти.[13] Наприклад, ліквідація неписьменності у Літинському районі Вінницької округи почалася в листопаді 1924 р., а вже в лютому 1925 р. було зроблено перший випуск і відразу ж набрало нових, які мали закінчити навчання 1 травня.[14]

Застосовувався й індивідуальний метод навчання, коли один письменний навчав кількох неписьменних. У школах та пунктах ліквідації неписьменності навчалися люди віком від 16 років і більше.[15]

Ліквідація неписьменності проводилась не тільки серед українського населення, але й серед інших національностей, що проживали у селах Поділля, тому створювались польські, російські, єврейські пункти. Ліквідація неписьменності серед неукраїнського населення проводилась рідною мовою. В окремих з них заняття проводились і українською мовою.

До справи ліквідації неписьменності широко залучалися учителі. Деякі з них були справжніми ентузіастами своєї справи. Так, справжнім бійцем з неписьменністю був гранівський учитель К.О. Кривий, який навчив грамоті 1710 чоловік.[16]

Учителям лікнепів доводилось нелегко. На одного вчителя припадало по 60-70 учнів, до цього додавалась ще й робота в сільбуді, сільраді, потрібний був час і для самопідготовки. Ці обставини ускладнювалися ще й тим, що вчителі по кілька місяців не отримували заробітної платні. І все ж, незважаючи на труднощі, вчитель був єдиним носієм знань.

Одночасно з ліквідацією неписьменності все ширше розгорталася робота по ліквідації малописьменності. Для цього передбачалось, що 25% осіб, які закінчували школи лікнепу, будуть продовжувати навчання у школах для малописьменних, а решта підвищуватимуть свій освітній рівень через клуби, бібліотеки, сільбуди, різні гуртки. Так, на початку 1924 р. лише у Вінницькій окрузі шкіл для малописьменних було 17, в них навчався 431 учень.[17]

До кінця 1927 р., долаючи величезні труднощі, зусиллями державних та громадських організацій Вінниччини було досягнуто значних успіхів у подоланні неписьменності. Так, у Вінницькій окрузі неписьменність на цей період ліквідувало 33000 осіб. Подібне становище було і в Гайсинському, Тульчинському, Могилівському та інших повітах.

Проте, незважаючи на величезні зусилля різноманітних установ і організацій та ентузіазм трудящих, неписьменність на Вінниччині не була остаточно ліквідована. Неписьменність населення Вінниччини на 1927 р. в середньому ще становила 37% проти 80% у 1921 р., однак письменним стало майже все організоване населення Вінниччини.[18] Все ж це задовільняло на той час потреби тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО).-Ф.П.3.-Оп.1.-Спр.60.-Арк.16; 2. Там само.-Ф.524.-Оп.1.-Спр.17.-Арк.32; 3. Там само; 4. Там само.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.530; 5. Там само; 6. Червоний край.-1924.-20 квітня; 7. Там само.-29 квітня; 8. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.197.-Арк.36; 9. Червоний край.-1924.-2 листопада; 10. Червоне село.-1923.-9 травня; 11. Там само.- 1924.-3 січня; 12. Червоний край.-1924.-6 квітня; 13. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр.-К.,1963.-С.55; 14. Червоне село.-1923.-18 січня; 15. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.105.-Арк.21; 16. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область.-К.,1972.-С.45; 17. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.676.-Арк.79; 18. Там само.

В.М. Мазур

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 20-Х РР. XX СТ.

Спочатку декілька зауважень загального характеру щодо теоретичних засад ленінської національної політики. Більшовики були одностайні в тому, що зміст і принципи загальної політики у кожному суспільстві визначаються, насамперед, його класовою природою. Класичному капіталізму з його політикою насильства щодо малих націй вони протиставляли пролетарський інтернаціоналізм. Зокрема, з цього приводу Ленін писав у своїй праці "Критичні замітки з національного питання": "Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм ось два непримиренно ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики в національному питанні".[1] У розумінні Леніна інтернаціоналізм включав обов'язкове врахування національних інтересів, поважання самобутності кожної нації, рівноправності всіх народів, непримиренне ставлення будь-яких форм національного гноблення.

Слід зазначити, що більшовики не приховували того, що національне питання підпорядковується корінним завданням соціалістичного будівництва, тобто останньому надавалося першочергового значення. Основу національної політики більшовиків, за визначенням Леніна, становили такі положення: повна рівноправність націй, право націй на самовизначення, злиття робітників усіх націй.

Коротко схарактеризуємо одне з найбільш значимих положень "право нації на самовизначення". Як відомо, РСДРП включила цю тезу в свою програму, вважаючи її стрижнем національної політики. Це право трактувалося більшовиками як право кожної нації вирішувати питання про національно-державні форми свого існування добровільно без будь-якого тиску і примусу. Однак це право більшовики не завжди поважали. Варто пригадати оголошення РНК РСФСР війни Українській Центральній Раді, що змусило останню форсувати підписання мирної угоди з країнами Четвертного союзу і водночас запросити в них допомоги проти більшовицької експансії.

Слід також наголосити на тому, що не всі соратники Леніна поділяли його точку зору щодо права націй на самовизначення. Таким чином, не було єдності поглядів стосовно реалізації національної політики на практиці.

Частина більшовиків, орієнтуючись на світову революцію і теорію злиття всіх націй в майбутньому комуністичному суспільстві, вважали, що збереження в умовах будівництва соціалізму цього права є поступкою націоналізмові, яку буржуазія використає з метою розірвати національну єдність трудящих. Різновидом цієї точки зору була вимога визнати право на самовизначення лише за "трудящими класами кожної нації".

Ленін, в свою чергу, настоював на тому, що право націй на самовизначення в умовах радянської влади повинно залишатися наріжним каменем національної політики партії. У свободі відокремлення він вбачав "найвищий прояв демократизму". Заявляючи про те, що "ми за право відокремлення", разом з тим наголошував: "Відокремлення зовсім не наш план, ... загалом ми проти відокремлення". На думку Леніна, важливим було визнати право націй на відокремлення, однак втілення його в життя вважалося (тим же Леніним) негативним явищем в справі інтернаціональної єдності трудящих. Таким чином, в умовах панування більшовицької ідеології реалізувати право націй на самовизначення було практично неможливо.

Слід також нагадати основні принципи ленінської національної політики, це, зокрема – реальне забезпечення рівності народів у всіх сферах суспільного життя, курс на досягнення не тільки юридичної, але й фактичної рівності націй, здійснення братерської взаємодопомоги народів з метою подолання економічної і культурної відсталості, заперечення будь-яких національних привілеїв, будь-якої дискримінації за національними ознаками, максимум уваги до національних потреб народів.

Далі простежимо як реалізовувалися ці принципи на практиці і чи дійсно ленінська національна політика була конструктивною, спрямованою на задоволення національних потреб

великих і малих народів, а чи вона була іншою за характером.

Спробуємо схарактеризувати, якою була ця політика стосовно малих етносів, що існували в Україні, зокрема євреїв, поляків, німців, болгар, греків, чехів, молдаван, росіян.

Після завершення громадської війни більшовики відчували слабкість своїх позицій в тодішньому суспільстві і йшли на поступки представникам різних народів в багатьох сферах суспільно-політичного життя, в тому числі, й у національному питанні.

Національні меншини в Україні, якщо взяти до уваги їх загальну питому вагу серед населення, становили значну соціальну базу та економічне підґрунтя суспільства. Кожна національна група вирізнялася укладом життя, побутом, рівнем культури та економічного розвитку. За даними перепису населення у 1926 р. в Україні налічувалося 29,2 млн. чол., з них 5,8 млн. (19,9%) становили нацменшини.[2]

Національні меншини хоч і вирізнялися мовними, культурно-побутовими і духовними основами життя, однак не були хаотичною соціально-демографічною масою, яка нібито розчинилася в українському суспільстві. До утворення національних адміністративно-територіальних одиниць в УСРР (сільських рад, районів тощо) національно-етнічні групи мали власну систему самоврядування, а також історично-усталені форми поселень та господарювання: села, хутори, колонії, громади, общини, а також волості. Зокрема, у німців-колоністів існувало 25 волостей, які в ході загальноукраїнської адміністративно-територіальної реформи 1922-23 рр. були ліквідовані, а їх населені пункти віднесені до іншонаціональних районів. Так, Гнаденфельдська волость (28 німецьких колоній з населенням 18 тис. чол.) була віднесена до Чернігівського району Бердянської округи; Гальбштадську волость (33 колонії та 19 тис. чол. населення) приєднали до Токмацького району Мелітопольської округи; Ландауську волость до Варварівського району і т.д.[3] Таким чином, особливості культурно-побутового та господарського життя німецьких колоній було проігноровано.

Німецькі населені пункти приєднувалися до загальноукраїнських сільрад. Недоліки районування призвели до розпорошення земельних ділянок, а також їх втрати.

Ситуація в німецьких колоніях ускладнювалася ще й тією обставиною, що керівники адміністративно-територіальних одиниць, до яких були приєднані німецькі села, не могли або просто не бажали вирішувати питання національного і релігійного життя колоністів. Таке становище німецьких колоній, як свідчать архівні матеріали, негативно позначилися на настроях їх населення, яке відчуло повну беззахисність і безправність в умовах радянської дійсності.

Загострення соціально-політичної ситуації в німецьких колоніях змусило представників Центральної комісії у справах нацменшин і Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК, а також інших радянських владних структур внести певні корективи в існуючу систему районування. Ставилося питання про виділення в місцях компактного проживання нацменшин національних адміністративно-територіальних одиниць.

Формування районів почалося з утворення національних сільрад, які, власне, були першими адмінтеродиницями національних меншостей в Україні. Законодавчою основою проведення національного районування стала постанова РНК УСРР "Про виділення національних районів і рад" (серпень 1924 р.).[5]

Упродовж 1924-27 рр. в Україні було утворено 7 німецьких районів, у яких діяло 83 сільради і проживало 111 тис. німців-колоністів, а всіх німецьких сільрад налічувалося 251. (Згідно перепису 1926 р. в Україні проживало 395 тис. німців-колоністів).[6]

До національних меншин, які мали власні адмінтеродиниці належали молдавани, вони становили 0,9% загальної кількості населення України (246 тис.).[7] Рішення про утворення Молдавської АСРР у складі УСРР ухвалила 3-я сесія ВУЦВК 8 скликання (8-12 жовтня 1924 р.).[8] Виникнення АМСРР було санкціоноване союзним урядом з далекоглядних політичних міркувань. Після анексії Бессарабії Румунією, остання зазнавала постійного тиску з боку СРСР. Територіальне питання, яке обговорювалося на 3-х радянсько-румунських конференціях упродовж 1921-24 рр., не принесло бажаних результатів для радянського керівництва, а відтак було вирішено утворити АМСРР, яка б уособлювала зародок Молдавської союзної республіки, що мала виникнути після повернення Бессарабії. АМСРР поділялася на 11 районів, у яких мешкало 558

тис. чол., з них 262 тис. українців (47%).[9]

Майже одночасно з німецькими та молдавськими адмінтеродиницями з'явилися і болгарські (в Україні налічувалося 95 тис. болгар (0,3%). У вересні 1924р. Центральна комісія нацменшин при ВУЦВК розглянула "Проект виділення болгарських адмінтеродиниць". Упродовж 1924-28 рр. в Україні утворено 4 болгарські райони: Ботієвський та Коларівський Мелітопольської округи, Благоївський Одеської і Вільшанський - Першотравневої округи та 45 сільрад.[11]

В Україні налічувалося 105 тис. чол. грецького населення (0,4%). За рішенням президії ВУЦВК 30 травня 1928 р. було утворено 3 грецькі райони: Сартанський і Мангушський Маріупольської округи та Великоянісольський Сталінської округи й 30 сільрад.[12]

Крім того, було виділено 3 єврейські райони: Каліндорфський, Новозлатопільський і Сталіндорфський та 77 нац. сільрад. На середину 20-х рр. в Україні проживало 1,5 млн. євреїв (5,4%).

Діяв також один польський (Мархлевський) район в Житомирській окрузі та 151 сільрада. (Поляків – 476,4 тис. чол.). Організатори польського району прагнули продемонструвати, що вирішенню національного питання радянська влада надає особливого значення. Самі поляки розцінювали це явище таким чином: "... створення польських сільрад та національного району має на меті лише залучити польське населення до радянської влади, полегшити проведення комуністичної пропаганди".

Виділення російських адмінтеродиниць розпочалося з 1926 р. в зв'язку з українізацією. Зокрема, на 2-й Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин (листопад 1930 р.) член ЦК нацменшин А.Б. Глинський наголошував на тому, що там, де українізація була слабкою і основною мовою була російська, виділення спеціальних російських одиниць не було основним завданням. Згодом, коли українізація поглиблювалася в усіх місцевостях, де переважали компактні маси російського населення, проходило виділення російських адмінтеродиниць.[15]

Слід зауважити, що російське населення упродовж першої половини 20-х років не вважали нацменшиною в УСРР. Визначення поняття нацменшини, а точніше її політичних ознак, дав голова ЦК нацменшин при ВУЦВК М.П. Буценко, який заявляв, що в СРСР нацменшиною може бути лише частина нації, а не сама нація, якою виступали росіяни в Україні.[16]

У 1928 р. було утворено 9 російських районів в Харківській, Катеринославській, Луганській, Мелітопольській і Глухівській округах та 388 сільрад (росіян в Україні - 2,6 млн. чол.).[17]

В Україні проживало 75,8 тис. білорусів, які мали 2 сільради, та 30 тис. чехів – 13 сільрад.[18]

Партійно-радянське керівництво приділяло велику увагу роботі з нацменшинами. Для контролю за їх життєдіяльністю створювалися відповідні органи. Ще в квітні 1921 р., згідно постанови ВУЦВК, був створений відділ з національних справ при НКВС УСРР. Відділ брав участь у створенні перших законодавчих актів у галузі національної політики, розпочав роботу по обліку і землевлаштуванні нацменшин.[19]

У березні 1923 р. РНК УСРР ліквідував відділ, натомість було вирішено створити подібний орган з більш ширшими функціями і повноваженнями. Це робилося з тією метою, щоб продемонструвати, якого великого значення надавала радянська держава вирішенню національного питання. 24 жовтня 1924 р. постановою українського уряду була створена при ВУЦВК Центральна комісія у справах нацменшин. Комісія брала участь у розробці, погодженні та запровадженні законопроектів з питань національностей, збирала, вивчала і розробляла відомості про їх економічне, культурне і побутове життя, сприяла поліпшенню їх матеріального становища, керувала і наглядала за діяльністю місцевих органів. Вона скликала різні наради, брала участь у формуванні адмінтеродиниць, надавала організаційно-консультативну допомогу кооперативам, господарським та культурно-освітнім установам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національні відносини на Україні. - К., 1991. - С. 68; 2. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. - Харків, 1928. - С. 15; 3. Чирко Б.В. Німці в Україні // Відродження. - 1997. -№ 1. - С. 27-32; 4. ЦДАВО України. -Ф. 413. -Оп. 1. -Спр. 130. -Арк. 112; 5. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 1920-30-х рр. // Український історичний

журнал. - 1990. - № 1. - *С.* 51-64; 6. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. - Харків, 1928. - С. 17; 7. Там само; 8. 3-я сесія ВУЦВК 8 скликання. СУ УСРР. - 1924. - № 47. - С. 6; 9. Підсумки роботи серед національних меншостей на Україні. До 10-ої річниці Жовтневої революції (матеріали Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК). -Харків, 1927. -С. 171; 10. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. - Харків, 1928. - С. 17; 11. Там само; 12. Атлас. Національні меншини в Україні 1920-1930-ті рр. - К., 1996. - С. 91; 13. Там само. С. 41; 14. ЦДАВО України. -Ф. 413. -Оп. 1. -Спр. 315. -Арк. 12; 15. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин 27-30 листопада 1930 р. Стенографічний звіт і постанови. - Москва-Харків-Мінськ., 1930. - С. 47; 16. Там само. С. 8; 17. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. - Харків, 1928. - С. 17; 18. Там само. С. 15.; 19. ЦДАВО України. - Ф. 413. -Ф. 166. -Оп. 2. -Спр. 16. -Арк. 4; 20. Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. - Харків, 1924. - № 42. - С. 266.

О.О. Лойко

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ НЕПУ

Великий вплив на політичне становище та духовне життя подільського села того часу мала релігія. І хоча віра в Бога висміювалась більшовиками, партія взяла курс на “подолання” релігійності, контролювала діяльність священиків та релігійних громад, розгорнула широку атеїстичну пропаганду, вона все ж мусила визнати, що релігія займає в житті селян одне з важливих місць.

20-ті рр., з точки зору дослідника історії релігії на Поділлі, викликають надзвичайне зацікавлення. З одного боку, протягом століть у краї склалась ситуація співіснування різних конфесій: православної, католицької, старовірської, іудейської. З іншого, події, що відбувались після 1917 р., мали наслідком кардинальні зміни у конфесійній ситуації: по-перше, стара російська православна церква вступила в період кризи, оскільки вона звільнилась від залежності самодержавних царських структур, але за складом священиків та традиційною орієнтацією залишалася чужою до соціального і національного відродження поневолених народів; по-друге, частина духовенства і мирян, плекаючи надію на створення національної держави, стали гуртуватись довкола щойно організованої національної церкви. Але найбільшою драмою в релігійному житті було те, що нова влада, проголосивши про людське око “відокремлення церкви від держави” (декрет РНК РРФСР від 5 лютого 1918 р., через р. продубльований урядом Радянської України), зовсім не відмовилась від втручання у церковні справи. Більше того, вона підпорядковувала церкву, духовенство і віруючих ще жорсткішому, ніж до революції, адміністративному, політичному та ідеологічному контролю.

Необхідно зазначити, що двадцяті роки характеризуються різноманітною палітрою церковного життя. Про це свідчить хоча б той факт, що на початку 20-х рр. на Поділлі існувало 17 релігійних громад. Так, станом на 1924 р. маємо наступні дані:[1]

Округи	Екзархісти слов’яни	Українські автокефалісти	Жива церква	Старовірці-попівці	Римо-католики	Іудеї	Євангелісти-баптисти	Євангелісти-християни	Адвентисти сьомого дня	Лютерани	Месіяни-сіоністи	Штундисти	Старовірці-безпопівці	Молокани	Духоборці	Євстисти	Онисти	Разом
Вінницький	86	69	1	6	8	25	2	29	25	-	-	-	-	-	-	-	-	251
Проскурівський	102	20	4	-	11	8	4	13	4	-	-	1	1	-	-	-	-	168
Тульчинський	169	24	-	7	9	21	3	4	2	1	1	-	-	-	-	-	-	241
Кам’янецький	204	26	-	3	23	60	14	4	6	2	-	-	-	-	-	-	-	342
Могилівський	205	17	2	3	15	100	-	24	2	-	-	3	-	-	-	-	-	371
Гайсинський	79	13	13	2	3	28	-	22	-	-	-	-	-	1	1	3	7	191
Всього	845	188	20	21	69	242	23	96	39	3	1	4	1	1	1	3	7	1564

Пануючою релігією було православ'я. Очолював Подільську єпархію архієпископ Пімен, резиденція якого знаходилась у Кам'янці-Подільському. Крім нього, було ще 4 вікарних єпископи: у Вінниці – Амвросій, Проскурові – Валеріан, Гайсині – Герасим, Ямполі – Лолій. Але духовенство розділилось на три групи – екзархісти, автокефалісти та живоцерковці.

Як бачимо з таблиці, найбільший вплив на населення мали екзархісти – прихильники старої канонічної дореволюційної церкви. Вони визнавали опального патріарха Тихона і неприязно ставились до атеїстичної політики радянської влади. На Поділлі вони мали 1200 приходів.[2]

Живоцерковці мали 53 приходи на весь край. Значним авторитетом серед населення вони не користувались, і взагалі ця група була створена штучно на початку 1923 р. за допомогою ДПУ з метою розколу церкви.

Українська автокефальна православна церква займала третє місце за чисельністю після екзархістів і євреїв. Як для церкви, відновленої ще зовсім недавно (з 21 жовтня 1921 р.), це складало значний відсоток. УАПЦ швидко зростала на хвилі українізації. На 1923 р. вона мала на Поділлі 215 приходів. У 1924 р. – нараховувала 30 єпископів, близько 1500 священиків, 1100 парафій[3] по Україні.

Автокефалісти виступали за оновлення церкви, введення в богослужінні української мови, відокремлення від Московської патріархії і самостійність української церкви. Між прихильниками автокефального митрополита Василя Липківського та старослов'янського екзарха України Михайла постійно точилась гостра боротьба. Вона була корисна ДПУ, і ця організація підтримувала розкольницькі настрої.[4]

На чолі автокефального руху на Поділлі стояла Губернська Церковна Рада. Тут також діяли єпископи: у Вінницькій окрузі – Кротевич, Гайсинській – Борецький, Кам'янецькій – Задвірняк, Тульчинській і Могилівській – Карабіневич. Першим українським архієпископом на Поділлі був Іван Теодорович. В українізації церкви найдіяльнішу участь брала інтелігенція, особливо вчителі "Просвіт", а також місцеві комнезами і виконкоми. В деяких селах – П'ятничани, Писарівка, Лука Мелешківська та ін. – вони навіть залякували арештом за неучасть в українізації. Отже, влада спочатку підтримувала автокефалію. Виникає закономірне питання: в чому причина її лояльності до УАПЦ?

Відповідь досить таки парадоксальна: кампанія за самостійну українську православну церкву досягла апогею саме за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним противником російську православну церкву на чолі з патріархом Тихоном, радянські власті не перешкоджали виникненню релігійних груп, що підтримували вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня терпимість до українізації церкви. Але така "благодушність" довго існувати не могла. Радянські власті занепокоїлись несподіваними успіхами української церкви. Почались нападки, звинувачення в антирадянській діяльності. Так, в 1925 р. в Подільський губвиконком надійшов лист за підписом якогось Грановського, де містились дані про контрреволюційні дії УАПЦ: "автокефалісти (жовто-блакитники) – це власне не релігійна громада, це таємні форми політичної партії, ЦК якої перебуває в Польщі, в м. Тарнуві. Там, під крилом батька Петлюри, видається спеціальна література, яка бандитськими шляхами переправляється через кордон і розвозиться по автокефальним церквам. Очолюють цей рух атеїсти. Релігія для них – засіб для об'єднання шовіністичних і куркульських елементів для створення своєї організації на випадок можливих політичних потрясінь. Якщо таке станеться, то автокефальні єпископи свої посохи поміняють на шаблі і замість "Господи помилуй" заспівають "Ще не вмерла Україна".[5]

На цей випад Подільська Крайова Церковна Рада дала таку відповідь: "За весь час свого існування УАПЦ, яка розпочала своє життя при Радянській владі і завдяки тільки властивостям Радянського церковного законодавства, не переставала давати владі безперечні докази своєї лояльності у ставленні до неї та аполітичності свого церковного існування… Революційне гасло відокремлення церкви від держави українська церква, щиро вітаючи, прийняла в свою ідеологію і сферу своєї діяльності обмежила лише інтересами церковної містики і євангельської моралі…"[6]

Все ж потрібно відзначити, що українізована церква користувалась підтримкою лише в невеликої групи населення, в основному серед інтелігенції. Селяни ж підтримували старе духовенство і до українізації церкви ставились в більшості своїй негативно. Доказом може служити той факт, що українізовані церкви майже пустували.[7]

Крім вищезгаданих релігійних течій, на Поділлі існувало 11 сект, хоч і малочисельних. Всього сектантів нараховувалось 5000 чоловік, об'єднаних в 250 общин та груп. Половина їх кількості припадала на євангелістів-християн. Крім них, існували адвентисти, єговісти, міссіани, п'ятдесятники, старообрядці, мальованці, іоаніти, дві останні були нелегальними сектами.[8] Цікаво, що ДПУ вбачало негативний вплив сектантів на селянство і особливо на молодь у тому, що вони пропагували заповіді "Не убий" та "Не твори зло".[9]

В цілому сектанти не користувались широкою популярністю серед населення і мали вплив лише в місцях свого розселення.

На Поділлі майже в кожному селі була церква, а про вплив релігії на життя селян можна зробити висновок хоча б з того, що всі хвилюючі їх проблеми селяни висловлювали у формі релігійно-фантастичних чуток. Так, реакцією на вороже ставлення радянської влади до церкви була чутка про те, що ніби-то коли Ленін помирав, ніякі лікарі не могли йому допомогти. Але покликали архиєпископа, той відправив службу, щиро помолився Богу, і це допомогло, хвороба відступила. Казали, що в зв'язку з цим буде видано Декрет про відкриття всіх церков та монастирів. Священики будуть молитися за радянську владу. А влада звільнить селян від всіх податків.[10]

Іншим разом пройшла чутка, що якщо по всіх церквах від Чорного моря до польського кордону відслужать молебні, то радянській владі прийде кінець. В зв'язку з цим, весною 1922 р. по всіх селах проходили молебни.[11] Цей випадок можна розцінити як своєрідний факт протидії селян радянській владі, які були невдоволені її негативним ставленням до релігії. Багато з них не відпускали дітей до школи через те, що там не вивчали закон Божий[12] , а також протестували проти репресій щодо духовенства. Та й не дивно, адже всі найважливіші події життя людини – від народження до смерті – не відбувалися без участі священика, який користувався величезним авторитетом на селі. Одна проповідь священика важила більше, ніж десятки лекцій різних агітаторів. Користуючись цим, деякі священики часто проголошували антирадянські проповіді, критикували комуністів за їх безбожництво.[13] За це вони, звичайно ж, переслідувались владою.

Релігія переслідувалась і через те, що віра об'єднувала всі верстви села, включаючи бідняків, і цим гальмувала його розшарування. В селі Віньковцях, наприклад, деякі селяни виходили з КНС та з колективів через релігійні переконання.

Але найбільший вплив на село мали так зване Калинівське чудо та носіння хрестів в Іосафатову долину.

Паломництво до Калинівського чуда почалося влітку 1923 р. По дорозі між селом Сальник та Калинівкою стояв хрест, до верхівки якого була прикріплена ікона. Хтось прострелив руку на її зображенні. Селяни бачили, як з простреленої руки капає кров. Звістка вмить облетіла губернію. Вже в перші тижні біля хреста збиралось по 20000 віруючих. Паломники приходили не тільки з оточуючих сіл, а навіть з інших губерній.[14] Калинівське чудо мало величезний вплив на селян, навіть під час здачі єдиного госпподатку вони поспішали здати його, щоб встигнути на поклоніння в Калинівку.[15] Калинівське диво пробудило значну частину селянства до релігійності, разом з тим підвищився авторитет екзархального духовенства. Крім того, біля хреста часто проводилась антирадянська агітація, збирались бандуристи-сліпці і співали патріотичні пісні, поширювались різні листівки. Так, наприклад, Павло Петров складав і розповсюджував різні брошури і відозви релігійного характеру, які містили заклики до повалення радянської влади.[16] Серед богомольців було багато переодягнених учителів, священиків, котрі проводили бесіди з селянами.[17]

Такий стан речей не влаштовував радянську владу. ДПУ доповідало, що все селянство пройняте релігійним фанатизмом і в зв'язку з цим невдоволене владою. В кінці вересня 1923 р. ДПУ заарештувало найбільш активних агітаторів біля Калинівського хреста, над ними було влаштовано показовий процес. В ніч на 1 жовтня прострелена ікона на хресті зникла.[18] Але це не

дало ніяких результатів, паломництво продовжувалось – аж доки не зник хрест.

Іншим місцем поклоніння на Поділлі стала Іосафатова долина, біля села Галинчинець Могилівської округи. 28 вересня 1923 р. в цій долині пастуху Якову Мисику явилась жінка, назвалась Матір'ю Божою і сказала, що на цьому місці 4 священики повинні поставити 4 хрести, бо воно святе. Через тиждень поблизу джерела священики сіл Галинчинці, Деребчина, Михайлівки та Ксендзівки поставили хрести. Розпочалось паломництво, селяни організовували хресні ходи, несли хрести в долину, привозили їх навіть з Київської, Полтавської та Катеринославської губерній. Іноді тут збиралось до 10 тисяч паломників.[19] На кінець 1923 р. в долині було встановлено близько 7 тисяч хрестів, близько 85% селян взяло участь у хресних ходах.[20]

З 1926 р. радянська влада розпочала фронтальний наступ на церкву, наклавши високі податки на українські парафії та обмеживши діяльність духовенства. Священнослужителі позбавлялись виборчих прав, переслідувань зазнавали й ті, хто підтримував духовенство. Так, у документах зазначалось: "…за наділення попів землями притягувати до суду".[21]

Цілий ряд архівних даних свідчить про процеси вилучення церковних земель. На прикладі Гайсинського повіту це виглядає так:[22] (таблиця №1).

Наведений вище статистичний матеріал показує, що після революції радянська влада відібрала майже всю церковну землю, залишивши священнослужителів та їхні сім'ї фактично без засобів існування.

Підсумовуючи питання церковного життя двадцятих років, можна зробити висновок, що на Поділлі, як і у всій країні, незважаючи на початкову терпимість радянської влади до релігії, спостерігається все жорсткіший контроль держави над церквою, який охоплював майже всі сфери релігійного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).-Ф.254.-Оп.-1.-Спр.1.-Арк.226; 2. Там само.-Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.189; 3. Субтельний О.Україна.Історія.-К.,1992.-С.349; 4.ДАВО.-Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.58.-Арк.18 зв., 19; 5.Там само.-Ф.925.-Оп.8.-Спр.68.-Арк.14 9; 6.Там само.-Ф.3018.-Оп.3.-Спр.17.-Арк.123; 7.Там само.-Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.58.-Арк.36; 8.Там само.-Спр.492.-Арк.43; 9.Там само.-Спр.58.-Арк.19; 10.Рабоче-крестьянская газета.-1923.-29 квітня; 11.ДАВО.-Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.30 зв.; 12.Там само.-Ф.П-25.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.27; 13.Там само.-Арк.12,17; 14.Там само.-Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.30; 15.Там само.-Ф.П-29.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.27; 16.Там само.-Спр.492.-Арк.8-9; 17.Там само.-Спр.41.-Арк.28; 18.Там само.-Спр.11.-Арк.26; 19.Там само.-Ф.П-31.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.30-31; 20.Там само; 21.Там само.-Ф.3018.-Оп.3.-Спр.17.-Арк.151; 22.Там само.-Арк.303.

О. Галамай

ПРАВОСЛАВ'Я НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РР. XX СТ.

Зміни у політичному житті Російської імперії наприкінці першого десятиріччя XX століття спричинили кардинальні зміни в Російській православній церкві. Оскільки більшовики не могли одразу покінчити з церквою, яка понад два століття фактично слугувала органом державної влади, було поставлено за мету знищити РПЦ як цілісний організм. Задля цього на початку 20-х рр. органи ДПУ розпочали розкольницьку роботу. Внаслідок цієї роботи панівна церква зазнала певних змін і на Україні, і на Поділлі.

Процес розколу РПЦ на Поділлі був полегшений для більшовиків появою національної церкви. У 1920 р. парафії Української Автокефальної церкви з'являються на Гайсинщині та Липовеччині. Радянська влада, маючи на меті руйнацію патріаршої церкви, спочатку поставилася до УАПЦ прихильно. Влада почала активно реєструвати українські парафії. Статути Української Церкви були надруковані у другій Вінницькій радянській друкарні у 1000 примірниках[1], хоча певні корективи все ж вносилися відділами управління. Так, наприклад, у Статуті Барської Першої Української Православної парафії від 17 листопада 1921 р. було закреслено слова "для осягнення своєї мети парахвія має закладати для своїх членів благодійні організації"[2], у пункті 9 - "вступати через своїх представників в спілку з іншими українськими православними парахвіями", було дописано "статути котрих затверджено Радянською Владою"[3], в параграфі 35: "Рада Парахвії

керує всіма справами", а також було викреслено "і є представником у всіх зносинах Парахвії як з різними установами, так і з окремими особами"[4] та ін. Водночас і радянський закон про відокремлення церкви від держави був сприйнятий керівниками УАПЦ прихильно, щоправда, суть цього закону вони розуміли лише як невтручання держави в церковні справи. До того ж діячі Української Церкви намагалися скористатися конфіскованою державою церковною власністю, сподіваючись одержати з рук влади храми та інше майно.[5] Але влада невдовзі помітила, що УАПЦ, руйнуючи тихонівщину, сама виростає у міцну та небезпечну для влади силу. Протягом перших трьох років існування національна церква мала на Україні вже понад 30 єпископів, майже 1500 священиків і дияконів, приблизно 1100 парафій.[6] Вже у 1922 р. секретар ЦК Д. Мануїльський висловив думку про те, що розкол церкви в Україні мав іти двома шляхами: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі, стосовно до пануючої російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї обновленського руху, а з другого – через розкол оновленої автокефальної церкви, яка, на думку партійної верхівки, була політичною фортецею петлюрівщини: "Ми мусимо розпочати кампанію за виділення із цієї останньої тих верств духовенства, які засуджують петлюрівський рух та стоять на грунті визнання соціальних і політичних завоювань жовтневої революції".[7] Відтепер дії влади були спрямовані не лише проти тихонівщини, а й проти автокефалії.

Протягом 20-х рр. ДПУ створило на Поділлі декілька релігійних формувань. Першим з таких формувань була група "Жива Церква". Використовуючи кризу в РПЦ, а саме появу обновленської течії, влада сприяла її появі. "Жива Церква" була організована на Поділлі відповідно до циркулярного розпорядження, отриманого з Харкова 15 вересня 1922 р.[8] На жовтень 1922 р. такі групи вже існували у Жмеринському, Ямпільському, Брацлавському, Гайсинському та інших повітах.[9] Однак, у 1922 р., як зазначалося подільськими партійними органами, "церковний рух "Жива Церква" не пустив глибоких коренів ні серед мирян, ані серед духівництва".[10]

З початком 1923 р. робота влади по підтримці цієї групи просунулась вперед: у всіх округах були утворені окружні Єпархіальні управління та комітети по "Живій Церкві".[11] У Статуті групи православного білого духівництва та мирян "Жива Церква" на Україні, виданого у друкарні при Управлінні справами ВУЦВК тиражем 5000 примірників[12], зазначалося, що на чолі групи стоїть Всеукраїнський з'їзд делегатів, який обирається Єпархіальним З'їздом групи по 3 особи від Єпархії. З'їзд обирає найвищий виконавчий орган групи – Всеукраїнський Центральний Комітет групи "Жива Церква". На чолі цього комітету стоїть обрана ним на 1 рік Президія.[13] Проте всіляка підтримка та навіть тотожність структури групи державним органам влади не дали бажаних результатів: "віруюча маса Поділля, знаходячись під впливом агітації Тихонівської, у більшій своїй частині до Ж. Ц. ставиться негативно".[14] На жовтень 1923 р. ДПУ констатувало факт повного провалу "Живої Церкви" на Поділлі[15].

В жовтні 1923 р. у Харкові відбувся Собор обновленців. Він проголосив утворення Української Синодальної церкви, яку очолив митрополит Пимен. Значно посилив позиції обновленства Всеукраїнський Помісний Собор обновленців, який відбувся в травні 1925 р. Він проголосив автокефалію Української православної церкви на чолі з Синодом. У жовтні 1925 р. її затвердив Всесоюзний Собор обновленців. У зв'язку з цим зросла кількість обновленських парафій на Україні із 2900 у січні 1925 р. до 3500 у січні 1926 р.[16]

Хвиля релігійного розвалу, докотившись до Поділля, здійснила й тут свою руйнівну дію на колись єдину православну церкву, поділила її на три головні гілки, як зараз прийнято їх називати, на чорних, рудих та жовто-блакитних.

Іншими реальними наслідками створення "Живої Церкви" на Поділлі було те, що вона не лише розколола екзархальну, а й внесла розкол в зміцнілу автокефальну церкву. У звіті секретної групи ДПУ від 15 травня 1923 р. читаємо: "Останнім часом серед автокефалістів з'явилася тенденція до утворення ініціативної групи по організації групи "Церква Жива" на зразок "Живої Церкви". Оскільки це є початком розколу серед автокефалістів, секретною групою підтримується через відвідувача-автокефаліста організація групи".[17]

З метою внутрішнього розколу УАПЦ була організована ДХЦ (Діяльно-Христова церква) – ліве крило, з осіб, незадоволених політичною лінією ВПЦР у ставленні до радянської влади.

Хоча загальна кількість парафій цієї церкви по Україні була незначною (всього 312)[18], проте цього виявилось достатньо аби послабити позиції автокефалів. Як зазначалося в доповіді Подільського губвиконкому за 1923 р., "сильно похитнув ці ряди розкол автокефалістів".[19]

Скориставшись невдоволенням частини автокефального духівництва нетрадиційним висвяченням єпископату в УАПЦ, ДПУ спричинило появу Братського об'єднання парафій Української Православної Автокефальної церкви (БОПУПАЦ). Таємна інструкція Подільського губернського адмінвідділу 1924 р. підкреслювала: "Центр пропонує підтримувати БОПУПАЦ там, де вже поширилася УАПЦ, бо це два ворожі табори, які один одного завзято поборюють."[20] В заяві уповноважених релігійної громади УАПЦ с. Малих Хуторів при Іоано-Богословській церкві, яка знаходилася у спільному користуванні з громадою БОПУПАЦ, зазначалося про постійні конфлікти між ними, спровоковані представниками Братського Об'єднання. Крім того, зауважувалося, що "в багатьох сім'ях, окремі члени котрих належать до різних релігійних громад, можна спостерігати загострення сімейних відносин з бійкою, лайкою, сваркою і т.ін."[21] У 1923 р. очолювана П. Погорілком, і тримаючись на його авторитеті, ця група нараховувала на Поділлі 70 парафій.[22] Найбільше прихильників, а відповідно і значну кількість парафій, воно мало у Могилів-Подільській окрузі. Але поступово, як зазначав В. Липківський, БОПУПАЦ стали проміжним етапом переходу до УАПЦ; це запевне не входило в плани ДПУ, і воно позбавило Погорілка своєї опіки – БОПУПАЦ розпалася, а Погорілко подався до Полтави, де пристав до "Булдівщини".[23]

Процес розколу духівництва, за словами головних керівників цього процесу, з кожним роком все більше виокремлював групи і цим створював можливість встановити та приблизно врахувати, які існують течії духівництва та яку роль вони відіграють на селі.[24] На листопад 1923 р. по Подільській губерній було 1200 екзархальних парафій, 215 липківських, 83 погорілківських, 52 живоцерковницьких.[25] Сильний автокефальний рух на Поділлі стримував поширення обновленства, на відміну від південних губерній. У 1924 р. православ'я у Подільській губернії за конфесіями розподілялось таким чином: тихонівщина нараховувала 1213 громад, автокефалія – 200, БОПУПАЦ (погорілківці) – 29, синодали – 53.[26] У цьому ж році в Одеській губернії перше місце за кількістю громад займали обновленці – 494, другими йшли тихонівці – 310, автокефалісти нараховували лише 28.[27]

У 1925 р. з метою розкладу тихонівщини та липківщини, як угруповань, що проводять антирадянську роботу, була розпочата робота по створенню нового церковного угруповання, яке отримало спочатку назву "Братське об'єднання українських автокефальних церков", пізніше - "Собор єпископів України". "Це угрупування повинно мати ті переваги, які висувають тихонівці та липківці. Таким чином, щоб це угрупування могло успішно боротись з тихонівщиною, єпископи, які очолюватимуть його, повинні бути суворо канонічними з точки зору віруючих; крім того, для боротьби з липківцями, що грають на шовінізмі українців, ця група має очолюватись українцями, для цього вона має стати на шлях автокефалії Української церкви та українізації богослужіння."[28] Прихильниками цього угруповання стало 5 єпископів: архієпископ Іоаникій та єпископи П. Погорілко, С. Лабунцев, С. Іваницький та Т. Булдовський. У червні 1925 р. у м. Лубнах Полтавської губернії відбувся Собор, який визначив своє ставлення до інших угруповань: боротися з тихонівщиною ти липківщиною, до обновленців ставитися лояльно, осудити діяльність єпископів, які емігрували за кордон.[29] Сфера впливу нового церковного угрупування поширювалась на ті регіони України, де правлячими архієреями були вище згадані особи. На Поділлі його прибічниками стали громади П. Погорілка. У 1925 р. зазначена громада у Могилів-Подільській окрузі нараховувала 32 парафії[30], у 1927 р. "Собор єпископів" – 34[31]. В загальноукраїнському масштабі наслідком цієї роботи було зменшення тихонівських приходів на 2000.[32] В інформації про релігійну обстановку в Україні станом на 1926 р., підготовлену для ЦК КП(б)У, ДПУ повідомляло: "Завдяки створенню угруповання Собору єпископів, а також завдяки розколу в автокефальній церкві, тихонівщина та липківщина змушені були всі свої зусилля зосередити на нових своїх ворогах, залишивши поза увагою боротьбу з обновленством."[33]

Наприкінці 20-х рр. спостерігаються не лише кількісні зміни всередині конфесій, а й в загальній кількості парафій на Поділлі. З доповідної записки Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ та 23-го Прикордонного загону від 16 серпня 1929 р.: "Посилення антирелігійного

руху приводить попів та інших релігійних керівників до висновку, що і радвлада перестала бути атеїстичною, а набрала форм антирелігійної, скасувала декрет по відокремленню церкви від держави, веде безпосередню боротьбу проти релігії, використовуючи своє панування – диктатуру."[34] Ще у 1927 р. в Могилів-Подільській окрузі нараховувалось 166 парафій синодальної орієнтації, 34 – "Собору єпископів", 27 – тихонівських та 22 – автокефальні,[35] у 1928 р. синодальних – 49, тихонівських – 11, автокефальних – 20, "Собору єпископів" – 13.[36] У Вінницькій окрузі: у 1928 р. тихонівських парафій було 146, УАПЦ – 100, синодальних – 90, "Собору єпископів" – 15[37], а у 1930 р. тихонівських – 19, синодальних – 11, УАПЦ – 10, "Собору єпископів" – 2.[38] Отже, спостерігається значне скорочення релігійних громад в цілому, розпочався новий етап більшовицького терору.

Руйнування РПЦ у 20-х рр. на Поділлі відбувалось шляхом створення чисельних громад або релігійних об'єднань, які б не залежали від канонічного церковного керівництва. У зазначеному регіоні були створені й існували "Церква Жива", синодальна церква, БОПУПАЦ, ДХЦ, "Собор єпископів". Наявність Української Автокефальної церкви привела до використання її на початку 20-х рр. радянською владою для боротьби проти тихонівщини. З іншого боку, значні позиції УАПЦ гальмували поширення тут обновленства. Проте розкольницька політика не дала бажаних результатів, панівною продовжувала залишатись РПЦ. Це змусило владу змінити свою політику щодо церкви наприкінці 20-х років, що призвело до різкого зменшення кількості релігійних громад як опозиційних до влади, так і лояльних до неї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. Р-197. – Оп. 6. – Спр. 882. – Арк. 53.; 2. Там само. – Арк. 50 зв.; 3. Там само; 4. Там само. – Арк. 52 зв.; 5. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. К., 1993. - С. 68.; 6. Слободянюк А.П. Українська церква: історія руїни і відродження. - Хмельницький, 2000. – С. 145.; 7. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні. 20-30-ті роки XX ст. К., 1993. – С. 63.; 8. ДАВО. Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 3.; 9. Там само. – Арк. 3 зв.; 10. Там само. – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 68. – Арк. 149; 11. Там само. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 5; 12. Там само. – Ф. Р-197. – Оп. 5. – Спр. 35. – Арк. 36 зв.; 13. Там само. – Арк. 37 зв. – 38; 14. Там само. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 31; 15. Там само. – Арк. 167; 16. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. За ред. А.М. Колодного та П.Л. Яроцького. – К, 1999. – С. 505, 506; 17. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 19; 18. Там само. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 80. – Акр. 153; 19. Там само. – Арк. 72 зв.; 20. Там само. – Ф. Р-197. – Оп. 8. – Спр. 6. – Арк. 76; 21. Там само. – Оп. 5. – Спр. 32. – Арк. 5 зв.; 22. Там само. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 168; 23. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. - К., 1993. - С. 168; 24. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 239; 25. Там само. – Спр. 57. – Арк. 189, 190; 26. Там само. – Спр. 495. – Арк. 60; 27. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф. Р-1915. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 9; 28. ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 153; 29. Там само. – Арк. 153 зв.; 30. Там само . – Спр. 135. – Арк. 138; 31. Там само. – Спр. 331. – Арк. 17; 32. Там само. – Спр. 80. – Арк. 153зв.; 33. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні. 20-30-ті роки XX ст. - К., 1993. – С. 76; 34. ДАВО. – Ф. – 31. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 113; 35. Там само. - Спр. 331. – Арк. 17, 17 зв.; 36. Там само Ф. Р-687. – Оп. 4. – Спр. 41. – Арк. 183; 37. Там само; 36. Там само. Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 80; 38. Там само. – Арк. 115.

О.А. Коляструк

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО АВАНГАРДНОГО МИСТЕЦТВА

Українська національна революція 1917-1920 рр. відкрила нову добу в історії України – нову не лише за календарем, але й з новим духовним змістом. Державне і культурне відродження України стало джерелом пафосу і ентузіазму молодого українського суспільства. Воєнна поразка УНР і окупація України військовими силами більшовизму не змогли спинити могутнього процесу відродження нації. Але українська інтелігенція вустами одного з своїх лідерів уже на початку 20-х рр. заявляла: "...Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм фактичним, коли не де-юре декретованим гегемоном руським конкурентом. Нашим завданням є попередити цей конфлікт. Мусимо стати по стороні активного молодого українського суспільства..."[1]. Прагнення створити єдиний національний культурний фронт на "радянській платформі" з умовою, що

“радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання” є також дуже характерною рисою післяреволюційної доби в Україні, яка свідчить про перемогу ідеології українського націоналізму [2].

Пореволюційна доба в Україні є добою українського націоналізму не лише в ствердженні конечності самостійності України і в культурному відмежуванні від Москви. У своїх нарисах “Землею українською” Б. Антоненко-Давидович занотовує, як навіть десь на глухому Поліссі “з аморфної етнографічної лемішки хохла підвівся на обидві ноги й заходився працювати новий українець... Цьому поколінню вже мало дозволу розмовляти українською мовою”[3]. Це був сплеск творчих національних сил усього українського народу, який охопив всі галузі життя.

Активізація художнього життя, поява ерудованого, професійно підготовленого покоління художників, які прагнули збагатити національне мистецтво кращими досягненнями світової культури, - все це спонукало до зміцнення контактів із зарубіжними художніми школами. Одночасно розширювались художні обрії, народжувались прагнення вийти за межі національної замкнутості, щоб активно включитися в загальноєвропейський художній процес.

Про український авангард як передову новітню течію в мистецтві, на думку французького мистецтвознавця О.Накова, можна говорити вже у першому десятилітті XX століття [4]. Самий термін “авангард” був запозичений з політичної лексики і приживлений на терені художньої критики з 1885 р. Т.Дюре в Парижі [5]. Відтоді зміст цього поняття має присмак боротьби за все нове, передове у мистецтві, це стосується всіх авнгардних шкіл Європи, в тому числі і української. Це визначення художнього процесу можна застосувати лише умовно, оскільки воно не було самовизначенням чи самонайменуванням. У художніх колах послуговувались назвами “футуризм”, “ліве мистецтво”. На початковому етапі існування авангардного руху його склад визначався як звичайна сукупність художників, що об’єднувалися схожістю стилістичної манери. Авангардна спільнота самоототожнювалась без будь-яких дефініцій, туди “зараховувався” будь-хто, хто дотримувався “правил гри”, суть яких полягала в постійній зміні. “Своїм” вважався той, хто встигав за цими змінами і розумів їх зміст.

Українське модерністичне мистецтво у часі співпало з піком національно-культурного відродження, розпочатого ще “Енеїдою” І. Котляревського. В цьому криється виключність українського авангардного руху. На відміну від європейського (і навіть російського) мистецтва, українське малярство не заперечує категорично своїх коренів, не рве родинних зв’язків, а навпаки, воліє підживлюватися ними. Український авангардний рух був логічним продовженням українського імпресіонізму М. Бурачека, А. Маневича, І. Труша, постімпресіонізму О. Мурашка, Ф. Кричевського[6]. Найтиповіший український авангардист М. Бойчук ставився до сучасності цілком тверезо: “Чи можна виключно (нове) мистецтво, хоч би й початку XX століття, визнати найвищим за здобутками від усього, що було створено людством? Безумовно, ні... Розрив із минулим заради розриву не веде нікуди. Головне – це напрямок змін, а також *хто*, чи *що* ті зміни зумовлює... Потрібно шукати правильний шлях, спираючись на якісь певні дані (актив) за тими віхами, що розкидані на довгому шляху мистецтва від первісних часів, по величних і різноманітних художніх культурах...”[7]. На думку дослідника Мирослава Шкандрія, недооцінюється той факт, що модернізм, за всього його новаторства, є передусім пошуком і продовженням традиції високого мистецтва, здатного “піднестися над радикальними соціально-історичними змінами”, котрі, власне, й породжують відчуття модерності [8]. Французька журналістка С. Корбіо, яка побувала в Україні в кінці 1920-х рр., так писала: “Техніка й декорування стоять тут на сучасному рівні західного мистецтва, маючи все те, що і Мюнхен, і Стокгольм, і в той же час, зберігаючи те, що і Мюнхен, і Стокгольм не зуміли зберегти, - місцеві особливості”[9].

Для українського авангарду естетико-політичне конструювання нового суспільства після століть “тюрми” стояло на першому місці. Замість тотального заперечення вони ретельно перебирали і накопичували попередній досвід, це був пошук архетипних моделей української культури.

Характерною особливістю було те, що переважаюча більшість лідерів авангардизму – провінціали. Вони були тісно пов’язані з сільським культурним середовищем. Український

авангард застав на Україні культуру, що апелювала до естетичних навичок селянських мас, а, отже, орієнтувалася на фольклорні зразки і жанровий живопис[10]. Потужне прагнення українців на початку ХХ ст. вирівнятися у європейському колі націй спонукало і митців до певного урбаністичного екстримізму. Український авангард зіткнувся у містах з пануванням російської образотворчої культури, ставши перед дилемою, українська національна традиція чи прийняття європейської моделі; він у деяких випадках сперся в своїх програмах на європейські моделі, однак, світогляд українських авангардистів увібрав у себе певні риси народної художньої творчості, українського іконопису та культури українського бароко. Саме вони зумовили специфіку та неповторність авангарду України, його самобутність та оригінальність.

Питання хронологічних меж явища "українського авангарду" залишається нерозв'язаним і сьогодні. Дослідниця Н.М. Канішина запропонувала наступну періодизацію: І етап (1906-1909) – зародження та початок формування авангардного мистецтва: 1906 рік – виставка Д. Бурлюка в Харкові, виставка "Товариство південноросійських художників в Одесі", перші статті Д. Бурлюка про мистецтво в газеті "Юг"; !907 рік – в Харкові виставка молодих авангардистів з символічною назвою "Весняна"; 1908 – 1909 роки – в Києві, Харкові, Одесі виставки "Ланка", "Салону" В. Іздебського.

ІІ етап (1909-1924) – етап інтенсивного розвитку. Перша хвиля авангарду припадає на 1909-1915 рр.: 1910 рік – виставка в "Салоні незалежних" у Парижі, тур товариства "Гілея" по містах України та Росії; 1912 рік – "Вільна академія"; 1913 рік - "футуристичний гурток" М. Семенка і П. Ковжуна у Львові. З 1915 р. по 1919 р. спостерігається деяке уповільнення темпів розвитку творчих новацій в українському мистецтві у зв'язку з подіями І світової війни.

Друга хвиля авангарду припадає на 1919-1924 рр. і характеризується бурхливим піднесенням авангардного руху Львова: 1919 рік – "виставка сучасного малярства Галиччини"; виставки групи "формістів"; 1922 рік – літературно-мистецький ілюстрований журнал "Митус"; "Гурток діячів українського мистецтва" (ГДУМ), який невдовзі в залах музею Наукового товариства ім.. Шевченка репрезентує першу виставку. В 1920-1921 рр. успішно проходить виставка кубофутуристів України в Японії. Як про окреме мистецьке явище заявили про себе бойчукісти. В 1921р. Межигірський технікум по виготовленню кераміки перетворився в український "Баухауз" руками М. Бойчука та його учнів. В цей час справжню революцію в українській та європейській сценографії зробили О. Екстер, що працює в Камерному театрі Таїрова, та А. Петрицький в рамках трупи "Березіль".

Третій етап (1925-1937) – час згасання, внаслідок штучного стримування розвитку будь-яких "формалістичних проявів у мистецтві": 1925 рік – від'їзд до Кракова не менше 10 галичан, створення так званої "краківської групи", полишення України О. Екстер і Д. Бурлюком, створення АРМУ (Асоціація революційного мистецтва України) з осередками у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Парижі; 1927 рік – створення ОСМУ (Об'єднання сучасних митців України); 1928 рік – знищення виставки учнів О. Новаківського; 1932 1933 роки – обвальна критика авангардистів в офіційній пресі; 1936 рік – арешт М. Бойчука, В. Седляра, І. Падалки, І. Липківського; 1937 рік – знищення фресок бойчукістів Луцьких касарень у Києві, в Червонозаводському театрі у Харкові[11].

Пануючим є судження про те, що авангардизм був зруйнований сталінською репресивною машиною. Але до кінця 30-х років стало зрозуміло, що одночасно і в літературі, в живописі, і в кіно енергія авангарду вичерпалася, що "він більше не здатний "ґвалтувати" суспільство. Повстання мас відбулося, і його результатом стала не лише демократизація мистецтва, а уніфікація його жанрових канонів, проти якої посилено боровся той же авангард"[12]. Тому об'єктивніше стверджувати, що безпосередньо від репресій постраждав не авангард, а авангардисти. Ці дії тоталітарного режиму зберігали свої наслідки аж до недавніх часів, що, в свою чергу, підтримувало міф про зруйнований авангардизм. Сучасне тлумачення природи авангардного мистецтва українською критикою виражене у тезі дослідника В. Підгори: "Справа реалізму – гомеостаз (стабільність), авангарду – стрибки в бік."[13]. За будь-яких обставин культура мусить вирішувати два головні завдання: перше – забезпечення внутрішньої стабільності, обмеження тенденцій, які ведуть до розпаду соціальної структури, і друге – прагнення до змін,

стрибки в невідоме. Реалістичний напрямок розвитку мистецтва виконував функцію підтримки гомеостазу, авангард – це постійне прагнення до змін. На думку мистецтвознавця Скляренко Г., сам соцреалізм за ідейними інтенціями був авангардним з його програмністю, і маніфестаційністю, світоперебудовчими претензіями, запереченням попереднього мистецького досвіду, наступальним пафосом і ствердженням себе як найпрогресивнішого і найпередовішого в історії людства[14].

Авангардисти намагалися створити новий раціональний лад разом з політичною владою. Вони мали на меті подолати опір матеріалу, включно з пережитками людської свідомості. При цьому передбачалося, що в руках творця весь той матеріал (і людський, і природний) буде досить гнучким, податливим, здатним набувати потрібної форми. Намагання усунути усі бар'єри між мистецтвом і політикою й створити тотальне мистецтво-політику було врешті оцінене партією наприкінці 20-х рр. Саме від авангардистів партія запозичила визначення літератора як "інженера людських душ". Проте, коли дійшло до здійснення авангардистського проекту, з'ясувалося, що партійна "фірма" сама розподіляє креслення і наймає потрібних їй "інженерів"[15].

На спорідненість культури українського авангарду із народним мистецтвом, духовно-поетичною спадщиною бароко, елементами іконопису вказують багато дослідників (Д. Горбачов, Є. Яковлєв, А. Макаров, О. Федорук). Умовність, глибокий символізм, відхід від реальності, високий ступінь абстракції притаманні цим проявам української культури, генетично споріднені з мистецтвом авангарду XX ст.

Окремі мистецтвознавці, не заперечуючи (а навпаки, вітаючи) наявність примітиву, наївного мистецтва в Україні, тим не менше вважають, що авангард чужий як українському мистецтву, так і українській ментальності в цілому[16]. Тенденція до обмеження, звуження та локалізації української свідомості, і, зрештою, до її архаїзації, в деяких дослідженнях виступає в якості ознаки запоруки патріотизму. Однак, визначаючи примітив, наївне мистецтво (народна картина, твори народних майстрів, художників-аматорів) і, заперечуючи (не визнаючи українським) авангард, вони штучно роз'єднають діалектично- опозиційне ціле, бінарну модель "примітив-авангард" як одну з найбільш адекватних моделей мистецтва XX ст.

В усі часи народне мистецтво України відчувало стиль епохи відгукувалось на нього: візантизм, ренесанс, бароко, класицизм, реалізм, сецесія залишили у народній творчості свій слід. Так і авангардисти (К. Малевич, О. Екстер, Д. Бурлюк, Г. Нарбут, В. Кричевський), шукаючи глибинні художні архетипи, охоче перетворювалися на неопримітивістів, набираючи переживань із товщі колективної свідомості, позасвідомості, надсвідомості.

Та якщо європейський авангард деякою мірою живився ремінісценціями з приводу обрядово-міфологічних образів сивої давнини, а переважний інтерес проявляв до примітивного мистецтва народів Африки або Океанії[17], то український авангард щедро черпав із традицій власної живої народної творчості, яка побутувала в часи його виникнення, а саме – від народної картини, ікони, писанки, вишивки, настінних розписів, базарних виробів тощо. Характерно й те, що майже всі українські художники-авангардисти не тільки займалися образотворчим мистецтвом, а й були мислителями-інтелектуалами, знавцями фольклору, міфології, ікон, рукописів, костюму, книжкової графіки, які прагнули проникнути у таємницю архетипів та обрядових витоків мистецтва. Майже кожний український авангардист мав свою "формулу світу" та теорію щодо взаємин культури і природи, життя і мистецтва.

О. Богомазов, М. Бойчук, В. Пальмов, К. Малевич, Д. Бурлюк, О. Екстер, А. Петрицький розуміли, що примітив і авангард засновані на спільних архетипах, також на спільних елементах архаїки, котрі, будучи введені в нову дійсність "витягнуті на світ", "позичають"[18] у дійсності деякі її властивості та якості й водночас перетворюють її саму. Традиційність – це збереження тієї єдності людини з природою і світом взагалі, яке народилося у свідомості разом з подоланням хаосу і яке невід'ємне від людини, а отже, і від її творчості. В такому розумінні дослідниці Н.М. Канішиної космізм є спільною рисою народної і авангардної творчості, а через нього можна стверджувати, що авангардне мистецтво є антитрадиційним лише за формою виразу, але аж ніяк за суттю[19].

Італійський дослідник М. Бантемпелі писав стосовно присутності традиції в авангардній

художній культурі: “Традиція, безумовно, існує і неправда, ніби усе це вигадки. Але традиція зіткана із глибокої внутрішньої спадкоємності між проявами несподіваної новизни. Кожен, кого проймає традиція, є бунтівником щодо попередніх устоїв”[20]. Авангардисти тому авангардисти (у прямому сенсі слова), що вони завжди крокують попереду самосвідомості мистецтва, не стільки заперечують традицію, скільки підносяться над нею, виходячи за її межі, розширюють рамки традиційних норм художньої мови.

Так, О. Богомазов та Д. Бурлюк утверджували самоцінність нефігуративних елементів живопису; О. Екстер та В. Пальмов розкріпачували кольорову палітру. Духом народної космології пройняті картини Малевича, де на білому тлі розкидано чітко окреслені візерунки. “Увіковічнювати на стіні те, що завтра застаріє, помилково,” – підкреслював Малевич у листі до свого приятеля – київського художника Л. Крамаренка, утверджуючи тим самим пріоритет вічного над скороминущим і частковим [21].

Трансформувавши культуру примітивізму в об’єкт скрупульозного формально-стилістичного аналізу, українським авангардистам вдалося побачити особливе місце і прочитати особливий смисл знакової системи ікони в українській національній культурі.На думку Анрі Матісса :”Ікона ... тут першоджерело художніх шукань”[22].

Відсутність християнсько-релігійної основи в будь-якому з проявів європейської культури свідчила про її відхід від традицій і була ознакою занепаду. Тому і звертаються вітчизняні авангардисти до іконопису. Його вплив проявився й у внутрішньому змісті пошуків. По-перше, авангард був внутрішньо схильний писати “ікони”, відкривати їх через тяжіння до певного максималізму, орієнтації на пошук можливості “виходу за межі реального світу у сферу трансцендентного чи, з іншого боку, зі сфери чуттєвих образів у незриме, сокровенно-втаємничене”[23]. Загалом, у авангарді так само, як і в богослов’ї, мова може йти про особливий тип знаків–символів. Тому і з’являються модерністичні інтерпретації іконопису. В них свідчення суголосності ікони нашій добі.

Ще одним могутнім джерелом авангардної культури була барокова спадщина. З легкої руки І. Лисяка-Рудницького, бароко отримало статус “національно-органічного стилю”, який до кінця XVIII ст. проймав усі види художньої творчості в Україні, що нібито було співзвучне емоційній українській вдачі [24]. В цьому контексті можна говорити і про стихію українського авангарду. Культура бароко наскрізь метафорична, символічна, сповнена експресивною динамічністю, несподіваних образів, гострих контрастів, часом алогічна і загадкова; в ній зіштовхується прекрасне і потворне, екстаз і відчай; вона пройнята усвідомленням гріховності людської натури і прагненням подолати її. Саме такі властивості художньої культури бароко генетично споріднені з культурою українського авангарду XX ст.

Авангард в Україні виник як загальноєвропейське явище у контексті світового художнього процесу. Втім він не наслідував європейських майстрів (як це вважалося донедавна), а йшов паралельно з ними і дав широкий спектр своєрідних стильових проявів. Українські митці ввібрали у свою художню мову глибинні традиції національного мистецтва (бароко, іконопис), спиралися на народну естетику (примітив).

Специфіка теоретичних і художніх робіт українських авангардистів, що творили на стикові цивілізацій Заходу і Сходу, знайшла втілення в таких проявах: динамізм, ритмічність (на відміну від західноєвропейської статичності), оптимізм, захопленість реальним життям (на Заході переважали песимістичні настрої), інтровертність, “зверненість у себе” (тоді як на Заході – епатажність, прагнення шокувати і вразити публіку), барвистість і насиченість кольорів (на противагу монохромності західного кубізму), утопізм (проявився у надмірній мрійливості).

Саме тому, що вітчизняне авангардне мистецтво зросло на кращих зразках національної творчості, ми можемо розглядати його як власне українське, самобутнє і неповторне явище в річищі світової культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? – К., 1991. – С.78; 2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.121; 3. Там само –С.122; 4. Наков А. Неизвестный русский авангард. – М., 1986. – С.7; 5. Турчин В. Татуированный ангел // Творчество. – 1990. - №9. – С.28; 6. Рудницька О.П. Українське мистецтво у

політкультурному просторі. – К., 2000. – С.70; 7. Соколик А.Д. Бойчукізм і проблема стилю в українському мистецтві першої третини ХХ ст. – К., 1993. – С.58; 8. Шкандрій М. Модернізм, авангард і естетика Михайла Бойчука // Сучасність. – 1995. - №9. – С.139; 9. Соколик Л. Школа Михайла Бойчука та українське народне мистецтво першої третини ХХ ст.// Народна творчість та етнографія.- 1997. - №5-6. - С. 28; 10. Рудницька О.П. Вказана праця. – С.70; 11. Соколик А.Д. Вказана праця. – С.58; 12. Шкандрій М. Вказана стаття. – С.139; 13. Соколик Л. Вказана стаття. - С. 28; 14. Канішина Н.М. Український авангард у європейській мистецькій революції ХХ століття // Філософські науки. – 1997. - №11. – С.124-126; 15. Плахов А. Всего 33. – Вінниця, 1999. – С.280; 16. Канішина Н.М. Семантика поняття "художній авангард"// Актуальні проблеми історії теорії та практики художньої культури: Збірник наукових праць. – Вип. 2. - Ч.1. – К.,1998. – .216; 17. Скляренко Г. Соцреалізм: епізод чи традиція? // Art line. – 1998. - №1. – С.42; 18. Шкандрій М. Вказана стаття. – С.140; 19. Канішина Н.М. Авангард і примітив: єдність чи опозиція. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. - №11. – С.132; 20. Маланюк Є. Творчість і національність // Образотворче мистецтво. – 2000. - №1 – 2. – С.86; 21. Грищенко О. Авангард як традиція // Прапор. – 1989. - №7. – С.161; 22. Листи К. Малевича до художників Л. Крамаренка та І.Жданко // Хроніка 2000. – 1993. – Вип.3-4 (5-6) – С.239; 23. Квасюк Л. Ікона в культурі ХХ ст.//Науковий вісник Волинського державного університету ім.. Лесі Українки.- Луцьк,1998.- №11.- С.128; 24. Лисяк-Рудницький І. Розмова про бароко // Історичні есе. - Т.1.- К.,1994.-С.64.

О.Я. Дуднік

СТУДЕНТСТВО ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

З проголошенням незалежності України з'явилася можливість для висвітлення невідомих сторінок в історії нашого народу, а особливо тієї його частини, що з різних причин знаходилася за межами Батьківщини. В першу чергу це стосується найбільшої за чисельністю української еміграції періоду між двома світовими війнами.

Розглядаючи проблеми еміграції, зупинимося на визначенні цього поняття, його особливостях і характерних рисах. Еміграція – явище притаманне всім народам і державам світу в процесі їх історичного розвитку і означає виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне або довготривале прожиття з політичних, економічних, релігійних, екологічних та інших причин. Відомий український громадський і політичний діяч 20-30-х рр. ХХ ст. професор О. Шульгін писав: "Всяка еміграція є звичайно явищем прикрим, але чи маємо історію будь-якого народу без еміграції".[1]

В історії українського народу дослідники виділяють три великі хвилі еміграційного процесу: перша розпочалася в останній чверті ХІХ ст. і тривала до початку Першої світової війни; друга проходила в період між двома світовими війнами, третя – після Другої світової війни. Що стосується причин еміграції, то вчені відзначають у першій хвилі перевагу соціально-економічних мотивів, у другій – поєднання соціально-економічних і політичних, а в третій віддають перевагу політичним.[2] Проте виходячи з причин та історичних чинників, що зумовили найбільші переселення українців, можна виділити і четверту хвилю еміграції, яка триває з початку 90-х рр. і до сьогоднішнього дня. Як не дивно, але поштовхом до неї стало здобуття Україною незалежності, а серед мотивів переважають соціально-економічні.

У даній статті ми розглядаємо другу хвилю еміграції, яка була найчисельнішою з-поміж інших і мала переважно політичний характер, а це означає, що більшість людей залишали Батьківщину не з власного бажання, а були змушені це робити, зберігаючи надію на повернення. Відомо, що головною причиною еміграції українців на початку ХХ ст. стала поразка української національно-визвольної революції 1917-1920 рр., але не тільки причина залишення Батьківщини, а й характер та цілі діяльності емігрантів обумовили політичний статус переважної їх частини.[3] З цього приводу цікавим є висловлювання Е. Бенеша – міністра закордонних справ Чехословаччини в зазначений період: "… в жодній великій революції еміграція ніколи не повертається на політичні терени, які залишила".[4] В той же час факт наявності багатотисячної еміграції з тієї чи іншої країни є не лише свідченням її ненормального економічного та політичного розвитку, а й постійною загрозою для влади на рідній землі.[5]

Таким чином, українська політична еміграція між двома світовими війна була

багаточисельною етнічною спільнотою людей в інонаціональному середовищі, яка розглядала своє перебування там як тимчасове явище, адже залишила Батьківщину не з власного бажання і прагнула повернення назад. Проте для значної її частини тимчасове перебування за кордоном перетворилося на постійне місце проживання.

На початку 20-х рр. в країнах Центральної та Східної Європи українська політична еміграція складалася переважно з колишніх військовослужбовців армій УНР, ЗУНР та Кубанської Народної Республіки (КНР), які були інтерновані. Чисельність їх сягала 60 тис. осіб[6]. Проте на середину другого десятиліття більшість політичних емігрантів уже становили студенти. Така зміна була зумовлена тим, що внаслідок ліквідації таборів для інтернованих у 1923-1924 рр. значна частина їх мешканців вступила до європейських і, зокрема, українських вузів, які за той час були створені у Чехо-Словацькій республіці. Називаючи себе свідомими українськими громадянами, такі студенти відкрито говорили про свою приналежність до політичної еміграції.[7] Через складні умови перебування за межами Батьківщини, розрив родинних зв'язків не всі колишні воїни могли і хотіли займатися політичною діяльністю, а тому піддавалися репатріації. В результаті її лави значно поріділи. Якщо для прикладу взяти всю українську політичну еміграцію у Чехословаччині в середині 20-х рр., то вона нараховувала понад 2 тисяч осіб[8], з них 1800 відносилось до студентської еміграції, яка в ЧСР становила – 70% усієї політичної еміграції українських студентів в країнах Європи.[9] Загальна ж кількість усіх українських студентів в даній країні на початку 1924 р. сягала 1896 чоловік.[10] Тут треба відмітити, що в залежності від причин еміграції все студенство поділялося на політичне і академічне. Що ж стосується академічної еміграції, то на той час вона нараховувала в Європі 400 осіб, 65% яких також перебували в Чехословаччині, де, як і політичні емігранти, отримували допомогу від чехословацького уряду.[11]

Серед джерел поповнення українського студентства переважали представники військової і власне політичної еміграції над академічною і звичайними біженцями, що також обумовило його політичний статус. Поряд з колишніми старшинами, козаками та звичайними вояками-юнаками українських армій УНР та УГА зустрічалися й ті, що служили в російській царській та білогвардійських арміях Денікіна, Врангеля, в українських партизанських загонах і з'єднаннях. Значна їх частина перенесла весь тягар життя полонених в Італії, Німеччині, Австрії та інтернованих у таборах Польщі, Румунії і Чехословаччини,[12] більше тисячі їх походило із західних земель України. Всі вони з політичних мотивів не бажали повертатися на рідні землі.[13] Більшість з них становили ті, хто розпочинав свої студії ще перед Першою світовою війною або українською національно-визвольною революцією, пізніше воювали за незалежну Українську державу як проти Польщі, так і більшовиків. Серед представників власне політичної еміграції були також колишні студенти, що тікали за кордон через переслідування окупаційної влади, яких вона вважала злочинцями і через це повернення на батьківщину загрожувало їм втратою особистої свободи на тривалий час, а то й життя.[14] Близько тисячі українських студентів побували в польських тюрмах, а після звільнення масово від'їжджали за кордон, розуміючи, що поліція не залишить їх в спокою.[15] Пройшовши складні життєві випробування і отримавши можливість продовжити навчання за кордоном, вони виділялися активною життєвою позицією.

Навіть серед звичайних біженців зустрічалися ті, виїзд яких за кордон носив політичний підтекст. Так у 1918-1920 рр. еміграція українців західних земель включала в себе значну кількість студентської молоді, яка відмовлялася служити в армії окупантів.[16] У 1922 р. управа Центральної Допомоги Українського Студентства (ЦЕДУС – одна з двох студентських централей, що виникли в 1922 р. в Празі, а через рік була ліквідована) зазначала, що студенти з Великої України розв'язували конфлікти з ЧК втечею за кордон.[17] Лише представники академічної еміграції – молоді люди, які внаслідок окупації українських земель були позбавлені можливості отримати вищу освіту в рідному краї, – їхали навчатися за кордон за власним бажанням. Серед них зустрічалися і досить заможні, але вони становили меншість.

У 1922 р. голова "Союзу Відродження Українського Студентства" в Празі Пальчак зазначав, що українським студентом був той, хто недавно обдертий, голодний з однією зброєю в руці йшов мужньо на свого здорового, викормленого і добре одягненого та озброєнного ворога, керований однією тільки вірою, що домагання і права, за які бореться, справедливі, а тому

перемога має бути за ним. Сьогодні з тією ж самою вірою в серці, але в гірших для себе умовах, прагне до подолання тих темних сил, що стали на шляху відродження нації, сил, що тримають народний дух в неволі і намагаються його знищити. Терплячи за кордоном душевні й тілесні недомагання і муки, він не зневірюється, хоч єдиними засобами, якими тут розпоряджається, є його сильна воля і тверда віра. Цей факт говорить про його твердий характер і велику цінність, яку він становить для своєї нації".[18] Інший учасник студентського руху писав: "Тип українського студента за кордоном цих років зовсім не творив 18-літній юнак, або вояк чи старшина української армії, а то й бойовик УВО, себто оцей член покоління "наступу й тиску. Це був студент-громадянин, який не тільки не обмежувався студіями, а й виявляв тенденцію грати в цьому житті провідну роль".[19]

Про політичний характер українського еміграційного студентства свідчать і завдання, які ставились перед ним Центральним Союзом Українського Студентства (ЦЕСУС) – головною організацією студентів західних земель України та еміграції, а саме: продовжувати боротьбу за визволення українського народу з-під іноземного панування; дбати про українську культуру, науку та творити кадри інтелектуальних робітників.[20] Оскільки в силу об'єктивних причин еміграційне студенство відрізнялося не лише від студенства під більшовицькою окупацією, а й на західноукраїнських землях, тому на його плечі більшою мірою лягало виконання другого завдання, а на крайове – першого. Як зазначав один з провідників студентського руху, молодь в краю – це активний оборотній капітал, а в еміграції – нерухомий, який мав зрости в майбутньому завдяки навчанню в закордонних університетах. Являючи собою відкритий протест проти окупаційних режимів на українських землях і уособлюючи в собі ідею української державності, найбільш позитивну роль, на думку автора, вона могла проявити в пропаганді цієї ідеї та ознайомлені народів світу з українськими проблемами.[21] Проте в дійсності чіткого розмежування ролей не існувало, бо перші і другі виконували обидва завдання, лише точка тяжіння лежала по-різному.

Перевага в першій половині 20-х рр. студентів середнього та старшого віку, які брали участь у національно-визвольній війні, є яскравим свідченням їх приналежності до політичної еміграції. Не меш важливим є походження їх з тих чи інших українських земель, адже політичну еміграцію того часу прийнято ділити на галицьку і наддніпрянську.

Європейська територія перебування українських студентів поділялася на чотири області: Балтійську, Австрійську, Чеську та Німецько-польсько-балканську. Головними центрами першої були міста Данциг і Кенігсберг. Там 42% становили наймолодші студенти 1900-1905 рр. народження (далі рр.н.), які через свій вік не брали участі у визвольних змаганнях, разом з народженими в 1897-1899 рр. (27,9%), які також переважно не брали участі у визвольній боротьбі, вони становили – 69,9% усього українського еміграційного студентства регіону; безпосередньо в Кенігсберзі – 91%, а в Данцигу – 64,1%. Середніх за віком, тобто 1892-1899 рр.н., які масово брали участь в національно-визвольній війні було 25,8%, зокрема в Данцигу – 27,7%, а в Кенігсберзі – 8,3%. Старші студенти (1884-1894 рр.н.) являлися рідкістю в цьому регіоні. Загалом по області найбільше було галичан, які становили 89,2%, саме вони були засновниками студентських колоній над Балтійським морем, таких як "Союз Українських Студентів "Основа" в Данцигу та Товариство Студентів Українців при університеті Альберта в Кенігсберзі. Представників з інших регіонів українських земель було зовсім мало. Так, на середину 20-х рр. було лише два буковинці і по одному представнику з Київщини, Бессарабії та Волині.[22]

Австрійська область з центрами у Відні, Граці та Леобені зосереджувала найбільше представників середнього віку – 69,9% (1892-1899 рр.н.), всі вони були активними учасниками зазначених подій. Молодь (1900-1904 рр.н.) становила – 27,5%, а старші (1884-1894 рр.н) – 3,6%, останніх було у два рази більше, ніж в Балтійській області, причому їх кількість до середини 20-х рр. поступово зростала. Так, у 1922 р. вона становила – 4,5%, у 1923 р. – 4,6%, у 1924 р. – 5,7%, знаходилися вони тільки у Відні. Як і в першій області, була абсолютна перевага галичан, зокрема у тому ж таки Відні понад – 80%, у Граці і Леобені – 100%. Дещо значнішим, у порівнянні з попереднім регіоном, було представництво буковинців – 7% (всі у Відні), проте їх чисельність зменшувалася з роками, якщо на початку 1923 р. вони становили – 16,2%, у 1924 р. – 9,7%

загального числа студентів, то з другої половини 20-х рр. взагалі припинили свою еміграцію до Австрії. Таким же незначним і поступово спадаючим був відсоток представників з Наддніпрянської України: у 1922 р. у Відні – 5%, у 1923 р. – 2,8%, у 1924 р. – 1,7%, в середньому по Австрії – 1,2%. [23]

Чеська область: головні осередки в Празі, Подебрадах, Брно, Пшірбрамі, Братиславі та Мельнику. Область мала досить велику перевагу середніх за віком студентів – 60-70%, безпосередньо в Празі – 69%. Найстаршими були студенти 1884-1891 рр.н., які пройшли і першу світову війну, й національно-визвольну революцію, чисельність їх, зокрема, в Празі сягала – 10%, що майже вдвічі більше, ніж у Відні. Дана область, у першій половині 20-х рр. відзначалася незначною перевагою галичан – 57,7%. Буковинців було – 5%, згодом це число зменшилось. Подолян і волинян, зокрема, з Холмщини, Полісся та Підляшшя – 2-6%. Досить великим у порівнянні з попередніми областями був відсоток студентів з Великої України: з Київщини та Чернігівщини – 8-9%, з Полтавщини – 5,4%, зі Степу та Запоріжжя (Херсонська, Таврійська та Катеринославська губернії) – 4,8%, зі Слобожанщини (Харківська, Курська та Вороніжська губернії) – 2,8%, загалом близько 22%. По 1% становили вихідці з Кубані, Бессарабії та Дону, 2% – із-за меж України. Зазначимо, що ці дані не враховували студентів Української Господарської Академії в Подебрадах, де понад 90% студентів були вихідцями з Наддніпрянщини і становили в різний час 9-18% від усієї української академічної молоді в ЧСР.[24]

Німецько-польсько-балканська область з центрами в Берліні, Варшаві, Познані, Кракові та Загребі зосереджувала переважно середніх та старших за віком студентів, які походили в основному з Наддніпрянської України.[25]

Таким чином, у 1921-1924 рр. найбільш чисельні регіональні осередки зосередження українських студентів-емігрантів у країнах Європи ставали одночасно і політичними центрами, адже основним джерелом їх поповнення були представники військової еміграції, здебільшого вихідці із західноукраїнських земель.

Підводячи підсумок, треба сказати, що наведені статистичні дані дають можливість стверджувати, що на середину 20-х рр. XX ст. основу української політичної еміграції в країнах Європи становили студенти. Це було зумовлено тим, що студентами ставали переважно колишні вояки українських армій, які боролися за самостійну Україну, а також академічна молодь, яка виступаючи проти антиукраїнської політики окупаційних держав, переслідувалася і зазнавала утисків з їх боку, а тому змушена була залишати рідні землі. Про це ж свідчили і завдання, які поставив перед організованим студентством за кордоном ЦеСУС, а також характеристика еміграційної молоді. З великим життєвим досвідом боротьби за українську державу, старші за віком студенти намагалися продовжили її в умовах еміграції. Вони не могли стояти осторонь політичних подій, вірили в свою перемогу і зберігали надію повернутися на вільну Батьківщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Розмова з проф. О. Шульгіним // Студентський вісник. - Прага. - 1926. – №3. - С.36; 2. Трощинський В. Шевченко А. Українці в світі // Україна крізь віки в 15 т. - К., 1999. - Т. 15. - С.29; 3. Трощинський В. Українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище К., 1994. - С.3; 4. Сладек З. Русская акция помощи. // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды словянской библиотеки и пражских архивов. Сборник докладов международной конференции. Прага. - 1995. - Ч. II. - С.20; 5. Нововірський Н. Українська еміграція та смєновєховство // Український студент. - Прага. - Ч.5. - 1923. - С.3; 6. Трощинський В. Шевченко А. Вказана праця. - С. 31; 7. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України) Ф.3905. Оп.2. Спр.13. Арк.73; 8. Там само. - Спр.165. Арк.69; 9. Там само. - Спр.162. Арк.53; 10. Огоновський В. З теки статистичного референта // Студентський вісник.- Прага.- 1924.- Ч.5. - С.33; 11. ЦДАВО України Ф. 3905. Оп.2. Спр.162. Арк.54; 12. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини, Румунії: ставлення влади й умови перебування 1919-1924 рр.. - К., 1999. - С.28;34; 13. Реферати подані делегацією Цесуса на конференції СІЕ // Студентський вісник. –Прага - 1927.- Ч.7-8.- С.34; 14. Постанови з'їзду // Український студент. – Прага. - 1923. - Ч.3-4. - С.110; 15. ЦДАВО України Ф. 3905. Оп.2. Спр.38. Арк.223; 16. Яріш В. Сулима М. Українці в Берліні 1918-1945. Про пам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди з'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шертон готелі в Торонто Канада. - Торонто. - 1996. - С.52; 17. ЦДАВО України Ф. 3905. Оп.2. Спр.38. Арк.83; 18. Там само. - Арк. 189; 19.Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. - 1949. - С.145. 20. ЦДАВО України Ф. 3905. Оп.2. Спр.38. Арк.190; 21. Мартинець В. Між "старими" та "молодими" // Студентський вісник. - Прага. - 1924. - №12. - С.8; 22. Огоновський В. З теки

статистичного референта //Студентський вісник. - Прага. - 1924. - Ч. 2-3. - С. - 61-62; 23. Там само. – С.62-63; 24. Огоновський В. З теки статистичного референта // Студентський вісник. - Прага. - 1924. - Ч. 5.- С.31-32; 25. Там само. - С.32-33.

С.С. Плахотнюк

КРАХ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ В 20-30-х РОКАХ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Період 20-30-х років ХХ ст. досі залишається одним з найскладніших та найсуперечливіших в українській історії. У політичному плані цей час можна назвати часом "загравання" більшовиків з українством, яке було викликане рядом причин. Комуністи прагнули привернути на свій бік село, здобути міжнародний авторитет, завоювати довіру місцевої інтелігенції. Українізацію можна трактувати і як свідчення слабкості влади, що не знала як зупинити потік відродження нації після національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в Україні.[1]

Таким чином, існування радянської влади напряму залежало від конкретних кроків по розв'язанню міжнаціональних протиріч. Тому, прискоривши утворення Союзу РСР ідеологічною ширмою "інтернаціоналізму", більшовики змушені були дати "відкупну" народам Росії – проголосити політику так званої коренізації, суть якої полягає у спробі більшовицького керівництва очолити і поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах. Ця політика отримала в Україні назву "українізації". Ця назва ніяк не відповідала тим процесам, які відбувалися у сфері суспільного і культурного життя України. У період визвольних змагань 1917-1920 рр. посилився процес відродження української мови, культури, державності. "Робітники, учителі, кооператори, студенти, урядовці гуртувались національно, вони намагались свою галузь українізувати, себто принатурити до об'єкту свого існування – українського народу – й узаконити, унеобхіднити, уприродднити свою "пробуджену ніжність", - писав В.К. Винниченко у 1920 р.[2]

Термін "українізація", який став досить популярним в Україні, був використаний більшовиками для створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління проімперського характеру, що підкорявся б безумовно волі Москви, сприяв би посиленню контролю за національно-культурними процесами. Представники радянської влади і національних сил України у вирішенні національного питання займали діаметрально протилежні позиції. Нарком освіти України О. Шумський вважав, що "зростання української культури й української інтелігенції йде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас"; з цим повністю погоджувався Й. Сталін.[3] Інша річ, що після "взяття у свої руки" національного руху, О. Шумський та його прибічники прагнули розвивати і поглиблювати національне відродження, а Сталін, який проголошував, що у перспективі нації зіллються, хотів його вихолостити і згорнути.

Отже, не розвиток української державності був для більшовицької партії рушієм українізації, а виключно інтереси утримання України в своїх руках. Саме з цих міркувань ЦК КП(б)У застерігає низові партійні організації: "недостатньо активне ставлення партійних мас до справи українізації… приведе до політичної активності робітничого класу, селянства та інтелігенції, зростання їх національної самосвідомості й пожвавлення в таборі контрреволюції, яка буде намагатися згуртувати селянство під своїм націоналістичним антирадянським прапором, зможе принести партії в найближчий час значні політичні ускладнення ".[4]

Ні РКП(б), ні КП(б)У практично не мали українських національно свідомих і освічених кадрів. У 1922 р. в КП(б)У було 23% українців і 54% росіян, при цьому більшість українців вживали російську мову.[5] Потім їх кількість збільшилась за рахунок влиття УКП і боротьбистів і в 1925 р. становила 37%, у 1927 р. за рахунок посиленого прийому українців їх стало в партії 47%, а в 1933 р. – 61%.[6]

Державний апарат України був русифікованим. На початку 20-х років 80% населення республіки становили українці, а 20% – представники інших національностей. В той же час органи радянської влади, згідно з даними уряду республіки, на 95% обслуговували російські або

русифіковані працівники.[7]

Не кращим був стан забезпечення українського населення школами. На весну 1919 р. на 77,1 % українського населення приходилося 121 середня школа, а 12,6% російського – 950, тобто тільки 10,8% всіх середніх шкіл припадало на долю корінного населення і 84,7% на долю російського населення. На початку 20-х років з п'яти тисяч професорів, які збереглися в радянській Україні, українці становили лише 0,5%. Із 3720 керівників губернського, окружного і районного масштабу українською мовою вільно володіли тільки 797.[8]

Радянський апарат в республіці був переважно неукраїнським. За даними 1923 р. українці у ньому не перевищували 35 відсотків. Основну масу службовців у наркоматах становили: 40% - євреї, 37 - росіяни і тільки 14 – українці. На початку 1924 р. у КП(б)У налічувалося 57 тисяч членів і кандидатів партії, лише третину яких становили українці.[9]

Отже, про українізацію за таких обставин не могло бути й мови. Чи міг сповідувати українізаторську політику народ, який, по суті, був позбавленим національної державності?

Надійним засобом впровадження своєї ідеології до свідомості широких мас керівники компартії і держави цілком слушно вважали систему освіти. Саме на це спрямовується державна освітня політика. В лютому 1920 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про вживання в усіх установах української мови на рівні з російською". В ній було сказано, що на всій території України, у всіх цивільних і військових установах українська мова має вживатися на рівні з російською. Ніяких переваг російській мові не надавалося. Всі установи зобов'язані були приймати заяви та інші справи як російською, так і українською мовами, і за відмову чи уникнення в прийомі винуватці мали притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів.[10] На виконання постанови ВУЦВК Раднарком України 21 вересня 1920 р. прийняв постанову про впровадження української мови в школах і радянських установах. Відповідно до якої Наркомос республіки був зобов'язаний розробити план її втілення в життя, зокрема видати достатню кількість необхідних підручників, а губвиконкоми зобов'язувалися випускати не менш як одну українську газету. Одночасно радянські службовці мали вивчати українську мову в вечірніх школах, а керівники установ вжити заходів до прийняття на службу тих співробітників, які знають мову.[11]

Впровадження в життя політичного курсу на відродження української мови і культури в 1920-1922 рр. відбувалося нелегко. Це пояснюється складністю військово-політичної ситуації як у республіці, так і в усій країні; проти українізації виступала верхівка КП(б)У, в якій українці ніколи не мали кількісної переваги; російське і зрусифіковане керівництво могутніх трестів і синдикатів, яке підпорядковувалося Москві; російське і обрусіле міщанство, так само як російський і обрусілий пролетаріат; російська і зрусифікована інтелігенція, що "по-науковому" заперечувала саме існування української нації, окремої від великоросійської та рівноправної з нею. Було чимало таких, для кого українське асоціювалося з націоналізмом, контрреволюцією.[12]

1 серпня 1923 р. в республіці було видано постанову ВУЦ ВК і Раднаркому УСРР "Про заходи рівноправності мов та сприяння розвиткові української мови", а 27 липня – декрет Раднаркому УСРР "Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ".[13] Всі службовці державних установ повинні були володіти і українською, і російською мовами. Згідно з декретом РНК УСРР від 27 липня, протягом двох років на українську мову повинні були перейти установи соціального виховання. Передбачалося поступово українізувати професійну освіту, в тому числі учбові заклади, територіальні частини Українського військового округу.[14] Особлива увага приділялася питанням українізації органів державної влади. У другій половині 20-х років майже 75% місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60% - республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою. Проте в той же час українізація партійних, профспілкових і комсомольського апаратів відбувалася повільно.[15]

У 1923 р. українізаційна кампанія тільки набирала сили, подекуди проходила неорганізовано, стихійно. Тому в одному з циркулярів ВУЦВК вимагав від наркоматів і губвиконкомів час від часу повідомляти Президію ВУЦВК про хід кампанії та її наслідки. В іншому документі підкреслювалася низька активність у напрямі українізації: "… з тих відомостей,

що дістає Президія ВУЦВК, а також на підставі практичної роботи місць, видно, що протягом цього півроку в справі українізації зроблено дуже мало ”.[16]

Незважаючи на повільність українізації, в цей час було досягнуто певних успіхів в українізаціїї преси та налагодження видання газет на мовах народів, які проживали в Україні. Якщо в 1921 р. виходили українською мовою лише газети “Вісті” та “Селянська правда”, то на 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, на 1 жовтня 1924 р. виходило 23 газети, а в 1925 р. – 29 газет. 10 газет друкувалися водночас російською та українською мовами. Видавалися також газети польською, єврейською, болгарською та німецькою мовами.[17] Проте газет все ще видавалося мало. Якщо в 1923 р. в Україні виходило 65 газет загальним тиражем 335 тис. примірників, то в 1925 р. стало 75, а тираж їх зріс до 1235 тис. примірників.[18]

Помітно зростало видання книг і їх тираж. Якщо в 1921 р. було видано 987 назв книг загальним тиражем понад 4,3 млн. примірників, у тому числі українською мовою 205 назв тиражем близько 2,3 млн. примірників, то в 1925 р. було видано 5500 назв книг тиражем 37 млн. примірників, у тому числі українською мовою 1935 назв, тиражем близько 17 млн. примірників.[19] На 1924-1925 навчальний рік Державне видавництво України з 5 млн. підручників видало українською мовою 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл соцвиховання на навчання українською мовою.[20] В 1926 р. побачило світ 356 назв видань, з них 55,3% українською мовою загальним тиражем 4476000 примірників, з яких 59,9% - українською мовою. Вся продукція Державного видавництва України за 1926 р. склала 1076 назв (73,2% українською мовою).[21] У 1927 р. було видано 4937 назв книг і брошур тиражем понад 28 млн. примірників, з них українською мовою понад 2,4 тисяч назв.[22] Здавалося, це був непоганий показник, але якщо врахувати, що українські видання становили лише 7% від книг, виданих в Союзі, тоді як українці з загальної кількості населення СРСР становили 20%. Цей показник промовисто говорить сам за себе.[24]

За порівняно короткий термін енергійне втілення в життя політики українізації дало певні результати. Так, в середині 20-х років питома вага українців у партії зросла до 54,5%, в ЛКСМУ – до 65%. Серед відповідальних працівників окружкомів партії українці становили понад 50%, у складі ЦК КП(б)У – 35%, Політбюро ЦК КП(б)У – 66%.[23] У цей час 78% шкіл і 39% технікумів, 34,1% дитячих будинків були україномовними. У 1927-1928 навчальному році українці становили 49,8% усіх студентів республіки. Тираж українськомовних газет за 1924-1927 рр. зріс у 5 разів, значно збільшилась кількість і тиражі наукової продукції українською мовою.[25]

В 1925 р. було проведено обстеження працівників наркоматів і відомств на предмет знання ними української мови. В результаті було виявлено, що добре володіли українською мовою лише 13,9%, посередньо – 50,7% і зовсім не знали мови - 35,4%. В 1926 р. були проведені заходи по вивченню української мови працівниками наркоматів і відомств. Це дало позитивні результати. В 1927 р. у центральних установах кількість співробітників у порівняні з 1925 р., тих, що знають українську мову, збільшилась з 13,9% до 39,3%, відповідно знизилась кількість тих, що знали посередньо мову з 50% до 13,7% і тих, що не знали мови з 35,4% до 11,9%. З різних причин не перевірялися 16,6% працівників.[26]

Таким чином, незважаючи на всі труднощі українізації, українська мова поступово займала належне їй місце в республіці. В 1924 р. 67% установ соціального виховання навчання проводили українською мовою. Протягом 1923-24 рр. на Катеринославщині кількість цих установ збільшилася з 54,9% до 60%, на Харківщині з 29,1 до 56,8%, на Одещині – з 34 до 40%. Правда, зазначалося про незадовільний стан цієї справи у Донбасі.[27]

Все це, безумовно, засвідчувало помітний поступ у справі розвою української культури. Однак, попри всі успіхи українізації, радянське керівництво не відважувалося надати українській мові офіційно статус державної. І це зрозуміло. З самого початку українізації Сталін з упередженням ставився до цього процесу. 26 квітня 1935 р. він в листі до Л. Кагановича попереджає про необхідність управління цим процесом: “Правильно, що широкий рух за українську культуру і українську громадськість почався і росте на Україні. Правильно, що віддавати цей рух в руки чужих нам елементів не можна ні в якому разі ”.[28]

6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про забезпечення

рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури", в якій наголошувалося, що мережа освітніх установ покликана створювати можливість здобувати освіту рідною мовою населення, встановлювалося, що українську мову та українознавство належало викладати в усіх школах і дитячих будинках як обов'язкову дисципліну.[29]

Протягом 20-х років система народної освіти значно змінилася. Українізація змісту шкільної освіти стала складовою частиною процесу українізації. Політика українізації знайшла підтримку у широких верств населення, які сприйняли її як здійснення національних прагнень. Велику роботу в справі українізації проводив нарком освіти М. Скрипник. Він втілював українізацію в систему освіти після О. Шумського. Розуміння Скрипником цього питання було значно ширшим, ніж просте переведення шкіл на українську мову викладання. Українізація республіки прямо пов'язувалася з державотворчим та культурним процесом. М. Скрипник рішуче виступав проти так званої "теорії боротьби" двох культур. Намагаючись довести, що на Україні почалася боротьба між російською та українською культурами, прихильники цієї "теорії" недооцінювали українську культуру як відсталу, селянську, фактично заперечували необхідність її розвитку, в тому числі й мови.[30] Чимало працював М. Скрипник над задоволенням культурних потреб українців, які мешкали в інших республіках СРСР. Значна кількість українців проживала в той час у східних районах Слобожанщини, що входили до складу Курської, Белгородської та Воронезької областей. Українці цих районів вимагали приєднання до УСРР. Щоб заспокоїти це населення, Москва дещо робила для розвитку культури та освіти. Відкривалися школи, українізувалися навчальні заклади. У Воронезькому державному університеті готували викладачів української мови та літератури. В Східній Слобожанщині видавали 13 районних газет українською мовою. Планувалося провести українізацію 26 районів, де українське населення становило абсолютну більшість.[31] Українізація активно проводилася також у Кубанській, Донській, Армавірській, Тверській, Чорноморській, Майкопській, Сальській, Ставропольській та інших областях РСФСР.

Така робота проводилася доти, поки дозволяла Москва. Але після того, як 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову про припинення українізації на Кубані, наступного дня з'явилося таке саме рішення і щодо Центральної Чорноземної області, Казахстану, Поволжя, Далекого Сходу. Засоби масової інформації переводились скрізь з української на російську мову, а з 1 вересня 1933 р. дітей українців за межами УРСР перевели до російських шкіл.

Незважаючи на недоліки, українізація сприяла збільшенню кількості шкіл, в яких навчались українською мовою. На 1 січня 1930 р. в республіці, 80% населення якої становили українці, діяло 4/5 шкіл, понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання. До 68,6% збільшилася питома вага газет, що видавались українською мовою, 63,4% заводських газет, 84,8% журналів, 80% книжок, 79,4% підручників для вишів.[32]

До 1929 р. з працівників республіканських установ лише 15% не знало української, окружного рівня – 20%, районного – 14%. У 1929 р. понад 97% українських дітей навчалося рідною мовою. У вузах 1932 р. було 55% студентів-українців, у робітфаках – 60%, у технікумах 68%. Всі оперні театри перейшли на українську мову, в 1931 р. 66 театральних колективів давали вистави українською мовою, 12 – єврейською, 9 – російською. Кіностудії 1928 р. випустили 36 кінофільмів лише українською, радіомовлення, що виникло 1924 р. здійснювалося виключно українською.[33] Українська мова була основним засобом спілкування, цілком здатним обслуговувати сучасне високорозвинуте суспільство.

У 1932 р. українізація безпосередньо підійшла до дерусифікації великих міст, де вона мала завершитися поверненням до українства населення, яке вживало в побуті мішану російсько-українську мову – "суржик". Навіть у Харкові, де в 1923 р. 38% населення вважали себе українцями, цей показник у 1933 р. зріс до 50%, у Запоріжжі відповідно – з 28 до 56%, у Дніпропетровську – з 31 до 48%, у Луганську – з 31 до 37%.[34]

Активно здійснювалася політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. У 1926 р. в республіці найчисленнішими групами неукраїнського населення були росіяни (9,2%), євреї (5,4%), поляки (1,6%), німці (1,4%). Представники різних національностей

залучалися до участі в роботі органів державної влади. В 1929 р. у республіканському держапараті представники українського населення становили 63,8% всіх працівників, в обласному - 73,1%, окружному – 46,5%. Всього в держапараті всіх рівнів представники інших національностей становили 41,2%.[35]

Процес українізації розвивався в органічній єдності з піднесенням культури малочисельних народів республіки. Досить сказати, що початковий всеобуч в Україні здійснювався більш як двадцятьма мовами. В 1930 р. у республіці працювали Польський інститут народної освіти і Новополтавський єврейський сільськогосподарський інститут, ряд національних відділень при інших вузах, а також 24 індустріальних, 27 сільськогосподарських та 9 педагогічних технікумів. У системі Академії наук республіки діяли Польський інститут культури та інститут єврейської культури. Культурно-освітню роботу цих національних меншин вели майже 1,5 тисячі сільбудів і хат-читалень. Мовами малочисельних народів виходило 35 газет і журналів.[36]

У місцях компактного проживання неукраїнського населення створювалися окремі адміністративно-територіальні одиниці. У жовтні 1924 р. у складі Української СРР була створена автономна Молдавська республіка. До 1931 р. завершено організацію 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 1 польський і 1 єврейський національні райони. Тоді існувало 414 російських, 251 німецька, 148 польських, 167 єврейських, 16 молдавських, 34 болгарських, 30 грецьких, 10 чеських, 4 білоруські сільради. У 1925/26 навчальному році було 1214 російських шкіл, 625 – німецьких, 457 – єврейських, 337 – польських, 74 – болгарських, 31 – татарських, 17 – чеських, 5 – вірменських, 3 – австрійських, 1 – шведська.[37]

Проте, починаючи з 30-х років, постала “загроза”, що українізація може вдатися, надії на те, що вона задушиться або загине під ударами місцевої бюрократії, виявилися марними, саме тоді згори, з Москви, дали відбій.

Незважаючи на те, що у здійсненні українізації у 20-30 роки допускалися помилки, недоліки і перегини, вона завдяки рішучому, цілеспрямованому втіленню її в життя, підготувила основу для дальшого розвитку української мови, яка вперше за свою історію не лише здобула визнання, але й стала мовою державного управління широкорозвинутої преси, художньої літератури, початкової середньої і вищої школи, театру, науки, техніки, виробничої і громадської діяльності. І тому не випадково американський історик культури М Семчишин влучно назвав українізацію початку 30-х років “українським ренесансом XX століття ”.

Безумовно, ніхто не міг відмінити українізацію. Формально вона продовжувалася і навіть лунали заклики до її продовження. Одна з резолюцій XII з’їзду КП(б)У в січні 1934 р. радить проводити “найшвидший розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації”, і навіть у травні 1937 р. XIII з’їзд КП(б)У засуджує “недостатню українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій”.[38] Однак, це були тільки слова, декларації. Такі заяви являли собою фактично прикриття для атак на українізацію, згортання її і знищення досягнутих результатів. Всі провідні кадри українізації в Наркомосі й на курсах українізації були заарештовані, заслані в табори або розстріляні. Самогубством покінчили життя у 1933 р. М.Г. Хвильовий, М.О. Скрипник, а згодом П.П. Любченко. Для багатьох активістів українізації-комуністів вона закінчилася арештом після чистки партії, проведеної у 1933-1934 рр. Результатом чистки було виключення з партії 27,5 тисяч її членів (23%), в тому числі 2 тис. 750 відповідальних працівників.[39] У цей період українізація стала тим підґрунтям, на якому формувався міф про “націоналізм” та “націонал-ухильництво”. У Сталіна була чітка мета тримати під неослабним контролем розвиток національних процесів. Розгорнулася боротьба з так званим українським буржуазним націоналізмом. У рішеннях XII з’їзду КП(б)У читаємо: ”Перед партією стоїть завдання добити контрреволюційні націоналістичні елементи, викрити до кінця націоналістичний ухил Скрипника, розгорнути подальше проведення більшовицької українізації і роботу з виховання партійних мас, а також широких мас робітників і колгоспників України у дусі пролетарського інтернаціоналізму ”.[40]

В грудні 1932 р. до ЦК КП(б)У, місцевим партійним і радянським органам відповідних регіонів була надіслана телеграма за підписами Сталіна і Молотова, в якій рішуче заперечувалася українізація. В телеграмі, зокрема, говорилося, що подібні дії “…можуть бути на руку тим

буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу". Місцеві органи цих районів категорично зобов'язувались негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл до викладання російською мовою.[41]

Після одержання цієї телеграми всі школи були переведені в основному на російську мову навчання. Російська мова стала обов'язковою для вивчення в усіх сільських школах. Це означало кінець українізації і початок систематичних утисків української культури. З бібліотек було вилучено видатні твори української науки та літератури, заборонено українські п'єси. З початку 30-х років репресії в Україні набули масового характеру. В 1933 р. під прапором "боротьби проти націоналізму " в Україні відбулася велика чистка. Вона зачепила партію, профспілки, інтелігенцію. В усіх ланках української культури не залишилося жодної ділянки, де б не викорінювали "ворогів народу". "Вороги народу" були викриті у всіх музеях, видавництвах, серед музикознавців, управліннях, наркоматах.[42]

З остаточним припиненням "українізації" посилився процес русифікації. 1 січня 1938 р. розпочала виходити російськомовна газета ЦК КП(б)У "Советская Україна", урівняна юридично і фактично у правах з україномовним (з 1926 р.) "Комуністом". 20 квітня 1938 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про обов'язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах. Було замінено українську абетку, граматику і словник у напрямі наближення їх до російської, і взагалі вживання російської мови значно розширилося.[43] Тепер викладання російської мови розпочиналося з другого класу. У містах все більше шкіл перетворюються з двомовних у російськомовні. Російська мова набуває все більшого поширення у вищій та середній спеціальній школі. В республіці зростає кількість російськомовних видань: книг, газет, журналів. Їх не тільки завозили у великій кількості з центральних районів Росії, а й збільшували випуск безпосередньо в республіці. Зменшилась кількість видань періодичної преси, що виходила українською мовою. Якщо в 1931 р. українською мовою виходило 90% газет та 85% журналів, то до 1940 р. їхній відсоток упав відповідно до 70% і 45%.[44] На кінець 30-х років практично кожна область мала поряд з українською російськомовну газету. Їх кількість протягом десятиліття зросла більше як удвічі і досягла 1940 р. 22,2%.[45]

У літературі стало політичним принципом наголошувати, що всі видатні українські поети та письменники минулого розвивалися під благотворним впливом Росії. Власті стали енергійно поширювати вплив російської культури на селі. Прихильники адміністративно-командного стилю управління в Україні зрозуміли, що знання і вивчення української мови не обов'язкове. Хоч офіційне ставлення до процесів коренізації не змінилося, проте змінилося ставлення до ролі росіян, значення їх мови та культури. Якщо націонал-комуністи вважали росіян національною меншиною в Україні, то керівники КП(б)У в 1934-1937 рр. російський народ спочатку проголосили другою титульною нацією, потім старшим братом для українського й інших народів. Поступово почалося возвеличення російського народу в СРСР, ролі російської мови.[46]

Проте політика русифікації в Україні не задовольняла більшовицьке керівництво. 5 вересня 1937 р. в ЦК КП(б)У надійшла телеграма за підписом Сталіна такого змісту: "Терміново телеграфуйте ЦК КП(б)У, чи викладається в національних школах російська мова і якщо викладається, то з якого класу".[47] Телеграма свідчила про незадоволення тим, що російська мова не була на першому місці.

Остаточно політика коренізації в Україні була згорнута 1938 р. Саме цим роком датована постанова Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла посиленню русифікації, і постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради". У цьому ж сумнозвісному 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про реорганізацію національних шкіл на Україні", в якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як "насадження особливих національних шкіл-вогнищ " буржуазно-націоналістичного впливу на дітей ".[48] Функціонування цих шкіл визнавалося недоцільним і шкідливим. З огляду на це школи та навчальні заклади, в яких навчання здійснювалося мовами національних меншостей,

закривались, а учнів переводили до українсько- і російськомовних шкіл.

З приходом до влади в Україні М. Хрущова в національній політиці були поставлені всі точки над і. Оскільки керівництву не вдалося остаточно більшовизувати національно-культурний процес для етнічних меншостей в Україні, будь-яке заграваннія припиняється. З лексикону українських урядовців зникають такі поняття як "українізація", "великодержавний шовінізм" тощо. Тепер в УРСР визнавали російський народ за "старшого брата".[49]

Звичайно, процес деукраїнізації, що набирав силу, не міг повністю ліквідувати те, що було досягнуто в попередні роки. На кінець 30-х років у республіці українські школи все ж переважали. Звучала українська мова в ряді вузів і технікумів, в академічних установах, особливо гуманітарного профілю. Книжкова продукція українською мовою, хоча і зменшилася з 1930 по 1939 рік майже удвічі, становила ще досить значний її відсоток, а саме 43%. 139 журналів з 251, за офіційними даними, видавалися українською мовою. Україномовною була і більшість театрів республіки.[50]

Однак, наслідки контрукраїнізації виявилися катастрофічними для української нації: відбувалася девальвація і падіння престижності всього українського, виросла міграція українців з Батьківщини, розвивався глибокий провінціалізм української культури й науки, особливо в різних ділянках українознавства, що призвело до поглиблення почуття меншовартості, відмови від української мови як засобу спілкування, до посилення русифікації національних меншин, за поширення теорії, що український національно-визвольний рух був ворожим українському народові.

Русифікація набувала нових обертів, по суті, аж до кінця 80-х років. Віховими у цьому розвитку були: сталінська постанова про обов'язкове вивчення російської мови (1938 р.), постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури ("Брежневський циркуляр", 1978 р.), постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах ("Андроповський указ", 1983 р.), постанова пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР (1989 р.).

З проголошенням української державності в серпні 1991 р. український народ здобув можливість відновити історичну справедливість у сфері культури і мови. Йдеться передусім про дерусифікацію українського населення, про державний захист і підтримку в розвитку національної освіти, науки, культури, української мови, які віками зазнавали інонаціонального впливу і тиску, переслідувалися і зневажалися. І сьогодні, приміром, у Луганську – жодного українського театру, лише одна українська школа. Загалом по області серед 890 шкіл тільки 176 – україномовні, немає української преси. Ще гірша ситуація в Криму, де мешкає понад 600 тисяч українців. Тож про українізацію (грубо кажучи, перетворення в українців росіян, поляків, євреїв, білорусів, німців та ін.) мова просто не може йти, бо це антиприродно. Хоча б своїм русифікованим українцям повернути історичну пам'ять та національну свідомість. Терміну "українізація" немає, до речі, ні в законі про мову, ні в офіційних документах держави України. Жупелом "українізації", як прапором, розмахують прихильники "єдиної і неділимої", ті, хто не розглядає Україну своєю Батьківщиною, не відчуває себе частиною народу, на землі якого живе, відмовляє 40-мільйоній нації у праві на власну державу, державну мову і культуру. Вони не тільки не прагнуть освоїти культуру і мову народу, серед якого живуть, а ведуть вперту боротьбу за державну двомовність, територіальну відособленість.

В нинішній перехідний період, в умовах "прозорості" кордонів, фактичної відсутності державної підтримки української мови та культури визнання російської мови державною означає остаточну загибель і мови, і культури українців. Цим шляхом ми вже йшли: з перемогою радянської влади російська і українська мови були оголошені в УРСР рівними. Але якихось відчутних зрушень у поширенні української мови це фактично не дало.

Урівнювати сьогодні в правах на державному рівні українську і російську мови в Україні – це означає реанімувати теорію і практику "боротьби двох культур", зупинити процес дерусифікації і деколонізації України, зберегти за російською мовою і культурою її панівну позицію, здобуту протягом віків за царату та радянської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лощинська Н. Українізація: конфлікт національного та корпоративного в художніх і документальних свідченнях // Урок української.–2001. - №3. – С. 11; 2. Даниленко В. “Українізація” в минулому і тепер // Освіта. – 1993. – 25 червня; 3. Бойко О.Ф. Історія України. – К. – 1999. – С. 356; 4. Коли влада хотіла, то українізація відбувалася (Мовою документів) // Освіта. – 1998. – 28 жовтня – 4 листопада; 5. Борисьонок О.Ю. Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922 – 1923 рр. // Український історичний журнал. – 2000. - №4. – С. 91; 6. Лановик Б., Матейко Р., Матусякевич З. Історія України – К. – 1999.- С. 383; 7. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. - №3.- С. 48; 8. Даниленко В. Вказана праця.; 9. Кульчицький С. Флірт, що обернувся трагедією. // Вінниччина. Хочу все знати. – 1988. – 15 квітня; 10. Збірник узаконень УСРР.- 1920. - №1. – С. 5; 11. Там само. - № 24. – С. 509; 12. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація. Крах українізації 20-30-х років // Літературна газета. – 1990. – 4 жовтня; 13. Збірник узаконень УРСР. – 1923. -№29.- С.С. 435, 430; 14. Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. – 1992.- С. 82; 15. Лозицький В.С. Вказана праця. – С. 50; 16. Васильчук Г.М. Українізація: погляд крізь роки // Рідна школа. – 1992. - №1.- С. 49; 17. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К.- 1967.- С. 66; 18. Там само. – С. 67; 19. Там само; 20. Лозицький В.С. Вказана праця. – С. 50; 21. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933. – К. – 1966. – С. 167; 22. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К. – 1967. – С. 100; 23. Бойко О. Д. Вказана праця. – С. 358; 24. Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа. – 1993. - №10. –С. 31; 25. Бойко О.Ф. Вказана праця. - С. 358; 26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 11 – Оп. 20. – Спр. 1977. – Арк. – 75; 27. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933. – К. – 1966. – С. 116; 28. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. – 1989. - №2. – С. 82; 29. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках в книзі: Минуле України: відновлені сторінки. – К. – 1991. – С. 115; 30. Лозицький В.С. Вказана праця. – С. 47; 31. Голос України. – 1997. – 13 вересня; 32. Джеймс Мейс, Солдатенко В.Ф. Національне питання у житті і творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. – 1996. - №3. – С. 140; 33. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація. Крах українізації 20-30-х років // Літературна Україна. – 1990. – 11 жовтня; 34. Лановик Б., Матейко Р., Матусякевич З. Вказана праця. – С. 386; 35. Бойко О. Ф. Вказана праця. – С. 358; 36. Даниленко В.М. Вказана праця. – С. 86; 37. Лановик Б. Вказана праця. – С. 385; 38 Даниленко В.М, Вказана праця. – С. 87; 39. Там само; 40. Бойко О.Ф. Вказана праця. – С. 360; 41. ЦДАВО України. - Ф. 1., Оп. 25. – Спр. 1978.- Арк. 6; 42. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1933 р. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. – 1992. – С. 97; 43. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К. – 1991. – С. 369; 44. Там само; 45. Даниленко В.М, Вказана праця. - С. 90; 46. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938 рр.) // Український історичний журнал. – 2000.- №4. – С. 40; 47. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1997. – Арк. 85; 48. Бойко О.Д. Вказана праця. – С. 360; 49. Єфіменко Г.Г. Вказана праця. – С. 43; 50. Даниленко В.М. Вказана праця. – С. 91.

В.П. Воловик*, *П.С. Григорчук

В.Д. ОТАМАНОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ, ОРГАНІЗАТОР КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА ПОДІЛЛІ

Останнім часом українська історіографія поповнюється новими іменами. Серед інших (тих, що сформувалися в Україні, а також з невідомих раніше еміграційних кіл та діаспори) є і представники “розстріляного покоління,” на яких десятиріччями діяло категоричне “табу”. Останні з’являються до нас наче з небуття, з кривавого мороку сталінських катівень, з страшних лісоповалів Сибіру, пройшовши через саму смерть. До них належить подвижник української справи, видатний історик права та медицини в Україні, талановитий організатор краєзнавчої роботи Валентин Дмитрович Отамановський.

Вперше до приреченого тоталітарним режимом на десятиріччя забуття вченого звернулася група вінницьких істориків, які в кінці 50-х рр. взялися за написання історії Вінниці. З друкованих і архівних матеріалів їм стало відомо про бурхливу наукову роботу в 20-х рр. XX ст. на терені Поділля одного з провідних уже на той час метрів науки. Незабаром (зовсім випадково) виявилося, що це не тільки далеке книжне ім’я, а жива людина: доктор історичних наук, професор В.Д. Отамановський, що працює завідувачем кафедри латини Харківського медичного інституту. Кращого виконавця розділу “Вінниця в період феодальних відносин” годі й було сподіватися. Одного з авторів цієї статті (В.П. Воловика) відрядили у Харків для ведення переговорів. Валентин Дмитрович спочатку відмовлявся брати участь у нашій колективній роботі, мотивуючи це зайнятістю написанням монографії “Історія медицини в Україні” й слабким здоров’ям

(гіпертонія). Однак після настійних наполягань він все ж погодився й став автором розділу книги про Вінницю. В період підготовки монографії зав'язалося жваве листування й відбулося кілька ділових зустрічей представників редакційної колегії з В.Д. Отамановським. Він не лише написав свій розділ, але й дав низку цінних критичних зауважень й порад, які в значній мірі поліпшили рукопис. Монографія вийшла друком у 1964 р.[1]

Життя і діяльність вченого уже мають певну літературу. У 80-90-і рр. ним зацікавилися наукові працівники Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницької обласної наукової бібліотеки. З їх ініціативи і при їх безпосередній участі, передусім директора музею Л.Р. Кароєвої, наукового працівника В.А. Косаківського, завідувача наукового відділу бібліотеки Л.М. Шпильової, був підготовлений великий науковий збірник, куди увійшли статті, документи, спогади. "Посвята збірника: до 100-річчя з дня народження В.Д. Отамановського". Великий інтерес для дослідників діяльності вченого мають публіковані тут автобіографічні матеріали, написані його рукою одразу після арешту. Вони були почерпнуті упорядниками із слідчого фонду архіву КДБ по Вінницькій області[2]. Збірка відкривається ґрунтовною біографією Валентина Дмитровича, написаною Л.Р. Кароєвою і Л.М. Шпильовою, далі йдуть спогади родичів й співробітників по науковій роботі В.Д. Отамановського, а також 50 статей краєзнавців, що живуть і працюють в наш час, уже не зв'язані з іменем вченого, але виконані в його честь.

З інших друкованих праць про діяльність В.Д. Отамановського відзначимо статті у двох енциклопедіях, що готувалися, в основному, силами політичної й наукової української еміграції, яка дуже високо оцінювала досягнення дослідника. Перша з них – це "Українська загальна Енциклопедія"[3], друга – "Енциклопедія українознавства"[4]. У 1989 р. було опубліковано повідомлення Л.Р. Кароєвої про діяльність кабінету вивчення Поділля в 20-х рр., де значна увага приділена В.Д. Отамановському як організатору краєзнавчої роботи, а через два роки автор повертається до цієї теми й деталізує краєзнавчу роботу вченого[6]. Цю тему розвиває вінницький краєзнавець Л.В. Філонов у своєму повідомленні на Вінницькій обласній краєзнавчій конференції у 1988 р.[7] Він же публікує в 1990 р. невелику статтю про краєзнавчу діяльність В.Д. Отамановського[8]. Цю ж тему порушує київський історик С.І. Кот. В одній з публікацій він звертає увагу на пам'ятко-охоронні зусилля Валентина Дмитровича[9], в іншій – на його мужню поведінку під час слідства і суду[10]. Цій страдницькій сторінці біографії вченого присвятив свою статтю і київський автор А. Балабальченко[11]. Певний конкретний матеріал цього ж сюжету можна почерпнути з газет тих часів, з офіційної хроніки (від арешту, засудження і кінчаючи реабілітацією) та низкою великих аналітичних статей С. Білоконя, В. Савцова, В. Кирилюка та інших авторів. Всі чи майже всі вище наведені матеріали, свідчать про подвижницьке життя В.Д. Отамановського й про його діяльність як відомого краєзнавця Поділля. З тим, що доля його була гіркою, можна цілком погодитися. Але те, що він був тільки (хоч і енергійним, і талановитим) краєзнавцем, погодитися не можна. Це неправильно, точніше, і зовсім неправильно.

Головна ідея авторів цієї розвідки – зруйнувати старий стереотип про В.Д. Отамановського, як в основному вченого-краєзнавця, і довести, що він був перш за все глибоким і широкомасштабним вченим – істориком права в Україні, який у своїх фундаментальних працях далеко обігнав свій час і зробив висновки, до яких зараз ще не "дотягуються" сучасні українські історики. По-друге, показати далі, що на другому місці у вченого була історія медицини в Україні, а вже краєзнавство займає третє місце.

Щоб зробити такий аналіз, потрібно звернутись до основних фактів життя, політичної та творчої діяльності В.Д. Отамановського. Народився майбутній вчений 14 лютого 1893 р. в с. Яблунівці, тепер Новоукраїнського району Кіровоградської області в родині рахівника місцевого цукрового заводу. Бажаючи дати дітям (а їх було семеро) освіту, батько разом з усією родиною переїжджає до Києва, де Валентин закінчив "престижну" 5-у Печерську гімназію з золотою медаллю 1912 р. і вступив до Київського університету Святого Володимира, а 1913 р. перевівся на механічний факультет Київського політехнічного інституту, де провчився до 1917 р., після чого знову повернувся до університету на юридичний факультет. Під час навчання поряд із засвоєнням програмового матеріалу багато займався й самоосвітою, "поглинаючи" книги на історичну, філософську, природничу, правничу та іншу тематику. Багато уваги приділяв вивченню

іноземних мов і латини, які йому легко давалися. Як наслідок, вільно володів сімома європейськими мовами, що дуже допомогло його майбутній творчій роботі.

З 1913 р. В.Д. Отамановський активно займається громадською роботою, характер якої не залишає сумніву в його українській патріотичній налаштованості. Він був членом Української Студентської Громади політехнічного інституту, де працював головою Термінологічної Комісії при гуртку "Натураліст", складаючи українську наукову термінологію.

Проголошення Української Народної Республіки зустрів із захопленням, одразу поринув у політичну і просвітницьку роботу. Був у складі Центральної Ради від партії соціалістів-самостійників. Активно співробітничав у видавництві "Вернигора", дирекція якого в 1918-1920 рр. знаходилась у столиці Австрії. На запрошення дирекції видавництва В.Д. Отамановський переїжджає до Відня. Тут він займається виданням літератури для України (шкільні підручники, політичні брошури, науково-популярні й дитячі книжки, карти тощо). В справах видавництва декілька разів приїздив до України, зокрема, у Київ, Кам'янець-Подільський, Вінницю. Оскільки заробітки у "Вернигорі" були мізерні, займався перекладом з французької мови на українську художньої літератури. Написав також оригінальну повість для молоді "Син України", яку опублікував під псевдонімом "Вал. Златополець". Та головне, що й тут Валентин Отамановський продовжував у 1918-1920 рр. своє навчання у Віденському університеті. Тут він був помічений професорами, які радили займатися науковою роботою. Фактично його творчі інтереси сформувалися ще у Київському університеті. Це було правове становище українських середньовічних міст. У бібліотеках Австрії він почерпнув чимало матеріалів для своєї теми.

В 1920 р. В.Д. Отамановський закінчив Віденський університет, здобув фах історика права. На цей час йшла до кінця громадянська війна. Щоб бути ближче до архівних джерел України й до своєї сім'ї, він улітку 1920 р. повернувся до Києва. Тут його застала невесела картина. 70-річний батько був важко хворий (паралізований), молодші діти ще не заробляли на себе. Утримання сім'ї повністю лягло на Валентина Дмитровича. Розорений громадянською війною Київ був "голодним" містом. За таких умов треба було думати про переїзд у провінцію. Це виявилося типовим явищем. В період громадянської війни чимало вчених, художників, акторів й іншої творчої інтелігенції покидали великі міста, щоб "пересидіти лиху годину" в "глибинці". З літа того ж 1920 р. сім'я Отамановських переїжджає до Вінниці, де молодий вчений спочатку працював завідувачем українського відділу Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, а згодом – її директором. Як і раніше, поряд з виконанням "основних" службових обов'язків, Валентин Дмитрович основну увагу зосереджує на власній науковій роботі. За перші роки перебування у місті він підготував велику монографію з ґрунтовними теоретичними висновками "Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. - еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території та міста", два томи якої вже 1926 р. були представлені історико-юридичній комісії ВУАН, співробітником якої дослідник був обраний того ж року. Робота була удостоєна високої оцінки й рекомендована до публікації в "Працях" комісії ВУАН, але наступний перебіг подій залишив цю працю й досі ненадрукованою.

У квітні 1924 р. відкрився науково-методичний центр – Кабінет виучування Поділля, який поклав початок систематичного, комплексного дослідження краю та поширення знань про нього. Організатором і керівником Кабінету, що невдовзі перетворився на справжній науково-дослідний заклад, був В.Д. Отамановський. До роботи були залучені кілька десятків вчених, художників, письменників та інших представників інтелігенції. Важко переоцінити той внесок у розвиток краєзнавства на Поділлі, що його зробили ентузіасти в 20-х рр. Це був найвищий рівень цього виду творчої культури за весь час його існування впритул по сьогодення. Кабінет видав 26 томів (збірників) наукових праць, в яких подано всебічний опис краю, його природи, історії, народного господарства. Кабінет підтримував творчі зв'язки з 180 організаціями країни та світу, здійснював обмін виданнями, інформаційними статтями та повідомленнями. В.Д. Отамановський здійснював організацію та науково-методичне керівництво мережею краєзнавчих осередків Поділля, які у 1925-1928 рр. були створені та діяли в багатьох населених пунктах регіону. Керований ним Кабінет виучування краю розгорнув велику роботу по увічненню пам'яті визначних українців, встановленням меморіальних дошок на будинках, де вони мешкали. До списку були внесені:

Шаргород, Лопатинці, Бар, Житомир, Ялта, Львів та інші міста України та Росії[12]. Багато сил доклав Валентин Дмитрович гідному вшануванню класика української літератури Михайла Коцюбинського. Головним наслідком цих зусиль і роботи, що почалася ще в 1924 р., стало створення меморіального музею. 8 листопада 1927 р. в будинку, де народився М. Коцюбинський, в урочистій обстановці було відкрито музей його імені[13].

Степан Руданський – ще одна велична фігура української літератури, якою опікувався В.Д. Отамановський. Він не обмежився подільськими пам'ятками (Шаргород, Хомутинці, Калинівка, Кам'янець-Подільський), а поїхав у Ялту, де з 1861 р. Степан Васильович працював міським лікарем. Відвідавши старе кладовище (поет помер 1873 р.), був вражений занедбаною могилою. Віднайшов його житло (попутно й ялтинське помешкання Лесі Українки). Негайно написав до Києва (у три адреси) доповідну записку про необхідність впорядкування могили С. Руданського, відзначення його та Лесі Українки місць проживання у Ялті меморіальними дошками. Невтомний дослідник дбав про збереження старовинних будівель Вінниці і ,в першу чергу, "Старих Мурів" – найстарішої кам'яної споруди міста, могили українського композитора П.І. Ніщинського в с. Ворошилівці, склепу лікаря і педагога М.І. Пирогова, охорону могили одного з діячів Центральної Ради Д. Марковича, критика-галичанина М. Євшана, поховання галицьких солдат, що померли у Вінниці від тифу.

Плідна діяльність Кабінету була високо оцінена в період його існування. Академія наук України неодноразово поширювала досвід Кабінету та його керівника, характеризуючи працю подолян як взірець краєзнавчої роботи[14]. Президент Академії Наук України Кирило Данилович Заболотний високо цінував і глибоко шанував Валентина Дмитровича, неодноразово приймав його у своєму помешканні як дорогого гостя.

Та якими б значними не були успіхи В.Д. Отамановського у керівництві краєзнавчою роботою й активній особистій участі в ній, на першому місці залишилася чисто наукова діяльність як історика права й історика медицини в Україні. Саме в цей час Валентин Дмитрович "мобілізує" раніше зібрані матеріали, використовує довготривалі відрядження у Київ, Москву, Львів, Варшаву для додаткового збирання потрібних йому, головним чином архівних, документів, опрацювання низки досліджень у бібліотеках цих міст. Він наполегливо вивчає рукописні та друковані першоджерела XIV–XVIII ст. німецькою, польською, давньоруською, старопольською, латинською та іншими мовами, виявляючи талант не лише історика, але й лінгвіста. Адже актові документи цього періоду наповнені скороченнями, тогочасними особливостями стилістики, які вимагали від дослідника ґрунтовних знань лексики, орфографії, морфології, синтаксису іноземних мов.

Але головна аналітична робота чекала його за авторським столом у Вінниці, де сторінка за сторінкою народжувалися рукописи наукових досліджень з історії права на Україні. Десять років перебування у Вінниці (1920-1929), безперечно, складають найбільш плідний період у творчій біографії вченого. Повний енергії та задумів, озброєний величезним і, що найважливіше, доброякісним (перевіреним) фактичним матеріалом, молодий, але вже досвідчений дослідник, сміливо формує власну концепцію динаміки правового стану великого регіону (Правобережжя України). Працював він на повну потужність. Згадуючи про цей час, Валентин Дмитрович пише: "Я цілком з головою поринув у свою наукову працю. Встаючи за півгодини перед світанням, я працював аж до смеркання. Цілком виснажений надвечір я, узявши собаку, найменш людними вулицями, виходив на поле біля стадіону й там годину – півтори гуляв, щоб відпочив мозок. Я лягав спати о десятій – пів на одинадцяту годину вечора, бо ж інакше не витримав би такого сильного напруження". Результати цієї роботи вражаючі. Крім двох томів, про які йшлося вище (здані до друку 1926 р.), було закінчено перший і другий томи задуманої автором великої чотиритомної монографії. Перший том – "Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV-XVII ст. Еволюція правного стану та устрою на тлі суспільно-економічного розвитку Побужжя XIII-XVII ст. та процесу формування станів"[15]. Другий том такого ж характеру, як і перший, обіймає життя Вінниці у XVIII ст. У "Передмові" до першого тому В.Д. Отамановський подає в загальному вигляді план третього і четвертого томів. Очевидно, що матеріал до них був зібраний, можливо, частково вони також були виконані. Адже далі обставини

життя склалися таким чином, що до закінчення другої світової війни збирати матеріал в архівах дослідник не міг, однак у своїх публікаціях він на них посилається. В науковому відношенні "вінницький період" творчості В.Д. Отамановського можна оцінити в 150-200 друкованих аркушів. Саме тут були закладені підвалини майбутніх успіхів вченого.

На жаль, плідну роботу вченого і краєзнавця разом з Кабінетом виучування Поділля було грубо зупинено у 1929 р. його арештом. В.Д. Отамановського безпідставно притягнули до судової відповідальності у справі сфабрикованій органами НКВС так званої "Спілки визволення України" (СВУ) – першого великого політичного процесу над українською інтелігенцією періоду кривавих сталінських репресій. Всього у справі СВУ було звинувачено 300 осіб, до суду притягнуто – 45. В.Д. Отамановського заарештували у Вінниці 24 серпня 1929 р. До судового процесу, що відбувся у Харкові в березні 1930 р., залишилося більше 6 місяців. Валентин Дмитрович пройшов через багатогодинні допити, безглузді звинувачення, приниження особистої гідності. Кількатомна судова справа містить його відповіді на багаточисельні провокаційні запитання про участь у різних змовах, спрямованих на повалення існуючого ладу, про його "контрреволюційне" перебування у Відні тощо. Вченого звинувачували у націоналізмі, в тодішньому його реакційному розумінні, й конкретно в організації Вінницького відділення СВУ (хоча жодного члена цієї організації у місті так і не виявили). На всі ці питання він давав негативні аргументовані відповіді. Та все ж таки кати, що допитували Валентина Дмитровича, змусили його визнати себе "винним". На судовому процесі у Харкові його засудили на п'ять років таборів суворого режиму і два роки поразки в громадянських правах. Відбувши ув'язнення, повторно судився у липні 1934 р. Вирок – заслання в Татарську АСР.

Після звільнення 26 серпня 1936 р. деякий час мешкав у Казані. Вченому-історику довелося працювати товарознавцем у видавництві й лише згодом перейти на роботу до наукової бібліотеки Казанського університету. Незважаючи на вкрай важкі побутові умови, Валентин Дмитрович використовував буквально кожну хвилину для наукової роботи. Особливо він активізував у цьому напрямку зусилля з переходом на роботу у бібліотеку.

Майже всі автори творчої біографії В.Д. Отамановського задаються запитанням: де брав дослідник фактичний матеріал? Деякі з них навіть роблять "сміливий" висновок – "відновив по пам'яті". Звичайно, це не відповідає дійсності. Відновити по пам'яті тисячі сторінок та ще через кілька років – поза людськими можливостями. Залишається одне – архів не був конфіскований при арешті, як думають більшість біографів дослідника, 24 серпня 1929 р. він знову потрапив до В.Д. Отамановського. Цілком можливо, що він забрав його, коли приїхав у Вінницю на похорон матері 1940 р., або сестра відвезла йому рукописи та документи. Та ясно одне, без цього архіву дослідник не зміг би далі продовжити наукову працю. Між тим, вона рухалася вперед волею та енергією незвичайного автора. Більше того, Валентин Дмитрович поставив собі за мету – добитися і формального визнання його як вченого. Важко навіть уявити, як вчорашньому політв'язню, "українському буржуазному націоналісту" було долати перешкоди і у свої вже немолоді роки "добиватися" ступенів і звань. Очевидно, добрим словом треба згадати провідних професорів Москви й Ленінграду, які головну увагу звернули на зміст роботи і ерудицію пошукача, а не на його анкетні дані. Так чи інакше, у 1946 р. В.Д. Отамановський успішно захистив кандидатську дисертацію в Московському університеті. Вона мала досить довгу назву (очевидно для ясності): "Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV-XVII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII-XVII ст. і процесу утворення станів. Історико-юридичне дослідження". Обсяг дисертації – 291 сторінка. В ній широко використані фонди Московського Центрального та Київського архівів стародавніх актів, Львівського Бернардинського архіву та інші до цього часу невідомі матеріали.

В цей час сам вчений переїжджає із Казані до Сімферополя, де викладає іноземні мови (до історії не допускали), й готує до захисту докторську дисертацію. Тема її була аналогічна кандидатській, але стосувалась XVIII ст. й повністю звучала так: "Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Брацлавщини XVII-XVIII ст. і процесу утворення міських станів. Історико-юридичне дослідження"[15]. 1949 р. в Московському університеті вже була визначена дата захисту

цієї дисертації. Але захист несподівано був відмінений. Причини невідомі, хоч можна здогадуватися, що якусь частину Вченої Ради університету не задовольняло те, що велику теоретичну історико-правову проблему розглядають на прикладі лише одного міста. Вчений гідно пережив і цей удар долі й, не зволікаючи, готує новий варіант докторської дисертації. Цей епізод співпадає з його переїздом до Саратова, що вже давно зажив слави як місце заслання "непокірної" інтелігенції. Тут він працює в місцевому університеті, де викладає сучасні іноземні та латинську мови (і знову не історію). Знову щоденна робота в архівах і бібліотеках.

В 1956 р. на вченій раді Ленінградського університету В.Д. Отамановський блискуче захищає свою докторську дисертацію "Міста Правобережної України під пануванням шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст. Проблема виникнення і розвитку українського феодального міста". Тут уже фігурує ціла низка міст Правобережжя. Двотомна дисертація (918 сторінок машинописного тексту) з ґрунтовним науковим апаратом (посилання на німецькі, французькі, італійські дослідження, написані давньоруською, польською, латинською мовами, актові джерела), великою бібліографією й цінними документальними додатками. Незабаром Валентину Дмитровичу було присвоєно звання професора. У 1958 р. він нарешті перебрався на Україну й працює в Харківському медичному інституті завідувачем кафедри латинської мови, не забуваючи, звичайно, про інтенсивну наукову роботу. Та жити залишалося недовго. 10 березня 1964 р. його мужнє, але хворе серце перестало битися. А ще через чверть століття – 11 серпня 1989 р. В.Д. Отамановський був повністю реабілітований Пленумом Верховного Суду УРСР.

Повернемось до творчого набутку метра науки. На жаль, так склалося, що друковані праці складають лише, так би мовити, "надводну частину айсбергу", а все інше залишилося в рукописах – це архів вченого. Упорядники наукового збірника "Подільська старовина" склали список друкованих праць В.Д.Отамановського, куди увійшли 53 назви. Правда, він дещо неповний: туди не увійшли кілька статей для енциклопедії (УРЕ), авторство розділу "Вінниця в період феодальних відносин" для монографії про Вінницю, а головне – найбільша посмертна публікація професора, де йдеться про найдорожчі для нього й всієї української історіографії відкриття. На історії цієї монографії варто зупинитися детальніше.

В кінці 80-х рр. молодий вінницький історик (нині старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України) Юрій Савчук, працюючи в колишній Всесоюзній бібліотеці ім. Леніна, натрапив на великий рукопис В.Д. Отамановського, очевидно одного із варіантів розділу першої, задуманої автором великої праці й виконаної у Вінниці в 20-х рр. Він зняв з цього рукопису ксерокопію, а повернувшись до Вінниці й прийшовши на кафедру, де в той час працював, показав свій "московський здобуток" і висловив думку про бажаність його публікації. При цьому Юрій Костянтинович висловився приблизно так: "Після виходу цієї книги вінничани в терені національної культури можуть пишатися не лише великим українцем – письменником-класиком Михайлом Коцюбинським, але й великим українцем – істориком Валентином Отамановським". Місцеві автори одностайно підтримали його. Справа видання такої суто наукової монографії виявилася зовсім не простою. Треба було уважно попрацювати над текстом, написати вступну статтю, створити довідковий апарат тощо.

Багато довелося попрацювати не лише історикам, але й фахівцям сучасної української мови та лінгвістам. Вони поліпшили читабельність тексту, здійснили переклади з латини, староруської мов, створили словник застарілих термінів. В цьому вінничанам надали допомогу кваліфіковані фахівці зі Львова та Києва. Найбільш активними у "другому народженні" книги були: Ю. Савчук, Р. Шиян, І. Мушинський, С. Падевський, А. Кващук, К. Жолкевський, Я. Сошинська, В. Сошинська, Л. Шпильова, В. Лобастов. Організатори видання В. Бочкова та М. Кротенко особливу подяку висловили Івану Івановичу Сварнику, заступнику директора Центрального державного історичного архіву України у Львові за підтримку, поради, всебічну допомогу та безпосередню участь у роботі – переклади й коментарі. Видання здійснено на кошти концерну "Віктор". Його президенту Віктору Малиновському від імені істориків України складаємо глибоку подяку.

Вище вже йшлося про характер викладу матеріалу. Він був чисто науковий: факти, коментарі, висновки. Нічого зайвого. Багато полеміки з попередниками, захист своїх позицій,

формування власної концепції. Продовжуючи традиції своїх учителів, колег, видатних істориків права В.Б. Антоновича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.П. Василенко, І. Каманіна, Н. Павлова-Сільванського, В. Пічети, А. Преснякова, Д. Самоквасова, Є. Сіцінського, С. Юшкова й високо оцінюючи праці цих авторів, В.Д. Отамановський не погоджується з низкою положень опонентів і переконливо відстоює свої позиції. В полі зору дослідника не лише українські й російські історики права, а й німецькі (фон Белов, Кейтен, Зом), польські (С. Кутшеба), деякі французькі, італійські, англійські. Уважний читач, що цікавиться історією права, знайде в монографії переконливу відповідь на таке запитання: коли саме і внаслідок яких причин повстало на українському Правобережжі місто в правовому розумінні, зможе простежити еволюцію правового стану й міського устрою у XIV-XVIII ст., виявити активні суспільно-економічні фактори, що до цього призвели, з'ясувати роль та значення магдебурзького права в житті Правобережних міст України XIV-XVIII ст. Для того, щоб глибше розібратися в тому чи іншому питанні, треба обмежитися певним часом і проблемою, розглянути причинно-наслідкові зв'язки на конкретно-історичному фоні. Саме так зробили автори даної розвідки, в одному випадку розглядаючи правове становище Вінниці у 30-40-х рр. XVII ст.[16], в іншому – у XVIII ст.[17] Вказані повідомлення є фактично продовженням цієї статті, яка ілюструє правильність висновків В.Д. Отамановського. В одному із своїх відступів він пише: "Хоч, як ми бачили, наша концепція суперечить традиціям давнішніх дослідників історії міського устрою, але автор вважає, що така концепція цілком відповідає її характерові." За нашим глибоким переконанням, саме його концепція є останнім словом науки правового становища середньовічних українських міст. Положення цієї концепції треба використовувати як у викладанні історії України, так і в розвитку відповідних науково-теоретичних проблем.

Таким чином, із чотирьох частин великої монографії з історії права, що втілювали головні наукові інтереси метра науки, більш-менш повно опублікованою виявилася лише перша частина, а інші три залишаються в рукописах. Такою ж є доля обох докторських дисертацій.

До другої групи наукових інтересів В.Д. Отамановського належить історія медицини та аптекарської справи на Україні. Вперше прояв інтересу до цієї тематики був виявлений ще в 20-і рр., коли дослідник звернувся до місцевого матеріалу[18]. Більш глибоко вчений повернувся до питань охорони здоров'я в 40-50-х рр., працюючи в медичних вузах, де така тема була найбільш принагідною. В цих працях автор виявив себе не лише талановитим істориком, але й добрим знавцем медицини й фармації. При підготовці праць з історії медицини дослідником були опрацьовані багатотомні твори класиків західноєвропейської науки лікування XVII-XVIII ст. (Герман Бургасе, Томас Сіденхем), праці вітчизняних медиків XVIII ст. (Д.С. Самойлович). У одній із статей учений вперше описав невідомий метод лікування чуми вітчизняними лікарями у 1770 р. Останні роки життя, працюючи у Харківському медичному інституті, В.Д. Отамановський присвятив великій синтетичній праці "Історія медицини на Україні". На початку 60-х рр. він розповів одному з авторів цього доробку, що закінчив кількарічну роботу над її рукописом обсягом 40 друкованих аркушів і зараз "пробиває" його до друку. При цьому додав, що планується його поїздка до Варшави, де має відбутися міжнародний конгрес істориків медицини. Але якщо на той час не видадуть друком підготовленої монографії, він відмовиться від участі в конгресі. "Всі приїдуть туди з останніми своїми працями, - пояснював Валентин Дмитрович, - а я не збираюсь перед колегами червоніти з пустими руками". Та монографія так і не побачила світу. Вже після смерті дослідника була опублікована одна з останніх великих його праць медичної тематики[20].

Остання група праць В.Д. Отамановського стосується краєзнавства й тісно пов'язана з керованим ним кабінетом виучування Поділля. Майже всі публікації цього наукового закладу виходили при участі вченого (ініціатива видання, редакторська робота, безпосереднє авторство). Після 1929 р. дослідник до цієї тематики вже не повертається . При викладі біографії про це вже чимало йшлося. Тут варто зупинитися лише на одній праці, що в якійсь мірі підбиває підсумки краєзнавчого руху на Поділлі і в основному носить теоретичний характер[21]. Робота складається з трьох розділів. В першому розділі автор аргументовано доводить, що знання історії краю – необхідна умова вмілого господарювання, а тому потрібно створювати науково-дослідні краєзнавчі заклади для всебічного вивчення краю та поширення знань про нього серед

адміністраторів, службовців, вчителів, кооператорів тощо. В другому розділі аналізується краєзнавча робота на Поділлі, дореволюційна спадщина, доробок за часів УНР, діяльність перших радянських осередків, зокрема Кабінету виучування Поділля. У третьому розділі аналізуються проблеми та перешкоди на шляху краєзнавчої роботи, критикуються місцеві та центральні органи влади за їх недостатню допомогу краєзнавцям. Незважаючи на те, що В.Д. Отамановський веде мову про краєзнавство на Поділлі, праця, безперечно, мала велике значення як методичний посібник для краєзнавчих закладів всієї України.

Закінчуючи дослідження про В.Д. Отамановського, сподіваємося, що наведена аргументація достатньо переконлива, щоб підтвердити положення висунуті на початку статі про те, що наш герой дійсно видатний широкомасштабний вчений, історик права і медицини в Україні, а не лише краєзнавець, як вважають деякі його біографи. В.Д. Отамановський здійснив свій науковий подвиг в ім'я України і для її народу. Його наукова продукція, за скромними підрахунками, налічує не менше 350 друкованих аркушів. Якби видавати повне зібрання творів Валентина Дмитровича (а про це теж треба думати), то це склало б не менше десяти томів високоякісної наукової продукції. На жаль, як ми бачимо, більшість його досліджень залишилися неопублікованими. Справа честі українських істориків відшукати науковий архів покійного професора, привести його до ладу й видати друком всі великі й малі доробки.

Треба подумати й про інші форми вшанування пам'яті вченого. На нашу думку, варто було б назвати одну з вулиць Вінниці його ім'ям. Найбільш доцільно, щоб це була сучасна вулиця Володарського, де жив і працював метр науки ("Старі Мури"). Вважаємо за необхідне спорудити у Вінниці пам'ятник великому українцю і видатному історику В.Д. Отамановському.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінниця. Історичний нарис. –Вінниця, 1964. – 354 С.; 2. Подільська старовина. Збірник наукових праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1999. – С. 13-29; 3. Отамановський Валентин //Українська загальна енциклопедія. Під редакцією І. Раковського. – Львів, Станіслав, Коломия. - 1932 – 1934. – Т.2. – С.356; 4. Отамановський Валентин //Енциклопедія українознавства. Головний редактор В. Кубійович. – Париж-Нью-Йорк, 1966. – Т.5. – С.1905; 5. Кароєва Л.Р. Краєзнавча діяльність кабінету вивчення Поділля в 1920-ті роки // ІУ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С.42-43; 6. Кароєва Л.Р. Отамановський //Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С.84-85; 7. Філонов Л.В. Значення праць В.Д. Отамановського для шкільного краєзнавства на Вінниччині // Тези доповідей шостої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С.102-103; 8. Філонов Л. Краєзнавець Отамановський // Вітчизна. – 1990. - № 11. – С. 191-192; 9. Кот С.И. Документы государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников в годы Советской власти //Пам'ятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР и УССР. – К., 1990. – С.15-16; 10. Кот С.І. Честі своєї не зрадив (В.Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – Київ-Хмельницький, 1991. – С. 133-142; 11. Балабальченко А. "СВУ": суд над переконаннями (Перші показові політичні суди 30-х років на Україні) //Вітчизна. – 1989. - № 11. – С. 159-170; 12. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність основних наукових осередків Східного Поділля у 20-х роках ХХ століття //Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.510; 13. Воловик В.П., Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М. Засновник Вінницького музею М.М. Коцюбинського //Літературна Вінниччина. Михайло Коцюбинський (сторінки творчої біографії). – Вінниця, 1997. – С. 77; 14. Дубровський В. Пам'ятки старовини та музеї Правобережної України на десяті роковини Жовтня //Культура і побут. – 1925. - № 41; 15. Отамановський В.Д.. Вінниця в ХІУ-ХУП століттях. Історичне дослідження. – Видавництво "Континент-прим", Вінниця, 1993. – С.7,10.401; 16. Воловик В.П. Зміни в правовому становищі Вінниці у 30-40-х роках ХУП ст.. за працями В.Д. Отамановського //Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 157; 17. Григорчук П.С., Воловик В.П. Правове становище м. Вінниці у ХУП-ХУШ ст. (за працями В.Д. Отамановського) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 15. Київ – Донецьк, 2001. – С. 123; 18. Отамановський В.Д. До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини ХУШ ст.. //Збірник пам'яті академіка Т.Г. Яновського. – К., 1930. – С. 322-334; 19. Отамановський В.Д. Отечественные лекари – новаторы второй половины ХУШ в., создавшие более прогрессивное направление в лечении чумы и роль их как зачинателей рациональной терапии. – Саратов, 1958; 20. Отамановский В.Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси. – М., 1965; 21. Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля. – Вінниця, 1926.

І.С. Зуляк

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919-1939 РР)

Становлення рідної мови і культури як національної має опиратися на об'єктивний історичний досвід, культурно-просвітні традиції народу. Тому важливим і першочерговим завданням нашого дослідження є аналіз становища української мови і культури в період 1919-1939 рр., коли українці Східної Галичини, перебуваючи у складі Польщі, намагалися реалізувати своє споконвічне право на рідну мову і культуру.

У 20-30-ті рр. XX ст. східногалицькі українці вступили в основному національно скристалізованою спільнотою, тому дискримінаційна політика польської влади тільки каталізувала завершення формування української нації.

Згідно так званого "Статуту Східної Галичини", шостий пункт "зобов'язував Польщу дати громадянам Галичини свободу і публічних зборів та організацій, живого й друкованого слова". 7 пункт ставив польську і руську мови в Галичині нарівні, як урядові мови того краю; кожна руська громада мала вирішувати, котра мова, польська, чи руська, чи обидві, викладатимуться в початкових школах[1]. Та Польща відкинула цей статут, "тримаючи силою зброї Східну Галичину в своїх руках"[2].

У статті "Польська політика на "кресах", зазначалося, що "креси для Польщі – це невичерпний фонд землі, її багатств, ліса, людей і т. д. За те населення тих "кресів" є на кожнім полі крайно покривджене. Отже "креси" для польських фінансистів існують, але "меншости" доля польської політики не існують"[3]. Згідно статистичних даних у Східній Галичині на 1938 р. була така кількість неграмотних українських громадян – "...воєводство-львівське, повіт Лесько: на 79 тисяч українців 46 тисяч неграмотних. Турка над Стриєм: на 92 тисяч. – 56 тисяч неписьменних. Дрогобич: на 92 тисяч – 25 тисяч неписьменних, і т. д., і т. д. а в сумі української національності – 304 тис. неписьменних, тобто 31 %. Отже, на кожних наших 100 громадян, 31 не вміє ні читати, ні писати.

....тернопільське воєводство. Борщівщина: на 59 тисяч українців – 20 тис. неписьм., Заліщичинна: на 45 тисяч – 14 тисяч неграмотних; Чортківщина: на 38 тиняю – 10 тисяч незрячих, а разом у 17-их повітах терн. воє. На 871 тисяч українців 212 тисяч не вміє ні читати, ні писати.

Станиславівське воєводство: у 12-их повітах на мільйон 79 тисяч громадян укр. національності 318 тисяч неграмотних. В названих трьох воєводствах на 3 міліони 200 тисяч українців – маємо 836 тисяч неписьменних, тобто на кожних 100 наших громадян 34 неграмотні. Коли йде про вік, то львина частина з цього припадає на громадян вище 10-ох років "[4].

Тобто така ситуація була прямим наслідком польської полонізаційної державної політики, яка спрямовувалася на закріплення "польського національного стану посідання" (шовіністична концепція польських правлячих кіл, які спирались на своє панівне становище в краї у сфері політики, економіки і культури, основне її завдання полягало у тому, щоб довести польський характер Східної Галичини – примітка автора). Тому що метою політики польського уряду "було полонізувати Галичину, позбавивши українців їхньої національної ідентичності"[5]. Хоча в Польщі, згідно конституції, законодавчо було гарантовано вільний розвиток національних меншин, однак на практиці було зовсім по-іншому.

З березня 1920 р. заборонялося вживати назву "Галичина", "українець", "український". До речі, термін "український" заборонялося вживати, тому що "дальший допуск цієї назви для Речі Посполитої є шкідливим і небезпечним"[6]. У зв'язку з таким складним становищем у вживанні самоназви, депутати сеймового Українського клубу звернулися 14 червня 1923 р. до міністра віросповідань і публічної освіти у справі заборони кураторії Львівського шкільного округу вживати в українських середніх школах і публічних документах слова "український". В зверненні, зокрема, наголошувалося на тому, що "Президія кураторії львівського шкільного округа письмом з дня 25. березня ч. 2735, адресованого до Дирекції середніх шкіл з українською викладовою мовою (державних і приватних) заборонила в будуччині уживати в середніх школах, як державних

так і приватних, на шкільних печатках, у свідоцтвах і інших публичних документах, виставлених згаданими школами, як взагалі в цілім урядуванню терміну "український", наказуючи натомість, щоби ті школи уживали виключно замісць терміну "український" термін "руський"[7].

Польський дослідник М. Феліньскі зазначав, що "назва "українець", "український", признається одначе в публичному житті без ніяких застережень, а навіть в офіціальних енунціяціях репрезентантів уряду її не поминається: відноситься вона виключно до українського табору, а не охоплює тих широких мас населення, які вважають себе за русинів"[8]. Однак згадуваний автор монографії далі наголошує на тому, що "...відкидаючи перепони політичного характеру, мусимо ствердити, що українці і русини, це один і той самий народ, який має повне право рішати про свою назву, до якого і належить ліквідація існуючого з цеї причини внутрішнього спору"[8].

Особливо активізувала свою діяльність польська влада у ліквідації української мови, культури і шкільництва зокрема, після прийняття 31 липня 1924 р. закону про мову навчання. План ліквідації української мови передбачав запровадження навчання польською мовою, починаючи від третього класу народної школи, перетворення українських вчительських семінарій в утраквістичні, викладання польської мови, історії і географії, заміни директорів-українців поляками тощо[9]. Мова навчання визначалася через шкільні плебісцити (волевиявлення загалу певної території у справі державної приналежності цієї території чи визначення її міжнародного статусу)[10]. Якщо у певному населеному пункті декларації щодо навчання дітей рідною мовою подавали 40 і більше батьків, то в школі залишалася українська мова навчання, а якщо декларацій було менше, то в школі залишалася державна (польська) мова навчання, якщо ж батьки більш як 40 учнів подавали декларації про навчання своїх дітей рідною мовою, а батьки 20 учнів – про державну (польську) мову навчання, то школа перетворювалася в утраквістичну (двомовну). Польська влада для відкриття середніх шкіл з українською мовою вимагала декларацію від батьків 150 учнів[11].

В складних умовах переслідування української мови і культури велику роль відігравали товариства "Просвіта", "Рідна Школа", які були справжніми осередками національно-культурного виховання, саме через це влада чинила найрізноманітніші перешкоди у роботі цих інституцій: "У днях 13-го і 14-го грудня перевела поліція в Золочеві ряд ревізій і арештувань серед місцевої молоді. По двох днях частину випустила наволю, частину відставили до золочівської тюрми.

Перевели також ревізію й арештували голову місцевої філії "Просвіти" і пов. Союзу кр. "Р. ш. ("Рідної школи" – примітка автора) дир. Українбанку Михайла Ваґулу. По дводенним придержанні в поліційному арешті випустили його на волю без подання причин арештування"[12]. "Золочівське староство заборонило Читальні "Просвіти" в Олеську-Теребичах і Кружком Р. Ш. в Олеську-місті й Почанах уладити в дні св. Миколи відповідні імпрези з обдаруванням дітвори гостинцями. Читальням у Белзці й Вороняках не дозволено уладити ювілейних свят "Просвіти".

Ювілейна академія в честь І. Котляревського, яка мала відбутися в Золочеві дня 22. м. м. (грудня 1938 – примітка автора) стараннем студ. т-ва "Молода Громада", теж не відбулася з тієї ж причини"[13].

Польська поліція забороняла виконувати український національний гімн: "Заходом читальні "Просвіти" в Надієві пов. Долина відбулася дня 28. серпня ц. р. (1923 – примітка автора) аматорська вистава. По виставі, як звичайно, почали співати "Ще не вмерла Україна". На це впали до Читальні два паньствові поліцаї з наїженими баґнетами і в "imeni prawa" візвали публику, щоби перестала співати, грозячи рівночасно, що "to jest ostatnie przedstawlenie w Nadziejowe"[14].

Влада змушувала українське православне і греко-католицьке населення Східної Галичини святкувати римо-католицькі свята, хоча офіційно урядового розпорядження на цей рахунок не було. "Примус святкування свята латинського свята після латинського обряду не є ще нині обнятий ніяким законом, а сойм у Варшаві розглядає щойно проєкт закону відносно примусу святкування латинських свят в промислово-торговельних підприємствах. Польська поліція береже страшно цього примусу і змушує українських громадян греко-кат. і православного обряду – промисловців, ремісників і купців залишати працю в всі польські свята, а так само українські кооперативи та инші наші промислові і торговельні інституції. Поліція замикає силою наші склепи

і підприємства в часі латинських свят, а властителів Українців, або начальників українських інституцій подає до суду... Увільняючі судові вироки, як пр. в справі Нар. Торговлі в Тернополі, якого звільнено від вини і кари правосильним вироком суду повітового в Тернополі з 22 марта 1923 за це, що дня 8 грудня 1922 не замкнув склепу Нар. Торговлі, не мають на поліцію ніякого впливу і вона протизаконно змушує дальше наших промисловців, ремісників і купців святкувати польські свята"[15].

Таким чином, практично усі суспільні верстви зазнавали переслідувань, заборон з боку офіційної польської влади, це свідчило про те, що влада проводила планомірну, цілеспрямовану і тотальну асиміляційну і колонізаційну політику у відношенні до українців Східної Галичини, обмежувала їхні природні права на рідну мову і самобутню культуру, у кінцевому підсумку це призводило до загострення етнічних протистоянь і поглиблення кризових явищ в українсько-польських відносинах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 252–253; 2. Народний Ілюстрований Календар Товариства "Просвіти" за звичайний рік 1926. Річник 48. – Львів: Коштом Товариства "Просвіта" у Львові з друкарні видавничої спілки "Діло", Ринок ч. 10, 1925. – С. 246; 3. Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 209 (10090). Рік XLI. – Львів, четвер 27. грудня 1923; 4. М. Полоницький. До сонця // Наш прапор Ілюстрований дводенник. Виходить що другий день: у понеділок, середу і п'ятницю. Рік VI. Ч. 124 (721). – Львів, середа, 4 листопада 1938; 5. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 204; 6. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 8; 7. Львівська кураторія "самовизначає". Інтерпеляція послів Українського Клюбу до міністра віросповідань і публичної освіти в справі заборони Кураторії львівського шкільництва округа уживати в українських середніх школах в публичних документах слова "український" // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 61. (9.942). Рік XLI. – Львів, середа 20. червня 1923; 8. Феліньскі М. Українці у відродженій Польщі. Накладом Польського Інституту Співпраці з Закордоном у Варшаві. – Львів: Друкарня Ставропігійського Інституту у Львові, 1931. – С.7, 12; 9. Учитель. – 1923. – Ч. 1. – С. 12-13; 10. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К., 1999. – С. 1073. 11. Podreczny poradnik dla kierownikow i nauczycieli szkol powszechnych. – Lodz, 1935. – S. 28; 12. Арештування в Золочеві // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 285 (4485). Рік XVI. – Львів, четвер, 22. грудня 1938; 13. Заборона імпрез // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 2. (4494). Рік XVII. – Львів, вівторок, 3 січня 1939; 14. Поліція забороняє співати український національний гимн // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 123. (10.004). Рік XLI. – Львів, вівторок, 4 вересня 1923; 15. Баран С. Примус святкування латинських свят // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 119. (10.000). Рік. XLI. – Львів, четвер, 30 серпня 1923.

О.П. Рабенчук

РОБСЕЛЬІНСПЕКЦІЯ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УСРР. СФЕРА РАДІОМОВЛЕННЯ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)

Радіо було одним з могутніх важелів впливу радянської держави в її боротьбі за "генеральну лінію" партії в галузі національно-культурного будівництва, розгортання культурної революції та в боротьбі за виховання народних мас у комуністичному дусі. Надійним помічником більшовиків у цій боротьбі виступав партійно-державний орган – Центральна Контрольна Комісія – наркомат Робітничо-селянської інспекції (ЦКК-НК РСІ).

На початку 20-х рр., коли територія України була ще мало радифікована, особливу роль відігравало Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) – республіканський інформаційний орган, що збирав у межах України політичні та економічні відомості, які надсилались до органів преси та різних радянських установ, задля чого РАТАУ видавало інформаційні бюлетені та вісники українською та російською мовами.[1] Провівши восени 1925 р. перевірку агентства, Робітничо-селянська інспекція визнала за необхідне відповідно до вимог влади внести зміни до положення про його роботу (що було затверджене ще в 1922 р.) і розробила його новий проект. Оскільки за характером діяльності в РАТАУ зосереджувалась найрізноманітніша інформація про ситуацію в країні, РСІ особливо гостро поставила питання про те, як вона використовується, в якій формі подається широкому загалу і ким. Інспекція встановила, що кількість партійних працівників

в агентстві була недостатньою (на керівній посаді був лише один, а всього 3 члени партії). Внаслідок чого РСІ звернулась до ЦК КП(б)У з пропозицією негайно призначити на відповідальні посади в РАТАУ партійних працівників з відповідним стажем (літературним чи адміністративним), а також організувати постійне політичне керівництво ним з боку вищих партійних установ, що мало здійснюватись шляхом періодичних доповідей керівників РАТАУ секретареві або відділу друку ЦК КП(б)У(що до того було несистематичним).[2] Крім цього, адміністрації агентства пропонувалось вжити рішучих заходів щодо охоплення всієї України мережею кореспондентів, оскільки з 36 корпунктів регулярно діяли лише 18,[3] і організувати політичне інформування села та низового радянського апарату через гучномовне радіо.

Початок розвитку радіофікації та радіомовлення в Україні припадає на 1925-26 рр., коли тут було лише 3 станції з 3 передавальниками, що охоплювали радіоефіром невелику територію. Для поліпшення ситуації у цій галузі зв'язку 25 грудня 1924 р. РНК СРСР доручив наркомату пошти і телеграфу (НКПТ) збудувати нову потужну станцію в Харкові для широкого радіомовлення в Україні і для забезпечення можливості в разі необхідності підтримувати зв'язок з Москвою радіотелеграфом. Нова станція, яку було закінчено в 1927 р., мала також посилити Київську та Одеську станції і впливати на радіотрансляції прикордонних територій, оскільки закордонні станції в Ковно, Молодечно, Варшаві постійно "заглушали" центральні радянські передачі в цих регіонах, що ніяк не могло влаштувати більшовицьку владу.[4]

Для поліпшення справи радіофікації РНК у червні 1927 р. доручив НКО в особі Українського радіограмофонного товариства ("Укрграмто") забезпечити села радіоустановками до жовтневих свят. За даними Робсельінспекції, на 1 лютого 1928 р. "Укрграмто" разом з Держелектротрестом здали до експлуатації 793 радіоустановки, але, як показала практика, одразу з багатьох округ (Сумської, Полтавської та ін.) почали надходити скарги про несправність радіоприймачів. На Київщині в період жовтневих свят радіоустановки працювали 2-3 дні, а потім половина виходила з ладу.[5] До цього призводило безліч причин: радіоприймачі складались поспіхом, зарядні батареї до них випускались неякісними, апаратура в селах зберігалась в сирих приміщеннях, що прискорювало її псування.

Перевіряючи на вимогу харківського окружного відділу ДПУ діяльність заводу "Українрадіо", РСІ встановила ряд серйозних моментів безгосподарності в його виробничому процесі, які мали пряме відношення до вище наведених фактів швидкого псування апаратури.[6] Устаткування та кваліфікація робітників підприємства була на належному рівні, але внаслідок неякісної заготівлі матеріалів випускався брак, а через байдуже ставлення відповідних працівників до своїх обов'язків завод часто стояв без роботи, виготовляв неточні фабрикати. Беручи до уваги те, що на 1928 р. з трьох основних виробничих одиниць, які займались постачанням на ринок подібної апаратури, дві згортали свою діяльність, Робітничо-селянська інспекція вважала такий стан речей неприпустимим і вимагала від відповідних органів вжити необхідних заходів для поліпшення ситуації у цій галузі.

На 1 жовтня 1928 р. В Україні було зареєстровано 39 829 приймальних радіоустановок, з них по містах – 34 016, на селі – 5 813 (0,11% від загальної кількості селянських дворів), гучномовців було 2 775. Сільська дротяна радіомережа на початок першої п'ятирічки охоплювала до 2 120 сільрад. Порівнюючи з Західною Європою, де на 1000 чол. (1928 р.) пересічно припадало 31,2 приймальники (Німеччина – 41, Данія – 62, Латвія – 8), в Україні їх було 1,7 [7] та й вони, як ми бачимо, були поганої якості і вимагали реконструкції.

Восени 1928 р. з "метою повного охоплення та організації широких кіл населення по розвитку й вивченню радіо та пристосування його в інтересах соціалістичного будівництва та в обороноспроможності країни" було створено товариство "Друзів радіо". Перевіривши його діяльність восени 1930 року, Президія ЦКК КП(б)У та Колегія НК РСІ констатували, що за час свого існування товариство не впоралося з покладеними на нього важливими "політичними завданнями" щодо розвитку радіоаматорства серед робочих мас, а його Рада не змогла впорядкувати фінансовий стан та налагодити керівництво мережею радіотовариств. З подання Робсельінспекції за розвал організації колишнього заступника предревкомісії Луцького та

колишніх генеральних секретарів товариства Потанчика та Степового було притягнено до судової відповідальності.[8]

Незважаючи на зусилля прискореними темпами налагодити радіомовлення в республіці, владі не вдалося подолати перешкоди, які постійно існували протягом тривалого часу. Нестача радіообладнання і його низька якість увесь час заважали більшовикам досягти найбільшої ефективності в ході їх агітаційних кампаній (сільськогосподарських засівних чи збиральних, антирелігійних, присвячених жовтневим подіям тощо) та у висвітленні питань соціалістичного будівництва.

В 1931 р. до НК РСІ з різних регіонів України надходили скарги про невиконання замовлень на радіоапаратуру, про відсутність зарядних батарей, несправність радіоустаткування, а то й зовсім присилання радіодеталей без замовлення, на які не було попиту і для яких не було відповідного обладнання.[9]

В доповідній записці групи культури і кадрів до ЦКК про стан і роботу Всеукраїнського радіокомітету (ВУКР) за грудень 1933 р. зазначалось, що на Україні було (за неточними даними через незадовільність обліку) 570 радіовузлів, 700 радіоаудиторій, 287,6 тис. точок дротяної мережі і 80 тис. ефірної мережі, але з наявних 570 радіовузлів 15% було зіпсовано, а решта – на 50% зношена, 60% ефірних точок не працювало зовсім.[10]. Робітничо-селянською інспекцією було також встановлено, що, наприклад, у Ворошилівському районі (Донбас) з 45 радіоточок працювало (та й то незадовільно) лише 12, що було характерним для всіх районів регіону.

Однією з причин такого негативного стану справ в радіомережі була підпорядкованість її різним відомствам (НКО, НКЗему, ВУРПС) і їх незадовільним ставленням до неї, тому НК РСІ звернула їх увагу на ці недопустимі явища і зауважила, що до них будуть вжиті "суворі стягнення", при неліквідації останніх.

В умовах суцільної колективізації і наступу на українське селянство більшовицька влада намагалась використати всі можливі засоби якнайшвидшого доведення до підлеглих виконавців своїх розпоряджень. У квітні 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову про використання радіо в колгоспах, радгоспах і МТС. Протягом двох місяців планувалося встановити однобічний радіозв'язок з усіма політвідділами МТС та радгоспів. Всі матеріали, розпорядження, вказівки, лекції та інше мали передаватися з центру через всеукраїнську та обласні передавальні радіостанції. На місцях політвідділи мали приймати їх встановленими в своїх приміщеннях радіоустановками, при яких також влаштовувались радіоаудиторії на 20 чоловік з телефонною трубкою від радіоприймача для кожного.[11]

Але, як зазначала Робсельінспекція, у вересні того ж року, постанова ЦК ВКП(б) вчасно виконана не була. Із запланованих 672 радіоаудиторій на 15.06.1933 р. було встановлено лише 379. Ухвалу про здачу в другому і третьому кварталах трансляційних вузлів в Одеській та Дніпропетровській областях виконано також не було, технічна якість багатьох радіоаудиторій виявилась низькою (Петропавлівська, Анадольська, Громівська МТС та багато інших). За цими фактами РСІ прийняла ухвалу, згідно якої відповідним інстанціям доручалось негайно закінчити роботу по радіофікації МТС, а за "злочинно-неуважне ставлення" до вищенаведеної партійної постанови Одеська обласна КК-РСІ наклала партстягнення на завідуючого Одеським відділом зв'язку Белімова та на зав. радіосектором Горбатенко.[12]

В руках більшовиків радіомовлення було "класовим знаряддям", що організовувало трудящі маси і "підносило їх творчий ентузіазм в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства". До обов'язків ЦКК-НК РСІ входило пильно слідкувати за тим, щоб це "знаряддя" приносило максимальну користь радянській сталінській системі, що в кінці 20-х рр. набувала сили і починала нищити будь-які відступи від своїх "канонів". За внутрішньою регламентацією системи радіомовлення всі радіопрограми, що виходили в ефір, мали ретельно перевірятись і складатись наперед на місяць чи на тиждень.[13]. Їх складали відповідальні виконавці, потім передавали на редагування редактору, а ті, в свою чергу. – на остаточний розгляд політконтролю, що затверджував лекційний матеріал до мікрофону. Як правило, всі лекції мали зачитуватись з написаного оригіналу, за винятком деяких відповідальних урядових доповідачів. Після кожної лекції політконтроль подавав рапорт до завідувачів того чи іншого сектору про її якість і недоліки,

а завідувачі потім робили відповідні зауваження лекторам чи представникам організацій, за дорученням яких читались лекції.[14]. Але в реальному житті всі ці норми не завжди виконувались. 27 червня 1931 р. в постанові об'єднаного засідання президії ЦКК та колегії НК РСІ в справі радіомовлення в Україні зазначалось, що не всі лекції та доповіді перед передавачем зачитувались з написаного тексту, тому програми художніх пересилань часто були "ідеологічно невитримані". Крім цього, Робсельінспекція відзначала низький рівень дисципліни в апараті радіостанцій, що призводив під час трансляцій до довгих, нічим не викликаних пауз, плутанини заголовків, шуму, виключення мікрофону посередині виконання художніх номерів, позіхань, читання тексту скоромовкою для швидшого його закінчення. Вказуючи Радіоуправі на всі ці явища, РСІ поставила перед нею завдання: негайно вжити заходів для їх усунення.[15] Перевіряючи в серпні того ж року Київський радіоцентр, Робітничо-селянська інспекція досить "детально" (в дусі часу) зупинилась на аналізі роботи його художньо-музичної частини, зазначаючи, що "репертуар був засмічений цілою низкою творів ідеологічно непридатних до виконання". Деяким з них, що входили до бібліотеки художнього репертуару, РСІ давала наступну характеристику:" Спартакіада" Давиденка і Шехтера – з музично-шкідливим супроводом; "На первое мая" – слова Орешика – в напіврелігійних тонах; "Ой, сурмо, грай" Прибиля – у фокстротній інтерпретації". Ці та інші твори було знято з репертуару, але, як зазначала РСІ, радіо-бібліотека була "ще недостатньо перевірена", що треба було зробити негайно, вилучивши "шкідливий репертуар". КК-РСІ також звертала увагу радіоцентру на те, що він багато ефірного часу надавав класичній музиці, недостатньо приділяючи уваги революційній; пропонувала більше висвітлювати досягнення пролетарського літературного руху, зокрема, народів СРСР, запровадити постійну лекційну систему щодо висвітлення марксистського пожовтневого літературного руху, а також частіше транслювати вечори окремих пролетарських письменників "з відповідним марксистським висвітленням їхньої творчості". На основі матеріалів інспекції РСІ постановила змінити керівництво радіоцентру, а Київському міському партійному комітету збільшити увагу до його роботи.[16]

ЦКК-НК РСІ, будучи інструментом політики партії більшовиків, на початку 1930-х рр. допомагала їй вести боротьбу з національно свідомими українськими силами, звинувачуючи і тавруючи ні в чому не винних людей. Доповідаючи у кінці 1933 р. вищим партійним інстанціям про стан і роботу Всеукраїнського та Харківського обласного радіокомітетів, наркомат РСІ зазначав, що кадри основних відповідальних робітників тут були "засмічені класово-чужими, націоналістичними елементами. За останній час внаслідок перевірки в апараті ВУКР звільнено 27 таких осіб, в Харківському облрадіокомітеті виявлено і знято 10 петлюрівців, білогвардійців, куркулів тощо". Робсельінспекція зазначала, що "засміченість ворожими силами" була наслідком поганого добору кадрів Всеукраїнським радіокомітетом та через відсутність в його штаті "міцного партійно-комсомольського прошарку" (11,2% членів партії і 8, 8% чл. комсомолу), що призвело до "низького рівня якості радіомовлення та протягування через мікрофон невитриманих, шкідливих матеріалів (наприклад, радіокомпозиція Димінського "Я перекладаю", передана в 1932 р., в якій в суто негативних фарбах подається колгоспне будівництво)".[17] Даючи звіт на початку 1934 р. про роботу Київського радіокомітету, комісія ЦКК-НК РСІ наголошувала на тому, "що радіо являє собою дуже цікаве поле для проведення окремими особами своєї ворожої шкідливої роботи, свого класового опору переможному соціалістичному наступу на капіталістичні рештки". Ці слова – яскраве свідчення того, з яких позицій підходила Робітничо-селянська інспекція до перевірки радіоустанов України. Звітуючи далі, РСІ констатувала, що "низка ідеологічних збочень", які "допустив" радіокомітет, виникла внаслідок "намагань національно-петлюрівського елементу просунути свою контрреволюційну контрабанду" і "певного послаблення більшовицької пильності". До неблагонадійних осіб був зарахований "відомий петлюрівець Атамановський, що всього за декілька днів своєї роботи на радіо подав низку шкідливих робіт" (заперечив позитивну роль К. Лібкнехта та Р. Люксембург, а есерів-терористів, що вчинили замах на В. Леніна, змалював "як просто карних злочинців"). В галузі літературного мовлення низку "політичних помилок" приписали письменникам Чепурному та Савченко, що працювали літературними редакторами (за "невірне" висвітлення стану колгоспного села в 1933 р., при порівнянні його з

1926 р.). В сфері музичного мовлення був підданий тавруванню музредактор проф. Грінченко, який "протягом відносно довгого часу проводив свої націоналістично-буржуазні тенденції, поруч з висуванням відвертої троцькістської контрреволюційної теорії про неможливість побудови соціалістичної пролетарської культури, поки існує класова боротьба, всіляко намагався ідеалізувати дрібнобуржуазних і національно настроєних українських композиторів як Лисенко, Степовий, Синиця".[18]

Отже, контролюючи радіосправу в Україні впродовж кінця 1920-х – початку 1930-х, Робсельінспекція в ході своїх перевірок звертала увагу на різні аспекти розвитку цієї сфери, які на початку 30-х рр. все більше зводились до вишукування і таврування "націоналістичних та ворожих елементів".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України.- Ф. 539.-Оп.4.- Спр. 1080.- Арк.6; 2. Там само. - Оп.3.-Спр. 1289.- Арк. 12; 3. Там само. - Спр. 1290.- Арк.130; 4. Там само. - Оп. 5. - Спр. 1108.- Арк. 22; 5. Там само. - Оп.6. - Спр. 147. - Арк.1; 6. Там само. - Оп.7. - Спр. 1188. - Арк. 2; 7. Там само. - Оп. 8. - Спр. 1193. - Арк. 69; 8. Там само. - Оп. 14. - Спр. 544. - Арк. 2; 9. Там само. - Оп. 8. - Спр. 1194. - Арк. 11, 14, 25; 10. Там само. - Оп. 11. - Спр. 954. - Арк. 95; 11. Там само. - Спр. 1081. - Арк. 2; 12. Там само. - Спр. 1062. - Арк. 263; 13. Там само. - Оп. 6. - Спр. 214. - Арк. 66; 14. Там само. - Оп. 10. - Спр. 1107. - Арк. 1, 57; 15. Там само. - Оп. 8. - Спр. 1193. - Арк. 60; 16. Там само. - Оп.9. - Спр. 1421. - Арк. 85-87; 17. Там само. - Оп. 12. - Спр. 96. - Арк. 11, 12; 18. Там само. - Спр. 95. - арк. 5.

А.І. Безуглий, Н.О. Гушинець

РЕПРЕСІЇ СЕРЕД ПРАЦІВНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ВІННИЧЧИНИ У 30-ТІ РР. XX СТ.

Для людей старшого покоління згадка про 1937-38 рр. асоціюється з масовими злочинами сталінського режиму. Це був період, коли більшовицький терор досяг свого апогею і набув масштабів національної катастрофи[1].

Колесо масових репресій не обійшло і Поділля. Несподівано страшна біда увійшла в родину Наперальських. Чоловіка та батька, Климентія Матвійовича, головного інженера Ситківецького цукрового заводу постановою ІІІ відділу УДБ НКВС УРСР звинуватили в причетності до контрреволюційної організації, яка нібито діяла на цукрозаводі. При обшуку було вилучено: диплом, листи, рушницю, порох – 2,5 кг, капсулі – 1000 шт., дріб – 5 кг, набої – 22 шт., свинцю – 3 кг. Заарештованого було кинуто до Вінницької в'язниці. Почалося фабрикування слідчої справи за №32836 [2]. Хоча самої "справи Наперальського" не існувало в природі, проте його потрібно було зробити черговим "співучасником" гучної справи про шкідництво в цукровій промисловості області, що розкручувалася Вінницьким управлінням НКВС. Тому все залежало від майстерності слідчого. Вести її було доручено одному з "найдосвідченіших" майстрів заплічних справ, начальнику ІІІ-го відділу УДБ ВОУ НКВС ст. лейтенанту держбезпеки Толчинському[3]. Терміни для ведення слідства були вкрай жорсткі, "конвеєр смерті" працював на повну потужність, а тому й методи роботи було обрано відповідні. Спочатку потрібно було заставити підсудного визнати себе винним. Потім необхідно було навести конкретні приклади його злочинної роботи, яка мала бути всебічною та пов'язаною із діяльністю інших людей. Не дивно, що за сценарієм, окрім Климентія Матвійовича, були втягнені й інші, хто з подібними звинуваченнями вже знаходився у в'язниці і чия доля була безапеляційно вирішена. Так, на момент арешту Наперальського К.М. у в'язниці вже знаходилися: Франке А.Л. – заступник головного інженера Вінницького цукротресту; Станкевич Г.М. – інженер Вінницького цукротресту; Карпинський М.Ф. – головний інженер Бабинського цукрозаводу; Камінський С.А. – головний інженер Городянського цукрозаводу; Странський А.Й. – головний інженер Ялтушківського цукрозаводу та інші[4].

З документів слідства і розставлених в ньому акцентів можна з'ясувати, що фатальне значення для Наперальського мала його національність та соціальне походження. Народився

Климентій Матвійович 23 листопада 1881 р. в селі Опорів Китлівського повіту Варшавської губернії (Польща) в дворянській родині. Освіта, як на ті часи, просто чудова: закінчив спочатку реальне училище у Виборзі (Фінляндія), потім чотири курси Львівської політехніки, а далі продовжив навчання у Бельгії в інституті цукроваріння. Найближчі родичі – сестра і брат – мешкали у Варшаві. Брат був ксьондзом і правив службу в одному із костьолів польської столиці, син Богдан навчався у вузі. Маючи такий "вагомий" компромат, як тут не передбачити глибокі симпатії до польського режиму та можливу співпрацю на його користь безпартійного Наперальського? До того ж з "плямами" виявилася і його біографія, котрі можна було забарвити в різний колір – чорний, білий або зовсім безбарвний. Так, на підставі біографічних даних (під час першої світової війни був мобілізований до царського війська. Як інженер-будівельник проводив фортифікаційно-відновлювальні роботи, а на початку 1918 р. демобілізований у чині полковника) йому інкримінувалася співпраця з контрреволюцією. Окрім цього, в 1933 р. за порушення правил техніки безпеки був засуджений до одного року примусових робіт, а це вже кримінальне минуле, соціально небезпечний.

Далі з протоколів слідства можна з'ясувати, що у 1920 р., працюючи віце-директором Яроповицького цукрозаводу, був "завербований" колишнім поручиком польського генштабу Красновським. Від останнього отримав завдання збирати відомості про настрої населення, насамперед, польського , а також про економічний стан цукрових заводів області, про хід відбудови заводів у Іллінцях, Вишневчику, Щедровій, Турбові і Бродецькому, джерелах постачання техніки, обладнання тощо. Вся отримана інформація ніби-то передавалася через агента, який мав назвати пароль: "Крокус", на що належало відповісти – "Ванда". Цікаве пояснення обраного пароля: "Цей пароль не був випадковістю, а означав чтимі кожним поляком імена: Крокус – ім'я засновника м. Кракова, а Ванда – польської дівчини, яка обрала смерть у водах Вісли, а не шлюб з німцем".

Це лише частка того, що інкримінувалося затриманому. Головний акцент робився на причетності Климентія Матвійовича до шпигунсько-диверсійної організації, ніби існуючої в цукровій промисловості області. Очолювали її керівники Вінницького цукротресту, ініціатива виходила від заступника головного інженера А. Франке і інженера Г. Станкевича, які з липня 1937 р. знаходились у Вінницькій тюрмі і були вже "зломані" важкими допитами. За таких умов їм нічого не залишалося, як "визнати", що дали завдання створити підпільний осередок на Ситківецькому цукрозаводі для проведення диверсійних акцій і збору інформації. В осередок було залучено робітників заводу Одаховського, Борецького, братів Врублевських [5]. З протоколу перехресних допитів випливало, що всі вони визнали факт свого залучення в організацію й активну участь у ній. Проте жоден конкретний факт підтвердження не знайшов. На витягах з протоколів очних ставок їх підписи не стоять.

Майже впоравшись із встановленими термінами слідства, Толчинський у січні 1938 р. подав начальству звинувачувальний висновок на Наперальського К.М., в якому урочисто рапортував, що управлінням держбезпеки по Вінницькій області викрито і ліквідовано контрреволюційну шпигунсько-диверсійну організацію, створену польськими розвідувальними органами, яка ставила перед собою завдання зруйнувати цукрову промисловість в Радянському Союзі, підготовку диверсій та дезорганізацію тилу під час війни.

Маючи такі "незаперечні" докази на "ворога народу", слідчу справу за №32836 з обвинувачення Наперальського К.М. згідно ст.ст. 54-1-"а", 54-9, 54-11 УК УРСР було передано на позасудовий розгляд НКВС СРСР. Резюме звинувачувального висновку було дуже переконливим:" У Вінницькому цукротресті виявлено і ліквідовано шпигунсько-диверсійну організацію, створену та керовану польськими розвідувальними органами" [6].

На підставі цих звинувачень і особистого визнання підсудного рішенням НКВС і Прокуратури СРСР від 9 січня 1938 р. Наперальського К.М. було засуджено до розстрілу. З моменту рішення суду до моменту виконання вироку минуло усього 10 днів.

Дев'ятнадцять років дружина і син нічого не знали про долю близької їм людини. Тільки в жовтні 1956 р., після подачі касаційної скарги Вірою Василівною і тривалої попередньої роботи, справу Наперальського було переглянуто Військовим Трибуналом Прикарпатського Військового

округу. Серед інших документів, які були подані до архівно-слідчої справи, є висновок комісії КДБ по Вінницькій області, в якому говориться, що, окрім особистого визнання засудженого у скоєнні вищевказаних злочинів, будь-яка практична антирадянська, шпигунсько-диверсійна діяльність Наперальського попереднім слідством у 1937 р. не виявлена і не задокументована[7].

Рішенням Військового Трибуналу ПВО від 10 червня 1958 р. постанову НКВС та Прокурора СРСР від 9 січня 1938 р. було скасовано і кримінальну справу припинено за недоведеністю звинувачення. Через двадцять років Климентія Матвійовича було реабілітовано як репресованого без достатніх на те підстав. В червні того ж року про його реабілітацію дізналася і Віра Василівна, яка після арешту чоловіка просиділа два місяці у Брацлавській буцигарні, була виселена з квартири, позбавлена всього майна. За всі моральні та матеріальні втрати їй було виплачено 7100 карбованців (приблизно 23,5 грн.) компенсації.

Життя однієї людини не схоже на життя іншої, однак якими схожими інколи бувають їхні долі. Різними були життєві шляхи головного інженера Ситківецького цукрозаводу Наперальського К.М. та головного бухгалтера агровідділу цього ж заводу Гоцюка Ф.І., але 1937 рік поєднав їх долі спільною трагедією.

Федір Ілларіонович Гоцюк народився у 1893 р. в селі П'ятківка Бершадського району Вінницької області. Закінчив лише двокласну сільську школу. За національністю українець. Був одружений. Мав двох синів – Володимира і Бориса. Його трудова діяльність була пов'язана з цукровою промисловістю, де в різні часи він працював конторщиком, табельщиком, секретарем завкому. Після цього став обіймати посаду секретаря-статиста відділу сировини Ситківецького цукрового заводу. З політикою пов'язаний не був, ні в яких рухах участі не брав, у партіях не перебував, судимостей не мав. Людиною був товариською, з захопленням грав на аматорській сцені, любив компанії і товариські застілля. Таку характеристику йому давали ті, хто добре знав і поважав Федора Ілларіоновича.

Постановою прокурора Ситківецького району Фельда від 13 вересня 1937 р. за підозрою у шпигунській діяльності на користь Польщі, Гоцюка Ф.І. було заарештовано і ув'язнено до Вінницької тюрми[8]. На попередньому слідстві причетність до контрреволюційної шпигунсько-диверсійної організації Федір Ілларіонович не визнав. Проте для слідчих це було лише справою часу, досьє стрімко поповнювалося новими "свідоцтвами", протоколами допитів співробітників та близьких знайомих Гоцюка. Згідно оперативної версії, яка надалі й була покладена в основу обвинувачувального вироку, з 1936 р. Гоцюк Ф.І. був завербований колишнім офіцером Української Галицької армії Рижком Є.К. і перебував на службі польської розвідки. Як свідчать документи, під тиском "незаперечних доказів" Рижко особисто зізнався в його вербовці, але очної ставки між ними так і не було проведено, адже в день арешту Гоцюка Ф.І. доля Євгена Костянтиновича Рижка була вже вирішена. "Диверсійна діяльність" Гоцюка Ф.І. полягала, зокрема, в тому, що, будучи вороже налаштованим проти заходів партії та уряду, проводив агітацію серед робітників заводу, доводячи шкідливість та неефективність стахановських методів роботи, пророкував швидке падіння радянської влади. Окрім цього, йому інкримінувалося співробітництво з "ворогом народу" Наперальським К.М.

Слідство по справі Гоцюка Ф.І. було необ'єктивним і стрімким (тривало 5 тижнів). На закритому судовому засіданні рішенням НКВС та Прокуратури СРСР від 26 листопада 1937 р. було винесено вирок , який оскарженню не підлягав: р о з с т р і л. Та й взагалі, чи був час оскаржити, якщо вже 8 грудня 1937 року вирок було виконано![9]

Незважаючи на усі зусилля, про трагічну долю Федора Іларіоновича рідні дізналися лише у 1960 р. У кінці 1958 р. молодший син "ворога народу" Борис звернувся з листом до Генерального прокурора СРСР. Архівно-слідча справа за №16962 була переглянута і 16 січня 1960 р. судова комісія з кримінальних справ Верховного суду УРСР прийняла рішення про скасування постанови від 23 листопада 1937 року і припинення справи за недоведеністю обвинувачення[10]. Але, на превеликий жаль, про повну реабілітацію та відшкодування матеріальних та моральних збитків питання взагалі не стояло.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. –К., 1993. –С.210; 2. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.Р. –6023. - Оп.4. - Спр.7689. - Арк..1-3; 3. Там само. –Арк.18; 4.Там само. – Арк.23,25; 5. Там само. –Арк.56; 6. ДАВО. - Ф.Р. – 6023. – Оп. 4. - Спр. 7689. - Арк. 36; 7. Там само. –Арк.100; 8. ДАВО. - Ф.Р. – Оп.4. - Спр. 9939. - Арк. 2; 9. Там само. – Арк. 23-25, 27-29; 10. Там само. –Арк.50.

Б.Є. Трофим'як

НЕЗЛАМНИЙ МИХАЙЛО СОРОКА – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСТВА В ПРАЗІ (1926-1936 РР.), ПРОВІДНИК НАЦІЇ В КОНЦТАБОРАХ (1940-1971 РР.)

Щораз постають із невідомого досі історичного мороку та розкриваються своїм багатогранням викристалізованої гармонії духовних і тілесних сил нові історичні постаті. Вони заслуговують фундаментального дослідження, осмислення та наслідування прийдешніми поколіннями, оскільки їхній тернистий життєвий шлях – це подвиг, символ незламності Провідника нації, викуваного власного «Я». Власне, до таких непересічних постатей ми з повним правом відносимо і М. Сороку, людину залізної сили волі, духовного та фізичного злету.

Народився Михайло Сорока в с. Кошляках, що біля Підволочиська на Тернопільщині, в сільській родині. З 11-ти років залишився круглим сиротою. До 15-ти років виховувався в діда й баби, навчаючись в Тернопільській українській державній гімназії. В 1926 р. переїжджає на навчання до Української реформованої реальної гімназії в Ржевницях, що за 30 км від Праги. Сенат Українського Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі перетворює гімназію на взірцеву школу для проведення педагогічної практики, а 1 травня 1925 року першим директором гімназії призначається колишній професор Тернопільської гімназії, в якій навчався М. Сорока, професор педагогічної психології Педагогічного Інституту (Прага) доктор Яким Ярема.[1] Після успішного 5-річного навчання в гімназії М.Сорока вступає на архітектурний факультет Празької політехніки, який закінчує в 1936 р. Як свідчать документи, архівні матеріали, наукова література, публіцистика та домашній сімейний архів Любові Сороки, саме 10-літній період навчання, громадської діяльності суттєво вплинув на створення фундаменту гармонії духовних і фізичних сил Михайла Сороки. Як засновник і провідник сокільського товариства, пластового куреня, щоденної ранкової оздоровчої гімнастики, він постійно шліфує і вирізблює свій характер для майбутнього використання. Цей процес вдосконалення відбувається в юнацькі роки на тлі відчуття єдності громади як національної родини, спільності завдань, усвідомлення свого виняткового становища в українському середовищі Праги та виконанні, в першу чергу, законів гімназійного виховного процесу, т. з. «десяти заповідей» національного і морального виховання. Виховний кодекс переважно був наповнений національною сутністю, потребами поневоленої батьківщини – України. Зокрема, другий, дев'ятий і десятий пункти проголошували: «Гімназійне навчання – не академічне поняття, а важливий етап підготовки людини до сповнення певних національних завдань, що випливають з факту перебування за межами батьківщини»; «Один за всіх, а всі за одного»; «Відданість ідеї, самопожертва, взаємна допомога на засадах загально-християнської моралі як основи нашої культури».

Важливим стимулом для самовдосконалення М. Сороки було захоплення спортом, сокільською ідеєю проф . Мирослава Тирша, в чому Чехія, і особливо Прага, були центром і взірцем для наслідування всіх слов'янських народів Європи. Адже там, в молодій республіці, панувала загальна спортивна атмосфера, а виховна система базувалася на тіловихованні шкільної молоді. Не могли пройти повз увагу юнака і такі події як «Всесокільські здвиги», в яких брали участь десятки тисяч активних гімнастів, маси глядачів, з мальовничими походами по вулицях. Хоч грошей було обмаль, але студенти гімназії постійно читали спортові тижневики «Старт» і «Чеське слово». Тоді приємно було чути серед місцевих чехів вдячні спогади про учнів гімназії: «Як би не ви – Ржевниці залишилися б під спортовим оглядом на печерному рівні».[2] В порівнянні з празьким періодом існування гімназії гімназійний спорт, сокільство та пластунство у Ржевницях були значно іншими. Вони мали організовані форми розвитку, стимул для зовнішніх контактів і

поступу. Ініціатором цього процесу виступає галицький юнак М. Сорока.

Природа щедро обдарувала Михайла Сороку. Він мав гарний голос і чудово співав, складав вірші і музику, гарно малював, мав непересічні успіхи у спортивній сокільській гімнастиці. Малярські здібності привели його до спілкування з відомими представниками творчої української еміграції, а саме з таким відомим митцем української графіки і оформлення викладачем-професором Української Студії Пластичного Мистецтва у Празі (1930–1945), учнем Г. Нарбута і М. Бойчука. Роберт Лісовський (29.12.1893 – 28.12.1982) – відомий український митець-графік «…з аристократичною душею і богемською безпорадністю…» – за висловом відомого українського письменника Уласа Самчука – учня славетного графіка Георгія Нарбута, родинне коріння якого – в козацьких етапах Січеславщини. Проживаючи в 20-х роках у Львові, Р. Лісовський створює національний герб Українського Пласту та емблему «Карпатського Лещетарського Клюбу», якими Товариства користуються і сьогодні. 1930 р. Лісовський переїжджає до Праги, де, як професор, викладає в Українській студії пластичних мистців до 1945 р. Будучи палким прихильником пластової та сокільської ідеї, сходиться на цій основі з М. Сорокою, тодішнім студентом празької політехніки, підтримуючи з ним дружні зв'язки до початку Другої світової війни. В Празі дружив М. Сорока і з Олександром Олесем та його сином Олегом Кандибою-Ольжичем.[3]

Спілкуючись з творчою українською інтелігенцією Праги, особливо з Р. Лісовським – знавцем античного світу і мистецтва, спартанської системи виховання, потягу еллінів до гармонійного вдосконалення душі і тіла, М. Сорока намагався не лише сам наслідувати постулати античного виховання, а й залучав до нього широкий гімназійний загал. Гасло древніх спартанців «в здоровому тілі – здоровий дух» важило для нього значно більше, ніж для інших гімназистів, сформованих у міжвоєнну добу на пріоритеті спортивного розвитку і рекордів. Високі спортивні досягнення були для нього тільки методом і заохотою для включення у тіловиховний процес. Увага М. Сороки в цьому процесі була сконцентрована, перш за все, на різнобічності особистості, розвиток якої забезпечували сокільська гімнастика, легка атлетика, плавання, походи на природу.

З метою практичних випробувань своїх задумів, власного досвіду і як палкий прихильник шведської гімнастики, він створює тіловиховне товариство «Сокіл». Як пише голова Управи Українського Сокільського Союзу за кордоном Василь Прохода, «дуже відрадним заснування 20 січня 1931 року в Ржевницях, місці осідку української гімназії, гуртка «Український Сокіл» з учнів гімназії. Зародився гурток з природньої потреби нашої молоді в її змаганні до ідеалу й бажання працювати для добра свого народу. Гурток на перших порах мав 20 членів, сокільський доріст та надійних старших руховиків». Головою новоствореного товариства було обрано Михайла Сороку, заступником В.Соловйова, секретарем В. Маруняка, членом Старшини д-ра А. Яковенка.[4]

Програма занять сокільського товариства, складена М. Сорокою на жорстких сокільсько-спартанських засадах, була з задоволенням прийнята й схвалена гімназистами і давала свої позитивні оздоровчі результати. Адже стержнем цієї програми було прилюдне висвітлення наслідків всебічного фізичного вдосконалення в поєднанні із загартуванням. Для цього гімназистами щоденно виконувалася передсніданкова програма: дві години гімнастики на Сокільському грищі, легкоатлетичні вправи, орієнтаційні вправи з теренознавства в лісі й плавання. Більш загартовані і витривалі плавали до кінця листопада, коли поверхня води вже вкривалася мрякою дошкульного холоду. Як пізніше згадував д-р В. Маруняк, редактор Альманаху Української гімназії в Чехії (1925-1945 рр.), зокрема в Ржевницях «...з'явилися ми на сніданок свіжі й голодні як вовки» Для стимулювання сили волі, розбудження амбіції молодших до регулярних занять з ініціативи М. Сороки перед кухнею інтернату вивішувалися поіменні таблиці-списки перших п'яти найуспішніших змагунів гімназії з легкої атлетики та плавальних дисциплін.

Цей усталений спосіб життя, вироблений і випробуваний Михайлом Сорокою в гімназії, не покидав його і в студентські роки (1932–1936). Він з «професорською» педантичністю

розподіляв свій час між студіями на чеській Вищій Технічній Школі у відділі архітектури, яку закінчив 1936 р., та продовженням праці в товариствах «Сокіл» і «Пласт». На цьому етапі й завершується 10-річне навчання, процес духовного і тілесного загартування Михайла Сороки в Чехії.

Провідник ОУН, полковник Євген Коновалець доручає 25-річному Михайлу очолити крайову Екзекутиву ОУН на західноукраїнських землях, а 9 січня 1937 р. М. Сорока був заарештований польською поліцією при переході кордону між Чехословаччиною і Польщею за підозрою в причетності до ОУН. Після відбуття ув'язнення в тюрмах Станіславова, Берези Картузької, Гродно М. Сорока був звільнений восени 1939 р. і одружився в листопаді того ж року з Катериною Зарицькою. 22 березня 1940 р. їх арештують і в житті вони більше не зустрінуться.[5]

Розпочинається страда Михайла Сороки майже по всіх існуючих на той час концтаборах і тюрмах Радянського Союзу. З 60-ти прожитих літ він був по в'язницях 34 р., «...але я не пригадую нікого, – пише колишній в'язень, – хто посмів би погано обізватися про Михайла Сороку. Говорили про нього тільки шанобливо, побожно».[6] За висловом В. Мороза, співтабірника в Мордовії, «подвиг Михайла Сороки полягав у тому, що він зберіг пружність особистості, незважаючи на довгі, довгі роки вогкого тюремного холоду, який покриває все шаром іржі. Пружина його «Я» ніколи не заіржавіла».[7] «Наша «провина» заключається лише в тому, що ми вирішили вмерти стоячи, а не лежачи, – наголошував на останньому суді М. Сорока, – бо вважаємо негідним віддати своє життя насильникам без протесту. Мимо того, що в нас забрали волю, але гідність ми зберегли».[8]

Виплекана спартанським вихованням впродовж 10-и років залізна сила волі, власне «Я» спонукали М. Сороку до подальшої активної творчої діяльності і в підневільні табірні роки. Цей 34-річний період, без сумніву, має стати предметом наукових розвідок і досліджень, ширше висвітлення якого розкриє творчу особистість М. Сороки, ще й сьогодні нам незнану.

Цей усталений спосіб життя, вироблений і випробуваний Михайлом Сорокою в гімназії, не покидав його і в студентські роки (1932–1936). Він з «професорською» педантичністю розподіляв свій час між студіями на чеській Вищій Технічній Школі у відділі архітектури, яку закінчив 1936 р., та продовженням праці в товариствах «Сокіл» і «Пласт». На цьому етапі й завершується 10-річне навчання, процес духовного і тілесного загартування Михайла Сороки в Чехії.

В табірних умовах, як сьогодні ми дізнаємося з сімейного архіву Любові Сороки, невістки Михайла, він написав праці і статті, що засвідчують про його глибокі знання природничих, суспільно-філософських творів, античної і вітчизняної літератури, історії. Серед них – «Мистецька Прага», «Мирон Зарицький», «Рефлекси. Інстинкти. Етика». Остання праця, написана М. Сорокою в 1967-1969 рр., за два роки до смерті, викликає особливий інтерес та заслуговує на вивчення і глибокий аналіз, особливо розділ «Етика». В підрозділах «Античний світ», «Козаки», «Польська шляхта», «Спорт», «Соколи», «Прикмети», «Олімпіяди» автор досліджує проблему гармонійного виховання, здоров'я душі і тіла, філософії і спорту. Він доводить, що фізична загартованість необхідна для кращої життєдіяльності людського організму і дає можливість більше працювати задля вдосконалення особистості як фізично, так і духовного розмвитку – «в здоровому тілі – здоровий дух». Попри це М. Сорока надає багато уваги вихованню такої найважливішої прикмети людини як Воля, від якої задатки людини можуть розвиватися або занидіти. Власне козаки, за твердженням автора, аристократи духа, сили волі, які вмирали за щось цінніше, ніж життя.

16 червня 1971 р. в мордовському концтаборі №17 внаслідок другого інфаркту перестало битися серце М. Сороки, життя якого – це Подвиг, символ незламності, залізної Волі, безмежної любові і відданості Україні.

А. Радигін, колишній політв'язень, який нині живе в Ізраїлі, писав: «Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашінгтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля. Мир його праху».[9]

Загалом 1939-1941 рр. на західноукраїнських землях було заарештовано близько 60 тисяч

чоловік. Понад 50 тисяч, яких не встигли вивезти в перші дні війни, замордовано за розпорядженням М. Хрущова.[10]

Таким чином, гімнастично-спортивний рух Західної України, як вагомий національно-революційний чинник, знаходився під постійним контролем окупаційної адміністрації Австро-Угорщини, Польщі та радянських органів влади, які вбачали в ньому, в першу чергу, могутню рушійну національну силу, що організовувала і виховувала здорову тілом і душею молодь, готову віддати життя за волю і незалежність Української Держави. Окупаційні режими вдосконалювали карально-репресивні методи на кожному етапі розвитку.

Західноукраїнський гімнастично-спортивний рух постійно живився визвольними, революційними, національними ідеями І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, І. Боберського, А. Шептицького.

Політичні партії Західної України вбачали в гімнастично-спортивному русі, попри все, ще й прекрасну школу військового вишколу молоді та терен для виховання і вдосконалення Провідників революційного руху молодої генерації.

З розгортанням, організаційним зміцненням та національним загартуванням українського гімнастично-спортивного руху окупаційні режими, відповідно нарощували і модернізовували карально-репресивну машину щодо членів руху, його Провідників, аж до поголовного фізичного нищення. Масовий терор і геноцид став державною політикою і «визволителів» комуно-тоталітарного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Українська гімназія в Чехії, 1925–1945. Альманах української гімназії в Празі-Ржевницях-Модржанах. Ред. д-р Б. Маруняк. – Мюнхен, 1975. – С.11, 43; Сорока Л. Михайло Сорока. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування,1898–1998. Ред.С. Ярема.–Тернопіль–Львів, 1998. – С. 672, 673; 2. Українська гімназія в Чехії... – С. 77, 79, 89; 3. Там само. – С. 28, 29; Осадчий М. Більмо. – Львів, 1993.–С. 87-89; Чабан Микола. Нове про Роберта Лісовського // Визвольний Шлях. – 2001, черв., Кн. 6. – С. 79-84; 4. Прохода В. Українське Сокільство за кордоном. «Сокіл-Батько»...– С. 177; Українська гімназія в Чехії... – С. 85; 5. Сорока Л. Михайло Сорока... – С. 672, 673; 6. Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька. – 1974. – С. 19; 7. Мороз В. 16 червня 1971 року. – 20-річчя з дня смерти Михайла Сороки / Тверді молодії. – 1979. – С. 3; 8. Українська гімназія в Чехії... – С. 223; 9. Радигін А. Життя в мордовських... – С. 21; 10. Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С.13.

С.Д. Гальчак

СИЛИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

Крім більшовицько-комсомольського підпілля, червоних партизанів на Поділлі, під час його окупації гітлерівськими загарбниками, заявляла про себе ще одна дієва політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН). Щоправда, тут вона не користувалась таким високим авторитетом, як червоні партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки як у Західній Україні. Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців краю. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, подоляни два десятиріччя жили під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як "Російської імперії" – відкритого "ворога незалежності українського народу", визволення з "більшовицького рабства" українців, створення "самостійної соборної Української держави".

Абсолютна ж більшість подолян (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Навпаки, зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п’ятирічок, а в час гітлерівської навали разом з росіянами, білорусами, представниками інших національностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної Армії, більшовицько-комсомольського підпілля, партизанських загонах, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подоляни тісного співробітництва націоналістів з гітлерівцями, котре виявилось зовсім невипадковим, хоч і не переслідувало мети "світового панування". І бандерівці, і мельниківці (розкол ОУН стався 27 серпня 1939 р. в Римі під час 2-го Великого Збору організації: одне крило – ОУН-Б – очолив С. Бандера, друге – ОУН-М – А. Мельник) намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР "української революції". Для її успішного проведення, найголовніше, підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про таку можливість більш радикальне бандерівське крило ще до початку війни подбало про створення власних збройних формувань, які боролися б проти Радянської Росії, а згодом переросли в українську національну армію. У результаті переговорів з керівництвом абверу, німецька сторона погодилася "вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони"[1] (приховані наміри Верховного командування німецької армії полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, врешті, використати їх у диверсійних цілях).

Підготовка "Дружин українських націоналістів" (ДУН), як їх називали новобранці, відбулася при підтримці абверу. Вони не мали порядкового номера й не входили до складу німецьких з'єднань, діставши відповідно назви – "Організація "Роланд" і "Спеціальний відділ "Нахтігаль". Серед визначених їм завдань були: забезпечення умов просування німецьких військ по неокупованих територіях, "роззброєння росіян", охорона транспортів з військовополоненими.

Батальйон "Роланд", якого німці так і не використали в "поході на Схід", був створений в квітні 1941 р. і проходив навчання в Зауберсдорфі поблизу Відня. Його особовий склад носив чеську уніформу на зразок бійців української армії 1918 р. з жовто-синіми нарукавними пов'язками, на яких значилося: "Німецький вермахт".

Майже водночас відбувалося формування батальйону "Нахтігаль" ("Соловей"), який відбув вишкіл у Нойгаммері (Сілезія) в складі 330 бойовиків, зодягнених у польові мундири вермахту. Закінчивши навчання 17 червня 1941 р., він 22 червня перейшов радянський кордон у районі Перемишля. 14 липня передислокований до Проскурова, де приєднався до альпійської охоронної дивізії. Під час наступу гітлерівців на Вінницю вояки батальйону брали участь у боях з Червоною Армією поблизу Браїлова. [2]

Поділля виявилося для "Нахтігалю" роковим. Зазнавши певних втрат, він ще деякий час квартирувався у с. Юзвині під Вінницею, а потім повернений до Нойгаммера, де був розформований, але не зник безслідно – на базі "Нахтігалю" (а також "Роланду") створено "каральний поліцейський підрозділ – шуцманшафтбатальйон-201 під командуванням націоналіста Є. Побігущого. У складі есесівського корпусу під командуванням фон ден Бах-Залевські..." оунівці воювали проти партизанів "на території Білорусії і північної Волині". [3]

Але ще до цього, 30 червня 1941 р., увійшовши разом із 1-м батальйоном Брандербурзького полку до Львова, де у спини відступаючих червоноармійців стріляли місцеві націоналісти, він, за вказівкою ОУН-Б, зайняв ряд важливих об'єктів, у тому числі радіостанцію. Через неї в ефір було зачитано "Акт про відновлення Української Держави".

"ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення".[4]

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що "відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціялістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-

під московської окупації", що "Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі", [5] ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції нацистського політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: "Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями." [6] Тобто самими гітлерівцями та їх союзниками. Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні.

У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один "сюрприз": крилом ОУН-Б (та й іншим крилом) напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: "Північ", "Центр", "Південь", в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких "операційних груп" чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Група "Північ" повинна була досягти Києва та області. Група "Центр" мала на меті м. Харків і область. Група "Південь" повинна була дістатися до Одеси і Криму.

"Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилову зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцеве управління..." [7]

Ці люди "...встановлювали своєрідний політичний устрій в окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо". [8]

В одному з німецьких донесень сказано, що "вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України".[9] Інше донесення повідувало, що ОУН приділила однакову увагу як залишеним "совєтами" складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначені не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном...[10]

Проникли похідні групи й на Поділля, про що свідчать численні архівні документи:

"Районна українська народна міліція.
м. Літин, 30.07.1941 р.
До пана старости с. _____
Оцим заряджую зараз приступити до вибору старости, коменданта міліції й 6-х членів української народної міліції.

Ці люди мусять бути довірені, чесні та письменні, щоби солідно провадили село до кращого завтра.

Це відноситься до цих сіл, де ще не вибрали вище поданих осіб. Староста є господарем цілого села, йому мусять усі підпорядковуватися, а міліція є в розпорядженні пана старости. Міліція є сторожем цілого села, щоб не було грабування, бійки й крадіжки.

[...]

...В поліклініці в Літині лежать ранені вояки й не мають що їсти, тому кожне село нехай переведе у себе збірку для них, а це дві копи яєць, два кг масла і 30 літрів молока і цю збірку відставити щотижня з кожного села, щоби хворі не гинули з голоду.

Хто буде противитися вище згаданим вказівкам, цего притягнемо до відповідальности й буде строго караний.

Слава Україні.

Районовий В. Кузьма.
Комендант міліції Яковлєв.
Управа міста Борисюк». [11]

«2 серпня 1941 р.

До пана старости с. Балина. [12]

На припорученння обласного коменданта Української Міліції зараджую зараз подати до району опис членів міліції кожного села, а то ім'я й назвисько, вік, національність, а окремо старости та помічника.

Заподати опис тракторів, кілько в селі знаходиться та кілько потрібно горючести до обробки збіжжя.

Всі трактористи зголосяться на день 4 / VIII - 41 р. на 11 годин перед полуднем в Літинській міліції.

Слава Україні!

Районовий Кузьма." [13]

"2.8.1941 р. Старості с. Пиків [14]

Згідно розпорядження представника Уряду України Липового повинні з'явитися на 3-4 серпня 1941 р. учителі, агрономи, учні, що закінчили 10-літку 1941 р. та мед. робітники в Калинівку для регістрації (буд. був. міліції).

Представник Уряду України О. У. Н. Липовий." [15]

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь "створення незалежної і соборної Української держави" в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення «Української революційної армії». [16]

Це теж не сподобалося німцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц/5,[17] що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату "Україна" (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери: "Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після грунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути передані айнзацкоманді Ц /5..." [18]

Бандерівці пішли в підпілля. Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувася проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям: "...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям.., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення..." [19]

Не менш промовистий і інший документ: "4.XI.41 р. Таємно. До коменданта с. Губник [20] п. Ткаченко. Останніми днями стало виявлятись підпільне розповсюдження листівок партії Бендери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політвідділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк

Начальник Політвідділу Романюк." [21]

Будучи в підпіллі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували свої листівки, були причетні, очевидно, до випуску місцевої газети "Вінницькі вісті", проникли в міську управу, де працювали на впливових посадах. Причому, до весни 1943 р.. коли "весь склад обласної управи[22] (крім Севастьянова)[23] в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина колишніх обласних чиновників арештована за звинуваченням в

українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін."). [24]

Із трофейних документів видно, що націоналісти проникли навіть у такий надсекретний об'єкт як "Вервольф". Зокрема, це вдалося Івану Царицькому – уродженцю с. Золочева (Галичина), в минулому австрійському офіцеру, директору школи в Польщі, мешканцю міста Аушвіц, перекладачеві та ОТ-трупфюреру таємної польової поліції групи РСД (служби імперської безпеки):

«Командир поліції безпеки і СД м. Житомира
№807/43-1- м. Житомир
27 лютого 1943 р.
Таємній польовій поліції, група РСД
Служба групи безпеки Ост
Польова пошта № 27551
Через зовнішній службовий пункт Вінниці
Відносно: Перекладача Івана Царицького – ОТ-трупфюрера
таємної польової поліції, група РСД.
Стосовно доповіді від 12 лютого 1943 р.
№ 354/43 та листування ТПП від 12.II.1943 р.

ОТ-трупфюрер Іван Царицький із січня 1942 р. працював перекладачем при об'єкті «Вервольф», а в жовтні 1942 р. переведений працювати перекладачем безпосередньо до начальника групи безпеки Ост. Під час його роботи перекладачем при групі безпеки Ост встановлено, що він безконтрольно мав зв'язки з українцями, які у політичному плані підозрюються у зв'язках з бандерівцями. Суворе спостереження за ним встановило, що він у грудні 1942 р. мав бесіду протягом години з відомою в Михайлівці[25] керівницею бандерівців. Начальник служби групи безпеки Ост Даннер на підставі цього відсунув Царицького від роботи і передав у мій відділ у Вінницю...

Про те, що Царицький зв'язався із підозрюваними в приналежності до бандерівців, взагалі нічого не було вказано. В цьому упущенні я бачу наявність приводу для значної шкоди діяльності поліцейської безпеки..." [26]

Немало зусиль докладали бандерівці по створенню підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі вдавалося. При їх створенні ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їх сімей, місцеву інтелігенцію, молодь. "В м. Вінниці, а також в ряді районів, – говориться в одному з документів, – існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. "Спілка українського націоналістичного студентства" (СУНС)... Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам'янець-Подільської області". [27]

Керівником націоналістів у Калинівському районі був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями), керівниками націоналістичних осередків: у с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинцях – прибулий із Західної України піп Мороз... [28]

Створювалися такі осередки також в Трансністрії.

"Інспекторат відділення Трансністрії.
Відділення жандармерії Могилева [29]
15 листопада 1942 р.
Службова записка № 1604

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують національні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батковський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могилева." [30]

"...Крім того, в Липовецькому, Турбівському, Гайсинському і Немирівському районах існували бойові оунівські групи." [31]

Очевидно це були так звані групи самооборони, які почали з'являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі. Однак вістря їх боротьби спрямовувалось не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці групи були нечисленними і могли легко зазнати поразки від ворога у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їх керівництва, в якій вказувалось як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

"…До німців
…б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами
До більшовицького підпілля
а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися
б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами
в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів
До союзницьких німецьких військ
а) не вести жодних засідних бойових акцій
б) примірно карати за виступ проти народу
в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів." [32]

Про те, що ця настанова суворо виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна: "...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями." [33]

Що стосується зброї, то "...для її здобування використовувався і такий спосіб, як пошук... на місцях боїв, розкопування військових поховань з 1941 року.., її крадіжки на залізничному транспорті". [34]

У ще одній інструкції говорилось, що німецьке панування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН. [35]

Ці інструктивні настанови ретельно втілювалися в життя і створеними дещо пізніше в Західній Україні більш крупними рейдуючими збройними загонами, структурно приналежними до сформованої на базі ОУН-Б Української Повстанської Армії, (один із них, як відзначають німецькі джерела, спостерігався у липні 1942 р. в районі Кам'янця-Подільського [36]).

Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення ("7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівку українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого..."[37]), зазнаючи арештів ("31 липня 1942р.: ...У ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15

осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіту, директор школи і деякі вчителі..." [38] ; "25 вересня 1942 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку домів удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали" [39]), бандерівці, попри це, значну увагу проявляли до більшовицько-комсомольського підпілля, партизанів.

Їх руками був знищений керівник Павлівської підпільної організації Калинівського району та Кіровської підпільної групи Турбівського району В.М. Мессарош, живцем замурований член Ободівської підпільної групи А. Квашенко, убиті керівник Калинівської підпільної організації М.П. Архипович, член партизанського загону ім. Сталіна комсомолець С.К. Поворознюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади імені Леніна В.В. Вовк, члени Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г.В. Ткачук, підпільник-комуніст з с. Пеньківки Літинського району С.Є. Кулик та інші.

Однак, крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі, що у північній частині Літинського району, в кінці грудня 1943 р. появився добре озброєний великий загін оунівців чисельністю до 600 чоловік. Та, зважившись на ще більші партизанські сили (з'єднання під командуванням Я.І. Мельника), навіть провівши з партизанами переговори та кілька днів поагітувавши населення сіл Яцківець, Супрунова і Брусленова, бандерівці непомітно зникли.

Зате партизанам Кам'янець-Подільщини доводилось не раз вести бої з націоналістами. Так, жорстока сутичка між партизанським загоном ім. С.А. Ковпака та бандерівцями сталася в Сатанівських лісах.

Але найбільший бій між ворогуючими сторонами відбувся 22-25 липня 1943 р. поблизу с. Теремне Острогського району, де тоді розміщувався табір Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф.М. Михайлова під командуванням майбутнього Героя Радянського Союзу А.З. Одухи. Тоді оунівський командир Крук, що мав у своєму розпорядженні не лише автоматичну стрілецьку зброю, але й міномети та гармати, щільним кільцем оточивши підступи до табору, вирішив розправитися з партизанами.

Бій тривав більше двох діб. Причому, був дуже жорстоким. Як згадував пізніше А.З. Одуха, партизани ще не зустрічали такого фанатизму в боротьбі: "націоналісти бились набагато краще за німців і були гідними суперниками". [40] Закінчився він тим, що націоналісти втратили 800 чоловік, в тому числі більше 250 вбитими, а партизани вислизнули з оточення...

Як бачимо, вістря своїх ударів збройні формування ОУН спрямовували також проти "більшовицьких партизанських загонів", тобто проти основної сили, що боролася з нацистськими загарбниками на окупованих Волині та Поділлі.

Вороже були настроєні націоналісти і до Червоної Армії, хоч великих сутичок із нею на території Вінниччини і Кам'янець-Подільщини не вели...

Так під час Великої Вітчизняної війни (а для українського народу вона була саме такою) на західних теренах України, в тому числі на прилеглих до них землях Поділля, розгорілось полум'я не менш драматичного протистояння – братовбивчої війни, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Ще один зріз проблеми: у тому ж кровопролитному бою під с. Теремне проти українських націоналістів билися й юнкери Шепетівської козацької школи, які за кілька днів перед цим у повному складі перейшли на бік червоних партизанів...

Але непоодинокі випадки й запеклих сутичок між партизанами та козацькими формуваннями, "власівцями". Саме від них у липні 1943 р. зазнав поразки партизанський загін ім. Чапаєва (командир Євсафьєв), що дислокувався на території Монастирищенського та Оратівського районів, а кавалерійська партизанська бригада ім. Леніна під командуванням М.І. Владимирова розгромила в січні 1944 р. козацький полк у с. Демківка Тростянецького району.

Тоді протягом двох годин було "вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боєприпаси, спорядження, до 200 коней, більше половини з яких роздано населенню. Сам отаман-полковник Журавльов... у спідній білизні вистрибнув у

вікно, втік, залишивши документи, обмундирування.

Документи свідчать, що отаману-полковнику козацьких військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений у Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи німцям клятву боротися з Червоною Армією. Журавльов мав листа від генерала Краснова, котрий мешкав у Берліні. Краснов у листі дає директиву про те, щоб підняти всіх донських козаків, організувати козацькі війська і виступити проти більшовизму..." [41]

Так на українській землі (Поділля тут не виняток) палахкотіло полум'я громадянської війни, що матеріалізовувала певні сподівання гітлерівських стратегів на розвал Радянського Союзу на ґрунті міжнаціональних конфліктів, – війни у війні, обійденої з кон'юнктурних ідеологічних міркувань увагою радянськими істориками...

Крім бандерівців, на Поділлі час від часу з'являлися й запекло ворогуючі з ОУН Бандери мельниківці, що провели у червні 1942 р. у Проскурові навіть "таємні збори, на котрих обговорювалася загальна ситуація".[42] Мельниківське крило ОУН відкрито співробітничало з німцями, але не було належним чином "оцінене" ними. Припинило своє існування влітку 1943 р.

Існувала ще й третя сила національно-визвольного спрямування – так звана "Поліська Січ" (регіональний націоналістичний партизанський рух, який частково поширював свій вплив на північ Кам'янець-Подільської області). Це була "нерегулярна збройна частина", створена на Волині місцевим українським діячем Тарасом Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні, "з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити формування, він повів своїх бійців "у ліси", щоб воювати як проти німців, так і з більшовиками". [43]

Його політичне кредо досить повно розкривається в документі, що друкується нижче: "Взимку 1941/1942 рр. я запропонував німецьким військовим і цивільним властям розширити партизанську армію "Поліська Січ" і тримати її в тилу німецьких військ для боротьби з радянськими партизанами. Для цього необхідно було змінити терористичну систему німецького цивільного управління. Німецьке управління не допускало й думки про те, що у нього за плечима може існувати більшовицький диверсійний рух і через це відхилило мою пропозицію. Влітку 1942 р. виявилось, що більшовицька диверсія в тилу не ліквідована, а, напрочуд, зміцніла. Німецьке управління, замість того, щоб використати можливість ліквідації більшовицької диверсії при допомозі українського населення, продовжувало свої репресії проти цього населення. Я писав із лісу листи Рейхскомісару Коху, в яких звертав його увагу на те, що німецьке управління на Україні веде неправильну політику, і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох боків. За моєю порадою восени 1942 р. були призначені переговори між німецьким управлінням і українським національним рухом.

У зв'язку з тим, що влітку 1943 р. німецький фронт все більше і більше поступався назад, на захід, я став знову шукати можливість повести спільну з німцями боротьбу проти більшовиків.

Після німецької практики на Україні дуже важко було знову налаштовувати народ на співробітництво з Німеччиною. Взаємне довір'я з вини німців було знищене. Народ перестав вірити різноманітним публічним заявам і зверненням. Це становище міг змінити лише український національний уряд.

У листопаді 1943 р. я звернувся ще раз до німецького уряду з пропозицією про переговори для нормалізації українсько-німецьких взаємостосунків. Щоб пришвидшити ці переговори і будь-якою ціною довести їх до бажаної згоди, я ризикнув своїм життям, вийшов із ад'ютантом із сховища і 20 листопада 1943 р. пішов до німецьких властей. Німецький уряд, замість того, щоб вести зі мною переговори, затримав мене і мого ад'ютанта і відправив нас обох у концентраційний табір Саксенгаузен, побіля Оранієнбургу. Лише 19.10.1944 року нас випустили із концентраційного табору..." [44]

Отже, було співробітництво оунівців з німцями, а також їх непокора тим же гітлерівцям. Щоб неупереджено, об'єктивно зважити чого було більше на теренах Поділля, необхідні документальні підтвердження. А їх то і не вистачає. Наприклад, у фондах такої великої установи, як державний архів Вінницької області до цього часу дослідниками не виявлено жодного факту

знищення націоналістами на території Вінниччини бодай кількох гітлерівців. Можливо, ця "пасивність" у боротьбі є наслідком обраної тактики досягнення проголошеної оунівцями мети: "...ОУН не виступила збройно проти німецьких імперіалістів від перших днів їхнього приходу в Україну з політичної доцільности. Зате з самого початку окупації німцями України почала підготовляти проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів". [45]

Але, найвірогідніше, причина такого "гострого дефіциту фактажу" криється не у його відсутності в реальному тогочасному житті, а у суворій інструкції керівництва ОУН, що з'явилася незадовго до вступу на територію Поділля Червоної Армії і стосувалася безпосередньо усіх структур та осередків Організації: "...Не держати архівів, не записувати ніяких адрес і кличок..." [46]

Та все ж знищено було не все, що дозволило дослідникам ввести в науковий обіг певні відомості, збереглися архіви супротивної сили – червоних партизанів, які теж проливають світло на дану проблему.

Зокрема, документи кам'янець-подільських партизанів повідують, що "вони [націоналісти] організовували напади на невеликі німецькі гарнізони в основному з метою озброєння за рахунок німців. Своїми збройними виступами вони хотіли заставити німців піти на поступки, завдавати німцям удари у найбільш вразливі місця вони не збирались. Це посилювало б більшовиків. Не дивно, що націоналісти категорично виступали проти застосування диверсійних актів на німецьких комунікаціях."[47] (Із звіту про діяльність партизанського з'єднання під керівництвом А.З. Одухи).

"...Встановлено, що націоналісти не зацікавлені у здійсненні диверсій проти німців, а, навпаки, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним постачанням боєприпасів і спорядженням на фронті. У бій з німцями вступають у виняткових випадках для поповнення боєзапасів і зброї..." [48] (Із розвідзведення за 02.01.1944 р. партизанського з'єднання ім. Леніна. Вінниччина).

Як бачимо, збройні сутички націоналістів із гітлерівцями, хоч і з інших причин, на Поділлі все-таки були.

Ще більш однозначні у цьому твердженні окремі дослідники. Так, П. Мірчук доводить, що "...в половині березня 1943 р. біля с. Корчин відділ УПА наскочив на добре озброєну групу німців, що верталася з м. Деражня, де грабувала населення. Бій тривав 3 години. Здобуто один важкий кулемет "максім", одну "фінку", кілька крісів і більшу кількість амуніції. З ворожої сторони впало 16 людей і кілька ранених. З нашої сторони впало 2." [49]

Інший дослідник Л. Бондарчук повідомляє, що 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь (діяли у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) розбили німецьку колону біля с. Лисогірки неподалік від Кам'янця-Подільського і захопили багато зброї. [50]

АВ. Косик уточнює: "...Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін." [51]

Той же В. Косик повідомляє, що "у жовтні – листопаді 1943 р. частина УПА провела 47 боїв з німцями й 54 – з червоними партизанами, в яких полягло 414 старшин і бійців" [52] (на жаль, не уточнено, де саме вона воювала).

Брак архівних документів не дозволяє також об'ємно розкрити участь націоналістів у протидії насильницькому вивезенню подолян на нацистську каторгу. Але їх позицію стосовно даного питання прояснює інструкція вищого керівництва ОУН підлеглим структурам, що дійшла до нас:

"...Після пересування фронту матимемо до діла з більше випробуваною більшовицькою пропагандою... Можливо, що [більшовики] намагатимуться доказати:

- що німці тому пішли в Україну, що їх сюди запросила ОУН,

- що українські націоналісти видавали німцям на роботу до Німеччини українську молодь...

В обличчі можливости такої пропаганди мусимо освідомити українське населення:

...що українські самостійники до вивозу української молоді до Німеччини на роботи поставилися так само, як до вивозу більшовиками укр. родин на Сибір. (Покликатися на Комунікат в цій справі, виданий КП ОУН в січні 1942 р.). [53]

Позицію бандерівців підтверджує й один із німецьких документів. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво: "Як повідомлялось з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до рейху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до рейху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в рейху."[54]

А ось конкретні приклади такої протидії на Поділлі.

"Одним з напрямів антинімецької боротьби УПА була протидія окупаційній адміністрації у вивезенні української молоді до Третього рейху, грабунку населення, а також акції помсти за сплюндровані села та закатованих співвітчизників. Так у березні 1944 р. повстанці вели бої з ворогом поблизу Деражні..." [55]

"...У 1942 р. у Бару існував любительський драматичний театр "Просвіти", в якому працювало багато молоді, щоб не потрапити на роботу в Німеччину..." [56]

Як відомо, осередки "Просвіти" створювалися саме з ініціативи націоналістів. Під час нацистської окупації Поділля вони функціонували не лише в одному Бару.

Та й донесення начальника служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції, що охороняла ставку "Вервольф", унтер-штурмфюрера СС Даннера начальнику особистої охорони Гітлера Раттенхуберу багато про що говорить: "...Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий. Ця обставина була використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці обидві, ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якім разі не їхати у Німеччину..."[57]

Щоправда, це не стосувалося мельниківців. У їх газеті "Голос Підкарпаття" за 21 лютого 1943 р., зокрема, читаємо: "Тепер у нас багато обов'язків. Один з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти інші люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинятися."[58]

Іншими словами, ніякого заперечення проти насильницького вивезення в Німеччину українського населення, повне "розуміння і співчуття" до виниклих проблем гітлерівського рейху.

Отже, під час гітлерівської окупації на теренах Поділля поряд з червоними партизанами та більшовицько-комсомольським підпіллям існувала ще одна важлива політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН), що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Вона намагалася прищепити подолянам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної «української революції». Ось чому, тісно співробітничаючи з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Але основне вістря спрямовувалося проти червоних партизанів, більшовицько-комсомольського підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Дану війну слід розглядати також як складову частину війни громадянської, полум'я котрої теж палахкотіло на окупованому нацистськими загарбниками Поділлі, оскільки відбувалось збройне протистояння між червоними партизанами і націоналістами, між партизанами і козаками та власівцями, між бандерівцями та мельниківцями.

Сили національно-визвольного спрямування зробили свій внесок у боротьбу по перешкоді вивезенню гітлерівцями цивільного населення краю на німецьку каторгу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію німецького нацизму щодо інших народів і особливо слов'ян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. - С. 147; 2. *Муковський І., Лисенко О*. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни /За ред. В. Конашевича: - К., 1996. - С. 442 – 443; 3. *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941-1944. – К., 1985. - С. 30; 4. *Субтельний О.* Україна: Історія /Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К., 1993. - С. 568; 5. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 504; 6. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 /Наук.-публіцист. видання //Гол. редколегія: І.О. Герасимов, заст. голови І.Т. Муковський, П.П. Панченко, від. секретар Р.Г. Вишневський. – К., 2000. - С. 176; 7. Там само, - С. 113; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; 9. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. - RH 22/203. - F. 2; 10. Bundesarchiv, Koblenz. – R 58/ 220. - F. 193 – 194; 11. Друкований фонд (плакати, листівки) НДБ Держкомархіву України, інвент. № 606; 12. Літинський район; 13. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 1416. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 73; 14. Калинівський район; 15. ДАВО. – Ф. 2271. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4; 16. Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/216. - F. 20; 17. Айнзацкоманди (оперативні групи) були створені в кінці травня 1941 року на основі угоди між представником головного командування сухопутних військ вермахту генерал-квартирмейстером Вагнером і начальником поліції безпеки та СД (служби безпеки) Гейдріхом. Вони входили до складу айнзацгруп (спеціальних оперативних груп), як і зондеркоманди (особливі команди), котрі, у свою чергу, поділялись на тайлькоманди. Було сформовано чотири айнзацгрупи - "А", "Б", "Ц", "Д". Айнзацгрупа "Ц", очолювана спочатку Рашем, а потім Томасом, діяла на Україні, за виключенням її південної частини. В айнзацгрупу "Ц" входили зондеркоманди "4-а", "4-б", айнзацкоманди "5", "6". У структурі айнзацгрупи "Ц" були також зондеркоманди "10-а", "10-б", айнзацкоманди "11-а", "11-б", "12". Кожна айнзацгрупа нараховувала приблизно 800-1200 чол. Склад оперативних груп комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС; 18. International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internatio-nalen Militargerichtshof. - Bd. XXXX. - Nürnberg. - 1946. - S. 269 – 270; 19. Друкований фонд НДБ Держкомархіву України. – інвент. № 3285; 20. Гайсинський район; 21. ДАВО. – Ф. Р - 2299. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5; 22. Так в документі. Правильно: "міської управи..."; 23. Голова Вінницької міської управи; 24. ДАВО. – Ф. П - 425. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 1; 25. с. Коло-Михайлівка Вінницького району; 26. ДАВО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 5. – Спр. 9. – Арк. 238; 27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1062. – Арк. 153 – 154; 28. ДАВО. – Ф. П - 425. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 72; 29. м. Могилева-Подільського; 30. ДАВО. – Ф. Р - 2966. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 370. 31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1062. – Арк. 153; 32. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 377. – Арк. 27; 33. *Манштейн Э.* Утерянные победы. - М., 1999. - С. 632; 34. *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав "бурю"?: Армія Крайова на Тернопіллі 1941 - 1945 рр. - Тернопіль, 1996. - С. 17; 35. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 242; 36. Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 231; 37. Bundesarchiv, Koblenz. - R 59/698. -F. 110; 38. Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/698. - F. 84; 39. Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 103; 40. ЦДАГО України. – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 159; 41. ЦДАГО України. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64; 42. Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 180; 43. *Субтельний О.* Україна: Історія. - С. 580; 44. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 6 - 7: Історія Української повстанської армії /Продиктував Степан Тарас Бульба-Боровець; 45. Із інструкції керівного органу ОУН; - ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 377. – Арк. 40; 46. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 377. – Арк. 28; 47. ЦДАГО України. – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 152; 48. ЦДАГО України. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 24; 49. *Мірчук П.* Українська Повстанська армія 1942 - 1952 рр. - К., 1991. - С. 9; 50. *Бондарчук Л.* Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні /Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. - Хмельницький, 1995. - С. 175; 51. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 414; 52. Там само, - С. 423; 53. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 377. – Арк. 40; 54. Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 214; 55. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 169. – Арк. 16; 56. *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертовність на фронтах другої світової війни. – К., 1996. - С. 416; 57. ДАВО. – Ф. П - 425. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 44; 58. ДАВО. – Ф. П – 425. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4.

Ю.О. Ніколаєць

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941-1944 рр.

На території України протягом багатьох століть досить гостро стояла проблема розподілу і перерозподілу землі та проведення у зв'язку з цим аграрних реформ. Будь-які політичні сили, що приходили тут до влади, раніше чи пізніше змушені були вирішувати проблеми сільського господарства, оскільки воно тривалий час було основою економіки України. І навіть у сучасний період велика кількість науковців вважають, що тільки вирішення проблеми збільшення виробництва сільськогосподарської продукції допоможе Україні вийти з економічної кризи.

На початку окупації в Україні серед інших господарських проблем також гостро постала проблема проведення аграрної реформи. Більшість селян, особливо на західній території України,

очікували негайної ліквідації колгоспів з одночасним розподілом колгоспної землі та майна.[1] Але нацисти мали свої плани щодо української землі та людей, що її населяли. Гітлер мав намір захопити, у першу чергу, найкращі землі. Він наголошував, що при заселенні "російського простору" нацисти повинні забезпечити "імперських селян" надзвичайно розкішним житлом. Німецькі заклади повинні розміщуватися у губернаторських палацах, навколо яких будуть вирощувати все необхідне для життя німців. Поблизу міст у радіусі 30-40 км планувалося побудувати "вражаючі своєю красою" німецькі села, з'єднані між собою найкращими шляхами. Місцевому населенню пропонувалося визнати панівне становище німців, у іншому випадку Гітлер розраховував "скинути кілька бомб".[2]

Безперечно, населення України вже на початку війни із уст радянської пропаганди було обізнано зі злочинами фашистів на радянській землі. Однак, така пропаганда не завжди давала бажаний для радянської влади результат, оскільки викликала негативні почуття до неї у людей, які бажали евакуюватися на схід, але не мали можливості в силу обмежених можливостей транспорту виїхати. Нерідко українці більше вірили обіцянкам німців ліквідувати колгоспи та повернути майно розкуркуленим селянам, ніж твердженням радянських агітаторів, що німці – це "криваві людожери", які прагнуть знищити всіх радянських людей. Іноді мешканці України висловлювали думку про те, що після приходу німців не буде гірше, ніж за радянської влади. Але, не чекаючи, поки німці розподілять колгоспне майно, значна кількість селян вирішила зробити це якомога швидше.

Отже, частина майна колгоспів була розібрана селянами ще під час відступу Червоної Армії, інша частина – була розподілена після приходу німців, хоча вони й перешкоджали цьому. Питання перерозподілу колгоспного майна було особливо болючим у перші місяці окупації. З одного боку німці обіцяли розпустити колгоспи, а з іншого - забороняли розкрадати колгоспне майно, а те, що вже було розібране, прагнули повернути колгоспам. У донесенні 197-ї німецької польової комендатури про обстановку у Житомирській області від 20 вересня 1941 р. говорилося, що населення занепокоєне питанням розподілу колективних господарств. Тільки в окремих випадках селяни самовільно розбирали колгоспне майно, яке пізніше було повернуто до колгоспів. Розвідник ЦК КП(б)У Портянко В.Я. наголошував у своєму звіті за листопад 1941 р., що все майно колгоспів, яке було розібране до приходу німців, залишається селянам, але у випадку поновлення розкрадання колгоспного майна, особам, які цим займалися, загрожувала смерть.[3] А розвідниця Шейко Н.Т. стверджувала у грудні 1941 р., що все колишнє майно колгоспів, розібране селянами, німці вимагають повертати до колективних господарств. У випадку порушення цього наказу селянам погрожували розстрілом.[4] З іншого боку у зверненні командування 6-ї німецької армії до місцевого населення наголошувалося, що оскільки в Німеччині відсутні колгоспи, то й в Україні їх бути не повинно. Це вселяло надію людей на негайний розподіл колгоспного майна. Виходило на те, що армійське командування підтримувало ідею розподілу колгоспів, а тилові служби та окупаційна адміністрація висловлювалися проти швидкого розподілу колгоспної власності.

Особливо наполегливо прагнули повернути собі землю селяни, які були розкуркулені за радянської влади. Але польові комендатури відзначали, що з відродженням приватної власності виникала необхідність у регулюванні правовідносин, особливо на право володіння землею, оскільки існуючі радянські закони не містили визначень з цього питання.[5] Питання врегулювання претензій висланих куркулів вважалося одним із найбільш невідкладних, оскільки німецька пропаганда багато обіцяла цим людям, особливо у плані повернення їм майна. Однак, як наголошували німці, обставини не дозволяли повернути це майно негайно.[6] Але існують й інші відомості про повернення майна розкуркуленим селянам. Згідно з повідомленнями розвідників ЦК КП(б)У, майже всі куркулі після повернення до своїх сіл отримали свої хати та більшість рухомого майна, яке було свого часу продане сільською радою.[7] Фактично більшість помешкань колишнім куркулям повернути вдалося, а земельні ділянки отримати було набагато складніше, оскільки німці, незважаючи на свої обіцянки, перешкоджали передачі землі у приватну власність.

Загалом аграрна політика німців на початку панування в Україні проводилася досить непослідовно. Їм не вдалося зафіксувати ціни на сільськогосподарську продукцію. Військові

підрозділи, що проходили українськими землями, і тилові частини не узгоджували свої дії у стосунках із селянами. Згідно з указом рейхсканцлера "Про використання економіки окупованих східних територій" від 29 липня 1941 р. при кожній польовій комендатурі був офіцер, що керував господарською групою. Його завданням було задоволення потреб частини, що була розміщена у районі польової комендатури, а також підготовка до використання економіки країни для військового господарства.[8] Але військові частини, що прямували на фронт, нерідко намагалися отримати потрібні їм продукти й поза спиною відповідних тилових служб. У донесенні 197-ї польової комендатури у вересні 1941 р. вказувалося на труднощі втримання темпів інфляції на окупованих територіях через те, що військові частини вермахту купували продовольство у місцевих селян за "завищеними цінами".[9] Ціни на товари намагалися регулювати шляхом конфіскації розкраденого з колгоспів продовольства у населення і реалізації його німецькими установами.[10] Але, грабуючи сільське населення, німці викликали відповідне сталення до себе з боку місцевих виробників сільськогосподарської продукції. У донесенні гарнізонної комендатури м.Умань від 15 серпня 1941 р. підкреслювалося, що проблема сільськогосподарських цін має і військовий бік. Якщо, як доповідали районні уповноважені з питань сільського господарства, ціни на сільськогосподарську продукцію будуть такими низькими, то селянин зовсім не буде зацікавленим у постачанні, що призведе до різкої зміни настроїв селян.[11] Спроби фіксації цін на сільськогосподарську продукцію, як правило, призводили до того, що мешканці сіл відмовлялися продавати її, віддаючи перевагу обміну продуктів на товари.[12] Так, за свідченням однієї з розвідниць ЦК КП(б)У Марченко М.Ф., у січні 1942 р. у Києві майже не існувало базарної торгівлі, оскільки селяни не бажали продавати свої продукти за фіксованими цінами.[13] Поступово товари сільському населенню стали відпускати бартером – за здану сільськогосподарську продукцію. Але обмін був дуже несправедливий – за 20 пудів зерна або 100 кг свинини – всього один метр тканини. Наприкінці війни німецькі заготпункти часто "забували" видавати товари в обмін, почастішали випадки конфіскації сільськогосподарської продукції.[14]

Аграрна реформа здійснювалася у кілька етапів. У 1941 р. німецька влада оголосила, що присадибні ділянки передаються у приватну власність селянам і звільняються від податків за умови, якщо селяни результативно проведуть збір урожаю і осінню обробку землі. У такому випадку селянам обіцяли збільшити розміри земельної приватної власності та виділити додатково худобу. Незважаючи на заклики радянської пропаганди до селян не збирати врожай у кількості, що перевищує потреби їхньої сім'ї, а іншу частку знищувати, населення України, розуміючи залежність свого життя від кількості продовольства, брало участь у зборі врожаю. Восени 1941 р. українські селяни зібрали більшість врожаю вручну, оскільки значна частина машин та тракторів були евакуйовані на схід, а ті, що залишилися, не були забезпечені пальним або вийшли з ладу. У звіті головного командування сухопутних військ від 27 серпня 1941 р. відзначалося, що селяни на захопленій території практично не прислухаються до закликів Москви знищувати свої будинки, техніку та врожай. Однак молоді люди, виховані вже за часів існування радянської влади, часто відкрито висловлюють свої наміри після збору врожаю підпалити зерносховища.[15] У донесенні 454-ї німецької охоронної дивізії про настрої населення на території України від 3 жовтня 1941 р. відзначалося, що сільське населення стало із завзяттям займатися збором врожаю навіть у тяжких умовах.[16] Згідно донесення 197-ї польової комендатури від 15 грудня 1941 р. в Житомирській області урожай зернових культур і картоплі був зібраний майже без втрат, цукровий буряк, капуста, морква, цибуля та інші овочі були зібрані "частково".[17] Обстановка на весняно-польових роботах у 1942 р. була кращою, ніж очікували німці. Загалом по Україні було оброблено близько 80 % землі.[18] Після того, як пройшов шок перших днів війни, люди вдавалися також до традиційних форм суспільної взаємодопомоги. Відродження кооперації у дорадянських формах на окупованих українських землях розпочалося вже у перші дні по відходу фронту, ще до приходу окупаційної тилової влади. Нацисти прагнули контролювати українські кооперативи, щоб полегшити централізовану заготівлю сільськогосподарської продукції.[19]

У лютому 1942 р. окупаційна влада проголосила про проведення реформи, згідно з якою, на першому етапі, колгоспи і радгоспи перетворювалися на "громадські господарства" та "державні маєтки" і оголошувалися перехідною формою до приватизації землі. На другому етапі

реформи німці обіцяли селянам поступове розділення колгоспів спочатку на так звані товариства для спільного обробітку землі, але з окремим збиранням врожаю, відомі ще під назвами "хліборобські спілки" або "десятидвірки". Заключним етапом реформи повинно було стати розділення "десятидвірок" на приватні одноосібні господарства. Проголошувалося перетворення колгоспів на суспільні господарства, радгоспів – на земельні двори, МТС повинні були перейти у повне розпорядження німецьких властей. Німці наголошували, що претендувати у майбутньому на самостійне ведення господарства зможе лише той, хто своєю працею виявить здатність до цього. Наділення селян землею ставилося у пряму залежність від виконання общинними господарствами планів поставок німцям. У німецькому "Новому порядку" зазначалося, що общинним господарством будуть керувати німецькі сільськогосподарські відділи, а всі працездатні селяни – члени общинних господарств – повинні брати участь у загальній роботі. Присадибна ділянка селянина могла бути збільшена тільки у тому випадку, якщо він міг власними силами, без завдання шкоди праці у общинних господарствах, правильно обробити свою збільшену присадибну ділянку. Кількість худоби, яку міг утримувати селянин, не обмежувалася. Особи, які не виконували розпоряджень німецької влади або "виявилися нездатними до ведення одноосібного господарства", не мали права отримувати землю.[20] Сільськогосподарську продукцію обіцяли купувати у майбутньому за твердими цінами, які повинні були значно перевищувати ціни за радянських часів. Окупанти підкреслювали, що ті особи, хто самовільно захоплять землю, будуть суворо покарані, у них буде конфіскована захоплена земля, особисте господарство та худоба.[21] За даними секретаря обкому КП(б)У Харківської області, на території краю на початку 1942 р. "всі раніше розкуркулені господарства отримали назад своє нерухоме майно і, у першу чергу, були наділені як присадибною ділянкою землі, так і за певними нормами наділом орної землі. Голови господарств, які протягом 3-5 років були відірвані від сільського господарства, оскільки працювали у промисловості та радянських керівних закладах, втрачали право на землекористування. Сім'ї і родичі комуністів та комсомольців, "радянського колгоспного активу", партизан не наділялися землею. Сім'ї військовослужбовців Червоної Армії, які перебували на даний момент у рядах регулярної армії, що боролася із вермахтом, різко обмежувалися у землекористуванні, отримуючи від 25 до 50 % га.[22]

На окупованих землях гітлерівці насаджували "нову земельну аристократію", тобто створювали німецьку касту феодалів. Під час окупації в Україні було створено 2215 маєтків загальною площею понад 6,3 млн. га. Було розроблено заходи, спрямовані на організацію на селі хутірських господарств з "українців німецького походження" (німецьких колоністів, так званих фольксдойчів). Загалом Гітлер планував на Сході "отримати" 1,5 млн. фольксдойчів.[23]

На початку 1942 р. ставлення до аграрної реформи в різних областях України та серед різних категорій населення значно відрізнялося. Так, фольксдойчі, а також більша частина українських селян, за визнанням німецького аналітика Т.Роглера, були вороже налаштовані не тільки проти колгоспів, а й проти групового ведення господарства, яке передбачалося новим аграрним законом окупантів.[24] У березні 1942 р. німці відзначали, що селяни в Україні намагаються отримати у власність землю.[25] У оперативному зведенні Генерального округу Миколаєва за травень 1942 р. відзначалося, що аграрна реформа, про проведення якої було проголошено на початку квітня, була сприйнята добре. Завдяки їй було збільшено у населення бажання працювати.[26] Повідомлення про те, що колгоспи перетворюються на общинні господарства, що кожен селянин отримає у власність вільну від податків землю, було зустрінуте із задоволенням.[27] Однак частина населення вважала норму постачання продовольства німцям дуже високою. За свідченнями частини бургомістрів, якщо виконувати норми обов'язкових поставок, то в окремих населених пунктах не залишиться потрібної кількості посівного зерна.[28] У донесеннях розвідників ЦК КП(б)У за березень 1942 р. вже відзначалося, що селяни сварять німців за великі податки.[29]

Фактично німці схилялися до спільного ведення селянами господарства, щоб легше було збирати податки. Кількість худоби не обмежувалася з метою збільшення кількості м'яса, яке селяни мали постачати німцям. Аграрна реформа окупантів не відповідала прагненням селян, оскільки більшість з них не отримали можливість одноосібного ведення господарства. До кінця

окупації в Україні було приватизовано лише 10 % землі.[30] На практиці громадські господарства залишилися тими ж колгоспами із примусовою працею з ранку до вечора, мізерною платнею та великими податками. Кордони землекористування, організація праці та її оплата, норми виробітку, сівозміни залишилися від колгоспів.[31] Недаремно Гітлер планував на завойованих територіях запровадити планове господарство, єдиний економічний порядок, який би охопив всю Європу.[32] Фюрера підтримували і урядовці на окупованих територіях. У листопаді 1941 р. представники окупаційної влади в Україні вважали, що під час здійснення цілеспрямованого і планового керівництва районним сільським господарством, воно здатне повністю забезпечити необхідним продовольством не тільки цивільне населення, але й частини вермахту.[33] Загалом близько 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих територій припадало на Україну. За іншими даними, ця цифра дорівнювала 94,5 %.[34] Україна також забезпечувала значну кількість продовольства для вермахту. Вже у наказі командуючого 6-ї німецької армії від 28 вересня 1941 р. вказувалося, що для полегшення забезпечення продовольством німецьких військ, які все далі просуваються вглиб ворожої території, варто використовувати продукти захопленої країни. У наказі підкреслювалося, що солдати вермахту повинні будуть відмовитися від продуктів харчування, які вони звикли вживати у їжу, а перейти на ті продукти, які "у достатній кількості" надає Україна.[35] Гітлер вважав, що варто утриматися від того, щоб покладати на військові частини відповідальність за те, що через купівлю ними сільськогосподарської продукції у необмеженій кількості, її вивіз до Німеччини був зірваний. Він вважав, що оскільки окремі частини вермахту відриваються від своїх баз сполучення, то їм потрібно самим потурбуватися про себе.[36] Потреба у продовольстві для вермахту в умовах розтягненості комунікацій у 1941 р. й була причиною заохочення різними способами українських селян (частина полонених навіть була відпущена до рідних помешкань) до збору врожаю.

Поступово селяни обкладалися різними непосильними податками. Вони здавали майже весь урожай, виконували поставки м'яса, молока, масла, яєць, вовни, шкури худоби та свиней тощо. Кожен селянин був змушений платити також грошовий податок. Крім того, встановлювався поземельний податок, податок за будівлі, прибутковий податок, "церковний" податок тощо. Водночас процвітала система різних поборів і повинностей. Селяни зобов'язані були утримувати охоронців мостів, а також загони і команди, котрі розквартировувались у даній місцевості, оплачувати старшин, старост, поліцейських. На окупованій території проголошувалась загальна трудова повинність. У розпорядженні рейхскомісара Коха наголошувалося, що всі особи, хто не буде працювати, будуть покарані шляхом накладення на них штрафу, ув'язнення або відправки до трудового табору.[37] За невиконання завдань поставок, податків та повинностей окупанти жорстоко розправлялися з селянами, застосовуючи тілесні покарання та штрафи.

Пограбування земель України в Німеччині заохочувалося на самому високому рівні. Так, Гітлер, вважаючи однією з проблем організації господарства в Україні відсутність надійних шляхів сполучення, наголошував, що вони допомогли б вивезти з України надлишки продовольства, які залишаться після забезпечення харчуванням вермахту. На думку Гітлера, цю проблему можна було частково вирішити шляхом надання солдатам, що їдуть у відпустку, можливості вивозити з собою стільки продуктів, скільки він зможе нести.[38] Думка німецьких урядовців на завойованій частині України дещо відрізнялася від ідеї фюрера. Так, у донесенні гарнізонної комендатури м. Умань у серпні 1941 р. вказувалося, що те, що росіяни не встигли знищити чи евакуювати, часто зовсім безглуздо руйнується німецькими солдатами. Командири частин і підрозділів слабко контролюють своїх людей у плані подібних руйнувань і навіть більше того, вихваляють солдатів, які можуть щось "організувати", навіть якщо це вступає у протиріччя із загальними інтересами.[39]

У листопаді 1941 р. почалося вербування робочої сили для відправки в Німеччину. Спочатку мова йшла про вербування добровольців. Пізніше німцям довелося вдаватися до насильницького вивезення у неволю людей. На початку 1942 р. вже проводилися масові облави з метою відправлення робітників до рейху. 15 жовтня 1942 р. окупаційна влада видала розпорядження про масове насильницьке вигнання українського населення з його власних земель і утворення на них спеціальних селищ ("хегенвальдів"). Лише у восьми західних областях України

загарбники силою вигнали населення з 357 тис. селянських дворів. Крім того, німецькі загарбники вивозили з України сільськогосподарську сировину, а також чорнозем. Хоч було введено карткову систему, але вона неспроможна була забезпечити жителів необхідними продуктами харчування. Від голоду і епідемій вмирали десятки тисяч людей. Якщо проаналізувати терміни, коли ставлення німців до сільськогосподарського виробництва в Україні змінилося від заохочення виробництва економічними методами до викачування якомога більшої кількості продуктів, на перший період припадає час, коли німці поступово завойовували Україну, а на другий – період, коли завоювання вже відбулося, й вони поводили себе тут як господарі. Під час відступу вермахту завойовникам вже було не до налагодження сільськогосподарського виробництва. Вони намагалися якомога більше вивезти з України.

Отже, аграрна реформа окупантів була лише однією із численних спроб перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток Німеччини. Її проведення було зумовлене не стільки прагненням налагодити виробництво на окупованих територіях для потреб їх населення, про що співала ворожа пропаганда, скільки потребою забезпечити хоча б вермахт (а бажано і весь Рейх) продуктами харчування. Тому інтереси і потреби мешканців України не бралися до уваги завойовниками. Призначення місцевого населення, на думку окупантів, полягало лише в праці на Німеччину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).-Ф. 57.-Оп. 4.-Спр. 110.-Арк. 61; Там само.-Спр. 106.-Арк 4; Там само.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 119.-Арк. 280; Там само.-Спр. 118.-Арк. 77; Центральний державний архів вищих органів України (далі ЦДАВО України).-Ф. КМФ-8.-оп. 2.-Спр. 157.-Арк. 14; Там само.-Спр. 156.-Арк. 98; ЦДАГО України.-Ф. 62.-Оп. 9.-Спр. 4.-Арк.44; ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 151.-Арк. 111; ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 119.-Арк. 176; 2. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И.В.Розанова.-Смоленск, 1998.-С. 36-37, 173; 3. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.- Спр. 120.-Арк. 99; 4. Там само.-Арк. 246; Там само.-Ф. 1.-Оп. 62.-Оп. 9.-Спр. 4.-Арк. 73; 5. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 156.-Арк. 130; 6. Там само.-Арк. 169-170; 7. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 120.-Арк. 32 (на звороті); 8. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.-В 3 томах.-Т. 1. К., 1980.-С. 321; 9. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 156.-Арк. 29; 10. Там само.-Арк. 38; 11. Там само.-Арк. 197; 12. Там само.-Спр. 150.-Арк. 71; 13. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 120.-Арк. 27 (на звороті); 14. Саган О. Хто вирощував хліб на окупованій землі ? // Пік.-2000.-№ 22.-С. 25; 15. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 146.-Арк. 79; 16. Там само.-Спр. 151.-Арк. 107; 17. Там само.-Спр. 156.-Арк. 79; 18. Там само.-Спр. 38.-Арк 2; 19. Саган О. Хто вирощував хліб на окупованій землі ? // Пік.-2000.-№ 22.-С. 24-25; 20. ЦДАГО України.-Ф. 166.-Оп. 2.-Спр. 117.-Арк. 2-3; 21. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 150.-Арк. 43-44; 22. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 10.Арк. 159; 23. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И.В.Розанова.-Смоленск:, 1998.-С. 88; 24. ЦДАГО України.-Ф. 57.-Оп. 4.-Спр. 110.-Арк. 61; 25. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 156.-Арк. 252; 26. Там само..-Арк 70; 27. Там само.-Арк. 218; 28. Там само.-Арк. 25-26; 29. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 22.-Спр. 120.-Арк. 256; 30. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст..-К., 1996.-С. 230; 31. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 рр. (на матеріалах південних областей) //Київська старовина.-2000.-№ 2-С. 49; 32. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И.В.Розанова.-Смоленск, 1998.-С. 39; 33. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 156.-Арк. 47; 34. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана "Ольденбург".-М., 1974.-С. 322; 35. ЦДАВО України.-Ф. 4620.-Оп. 3.-Спр. 378.-Арк. 96; 36. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И.В.Розанова.-Смоленск, 1998.-С. 429; 37. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 70.-Спр. 8.-Арк. 2; 38. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И.В.Розанова.-Смоленск, 1998.-С. 436; 39. ЦДАВО України.-Ф. КМФ-8.-Оп. 2.-Спр. 156.-Арк. 200.

В.В. Кононенко

ПРОВЕДЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ 1947 Р. НА ВІННИЧЧИНІ

Післявоєнні процеси в Україні, в тому числі і на Вінниччині, складні і суперечливі. З одного боку, успішна відбудова народного господарства, зруйнованої економіки, з іншого – зниження рівня життя населення, голод 1946-1947 рр., катастрофічний стан села. Досить суперечливою подією в 1947 р. стала і грошова реформа та відміна карток на продовольчі і промислові товари, що була здійснена згідно постанови Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. Що це? Реальна турбота про трудовий народ чи чергова спроба вирішити

економічні завдання за рахунок населення? Єдиного підходу до даної проблеми у сучасних істориків немає, оскільки результати реформи занадто неоднозначні.

Те, що реформа була необхідна, ні в кого не викликає сумніву. Друга світова війна, розруха, грошова емісія в роки війни, карткова система розподілу споживчих товарів, післявоєнна відбудова економіки країни важко вдарили по фінансовій системі СРСР. Гостра інфляційна ситуація склалася в багатьох країнах, що вийшли з війни з розладнаними фінансами та господарством. Тому грошові реформи, перехід до ненормованої торгівлі в 1946-1949 рр. проводились в Англії, Франції, Німеччині, Австрії, Італії і інших країнах. Німеччина та Японія здійснили перехід від тоталітарної, надто мілітаризованої до демократичної, ринкової економіки, створили соціально орієнтоване ринкове господарство, що забезпечило швидкий злет їх економіки і добробуту народу. Великобританія намагалася подолати значне послаблення фунта стерлінгу. Франція, вже при тимчасовому уряді де Голля, 4-5 червня 1945 р. провела грошову реформу, а Німеччина в 1948 р. прийняла чотири основні закони, що стосувалися валютної реформи: про гроші, про грошову емісію, перетворення фінансової системи, про блоковані рахунки[1].

Не варто критикувати радянську грошову реформу 1947 р. лише тому, що вона пов'язана з ім'ям Сталіна, періодом тоталітаризму, проте на фоні реформ в західноєвропейських країнах помітна поспішність, недостатня підготовка реформи в СРСР. Складається враження, що головним завданням постанови уряду і партії від 14 грудня 1947 р. було справити певний ідеологічний ефект. Вона показувала, що головною метою радянського уряду є турбота про людину, а якщо врахувати, що Радянський Союз першим серед країн, що воювали у другій світовій війні, пішов на скасування карткової системи, то пропагандистське значення цієї акції є надзвичайно високим. Тому, мабуть, поспішність реформ – це результат бажання показати переваги планової соціалістичної економіки.

Проте відкинути повністю певний економічний результат реформи ми не можемо. Він був, але питання в тому, якими методами був досягнутий.

Зараз важко визначити ступінь суспільної підтримки постанови від 14 грудня 1947 р. на Вінниччині. Але про те, що оцінка цих подій була далеко неоднозначна, свідчать архівні документи.

Реформа 1947 р. готувалася в атмосфері цілковитої таємничості. У спогадах колишнього міністра фінансів СРСР Звєрєва вказується, що Сталін тричі в розмові з ним поставив умову таємності. Як зазначав міністр: "Найменша інформація привела б до розгортання стихії, яка заплутала б і без того складні проблеми"[2]. Проте, потік певної інформації втримати не вдалося. 1 грудня 1947 р. в регіони надійшли секретні документи і точні умови обміну стали відомі спочатку вузькому колу номенклатури, а потім і усім зацікавленим[3]. Секретні документи були розіслані включно до районних центрів на адресу організацій органів державної безпеки спеціальними пакетами з грифом "Відкрити при отриманні особливого наказу". Але, як згадує Звєрєв, у окремих чиновників почуття цікавості переважило почуття обов'язку і по країні поповзли чутки[4]. Про яку таємність можна говорити, якщо поголос та інформація йшли від самих працівників фінансових органів. Так, за повідомленням МВС УРСР 30 листопада 1947 р. тов. Канишчук, дочка якого працювала в київській обласній конторі держбанку, в розмові зі своїми знайомими заявив: "В держбанку, який знаходиться на Інститутській вулиці, на днях була нарада представників обласних контор держбанку. На ній в присутності представника з Москви розглядалося питання про обмін грошей"[5]. Архівні дані свідчать, що деякі представники партійних, керівних, господарських, правоохоронних органів отоварили значні суми грошей, а окремі з них навіть оформили внески в ощадні каси заднім числом після постанови про реформу. Повідомленням прокурора Вінницької області Тернавського секретареві Вінницького обкому КП(б)У Стахурському зазначалося, що в Плисківській районній ощадкасі викрито злочин, що пов'язаний з грошовою реформою. Завідуючий ощадкасою Хмелько А.К., контролер Поливайко А.П., касири Дашкович Є.А. і Дидушенко А.В. прийняли грошові внески, оформивши їх 13 грудня 1947 р. від своїх родичів, а також працівників районних організацій: голови виконкому районної ради, начальника РВ МДБ, начальника РВМВС, пожежного інспектора МВС, секретаря РВ МДБ, районного уповноваженого міністерства заготівель, завідуючого парткабінетом РК КП(б)У,

інструктора РК КП(б)У, завідуючого обліком районного уповноваженого міністерства заготівель[6]. Вражає те, що головними порушниками проведення реформи згідно повідомлень стали ті люди, які повинні були слідкувати за її проведенням. Подібні порушення виявлені в Могилів-Подільському, Муровано-Куриловецькому, Джулинському, Ямпільському, Шаргородському районах. Наприклад, працівники ямпільської ощадкаси, отримавши пакет з інструкціями проведення реформи, організували масовий прийом внесків від знайомих, працівників партійно-радянських органів району на суму 92217 крб[7]. До речі, найбільшу кількість злочинів, пов'язаних з проведенням грошової реформи, виявлено саме на Україні. Тут вилучено у злочинців грошей, товарів, цінностей на загальну суму 15619,2 тис. карбованців[8].

Постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) пояснювала необхідність реформи збільшенням кількості грошей, великою кількістю фальшивих грошей в країні, зниженням купівельної спроможності громадян, боротьбою зі спекуляцією[9]. Чи були досягнуті її головні завдання? Чи був завданий удар по спекулянтах? Відповідь суперечлива. Оскільки за даними Держбанку СРСР в 1947 р. на рахунках в ощадних касах знаходилось лише біля 15 відсотків грошових накопичень населення,[10] то основного удару було завдано саме проти трудового народу, який більше грошей зберігав на руках. За умовами реформи, гроші, що знаходились на руках, обмінювались на нові у співвідношенні 10 крб в старих грошах на 1 крб в нових. Внески в Держбанку СРСР обмінювались на більш вигідних умовах: внески до 3 тис. крб переоцінювались карбованець за карбованець, від 3 до 10 тисяч – три до двох, більше 10 тисяч – два до одного, облігації держпозик обмінювались у співвідношенні три до одного.

Оскільки, основна маса населення не зберігала грошей в ощадних касах, а номенклатура і спекулянти вчасно більшу частину своїх прибутків перевели в золото, дорогоцінності, антикваріат, то реформа більше шкоди принесла саме простому народу, а спроба завдати адміністративних санкцій по спекулянтах не досягла бажаного результату. Все це викликало неоднозначну оцінку цих подій населенням Вінниччини. В доповіді від 19 грудня 1947 р. начальника Управління МДБ Вінницької області полковника Касаткіна вказувались негативні висловлювання на адресу держави, що були пов'язані з проведенням грошової реформи [11]. Так, інспектор Облуповмінзагу Ємець Г.П. заявляла, що "робітники і службовці ніколи добре жити не будуть тому, що робиться так, щоб добре жив той, хто краде і спекулює, а ми через них страждаємо…", а касир цієї ж організації Майковецька Р.І. стверджувала, що "на спекулянтів ця реформа особливо не вплине, бо вони як тільки взнали про грошову реформу, так відразу ж свої капітали внесли в ощадкасу…".

Реформа 1947 р., на жаль, була сувора і безкомпромісна. Вона не могла розрізняти, де гроші "чисті", а де гроші "брудні", і турбота про народ виявилась новим тягарем на його шию.

Іншим аспектом постанови від 14 грудня 1947 р. стала відміна карткової системи. Але й тут її економічна доцільність неоднозначна.

По-перше, ціни на багато видів товарів масового вжитку, в тому числі одяг, взуття, трикотажні вироби значно зросла по відношенню до пайкових, а в вересні 1946 р. були підвищені ціни на продовольчі товари.

По-друге, ця реформа знімала з держави відповідальність за гарантоване постачання. В умовах, коли ще не були подолані наслідки голоду, а тисячі людей ще хворіли на дистрофію, держава з метою "турботи" про народ скасовує карткову систему. За даними апарату ЦК ВКП(б) за попередній 1946 р., "чисельність населення, що постачається, і яке проживає в сільській місцевості, з 27 млн. скорочена до 4 млн., тобто на 23 млн. Знято з пайкового постачання хлібом в містах і робітничих селищах 3,5 млн. непрацюючих дорослих утриманців. Крім того, за рахунок впорядкування карткової системи і ліквідації зловживань видачі карток скорочено в містах 500 тис. карток" [12]. Вже в жовтні 1946 р. гарантоване постачання хлібом було знято з 27 млн. чоловік і потреба хліба при пайковому постачанні скорочена на 30 відсотків. Фактично держава самоусунулась від голоду 1946-1947 рр., а також виконала ще одне завдання – послабила тиск попиту, щоб привести його у відповідність з пропозицією.

Відміна карткової системи болісно вдарила по найбідніших верствах населення. Інженер контори "Сільелектро" Коровецька Х.Н. скаржилась: "В магазинах неможливо взяти хліба, тому

що в чергах стоїть більше спекулянтів. У них були і є гроші, а в кого не було, у того і зараз немає…"[13].

Держава готувалась до скасування карткової системи. Відкривались нові магазини, буфети, кіоски, але, на жаль, полиці вдалося заставити товарами лише в центральних магазинах, і то завдяки спеціальним розпорядженням. А в провінції, яка була джерелом постачання продовольчих товарів, ситуація залишалася складною.

В січні 1948 р. апарат ЦК ВКП(б) підготував інформацію на адресу секретарів ЦК Жданова А.А., Кузнєцова А.А., Суслова М.А. і Попова Г.М., де вказувалось, що в багатьох районах фактично немає відкритої торгівлі. Продаж продовольчих і промислових товарів суворо лімітовано. В багатьох магазинах введені перепустки і поставлена озброєна охорона, а для відповідальних робітників збереглись закриті магазини[14].

Отож, знову основний тягар ліг на трудовий народ, а умови для спекуляції навіть поліпшились. Але якщо місто внаслідок жорстких адміністративних заходів виживало в цій ситуації, то село, яке фактично не отримувало обігових коштів, а працювало на трудодні, та ще й без карткової системи і в умовах гострого дефіциту продовольчих товарів внаслідок голоду 1946-1947 рр., залишалось знову наодинці зі своїми проблемами.

Згідно офіційних даних, середня заробітна плата того періоду становила 400-500 крб.[15], тоді як ціни на основні групи продовольчих товарів були досить високими. Згідно інформації про хід торгівлі по торгових організаціях Вінницької області від 17 грудня 1947 р.,[16] вартість товарів в нових грошах на ринках міст області була високою, а на деякі товари підвищилась. Так, на ринках м. Вінниці були зафіксовані такі ціни: 1л. молока – 7 крб., 1кг масла – 100 крб, 1 кг цукру – 15 крб, 1 кг картоплі – 2,5 крб, 1 кг пшона – 15 крб, десяток яєць – 30 крб, 1 кг м'яса – 35 крб. Основний попит населення був направлений на м'ясо, цукор, сіль, жири, крупи. Отже, ситуація залишалася складною і для того, щоб підняти життєвий рівень населення на належний рівень, держава повинна була докласти чималих зусиль.

Реакція населення на грошову реформу була різною. Одні відверто говорили про її ідеологічний, рекламний характер. Так, студентка педагогічного інституту Харкова висловилась за те, що "… це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше…"[17]. Проте й колишній міністр фінансів згадував, що ідеологічній стороні реформи надавалось особливе значення. Сталін особисто контролював розробку тем агітаційних плакатів і пропагандистських лекцій[18].

Досить радикально оцінила результати грошової реформи вчителька 10-ї початкової школи м. Вінниці Голошивець, яка висловила думку, що "…Радянська влада завжди знайде спосіб як обманути народ. Люди працювали, заробляли гроші, а тепер віддай за десяту частину. А спекулянти будуть знову дерти останню шкуру…"[19].

Чутки по області ходили найрізноманітніші. В селі Забужжі Хмільницького району поширювались розмови, що міністр фінансів СРСР Звєрєв випустив гроші без підпису тов. Сталіна, за що був знятий з посади міністра, а гроші будуть знову змінюватись. На малому ринку м. Вінниці (Каліча) ходили чутки, що Звєрєв знятий з посади за незбереження секретності реформи і гроші ці лише тимчасові. В місті Бар велись розмови, що розпочалася війна між СРСР і США, і що гроші ці відмінять. Подібні чутки були на території Вороновицького, Могилів-Подільського, Турбівського районів[20]. Ці розмови ще більше загострили ситуацію, внаслідок чого піднялись ціни на продовольчі товари. В лютому 1948 р., наприклад, в Турбівському районі ціни збільшились в 2-2,5 рази, оскільки населення зменшило вивіз товарів на ринок і накопичувало їх запаси вдома[21].

Визначити ступінь щирості позитивних оцінок грошової реформи 1947 р., на жаль, дуже важко, оскільки вони висловлені загальними фразами: "Спасибі тов. Сталіну, рідній Партії за турботу про народ". Крім того, кожна установа, організація, колгосп повинні були висловити подяку партії і уряду на мітингу, який обов'язково закінчувався прийняттям нових соціалістичних зобов'язань. Однак не будемо відкидати значення реформи. Головне завдання, з точки зору держави, вона виконала. Але у свідомості народу слово "реформа" чомусь в більшості випадків

викликає відчуття страху перед новими випробуваннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чухно А.А. Передумови і наслідки грошових реформ у післявоєнний період // Фінанси України. – 1997. - № 2. – С.9; 2. Зверев А.Г. Записки министра. – М., 1973. – С.233; 3.Чуднов И.А. Денежная реформа 1947 г. глазами современников // Социологические исследования. – 1999. - № 2. – С.99; 4.Звєрєв А.Г. Вказана праця. – С.235; 5.Э.Ю.Заводская, Т.В.Царевская. Денежная реформа 1947 года: реакция населения (по документам из "Особых папок" Сталина) // Отечественная история. – 1997. - № 6. – С.134; 6. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.136. -Оп.13. -Спр. 162. -Арк.8; 7. ДАВО.-Ф.136.-Оп.13.-Спр.162.-Арк.12; 8. Э.Ю.Заводская, Т.В.Царевская. Вказана праця. – С.139; 9. Решение партии и правительства по хозяйственним вопросам. – М., 1968. – Т. 3. – С.460; 10. Ю.Аксенов, А.Улюкаев. О простых решениях непростых проблем // Коммунист. – 1990. - № 6.- С.81; 11. ДАВО.-Ф. 87.-Оп.3.-Спр. 44.-Арк. 27; 12. Ю.Аксенов, А.Улюкаев. Вказана праця. – С.83; 13. ДАВО.-Ф.87.-Оп.3.-Спр. 441.-Арк. 27; 14. Ю.Аксенов, А.Улюкаев. Вказана праця. – С.84; 15. Е.Г. Яшин. Сколько денежных реформ было в СССР? // Комсомольская правда. – 1991. – 26 января. – С.5; 16. ДАВО.-Ф.136.-ОП. 19.-Спр. 17.-Арк. 149; 17. ДАВО.-Ф.87.-Оп.3.-Спр. 441.-Арк. 27; 18. А.Г. Зверев. Вказана праця. – С.234; 19. ДАВО.-Ф.87.-Оп. 3.-Спр. 441.-Арк. 27; 20. ДАВО.-Ф. 136.-Оп. 16.-Спр. 1079.-Арк. 1-3; 21. ДАВО. Там само. - Арк.3.

Ю.Г. Пилявец

УКРУПНЕНИЕ КОЛХОЗОВ УКРАИНЫ (1949-1950 ГГ.): ПРИЧИНЫ, ХОД, ПОСЛЕДСТВИЯ

В конце 40-х гг. аграрный сектор СССР, основной производственной единицей которого являлись колхозы, переживал все углубляющийся системный кризис. Основной причиной этого кризиса являлась аграрная политика сталинского руководства, основанная на административном, внеэкономическом принуждении, на игнорировании основных экономических законов и направленная на постоянное выкачивание материальных ресурсов из сельского хозяйства. Эффективность колхозного производства оставалась крайне низкой. К концу 40-х гг. по основным показателям сельское хозяйство страны не достигло уровня 1913 г. Финансово-экономическое состояние большинства колхозов было неудовлетворительным и продолжало ухудшаться, катастрофическое положение сложилось в общественном животноводстве. В полной мере это касалось и Украины.

Пытаясь остановить нарастание кризисных явлений, сталинское руководство пошло на проведение широкомасштабной компании по административному укрупнению колхозов. Цель этой компании заключалась в усилении политического и экономического контроля над колхозами. Логика была следующая: мелкие, разбросанные на большой территории колхозы, труднее поддаются партийному влиянию, следствием чего и является низкая эффективность коллективных хозяйств. Политика укрупнения колхозов являлась проявлением присущих сталинской тоталитарной системе гигантизма, сверхцентрализации, волюнтаристского подхода к проведению аграрной политики, базировавшегося на игнорировании законов не только экономики, но и природы. Размеры колхозов исчислялись не из требований агрономии, рационального природопользования, а из оптимальных норм нагрузки на трактор, хотя еще в 20-е гг. А.В. Чаянов, крупнейший советский экономист-аграрник, научно обосновал оптимальные размеры кооперируемых сельскохозяйственных предприятий, показал неэффективность многопрофильных хозгигантов.[1] Но эти выводы, подтвержденные мировой практикой, были проигнорированы, а сам А.В. Чаянов был репрессирован.

Компания по укрупнению началась в конце 1949 г., но в полной мере она развернулась в начале 1950 г., после принятия ЦК ВКП(б) 30 мая специального постановления по этому вопросу.

На Украине к началу 1950 г. объединилось уже 692 колхоза. Эта поспешность, объяснявшаяся желанием многочисленных начальников отрапортовать первыми о выполнении и перевыполнении поставленных задач, вела к увеличению отрицательных последствий этой и без того экономически необоснованной компании. Об этом, в частности, писал председателю Совета по делам колхозов при правительстве СССР А.А. Андрееву заведующий отделом этого Совета

Заремба. Докладывая о процессе укрупнения колхозов Киевской области, он отмечал, что «мероприятия по укрупнению районные организации начали проводить с декабря 1949 г., по устному указанию первого секретаря обкома т. Грыза, данному на совещании секретарей райкомов КП(б)У. Грыза при этом заявил, что считает ненужным предварительное рассмотрение облисполкомом вопросов об объединении каждого колхоза, объединять нужно списком. При ознакомлении с практикой укрупнения колхозов Заремба выявил следующие серьезные нарушения: решения о слиянии колхозов принимались нередко районными органами без предварительных консультаций с колхозами, без научной проработки вопроса, административным путем, с грубыми нарушениями устава сельскохозяйственной артели. В результате, «в ряде колхозов, по требованию районных работников, приняты постановления о слиянии с другими колхозами, без учета экономической целесообразности и территориального расположения земель»; стремясь улучшить производственные показатели по району, области, уменьшить количество отстающих колхозов, они часто соединялись с передовыми хозяйствами. При этом не всегда учитывались результаты такого слияния». Как следствие, «в некоторых хорошо работающих колхозах имел место упадок трудовой дисциплины».[3]

Если организационное объединение колхозов осуществлялось в самые короткие сроки, то хозяйственное растягивалось на месяцы, что также крайне негативно отражалось на их производственной деятельности.

В 1950 г. ЦСУ УССР провело выборочное обследование состояния учета в укрупненных колхозах. Проверка 243 хозяйств выявила, что во многих из них недопустимо затягивается приемка имущества и материальных ценностей. В некоторых колхозах нарушался порядок приемки имущества, документы оформлялись небрежно и не отражали всего имущества и ценностей объединенных колхозов.[4] Это давало возможность для серьезных злоупотреблений.

Отсутствие у ряда хозяйств экономической заинтересованности в объединении, администрирование со стороны руководящих органов привели к тому, что колхозники распродавали имущество артелей, резали или разбирали по домам общественный скот, делили денежные средства. Это серьезно подрывало материально-техническую базу укрупненных хозяйств. Подобная практика получила широкое распространение по всей стране, на что указывалось на заседании секретариата ЦК ВКП(б) 16 июня 1950 г., обсуждавшего вопрос о ходе выполнения постановления по укрупнению колхозов. Отмечалось, что «председатели мелких колхозов, а также отсталая часть колхозников, всячески старается растаскивать общественное имущество и ценности колхозов. Даже идет на преступления – продают машины, укрывают зерно, режут или продают скот, забирают из банка деньги и раздают их на руки колхозникам. Находится еще не мало отсталых колхозников и даже среди колхозного актива, которые сопротивляются проведению этого мероприятия (объединению)».[5] На заседании было выдвинуто требование ускорить процесс слияния хозяйств, усилить борьбу с растаскиванием колхозного имущества.

Но в официальной пропаганде подобные факты, как правило, замалчивались. Упор делался, прежде всего, на существующие, а чаще не существующие, выгоды объединения.

Укрепление колхозов УССР шло быстрыми темпами. За 1950 г. количество колхозов уменьшилось на 13 874 или на 57,7% (с 32 775 на 1.01.1950 г. до 18 901 на 1.01.1951 г.).[6] С 26 403 до 13 404 уменьшилось количество колхозов в восточных областях Украины. Такая динамика была достигнута в значительной степени за счет усиления администрирования, не прекращавшегося, несмотря на публичное его осуждение. Вот что, например, писали колхозники колхоза им. Кирова Новобасанского района Черниговской области в ЦК КП(б): «На собрании колхозников, созванном вторым секретарем райкома, было менее 2/3 трудоспособных (для принятия решения о слиянии колхоза – «за» должно было проголосовать не менее 2/3 трудоспособных колхозников). Секретарь заявил, что решением райкома и райисполкома колхоз присоединяется к колхозу им. К. Маркса, хотя вся наша земля межует с землями колхоза им. Сталина. Ряд колхозников внесли предложение соединиться с этим колхозом. Но секретарь РК КП(б)У не стал слушать голос колхозников, а категорически поставил вопрос и запретил даже обсуждать желание колхозников.» Письмо датировано 16 июля 1950 г.[7]

Во многих хозяйствах колхозники продолжали разбирать по домам принадлежащее им

колхозное имущество, не прекращался и массовый убой скота. 31 июля 1950 г. ЦК ВКП(б) принял специальное постановление о сохранении скота от убоя и разбазаривания в связи с проведением работ по укреплению мелких колхозов.[8]

Поспешность, необдуманность, компанейщина при проведении укрупнения колхозов вела к их большей разбросанности. Так 37% объединенных в восточных областях Украины колхозов были созданы за счет слияния 4-9 хозяйств, нередко расположенных в разных населенных пунктах. В Полтавской области из 993 колхозов 155 объединили больше 5 населенных пунктов, в Сумской – таких было 109 из 768.[9] При остром недостатке транспортных средств это значительно усложняло их хозяйственную деятельность. В Винницкой области, например, в результате укрепления колхозникам приходилось добираться до работы пешком 10-15 км.

Укрупнение колхозов привело к значительному росту их размеров, средние размеры основных составляющих производственной базы колхозов Украины увеличились с 1949 по 1950 гг. почти в 2 раза и превзошли аналогичные показатели 1940 г. почти в 2 раза. Значительно превзошли довоенный уровень посевные площади колхозов.

Однако укрупнение колхозов не привело к росту сельскохозяйственного производства. И хотя сталинское руководство объявило об успешном выполнении четвёртого пятилетнего плана, практически по всем основным показателям выполнен он не был, ни в целом по стране, ни по Украине, в частности.

Таким образом, укрупнение колхозов – это, по сути, последняя крупномасштабная кампания в годы жизни Сталина, направленная на преодоление кризиса в колхозном производстве. Ее результаты стали еще одним свидетельством несостоятельности сталинской аграрной политики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. 3-е изд. – М., 1928. –С.132; 2. ЦГАВО Украины. –Ф.2. – Оп.8. – Д.35. – Л.52; 3. ЦГАВО Украины. –Ф.1. – Оп.30. –Д. 2167. –С.216; 4. ЦГАВО Украины. – Ф.582. –Оп.4. – Д.1057. –Л. 437-438; 5. ЦГАВО Украины. –Ф.1. – Оп.30. –Д. 2163. –Л.30-35; 6. ЦГАВО Украины. – Ф.582. –Оп.4. – Д.1055. –Л. 2; 7. ЦГАВО Украины. –Ф.1. – Оп.30. –Д. 2163. –Л.49; 8. Там же. –Л.98; 9. ЦГАВО Украины. –Ф.582. –Оп.4. – Д.1055. –Л. 4.

К.М. Ніколаєць

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ У 1950-Х РОКАХ

У розв'язанні багатьох наукових проблем, що мають важливе значення, велику роль відіграє співробітництво між ученими різних країн. Співробітництво наукових організацій Радянського Союзу з відповідними установами зарубіжних країн займало чільне місце в середині 50-х років у зовнішніх зв'язках СРСР, особливо з країнами так званого соціалістичного табору, а найбільше – з членами Ради Економічної Взаємодопомоги.

У 1950-х рр., беручи участь у співробітництві із зарубіжними країнами, Українська РСР не могла самостійно встановлювати будь-які зовнішні зв'язки, оскільки була складовою частиною Радянського Союзу. Питання міжнародних зв'язків УРСР розглядались та встановлювались Державним Комітетом СРСР із зовнішньоекономічних зв`язків. Він вирішував такі питання як проектування, будівництво та експлуатація господарських об'єктів в інших країнах, передача технічної документації з комплексного обладнання, підготовка спеціалістів для роботи на об'єктах, відрядження наукових співробітників союзних республік до зарубіжних країн. Лише в кінці 40-х – на початку 50-х рр. в Україні з'явилися спеціальні організації, що виконували організаційні функції, пов'язані з міжнародним співробітництвом. У перші післявоєнні роки керівництво таким співробітництвом зосереджувалось в управліннях і відділах Ради Міністрів УРСР і Держплані республіки. У Держплані УРСР питання науково-технічних зв'язків спочатку входили в компетенцію відділу зведеного народногосподарського плану, а потім – спеціалізованого відділу з питань нової техніки (до 1956 р. відділ з нової техніки і технології, в

I956-1957 рр. – відділ з питань нової техніки, з липня 1957 р. по травень 1963 р. – відділ нової техніки, науково-дослідних і проектних організацій тощо). У 50-ті рр. при міністерствах і відомствах УРСР були створені спеціальні відділи, сектори, групи, які займались питаннями науково-технічного співробітництва із зарубіжними країнами.

Створення Державного науково-технічного комітету (ДНТК) Ради Міністрів УРСР в 1957 р. призвело до поглиблення централізації керівництвом з питань розвитку науки і техніки в Україні і участь її у науково-технічних зв'язках із зарубіжними країнами. ДНТК став головним органом, який об'єднував і контролював в Україні рішення союзних органів щодо науково-технічного співробітництва із зарубіжними країнами. В 50-ті рр. склалися такі основні форми науково-технічного співробітництва між Радянським Союзом і зарубіжними країнами: допомога в освоєнні нової техніки, нових технологічних процесів і методів організації виробництва; будівництво промислових підприємств та інших об'єктів; підготовка кадрів і підвищення кваліфікації робітників, інженерно-технічних працівників; обмін документацією на капітальне будівництво, патентами і ліцензіями на виробництво найновіших машин, устаткування, різноманітних приладів та вдосконалення технології виробництва; участь у спільних геолого-розвідувальних експедиціях для розвідки земних надр; проведення спільних наукових і технічних конференцій, сесій, з'їздів; встановлення безпосередніх контактів у діяльності науково-дослідними і проектними організаціями.

Радянський Союз науково-технічні та економічні зв'язки підтримував в основному з країнами соціалістичного напрямку. У післявоєнний період, коли в самій державі не вистачало коштів на відбудову та розвиток народного господарства, уряд Радянської держави надавав кредити іншим країнам. Але парадокс полягав у тому, що контролю за використанням наданих коштів і їх поверненням не було.[1] Надання кредитів диктувалося більше політичними цілями радянського керівництва, ніж економічними. Основною формою науково-технічного співробітництва у зазначений період був обмін науково-технічною документацією. З 1948 по 1960 рр. Радянський Союз передав соціалістичним країнам 28817 комплектів документації на капітальне будівництво господарських об'єктів та виробництво різних машин і устаткування, а соціалістичні країни за цей же період передали СРСР 7048 комплектів технічної документації. Вартість документації, переданої Радянським Союзом соціалістичним країнам, перевищує 4 млрд. карбованців, а вартість технічної документації, одержаних від цих країн, становить 600 млн. карбованців.[2] Зростання обміну документацією розглядалось як засіб доведення переваг соціалізму і подолання технічного відставання від країн іншої системи. У передачі технічної документації соціалістичним країнам брали участь і українські підприємства та наукові установи. У середині 1950-х рр. Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона передав Болгарії, НДР, Польщі, Угорщині та іншим країнам зразки зварювальної апаратури, технічну документацію на її виготовлення й технологію нових методів зварювання. Комплекти технічної документації з автоматизації зварювального виробництва були передані інститутом ім. Є.О. Патона КНР.[3] За 1953-1957 рр. Радянський Союз надав допомогу КНР у будівництві 166 великих підприємств, а також передав 10 тисяч комплектів науково-технічної документації.[4]

Великих розмірів набрало співробітництво Польщі й України. За проектами, розробленими у радянських науково-дослідних інститутах і проектно-конструкторських бюро, споруджувалося багато промислових підприємств із багатьох галузей народного господарства. Українські спеціалісти допомагали в опрацюванні технічної документації для виробництва турбоагрегату потужністю в 200 мегават польським спеціалістам.[5] За підрахунками спеціалістів, вартість науково-технічної документації, переданої СРСР соціалістичним країнам у 1948-1961 рр., складала 10,5 млрд. валютних карбованців.[6] Соціалістичні ж країни передали Радянському Союзу науково-технічну документацію і зразки продукції тих галузей промисловості, в яких вони досягли кращих результатів. Так, Макіївський науково-дослідний інститут використовував технічну документацію на устаткування, отриману з Чехословаччини; Жданівський машинобудівельний завод за цією документацією виготовляв герметизуючі пристрої і швидкороз'ємні з'єднання трубопроводів. Жданівський машинобудівний завод налагоджував виробництво водорозприскувачів з капрону за зразками, отриманими з Чехословаччини.[7] УРСР

одержувала імпортне устаткування. Так, на імпортному устаткуванні було збудовано в УРСР вісім заводів по виробництву залізобетонних плит перекриття. Запорізький раднаргосп одержав з-за кордону технічне устаткування для будівництва великого цеху пористого бетону потужністю 30 тисяч тонн на рік.[8]

Українські вчені залучались до роботи у міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах і нарадах, які проводилися з тих чи інших наукових проблем, у роботі яких брали участь вчені, спеціалісти народного господарства, представники різних галузей науки і промисловості. Лише протягом 1953-1957 рр. вчені Академії наук УРСР брали участь у роботі 40 міжнародних наукових з'їздів, сесій, конференцій.[9] У період хрущовської "відлиги" українські спеціалісти змогли брати більш активну участь у міжнародних з'їздах і нарадах. Так, у 1958 р. 54 співробітники Академії наук УРСР брали участь у міжнародних з'їздах і нарадах – більше, ніж за три попередні роки. Українські вчені також неодноразово були організаторами міжнародних наукових нарад і конференцій. У 1958 р. в Києві і Львові 16-29 вересня 1958 р. було проведено IV з'їзд Карпато-Балканської геологічної асоціації, в роботі якої брали участь вчені-геологи Чехословаччини, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини.[10] В роботі VIII з'їзду Всесоюзного товариства фізіології, біохіміків і фармакологів, який відбувся у Києві з 19 по 28 травня 1955 р., взяли участь понад 600 делегатів і кілька сот гостей. Це були представники таких зарубіжних країн: Китаю, Румунії, Угорщини, Англії, НДР, Данії, Югославії, Швеції, Індії, Австрії, Японії, Болгарії.[11]

В роботі міжнародних конференцій, з'їздів, секцій і нарад українські вчені завжди брали участь у складі делегації від Радянського Союзу і під контролем комуністичної партії. Лише з дозволу відповідних органів науковці могли брати участь і виступати з доповідями на міжнародних конференціях, з'їздах. Усі спеціалісти і вчені, які були відряджені за кордон від УРСР, направлялися у складі загальних груп делегацій від СРСР. Але кількість місць у відрядженнях за кордон, що їх надавалось Україні, в порівнянні з кількістю місць по відрядженнях від Академії наук СРСР, була незначною.[12] В основному співробітництво між Академією наук із зарубіжними науковими установами стосувалось, насамперед, галузей технічних, хімічних і геологічних наук. І тому у наукові зарубіжні відрядження відправляли співробітників технічних, хімічних і геологічних наук.[13]

Представники Академії наук УРСР і науково-дослідних закладів неодноразово виїжджали в інші країни для ознайомлення з досягненнями вчених, а також для надання консультативної допомоги в роботі науково-дослідних інститутів. У результаті відряджень українських вчених і спеціалістів було одержано цінні відомості, що мали велике практичне значення.[14] Відрядження доктора медичних наук П.В. Візіря до Швеції на міжнародний конгрес мікробіологів дало можливість одержати повне уявлення про стан розробки в зарубіжних країнах проблеми генетики мікроорганізмів. Одержані відомості допомогли в організації експериментальних досліджень по вивченню найбільш актуальних питань проблеми мінливості мікроорганізмів, зокрема по вивченню феномена трансформації у бактерії, що досліджувалися в лабораторіях Інституту мікробіології АН УРСР.[15] В результаті відрядження співробітників Інституту гідрології та гідротехніки АН УРСР було встановлено доцільність використання досвіду польських учених в питаннях проведення досліджень руслових процесів на напірних повітряних моделях із застосуванням матеріалу дна, який переміщується під впливом потоку.[16] Група вчених-геологів у результаті відряджень до Румунії, НДР, Польщі отримали відомості, які використовували при розробці наукових проблем в Інститутах Геологічних наук, Геології корисних копалин та Інституті мінеральних ресурсів Академії наук УРСР.[17] Відрядження українських науковців сприяли впровадженню на підприємствах Української республіки і всього Радянського Союзу досягнень зарубіжної науки, техніки і досвіду.[18]

У середині 50-х рр. виникає ще одна форма наукових зв'язків між Радянським Союзом і зарубіжними країнами – це зв'язки між окремими науково-дослідними, проектними і конструкторськими установами. Так, Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона підтримував наукові зв'язки з центральним інститутом зварювання у місті Галле та Лейпцигським інститутом зварювання (з 1959 р.). Ці наукові установи обмінювалися делегаціями, технічною документацією,

систематично листувалися. Також вчені Інституту електрозварювання АН УРСР і Інституту зварювання Словацької Академії наук у 1957 р. вперше за єдиним планом розпочали спільні наукові дослідження. Науковці інституту "Донецькдіпрошахт" спільно з Пекінським проектним інститутом вугільних шахт КНР проводили наукові роботи з окремих проблем, обмінювались планами та документацією.[19]

Український науково-дослідний інститут організації і механізації шахтного будівництва підтримував зв'язки з спорідненими організаціями 8 країн, а саме: з Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною, Румунією, Болгарією, НДР і КНР.[20] У 1958 р. розпочався обмін науково-технічною інформацією між Центральним науково-дослідним інститутом цукрової промисловості (ЦІНЦ) з Головним Управлінням цукрової промисловості НДР і Берлінським інститутом цукрової технології при Університеті ім. Гумбольдта. Криворізький і Празький інститути спільно розробили єдиний мокрий спосіб збагачення сидерит-баритонної руди.[21]

Вчені України разом з ученими Румунії, Чехословаччини, Угорщини вивчали флору і фауну Карпат. Так, силами українських і болгарських археологів було здійснено розкопки на території Болгарії і України. Українські і болгарські вчені співробітничали в Карпато-Балканській асоціації (діяльність Карпато-Балканської асоціації було відновлено в 1958 р. за рішенням XIX сесії Міжнародного геологічного конгресу, який відбувся у Мексиці). Вчені Інституту геологічних наук Академії наук УРСР допомагали болгарським колегам у роботі по виявленню і розробці нових запасів нафти і природного газу. У 1957 р. польські й українські історики-археологи провели спільні археологічні розкопки міста Ольвії.

Вирішення питань міжнародного науково-технічного співробітництва України було віднесено до компетенції так званих раднаргоспів – рад народного господарства. В процесі реорганізації управління промисловістю і будівництвом було створено 11 економіко-адміністративних районів, які підлягали раднаргоспам і ними управлялись. У віданні раднаргоспів також знаходились питання науково-технічних зв'язків з іншими країнами. Досвід діяльності раднаргоспів України свідчить, що це був період найбільш вдалого і ефективного поєднання регіональних і загальнодержавних інтересів, і що централізована структура управління наукою гальмувала раціональніше використання наукового і науково-технічного потенціалу країни. Наприклад, Запорізьким раднаргоспом протягом 1959 р. було надано технічну допомогу 13 зарубіжним країнам у будівництві 64 промислових підприємств. В основу Постанови Ради Міністрів Української РСР № 1732 від 10 грудня 1956 р. про розвиток емальованого виробництва в Україні були покладені представлені матеріали групи спеціалістів-емалювальників Луганського, Дніпропетровського, Запорізького і Київського раднаргоспів, які ознайомились з процесом приготування емалей і технологій емалювання різних деталей у ФРН і Голландії.[22]

Протягом 1958 р. Українською РСР було виконано 125 поставок устаткування і матеріалів для введення в дію цехів по виробництву чавуну на металургійному заводі в Індії: Дніпропетровським раднаргоспом виконано 9 (не виконано 30), Запорізьким – 5 (3), Луганським – 1 (11), Одеським – 4 (2), Сталінським – 26 (43), Харківським – 38 (33), Херсонським – 1 (19) та Міністерством будівництва УРСР – 1 (38).[23]

Але, з деяких причин, не завжди виконувалися поставки за кордон обладнання та різних матеріалів. Ряд підприємств раднаргоспів УРСР затримували виконання поставок за кордон через відсутність і несвоєчасне одержання комплектуючого обладнання і деталей від підприємств з інших республік Радянського Союзу. Так, завод холодильного машинобудування ім. Сталіна не міг випустити холодильні фреонові установки через відсутність вентилів, які повинен був поставити завод "Знамя труда" м. Ленінграду, магнітних пускачів П-222 (постачальник "Уралелектромотор"), пакетних вимикачів ПК-2-10 заводу ТЕК м. Ташкент для Індійського металургійного комбінату.[24] Дніпропетровський завод металургійного устаткування не міг виконати замовлення індійського металургійного заводу через затримку поставок заводом "Серп і молот" Московського раднаргоспу, Магнітогорським метизним заводом "Динамо", Московським дослідним заводом електродів.[25]

Не було виконано в 1958 р. план поставок підприємств Київського раднаргоспу в країни народної демократії хімічного обладнання на суму 5131 тисяч карбованців; раднаргоспами і

Головним управлінням по збуту продукції станкобудівної й інструментальної промисловості при Держплані СРСР за перший квартал 1958 р. не було виконано план поставок в кількості 202 одиниць, в тому числі, недопоставки 1957 р. склали 145 одиниць (в січні заводами УРСР було відвантажено всього 39 одиниць або 19,3%).[26]

Отже, із наведених вище даних ми бачимо, що хоча в досліджуваний період розширилася діяльність раднаргоспів УРСР у міжнародному науково-технічному співробітництві, але з причин, які ми назвали вище, не завжди виконувались плани експорту раднаргоспами України.

Для зарубіжних науковців, які відвідували Радянський Союз, складалася спеціальна програма перебування, яка визначалась заздалегідь, і зміни були майже неможливі. Домовленість про прийом зарубіжних делегацій йшла через Москву. Зарубіжні делегації знайомилися з діяльністю наукових установ, вивчали наукові досягнення українських учених. Так, в 1954 р. протягом трьох тижнів делегація з Польщі ознайомилася з роботою ряду українських інститутів, культурно-освітніх, медичних та інших закладів у Київській, Харківський, Сталінській, Запорізькій і Кримській областях. В період 1957-1959 рр. в Україну з Болгарії для обміну досвідом приїжджало понад 2 тисячі чоловік, із діяльністю Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця Академії наук УРСР у 1956 р. ознайомилась зарубіжна делегація (20 чоловік) з Індонезії, Судану, Сирії, Норвегії, Італії, Англії, Франції та інших країн.[27]

Для покращення співробітництва соціалістичних країн був створений у 1958 р. Союз радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (ССОД) замість Всесоюзного товариства культурних зв'язків за кордоном (ВОКС). Союз радянських товариств дружби об'єднував товариства, асоціації, інститути, комітети дружби й культурних зв'язків з окремими країнами. Республіканські товариства підтримували зв'язки з зарубіжними країнами з різних галузей радянської культури, науки і техніки.

У досліджуваний період розширилися міжнародні контакти Радянського Союзу з капіталістичними країнами. В період "відлиги" відкрилась можливість для учених радянських республік брати участь в науково-технічному співробітництві з капіталістичними країнами. Але координаційна науково-технічна робота залишалася за загальносоюзними відомствами. Хоча міжнародне наукове співробітництво і обмін досвідом є необхідним засобом прискорення вирішення наукових проблем, які стояли перед українськими вченими, але в питаннях міжнародного наукового обміну, і особливо з капіталістичними країнами, Українська республіка виконувала лише розпорядження московського центру.

В 50-ті рр. покращилися контакти українських учених з американськими ученими. Так, якщо в 1957 р. в установах Академії наук УРСР побувало 15 вчених США, то в 1958 р. – понад 40 учених США. Українські вчені також виїжджали до капіталістичних країн, в основному для участі в роботі міжнародних наукових з`їздів та конференцій в складі делегації СРСР, що формувались Академією наук СРСР та іншими загальносоюзними міністерствами і відомствами. Негативно на роботі наукових закордонних відряджень позначилось те, що більше 35% (в 1958 р.) відряджених спеціалістів були з числа адміністративно-управлінського апарату раднаргоспів, Держплану і Міністерств.[28] Також однією з форм науково-технічного співробітництва зарубіжних країн з СРСР була підготовка кадрів.

Отже, в науково-технічному співробітництві зарубіжних країн з УРСР встановилися різні форми взаємовідносин. Хоча в досліджуваний період покращилось науково-технічне співробітництво Радянського Союзу з іншими країнами, все ж недоліки в співробітництві не були ліквідовані. Так, практика короткочасних відряджень (на 7-10 днів) не дозволяла вивчити поставлені питання, зібрати належні креслення, технічну документацію, техніко-економічні показники тощо. Також центральними органами державного управління не було вжито достатніх заходів для вивчення і найшвидшого впровадження досягнень зарубіжної науки і техніки; устаткування, яке надходило з-за кордону і часто довго лежало на складах, не використовувалось; на підприємствах. у проектних організаціях та раднаргоспах не встановлювали належного контролю за термінами впровадження зарубіжного досвіду й оцінкою його ефективності; недостатньо використовувались можливості для вивчення зарубіжної техніки через спеціалістів,

які надавали технічну допомогу за кордоном; несвоєчасно видавались спеціальні брошури та висвітлювались в журналах питання з передового зарубіжного досвіду та досягнень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богомолов О.Т. Развитие экономических связей СССР с зарубежными странами.-М., 1957.-С. 25; Вовко Д. Братерське співробітництво. Дружба міцніша від сталі.-К., 1962.-С.3-14; Д. Вовко. Україна в міжнародних економічних зв`язках СРСР.-К., 1966.-С. 38; 2. Кулініч І.М., Петерс І.А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. - К., 1962, - С. 25; 3. Архів Президії Академії наук України (далі АПНАНУ).-Ф. Р- 251.-Оп. 1.-Спр. 210.-Арк. 114; 4. Кулініч І.М., Петерс І.А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. - К., 1962, - С. 35; 5. Д. Вовко. Україна в міжнародних економічних зв`язках СРСР.-К., 1966.-С. 52; 6. Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма, 1945-1970.-К., 1988. - С. 100; 7. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України).-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 21.-Арк. 73-74; 8. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 23.-Арк. 7; 9. Розвиток української культури за роки Радянської влади. - К., 1967.- С. 284; 10. АПНАНУ.-Ф. Р-251.-Оп. 1.-Спр. 108.-Арк. 135; 11. Гуревич М.І., Кондратович М.А. VIII Всесоюзний з`їзд фізіологів, біохіміків, фармакологів // Вісник АН УРСР. - 1955. - № 7. - С. 58; 12. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 23.-Арк. 18; 13. Там само.-Спр. 22.-Арк. 43; 14. АПНАНУ.-Ф. Р- 251.-Оп. 1.-Спр. 130.-Арк. 14-15; 15. АПНАНУ.-Ф. Р- 251.-Оп. 1.-Спр. 30.-Арк. 18-19; 16. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 23.-Арк. 46; 17. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 23.-Арк. 48; 18. Там само.-Спр. 23.-Арк. 6-11; 19. Летверов С.В. Наукові зв`язки установ Академії наук УРСР з діячами науки зарубіжних країн у 1957 р. // Вісник АН УРСР.-1958.-№ 3.-С. 70; 20. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 23.-Арк. 32; 21. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 21.-Арк. 5; Правда України.-1958.- 6 квітня; 22. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 38.-Спр. 21.-Арк. 53; 23. Там само.-Арк. 4-5; 24. Там само.-Оп. 46.-Спр. 39.-Арк. 3; 25. Там само.-Спр. 1.-Арк. 33; 26. Там само.-Спр. 37.-Арк. 29; 27. Марахов Г.І. Братерська дружба польського і болгарського народів // Історичні зв`язки слов`янських народів. - К., 1956. - С. 32; 28. ЦДАВО України.-Ф. 337.-Оп. 1.-Спр. 30.-Арк. 58.

І.М. Романюк

ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНИЦТВА НА СЕЛІ В КІНЦІ 50-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР.

У поступальному розвитку будь-якого суспільства чи не головну роль поряд з іншими чинниками відіграє освіта. Її всеохоплюючий характер, з відповідною системою закладів та установ, не тільки забезпечує загальний рівень знань у суспільстві, сукупність знань, здобутих кожним громадянином у процесі навчання та піднесення їх рівня, а й передачу від покоління до покоління основних здобутків культури, досвіду, умінь та навичок.

Важливим питанням сучасної освіти є модернізація шкіл і реорганізація мережі шкільної освіти. Йдеться про реорганізацію системи освіти на селі. Особливістю закладів освіти на селі є те, що тут функціонує зараз понад 70 відсотків від загальної кількості шкіл, 12 відсотків або 247 тисяч учнів, проживають за межею пішохідної доступності до школи. В 48% сільських населених пунктах, де проживають діти шкільного віку, взагалі немає шкіл.[1]

Водночас вирішення цих та інших завдань було б непродуктивним без відновлення, збагачення і поступального розвитку освіти. Їх успішне вирішення можливе на підставі звернення до власного досвіду, його об’єктивної оцінки та врахування відповідних уроків.

Лише уникаючи зайвої як ідеалізації, так і драматизації цього досвіду у певній історичні періоди, можна реально оцінити надбання та втрати дотеперішньої системи освіти в Україні, визначити перспективи її подальшого розвитку і підвищення ефективності. Саме з огляду на це у даному історичному дослідженні розглядаються історичні аспекти освіти на селі у кінці 1950-х – першій половині 60-х років.

Закони про подальший розвиток системи народної освіти, прийняті Верховною Радою СРСР у грудні 1958 р. і Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р., передбачали вперше організацію гуртожитків при окремих великих школах для учнів, котрі проживали далі, ніж за 3 км від школи, а також підвозу учнів до школи. Значна увага у новій структурі сільської мережі відводилась також добре налагодженому, як планувалось, підвезенню школярів до школи і назад додому, і запровадження в таких навчальних закладах гарячого харчування.

Була зроблена спроба вирішення цих проблем найбільш радикальним способом – шляхом організації шкіл-інтернатів. У 1956-1957 навч. році в республіці працювало лише 50 шкіл-

інтернатів, в яких на кінець навчального року навчалось 10245 учнів.[2] У 1958 р. в Україні було відкрито ще 4 школи-інтернати на 1,8 тис. учнів.[3] Їх створення вимагало великих матеріальних затрат на навчальні і житлові приміщення для учнів, харчування, забезпечення дітей одягом, постільною білизною, культурно-побутовим інвентарем. Потрібні були додаткові кадри навчально-виховного персоналу.

Динаміку мережі шкіл-інтернатів, введених в дію державними і кооперативними підприємствами, організаціями та кооперативами підприємствами, протягом 1958-1963 рр. можна простежити в табл.1.[4]

Таблиця 1

Введення в дію шкіл-інтернатів державними і кооперативними підприємствами і організаціями.

Роки	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Число шкіл-інтернатів	4	126	90	99	80	48
В них учнівських місць (тис.)	1,8	48,5	44,3	45,2	31,8	17,2

Дані таблиці свідчать, що, починаючи з 1959 р., йшло невпинне і різке скорочення будівництва шкіл-інтернатів. Зменшення їх мережі було пов'язано, перш за все, з вкрай слабкою навчально-матеріальною базою для їх функціонування, відсутністю підготовлених кадрів вчителів і вихователів, низьким рівнем виховної роботи, труднощами із забезпечення учнів харчуванням.

На початку 60-х рр. у республіці працювало 478 шкіл-інтернатів, в яких навчалося 169,8 тис. учнів.[5] Але цього було для республіки замало. Однак, плани будівництва шкіл-інтернатів систематично не виконувались. Але є і інші дані. Так, у звітній доповіді XXI з'їзду компартії України у лютому 1960 р. зазначилось, що у школах-інтернатах виховувалось лише 73 тисячі дітей. Фактично Міністерство освіти завищувало свої дані, видаючи бажане за дійсне.[6]

Значна частина шкіл-інтернатів розміщувалась у нашвидкоруч пристосованих приміщеннях, іноді на значній відстані від приміщення школи.

Через нестачу житла багато учнів шкіл-інтернатів продовжували мешкати, хто у родичів, а хто на квартирах. Вкрай слабкою була навчально-матеріальна база шкіл-інтернатів. Систематично не виконувались плани капіталовкладень. Тому дуже часто школи-інтернати продовжували відкриватись у непристосованих для навчання і проживання приміщеннях, багато з них були позбавлені елементарних умов для проведення навчального процесу і організації відпочинку.

Багато шкіл-інтернатів потребували негайного капітального ремонту. Значна частина приміщень підлягала знесенню як таких, що вважались небезпечними для проживання.

Школа-інтернат, за деякими винятками, мала відштовхуючий ефект. Однак, сама необхідність у школах-інтернатах була великою. Держава також вимагала, щоб і колгоспи будували за свої і так мізерні кошти школи-інтернати. Ними протягом 50-х – середини 60-х рр. було введено в експлуатацію 31 школу-інтернат на 8,6 тис. учнівських місць.[7]

Статистичні дані свідчать, що у республіці з кожним роком збільшувалось число матерів-одиночок і позбавлених батьківських прав батьків і матерів, росла кількість дітей, залишених батьками. Вже на початку 60-х рр. в країні діяли 282 дитячі будинки-інтернати, де перебувало 28162 дітей, позбавлених батьківського піклування.[8]

Всі ці діти повинні були також отримувати повноцінне виховання і освіту. Суспільство стояло перед великою і надзвичайно важливою соціальною проблемою.

Важлива роль у забезпеченні умов для навчання сільських школярів відводилась пришкільним гуртожиткам (інтернатам) і доставці до школи і назад учнів, які проживали більше 3 км від місця навчання. Станом на початок 1961-1962 навч. року при 3853 школах були створені гуртожитки на 119180 місць.[9]

Рада Міністрів республіки своєю постановою від 28 серпня 1963 р. "Про хід будівництва і заходи по зміцненню матеріальної бази сільських шкіл" зобов'язувала виконкомам обласних рад, починаючи з 1964 р., передбачити в планах житлового будівництва спорудження гуртожитків при

восьмирічних і середніх школах для учнів, які проживали на великій відстані від цих шкіл. Проте переважна більшість облвиконкомів, зокрема Волинський, Житомирський, Закарпатський, Рівненський, Львівський, Тернопільський, Хмельницький, Чернігівський, де найбільшою була потреба в інтернатах, одержували обмежені капіталовкладення на житлове будівництво і тому майже були позбавлені можливостей будувати пришкільні інтернати.[10]

Підвезення дітей до школи було обмеженим і нерегулярним, або взагалі відсутнім. Це призводило до масових пропусків занять, що, в свою чергу, тягнуло за собою зниження успішності, ріст другорічництва і значного відсіву учнів.

В 1964-1965 навч. році при 13 тисячах сільських восьмирічних і середніх школах, якими було охоплено 3,231 тисяча учнів, функціонувало лише близько 4 тисяч пришкільних гуртожитків на 146 тисяч місць, що далеко не задовольняло фактичних потреб. До того ж ці інтернати у переважній більшості були організовані на базі старих житлових приміщень без будь-якого побутового обладнання.[11]

Відсутність пришкільних гуртожитків гальмувала здійснення загальної освіти. Проблеми чекали свого негайного вирішення. Однак і в наступні роки дефіцит місць у шкільних гуртожитках залишався високим.

За попередніми розрахунками, при організації підвозу дітей до школи необхідно було збільшити мережу інтернатів при школах принаймні до 269 тис. місць, тобто розширити їх ще на близько 114 тис. місць.[12] І все ж плани введення в дію гуртожитків при школах систематично не виконувались.

Причиною такого становища були слабка матеріальна база, відсутність будь-яких умов для проживання дітей. Більшість пришкільних гуртожитків розміщувались у старих, малопристосованих, а іноді аварійних приміщеннях, без каналізації, водопроводу, центрального опалення.

У 1965 р. в Україні працювало біля 10 тис. сільських початкових шкіл, в яких навчалось 353 тис. дітей. Переважна більшість початкових шкіл була розташована на значній відстані від восьмирічних і середніх шкіл, що викликало серйозні труднощі для виконання закону про восьмирічне навчання. Крім того, радіус обслуговування населення середньою школою у сільській місцевості України в середині 60-х рр. становив 6-15 км.[13]

Незадовільна матеріальна база багатьох пришкільних інтернатів не могла забезпечити всіх дітей і підлітків з невеликих і віддалених сіл можливістю навчатись у середній школі. Кожна середня школа приймала до 9 класу восьмикласників своєї школи і трьох-чотирьох восьмирічних шкіл із найближчих населених пунктів.[14]

До того ж далеко не всі батьки хотіли відпускати дітей в школу на повний день, не кажучи вже про весь навчальний період. Тривалий відрив від сім'ї у зв'язку з проживанням у гуртожитку часто був небажаним, оскільки, як показували опитування, по-перше, підлітки перестають брати участь у веденні особистого підсобного господарства і, по-друге, сім'я несла додаткові витрати за їх проживання і харчування в умовах гуртожитку. Це були витрати як у натуральному, так і особливо в грошовому вираженні, оскільки у багатьох гуртожитках не було не лише холодильників, а й кладовок для зберігання продуктів.

Враховуючи ці обставини, Президія Верховної Ради УРСР прийняла відповідну постанову від 13 серпня 1965 р. "Про безкоштовний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості". А колегія Міністерства освіти 27 серпня 1965 р. затвердила заходи і видала наказ про дозвіл на безкоштовний проїзд учнів 1-8 класів на автотранспорті і залізниці до школи і назад.[15]

З першого вересня 1965 р. для учнів усіх типів загальноосвітніх шкіл, які проживали у сільській місцевості, відкривався безкоштовний регулярний проїзд до школи і назад. Ця постанова, в певній мірі, вирішувала питання про матеріальну допомогу сім'ям, оскільки проїзд на рейсових автобусах коштував дорого.

Якщо в 1964-1965 навч. році до шкіл республіки підвозилось близько 161 тис. учнів, то вже у 1966-1967 навч. році всіма видами транспорту (крім авіації) – 316,5 тисячі учнів, з них залізницею – 17,5 тисяч, автобусами – 163,5 тис. школярів.[16] Так, у Донецькій області було організовано підвіз 12649 учнів до 260 шкіл, з них автотранспортом колгоспів і радгоспів – 6643

учнів, автотранспортом державних підприємств – 4225 учнів і залізницею – 1681 учень.[17]

Однак названі постанови Президії Верховної Ради республіки і заходи Міністерства освіти не вирішували питання про підвіз дітей із сіл, які не зв'язані були із школами рейсовим автотранспортом. Фактично абсолютна більшість сіл республіки, які не мали більш-менш нормальних доріг, були позбавлені такого підвезення.

Організація підвозу учнів до школи і назад стала одним із важливих практичних завдань. Його вирішення залежало не лише від об'єктивних, перш за все транспортних можливостей, але і від багатьох суб'єктивних факторів, враховуючи ставлення до справи установ і відомств, чуйності керівників тощо.

Нерідко керівники господарств відмовлялись допомагати школам виконувати закон про загальний всеобуч. Так, голова колгоспу "Комунар" Баштанського району Миколаївської області А.С. Яковлєв на прохання вчителів виділити транспорт, для підвезення дітей до школи, вважав підвіз учнів для свого господарство справою другорядною.[18] Не завжди виділяли транспорт для підвозу учнів окремі колгоспи Зарічанського, Дубнівського районів Рівненської області.[19] Колгоспи ім. Свердлова, ім. І Травня, ім. Горького Дераженського, ім. Кірова Красилівського, ім. XXI з'їзду Летичівського, ім. Леніна та Дружба Старо-Синявського районів Хмельницької області зовсім не виділяли транспорт для підвозу дітей.[20]

Така ситуація була типовою. У багатьох господарствах внаслідок такого ставлення до підростаючого покоління набирав загрозливих розмірів дефіцит молодих педагогічних кадрів. Школа залишалась наодинці зі своїми проблемами й труднощами. Турбота про школу залишалась формальним навантаженням для керівників господарств, за що вони ні перед ким не були підзвітні.

Внаслідок відсутності у багатьох селах шкіл взагалі у середині 60-х рр. 14% сільських учнів змушені були ходити до школи за багато кілометрів, здебільшого – до інших сіл. У кінці 60-х рр. 38% сільських шкіл мали учнів, які відвідували їх більше, ніж за 3 км. Лише 3687 шкіл мали свої власні інтернати і могли створити більш-менш належні умови для проживання в них дітей.

Хоча колгоспи і радгоспи й здійснювали деякі підвезення учнів, проте часто це робилося в умовах бездоріжжя, нестерпно низької якості організації шляхосполучення. Колгоспи Чернігівщини практикували підвезення дітей до школи в зимовий період на тракторних санях. Значна частина дітей змушена була проживати на приватних квартирах або щодня добиратись за багато кілометрів до школи і назад.[21]

Такі обставини викликали критичну оцінку сільськими трудівниками позиції держави в даних питаннях. Але все перебувало в ситуації недовершеності.

На школу завжди покладалися великі надії. І треба сказати, що вона їх виправдовувала. Трималась школа, особливо сільська, на великій праці вчителя, його сумлінні, високому громадянському обов'язку. Наше суспільство завинило перед учителями, перед дітьми.

Слід зважити, що зараз забезпеченість сіл закладами освіти трохи більша, ніж на половину. Більше 3 тис. сіл, в яких мешкають до 50 дітей, не мають шкіл, а також їх не мають 1300 сіл, де є більше 50 дітей. Тож постає питання: а скільки тисяч "безшкільних" сіл ми додамо до 4300, які, на жаль, уже мають такий статус.[22]

Поліпшенню якості освіти в сільській місцевості має сприяти програма "Шкільний автобус" – організація безкоштовного підвезення школярів та вчителів, що мешкають за межами пішохідної доступності до навчального закладу. Вже є добрий досвід у цій справі в Чернігівській області, де обласна держадміністрація передавала перший автобус дітям Городнянського району.[23]

Спокутувати вину треба, як кажуть, усім миром. Щоб піднести народну освіту, зокрема сільську школу, необхідна всебічна, реальна допомога всіх, хто насправді хоче позитивних змін у житті нашого суспільства, утвердженні суверенної, демократичної, незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Кремень В. Освіта в Україні. Доповідь на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України.-2001.-12 жовтня; 2.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф.166. -Оп.15. -Спр.2130.-Арк.12; 3.Народное хазяйство СССР в 1961 г. М.,1962.-С.-623; 4.Народне господарство УРСР в 1963 р.К.,1964.-С.442; 5.ЦДАВО України. -Ф.166. -Оп.15. -Спр.2953. -Арк.7; 6.Культурне будівництво в Українській

РСР /Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Т.II (1941-1960). -К., 1961.-С.575; 7. Народне господарство УРСР в 1963 р.,С.442; 8. ЦДАВО України. -Ф.166. -Оп.15. -Спр.2953. -Арк.7; 9.Там само. -Спр.3500. -Арк.29; 10.Там само. -Спр.4782. -Арк.11; 11.Там само. -Арк.7; 12.Там само. -Арк.11; 13.Там само. -Арк.6; 14.Там само. -Арк.7; 15.Там само. -Спр.4951. -Арк.8; 16.Там само. -Арк.9; 17.Там само. -Спр.5437. -Арк.5-6; 18.Там само. -Арк.18; 19.Там само. -Арк.22; 20.Там само. -Арк.29; 21.Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття.К.,1995.-С.194; 22.Філіпчук Г. Бюджет – 2001: Освіченість чи економія освіченості? //Голос України. - 2000. - 28 листопада.; 23.Кремень В. "Шкільний автобус" - це автобус, який перевозитиме нашу націю у XXI столітті /Освіта України. - 2001. -13 червня.

К.І. Левчук

НЕФОРМАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (1986-1988 РР.)

Політика демократизації та гласності, проголошена новим керівництвом Комуністичної партії на чолі з М. Горбачовим в 1985-1987 рр., привела до різкого сплеску громадської активності населення. Можливість вільно висловити свою думку (хоча б в колі однодумців) з питань екології, "білих плям" історії, оцінити становище національної мови та культури, а то й просто краще організувати своє дозвілля привела до появи так званих неформальних організацій. Значна частина з них були молодіжними.

Херсонський міськком ЛКСМУ в 1987 р. видав брошуру під назвою "Дозвілля молоді: неформальні самодіяльні об'єднання та стереотипи", в якій було зроблено спробу осмислити нове суспільно-політичне явище. Неформальні аматорські об'єднання молоді визначались як різноманітні самодіяльні, що виникли стихійно, без впливу державних та компартійних структур, групи молоді, які об'єднувалися на основі спільності інтересів.[1]

Тільки в 1989-1990 рр. науковці стали визначати дефініції та типології неформальних структур та рухів. Так, А. Громов, О. Кузін вважали, що неформальні об'єднання це – добровільні самодіяльні суспільні формування, які виникли за ініціативою "знизу", які діють в інтересах своїх членів незалежно від цілі та характеру об'єднання.[2] На думку А. Разумкова, самодіяльні та неформальні об'єднання не тотожні. На його погляд, якщо самодіяльні організації об'єднують молодих людей на основі особистої зацікавленості у спільній діяльності на основі самоуправління з метою реалізації спільного інтересу в різних сферах суспільного життя, то неформальні об'єднання, в основному, орієнтуються на міжособистісне спілкування, задовольняють свої соціально-психологічні потреби.[3] В. Кононов взагалі відкидав поділ суспільних структур на формальні та неформальні, вважаючи, що останні існують як і за межами, так і всередині формальних.[4]

Ряд вчених розглядали неформалів як учасників організацій, які діють поза рамками офіційно існуючих інститутів. Реєстрація у відповідних органах виконавчої влади формалізує їх існування. Тому більш вдалим терміном, який характеризував би громадський рух у другій половині 80-х років, на їхню думку, є "самодіяльний громадський рух".[5]

Л.Я. Угрин пропонує замінити вираз "неформальні організації" на "нетрадиційні суспільні об'єднання". Основними ознаками нових суспільних організацій, на думку дослідниці, є альтернативність та опозиційність щодо традиційних суспільних організацій. Їх характерними особливостями були: спонтанність виникнення "знизу", домінування горизонтальних міжособистісних зв'язків, орієнтація на особистості, організаційна аморфність та нестабільність.[6]

На нашу думку, визначення "неформальний" не належать до суто юридичних термінів. Він є характеристикою організаційного устрою організації (принаймні у період перебудови). Неформальні об'єднання стали своєрідними протогромадськими організаціями, єдино можливим варіантом реалізації та захисту прав і свобод громадян в умовах декларованої перебудови. Поява неконтрольованих та несанкціонованих владою організацій активізувала громадянську позицію населення, дала поштовх розгортанню національно-демократичного руху, сприяла утвердженню елементів громадянського суспільства в Україні. Послаблення тотального контролю над суспільно-політичним життям, на думку ініціаторів перебудови, мало сприяти оздоровленню ситуації у країні та посилити авторитет КПРС-КПУ. На практиці це призвело до появи

різноманітних об'єднань та груп, які піддавали критиці політику партії, її соціально-економічний курс.

Значного поширення в Україні в 1986-1988 рр. набув рух за створення політичних клубів. Клуби об'єднували соціально активну частину молоді, зокрема, студентів, учителів, викладачів вузів, інженерно-технічних працівників, окремих робітників. На початок квітня 1988 р. в Україні діяло понад тисячу політичних та дискусійних клубів.[7] Більшість із них перебувала під партійним впливом, але ряд клубів виступали з різкою критикою політики правлячої комуністичної партії.

В травні 1987 р. відбулася установча конференція Всесоюзного соціально-політичного клубу (ВСПК). Відділення ВСПК виникли в Києві, Львові, Харкові, Херсоні, Сімферополі, Миколаєві. Координатором ВСПК в Україні було обрано І.Купку, студента Київського університету. Членом ради ВСПК був Є. Патрікеєв, студент Львівського університету.[8] В Києві було утворено об'єднання соціально-політичних клубів (ОСПК), до якого входили клуби "Лонжюмо", "Більшовик", Батьківщина", "Тверезість" та ін. В заяві ОСПК з приводу передової статті "Демократія та ініціатива", вміщеної в газеті "Правда" 27 грудня 1987 р., відзначалось: "У нашому об'єднанні є групи, які виступають за створення опозиційних (але марксистсько-ленінських) партій. Ми не в усьому і не завжди погоджуємося з настановами КПРС, хоча підтримуємо очолювану нею перебудову. Ми хочемо повернення до ленінізму, підданого забуттю Комуністичною партією в тридцятих роках і до цих пір не відновленого."[9]

Прагнення молодих радикалів до "очищення" комуністичної ідеї проявилось і в Маніфесті політичного клубу "Більшовик". В ньому, зокрема, відзначалось: "Політичний клуб "Більшовик" є політичною організацією революційної молоді, яка стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і ставить собі за мету створення марксистсько-ленінської робітничої партії. КПРС не може вирішити економічні та політичні проблеми, які стоять перед нашою країною. КПРС перетворилася з пролетарської партії в загальнонародну, що перетворило КПРС з марксистсько-ленінської партії у дрібнобуржуазну з майже марксистською фразою."[10]

Ряд клубів пропонували досить своєрідні підходи в сприянні перебудові та демократизації суспільства. Так, громадсько-політичний клуб (ГПК) "Демократизація", створений у Полтаві в 1987 р., в проекті Програми-максимум вважав за необхідне втілити в життя наступні принципи: в галузі економіки – сприяти самостійності підприємств; прагнути поєднати товарно-грошові відносини з централізованим плануванням; впровадити переважно економічні методи управління народним господарством. Пропонувався варіант радикальної реформи виборчої системи, згідно з яким Ради народних депутатів повинні складатися з представників трудових колективів, громадських організацій та громадян за місцем проживання.[11] Єдиною силою, здатною протистояти бюрократичним структурам, ГПК "Демократизація" вважала Ради трудових колективів.

Конференція політичних клубів комуністичного спрямування, яка відбулася в Москві в серпні 1989 р., проголосила створення Союзу марксистів. В роботі конференції взяли участь представники українських організацій: "Свобода, рівність, братерство" (Київ) та "Добра воля" (Ялта). В інформаційному повідомленні, підготовленому за результатами зустрічі, було окреслено головні цілі та завдання новоствореної організації. Метою діяльності було визначено побудову комуністичного суспільства, основною рисою якого має стати суспільна власність на засоби виробництва. Умовою суспільного управління виробництвом має стати перехід до повного громадського самоуправління з подальшим знищенням всіх державних інститутів та органів примусу. Для досягнення таких цілей Союз марксистів вважав за необхідне створити Комуністичну робітничу партію. КПРС, на думку марксистів, давно перестала служити інтересам робітничого класу та будівництву комунізму, стала захисником інтересів бюрократії, готуючи ґрунт для реставрації капіталізму.[12]

Захоплення ліворадикальною фразою, віра в непогрішимість ідей та вчинків вождів світового пролетаріату, явний утопізм запропонованих громадськості ідей, намагання знайти підтримку в середовищі робітничого класу, який досить байдуже реагував на ідеї "більшовиків", привели до поступового припинення діяльності новоявлених революціонерів.

Протягом 1987 р. до ЦК ЛКСМУ стала надходити інформація про те, що ряд членів ВЛКСМ виступали із антирадянськими та націоналістичними заявами. Серед тих, хто робив такі висловлювання, були учні профтехучилища з Івано-Франківська, співробітники "Донбасканалбуду" (м. Донецьк), молодь дніпропетровських загальноосвітніх шкіл. Секретар комітету комсомолу факультету конструювання й будівництва одеського інженерно-будівельного інституту М. Мориляк прагнув створити з числа студентів-вихідців із Західного регіону України групу націоналістичного характеру. У Дніпропетровську була створена неофашистська група "Чорні вовки".[13]

В серпні 1987 р. в Києві з ініціативи колишніх дисидентів було організовано "Український культурологічний клуб" (УКК). Влада відмовилася зареєструвати організацію, тому засідання клубу проходили на квартирах. Піддаючи критиці існуючу радянську систему, учасники клубу звернулися водночас до історії української державності, розглядали питання національної самобутності, розвитку української культури. На одному з перших засідань історичної секції було заслухано доповідь Одноденко Ф.Ф. "Ленін і марксизм", в якій стверджувалось, що Ленін побачив у марксизмі лише ідею класової боротьби, але прогледів закладене в ньому діалектико-матеріалістичне розуміння історії. В доповіді "Новітня історія або енциклопедія брехні" доводилось, що кордони СРСР призначені для охорони людей, які бажають виїхати з країни, рятуючись від партійного терору. На окремих засіданнях клубу збиралось близько 300 осіб.[14]

Непрогнозований розвиток неформального руху викликав невдоволення та занепокоєння компартійних структур. 1 березня 1988 р. була ухвалена постанова ЦК КПРС "Про подолання негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних об'єднань." В квітні 1988 р. обкоми партії, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, Міністерство культури надали необхідну інформацію ЦК КПУ про самодіяльні організації (саме такий термін використовувався в тогочасних партійних документах) та про методи взаємодії з ними.

Так, у Запорізькій області діяли "рокери" та "металісти" (клуби любителів рок-музики), захистом довкілля займались члени об'єднання "Зелена гілка", пацифістські настрої були поширені серед членів групи "Вахта миру". На засіданнях клубу любителів кіно "Сходження" проглядалися нерекомендовані владою кінофільми з наступним їх обговоренням.[15] У Львівській області на початку 1988 р. найбільшу активність проявляли об'єднання "художників-авангардистів", "Рок-музики", групи "Довіра", "Хіппі", Львівський політично-дискусійний клуб. Значний вплив на неформалів мали члени редколегії самвидавського журналу "Український вісник", до якої входили Чорновіл В.М., Горинь М.Н., Гель І.А. Випуск журналу було поновлено в серпні 1987 р. З лідерами названих груп правоохоронні органи продовжували проводити "профілактичні" бесіди. Для посилення впливу на неформалів Львівський обком партії рекомендував очолити дискусійний клуб членам КПРС.[16]

В руслі національного відродження проходило становлення однієї з перших неформальних громадських організацій України – Товариства Лева. 4 липня 1987 р. з ініціативи Львівського міському комсомолу було призначено суботник по благоустрою території міста. На Личаківський цвинтар прийшли члени Товариства охорони пам'яток, клубу молодих вчених, літературної групи "Дзеркало". Залучення до акцій все більшої кількості людей сприяло створенню національно-демократичної організації. 19 жовтня 1987 р. в клубі Лісотехнічного інституту відбулися установчі збори Товариства Лева. Метою товариства була боротьба за збереження пам'яток історії, сприяння національному відродженню українського народу, збереження чистоти української мови. Засновниками Товариства Лева були Львівське відділення українського фонду культури, Львівський міськком комсомолу, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Товариство охорони природи. Членами Товариства були Р. Братунь, Р. Крип'якевич, Н. Матвієнко.[17]

В грудні 1987 р. у Львові була створена правозахисна організація "Довіра". Правоохоронними органами була зірвана спроба поширення в місті активістами цієї організації листівок із вимогами вивести радянські війська з Афганістану. В січні 1988 р. лідери організації Маргорін Н.Б., Балдін А.М. через представників редколегії самвидавського журналу "Гласність" налагодили контакт з членами редколегії журналу "Український вісник" Чорноволом В.М.,

Горинем М.Н. 1 лютого 1988 р. Маргорін Н.Б. передав представникам зарубіжних засобів масової інформації звернення, в якому висловлювався протест із приводу репресій в НДР проти групи "хіппі-пацифістів".[18]

Слід відзнпчити, що більшість самодіяльних, аматорських організацій створювалися при Будинках культури, профспілкових та комсомольських структурах. Значна частина з них виникла ще на початку 80-х років.

В Одеській області в квітні 1988 р. діяло біля трьох тисяч самодіяльних об'єднань та клубів за інтересами. Порівняно з 1986 р. їх кількість збільшилась в 1,5 рази. Щоб забезпечити свій вплив, партійне керівництво щорічно проводило паспортизацію та атестацію цих неформалів. Згідно з ухвалою обкому комсомолу ряд керівників цих формувань було включено до складу номенклатури обкому, міськкомів та райкомів ЛКСМУ.[19]

У Харківській області діяло понад 2,3 тис. аматорських об'єднань, які нараховували понад 100 тис. осіб. За підтримки обкому КПУ було створено 12 політичних студій, 95 політклубів, до яких входило понад 8 тис. учасників. Враховуючи масштаби розгортання неформального руху, при обкомі комсомолу була створена група з соціологів та психологів для дослідження самодіяльних об'єднань молоді.[20]

Досить скрупульозно підійшов до справи Чернівецький обком партії. Так, за підрахунками референтів обкому, в квітні 1988 р. в області діяло 1142 самодіяльних формувань. З них громадсько-політичного напрямку – 324, виробничо-технічного – 78, природничо-наукового – 125, художнього – 180, фізкультурно-оздоровчого – 107, колекційно-збирацького – 7, соціально-орієнтованого – 247, тверезості – 74 (всього 33 тис. осіб). Було проаналізовано соціальний склад керівників цих об'єднань. Серед них було 173 спеціалістів народного господарства, 37 лікарів, 426 працівників культури та просвіти, 21 пенсіонер, 196 партійних, комсомольських, радянських працівників.[21]

Бурхливо розвивався неформальний рух у Києві. В 1988 р. почали діяти ініціативна група товариства "Меморіал", українознавчий клуб "Спадщина". Активізували свою діяльність клуби "Громада" Київського університету ім. Т. Шевченка та "Перебудова", до складу якого входили співробітники та студенти інституту народного господарства. Було завершено організаційне оформлення руху "зелених". Найбільш активне його крило – група "Небайдужі" – сформувалося під час обговорення проекту будівництва нового залізничного вокзалу. Протягом 1988 р. в Києві було проведено 27 несанкціонованих владою акцій.[22]

5 червня 1988 р. в ході мітингу, організованого екологістами на захист Голосіївського лісу, пролунали заклики створити Народну спілку сприяння перебудові (НСПП). Прихильниками цієї ідеї стало близько 200 осіб. Восени 1988 р. спілка провела декілька мітингів, на яких лунали екологічні гасла, вимоги забезпечити демократичні права та свободи, гарантовані Конституцією СРСР.[23] Основна мета діяльності НСПП зосереджувалася на реальному втіленні в життя гасла "Вся влада Радам"; створенні незалежної преси та незалежних профспілок; законодавчому забезпеченні існування різних форм власності; на досягненні економічної самостійності України; ліквідації привілеїв номенклатури; проголошенні реального суверенітету України; забезпеченні прав корінної нації в республіці; захист прав інших народів, які проживали в Україні.[24]

З розширенням неформального руху активізувалась і робота правоохоронних органів. В інформації Київського міському КПУ про виконання постанови ЦК КПРС "Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань" відзначалося, що "з моменту виникнення самодіяльних об'єднань, УВС Київського міськвиконкому в тісній взаємодії з УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області, іншими зацікавленими відомствами проводилась робота по вивченню їх ідеологічної спрямованості, складу, програмних документів, виявленню лідерів та активу.[25]

Звітувала перед ЦК КПУ про роботу з самодіяльними організаціями й Українська республіканська рада профспілок. У звіті відзначалось, що за 1986-1987 рр. кількість аматорських об'єднань та клубів за інтересами, які були створені при профспілкових організаціях, зросла майже втричі і досягла 30 тис. із загальною кількістю учасників – 1 млн. 347 тис. осіб. 28 відсотків складали об'єднання громадсько-політичного напрямку, 9,2 – виробничо-технічного, 10 –

природничонаукового, 25 – художнього напрямку, 1/7 – фізкультурно-оздоровчого, 3 – колекційно-збирацького напрямку.[26]

В травні 1988 р. інформація про хід виконання в Українській РСР постанови ЦК КПРС "Про подолання негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних об'єднань" була відправлена до Москви. Звичайно, дії партійних органів по встановленню контролю за неформалами були подані у виграшному світлі. Зокрема, проведення в ряді областей паспортизації самодіяльних об'єднань та атестації їх керівників стало. з легкої руки референтів ЦК КПУ, загальнопартійним явищем. Як досягнення партійного керівництва республіки відзначалось, що при державних та профспілкових установах культури діяло 45,5 тис. самодіяльних організацій та клубів за інтересами. Більше 70 тис. молодіжних об'єднань було створено при комітетах комсомолу, трудових колективах та при навчальних закладах.[27] Лише "деякі націоналістично налаштовані елементи намагаються створити угруповання антисуспільного спрямування, видаючи їх за самодіяльні об'єднання". До переліку антисуспільних угруповань партійні функціонери віднесли: "Комітет з захисту католицької церкви", Український культурологічний клуб, Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції. [28]

Наступним етапом в розвитку неформального руху, на нашу думку, слід вважати утворення Української Гельсінської спілки (УГС). В 1987 р. з таборів до України повернулися активісти правозахисного руху, які розгорнули активну діяльність по створенню опозиційних організацій. В. Чорновіл, Б. Горинь, І. Гель відновили випуск самвидавського журналу "Український вісник", який став друкованим органом відновленої Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). В липні 1988 р. на її основі було створено Українську Гельсінську Спілку (УГС). УГС ніколи не прагнула масовості. Швидше це була добре організована, з чіткою програмою дій, організація однодумців. Із 495 делегатів з'їзду УГС 29-30 квітня 1990 р., що представляли 2400 членів спілки, майже кожен другий був свого часу засуджений за антирадянську діяльність.[29]

Український національно-демократичний рух ніколи не був національно обмеженим. Зв'язки, дружні стосунки, особиста приязнь, які виникали під час перебування дисидентів різних національностей у таборах, сприяли налагодженню контактів після їх звільнення. 11-12 червня 1988 р. у Львові було проведено нараду представників національно-демократичних рухів Грузії, Литви, Латвії, Естонії, України, на якій розглядалися шляхи вирішення національного питання в СРСР. У підсумковій заяві, яку від України підписали представники УГГ, висувались наступні вимоги: надання національним мовам статусу державних; вивчення мов усім населенням; функціонування національних мов в усіх сферах державного та суспільного життя республік; право на культурно-національну автономію для національних меншин; повернення на Батьківщину виселених за часів сталінщини народів; необхідність встановлення громадянства кожної республіки; досягнення повного республіканського госпрозрахунку; створення в складі Радянської армії національних військових формувань; проходження строкової військової служби на території республіки.[30] Узгодження позицій в надзвичайно важливому для всіх демократичних сил національному питанні сприяло певній синхронізації дій опозиції. Характерною особливістю вимог була їхня відносна поміркованість, відсутність закликів до боротьби за повну незалежність республік.

7 липня 1988 р. була оприлюднена Декларація принципів Української Гельсінської спілки. Потрібно відзначити оперативність роботи Львівського обкому КПУ. Ще в квітні 1988 р. була підготовлена інформація з коротким викладом деяких матеріалів неформальних об'єднань, в тому числі було проаналізовано Декларацію принципів УГС.[31]

В програмному документі УГС відзначалось, що відновлення української державності, яка існувала тільки на папері, було б основною гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу так і національних меншостей, що мешкають на території України. Майбутнє співжиття народів СРСР можливе у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до якої може бути федерація суверенних демократичних республік.[32] Як вважає А. Русначенко, відсутність в тексті документа закликів до незалежності України була викликана тактичними мотивами, щоб мати можливість

організації працювати легально, підштовхувати громадську думку, бути попереду її, але не відриватися від неї.[33]

Організаційний устрій УГС був сформований на принципах федералізму із широким самоврядуванням автономних організацій. На місцях діяли обласні Координаційні Ради (КР). До Всеукраїнської Координаційної Ради (ВКР) обиралися представники обласних організацій спілки та обрані на всеукраїнській конференції УГС керівники основних секцій спілки. Були визначені рекомендовані для всіх автономних організацій форми роботи. А саме: широкий збір інформації з усіх напрямків правозахисної діяльності з використанням зібраного матеріалу на місцях та передача його в обласні КР та виконком ВКР; звернення від імені обласних та інших автономних організацій і груп УГС до місцевих та республіканських органів влади; звернення до уряду СРСР та уряду УРСР із вимогою законодавчих та інших рішень; звернення до урядів інших країн, що підписали Гельсінську угоду, в випадках порушення прав людини й нації; широка пропаганда ідей та вимог УГС через засоби масової інформації, мітинги, збори, демонстрації, підписні листи, листівки, незалежну пресу, інформагентства та пресу країн, що підписали Гельсінську угоду.[34] Як показали подальші події, ці методи тиску на владу широко використовувались не тільки УГС, але й іншими неформальними організаціями.

Діяльність УГС протягом 1988 р. відбувалася в складних умовах. По відношенню до її функціонерів застосовувалися репресивні заходи. Однак ВКР наполегливо домагалась розширення діяльності УГС в усіх регіонах України. 18 грудня 1988 р. вона ухвалила резолюцію про активізацію роботи за створення в Україні Народного фронту чи Руху сприяння перебудові.[35]

Поштовхом у справі створення народного руху сприяння перебудові було проведення у жовтні 1988 р. установчих з'їздів народних фронтів у республіках Прибалтики. В жовтні 1988 р. на екологічному семінарі, який проходив в Спілці письменників України (СПУ), у виступі письменника Ф. Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України. Вона була підтримана С. Плачиндою. В листопаді при парткомі СПУ створюється ініціативна група сприяння перебудові. В цей же час в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка завдяки активності секретаря партбюро В. Брюховецького також була створена ініціативна група. В січні 1989 р. проект програми НРУ був підтриманий зборами трудового колективу Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка та загальними зборами Київської письменницької організації. 16 лютого 1989 р. проект програми НРУ був опублікований в газеті "Літературна Україна".[36] Основною метою НРУ було визначено сприяння діючій владі у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає, передусім, потребам українського народу та всього населення України, суспільства, де були б неможливі будь-які порушення соціальних, політичних, господарських та екологічних прав людини.[37]

Таким чином, неформальні організації стали новим суспільним явищем у суспільно-політичному житті України. Важливе значення для утворення самодіяльних об'єднань мало усвідомлення громадянами України своєї власної національно-культурної ідентичності, заклопотаність станом рідної мови, вивчення історії рідного краю. Спроба КПУ утримати неформалів у руслі офіційної ідеології виявилась невдалою. Незадоволення ходом і темпами реформ призводить до появи масової суспільно-політичної організації – НРУ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.7. – Оп.20. – Спр.3944. – Арк.70;2.Громов А.В., Кузин О.С. Неформалы: кто есть кто? – М., 1990. – С.9; 3.Самодеятельные объединения молодёжи: вопросы и ответы./ под ред. А. Разумкова. – К., 1989. – С.8-9; 4.Кононов В.М. Перестройка: молодёжь и социальные инициативы // Неформальная волна (сб. науч. трудов) – М., 1990. – С.39; 5.Неформальное общественное движение : штрихи к портрету / В.А. Щегорцев, А.А. Щегорцев, А.П. Кочетков, Л.Я. Дятченко – Белгород, 1990. – С.3; 6. Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України.: Автореф. дис. … канд. політ. наук. – Львів., 1994. – С. 9; 7.ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 18. – Спр.2074. – Арк.1; 8.ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 20. – Спр.3944. – Арк.61; 9.ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.18. – Спр.2074. – Арк.83; 10. Там само. – Арк.85; 11. Там само – Арк.88; 12. Союз марксистов. Обращение ко всем марксистским группам и отдельным лицам // Пути. – 1989. – №1. – С.19; 13. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 18. – Спр.2074.– Арк. 79-82; 14. Там само – Арк.78; 15. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). – Ф.ПР-102. – Оп.35. – Спр.403. – Арк. 47; 16. Державний архів

Львівської області (далі - ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп.59. – Спр. 104. – Арк. 3-4; 17. Стецюк В. Історія Товариства Лева // Громадські ініціативи. – 1999. – №2(13). – С.10-11; 18. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.300. – Арк.77; 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 11. – Спр.1845. – Арк.114-115; 20. Там само. – Арк.140-142; 21. Там само. – Арк.179-180; 22. Державний архів Київської області (далі - ДАКО). – Ф.П-1. – Оп.88. – Спр.479. – Арк.5-6; 23. Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. –С.16; 24. Народный союз содействия перестройке. Основные програмные принципы.// Пути. – 1989. – №1. – С.18; 25. ДАКО. – Ф.П-1. – Оп.88. – Спр.479. – Арк.20; 26. ЦДАГО України. - Ф.1. – Оп.11. – Спр.1845. – Арк.185; 27. Там само. – Арк. 3; 28. Там само. – Арк.5; 29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2767. – Арк.18; 30. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр. 366. – Арк.26-27; 31. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.327. – Арк.44-46; 32. Українська Гельсинська Спілка. Декларація принципів.// Пути. – 1989. – №1. – С.14; 33. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (Середина 1950-х – початок 1990-х років). – К., 1998. – С.262; 34. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.366. – Арк. 40-41; 35. Інформатор. Хроніка пресової служби УГС. – 1988. – 26 грудня; 36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк. 20-21; 37. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2660. – Арк.3.

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЧИМИ ПРОЦЕСАМИ (80 – ПОЧ. 90-Х РР. XX СТ.)

Економічна реформа, яка відбувається в Україні в останнє десятиріччя, передбачає розвиток виробничої демократії, важливою складовою частиною якої є максимальне залучення виробників до управління виробничими процесами. Безперечно, кризовий стан сьогоднішньої української економіки не сприяє в повній мірі розкриттю суті цього аспекту демократії у сфері виробництва, але це не означає, що він і надалі не стане необхідною умовою демократизації процесів в такій справі, як виробництво матеріальних благ, навпаки, враховуючи особливості менталітету українського народу, специфіку виробничих процесів, віддаючи перевагу новим, більш прогресивним формам господарювання, які базуються на засадах ринкових відносин, враховуючи конституційні положення щодо прав і свобод громадян, участь працівників у сфері управління виробничими процесами, як нам здається, має тенденцію до розвитку.

Враховуючи актуальність цієї проблеми, доцільно проаналізувати досвід трудових колективів по залученню молоді до цієї важливої справи в минулі роки, показати його позитивні і негативні сторони. Вибір теми дослідження є актуальним ще й тому, що молодь представляє досить значний виробничий потенціал країни. Саме їй належить застосовувати на практиці задумане сьогодні, по-новому організовувати виробництво, управляти ним.

Аналіз участі молоді в управлінні виробництвом у 80-х – на початку 90-х рр., тобто в період, коли усі сфери суспільного життя, в тому числі і виробнича, знаходились під партійним контролем, повинен дати нам можливість оцінити діяльність громадських органів управління в системі виробництва, показати їх позитивні і негативні сторони з тим, щоб у нових умовах не допускати тих негативних проявів в управлінні виробництвом, розвивати, відновлювати ті форми роботи, які витримали перевірку часом або несправедливо забуті.

Участь молоді в управлінні виробничими процесами відбувалась через систему громадських органів управління, це: спеціальні виборні комісії, які ініціювали партійні, профспілкові та комсомольські органи; постійно діючі виробничі наради; народний контроль; громадські відділи кадрів; ради молодих робітників, молодих спеціалістів; робітничі збори, конференції, збори громадських організацій тощо. Юнаки і дівчата брали участь в управлінні виробництвом, як у загальних для всіх, так і в молодіжних управлінських структурах. Слід зазначити, що основну роль в залученні молоді до управління в виробничій сфері взяв на себе комсомол. Його представники були членами ради об'єднань, підприємств, разом зі своїми старшими колегами по роботі брали участь у розробці планів виробничо-господарської діяльності. Молодь була представлена в комісіях по атестації інженерно-технічних працівників, представників робочих спеціальностей, рад з виробничо-технічного навчання на підприємствах та будовах.

Широкий аспект участі молоді в органах управління виробничими процесами ще не дає

нам підстав стверджувати про ефективність цієї роботи, швидше, навпаки. Маючи такі права, молодь, на превеликий жаль, використовувала їх недостатньо, а то і зовсім ними не користувалась. Це пояснюється низьким рівнем громадського управління виробництвом взагалі на підприємствах країни, в тому числі і в Україні, і негативним ставленням до такої ролі комсомольських організацій з боку керівників підприємств. Важелів впливу на адміністрації підприємств комсомол не мав. Про це засвідчили і результати досліджень, які проводились в ті роки. Наприклад, тільки 38,4% опитаних молодих робітників підтвердили, що комсомольські організації активно беруть участь в проведенні змагання серед трудових колективів. 71,1% опитаних засвідчили, що комсомольські організації не беруть участі або недостатньо діють при розподілі фондів матеріального та морального стимулювання праці молодих виробничників. 69,1% - в створенні необхідних умов щодо покращення побутових умов та відпочинку.[1]

У 80-х рр. в народному господарстві республіки, як і по всій країні, функціонували молодіжні трудові колективи. Їх виникнення припадає на 60-і рр. Це було пов'язано з політичним курсом партії на широкий розвиток громадських формувань на виробництві, в основі яких були суспільні, колективістські форми ведення господарства. Ця лінія партії була підтримана комсомолом. В республіці почали з'являтися комсомольсько-молодіжні бригади, діяльність яких, у деяких випадках була виправдана умовами виробництва, необхідністю проведення виховної роботи в такого роду трудових колективах. Члени молодіжних колективів створювали свої ради, бюро, які повинні були залучити молодих виробничників до управління процесами праці.

Разом з тим тенденція до кількісного зростання молодіжних колективів в народному господарстві була вибрана поспішно. В багатьох випадках молодіжні колективи створювались штучно, особливо в таких галузях як будівництві та вугледобувній. Виробничі плани у них не виконувались, якість роботи була низькою, падала дисципліна праці. Ось чому в зв'язку з переходом підприємств до нових форм господарювання змінились політика попередніх років по відношенню до формування виробничих колективів. В першу чергу при створенні трудових колективів брались до уваги професійні якості спеціалістів, їх уміння працювати в нових умовах, бути готовими до виконання трудової та технологічної дисципліни на підприємствах. Запити нового часу змусили провести господарську перестановку кадрів у трудових колективах, що в свою чергу показало недоцільність попередньої системи формування колективів, в тому числі і молодіжних, значно скоротивши їх чисельність. Багато юнаків і дівчат стали непотрібними в колективі. Але там, де вони залишились, прослідковувалась тенденція до зростання їх ролі в управлінні справами колективів. В цій справі значний поштовх був зроблений в зв'язку з переходом підприємств до нових умов господарювання, на самофінансування та самоокупність. Молоді виробничники мали можливість отримувати збільшення в оплаті праці через участь в кооперативах, займаючись індивідуальною трудовою діяльністю. З'явилась зацікавленість та відповідальність за результати, що в певній мірі зумовлювало і появу інтересу до громадських справ, бажання брати участь в управлінні виробництвом. Разом з тим в громадських органах управління виробництвом в основному домінували виконавчі функції діяльності, пов'язані, наприклад, із затвердженням планів, підведенням підсумків роботи та інше. В основному управлінські функції брали на себе адміністрації підприємств, вищі та нижчі їх ланки.

Господарська реформа, яка розпочалась в країні у другій половині 80-х рр., вимагала нових підходів до організації та функціонування підприємств. Планувався поступовий перехід до нових форм господарювання, в основі яких були б принципи самофінансування, самоокупності та господарського розрахунку, поступового переходу до ринкових відносин.

Враховуючи вимоги часу по відношенню до сфери виробництва, II Пленум ЦК ВЛКСМ (1987 р.) рекомендував комсомольським організаціям створювати при місцевих комітетах комсомолу штаби добровільних об'єднань молоді, які б працювали за принципами самофінансування та самоокупності. Своє завдання вони вбачали в тому, щоб здійснювати посередницькі функції при виборі та направленні юнаків та дівчат на молодіжні будови, працевлаштувати різні категорії молоді. Слід підкреслити, що в Україні ця робота спершу велась стихійно. Ось чому ЦК ЛКСМУ поставив перед комітетами комсомолу завдання – докорінним чином змінити систему участі молоді в управлінні господарськими та суспільними справами.

Перше, що було зроблено в цьому плані, - це скорочення на третину штату апарата ЦК ЛКСМУ. За рахунок цього був створений республіканський штаб трудових об'єднань молоді, до функцій якого входило надання допомоги в організації позаурочної праці школярів, учнів ПТУ та студентів, у створенні та розвитку кооперативів по виробництву товарів молодіжного профілю, у проведенні оргнаборів добровольців у північні та східні регіони країни.

На радянських промислових підприємствах функціонував і такий орган громадського управління як ради трудових колективів. Членами рад були робітники, майстри, інженерно-технічні працівники, представники адміністрації та громадських організацій. Молоді в них було небагато. Наприклад, на Лубенському заводі "Лічмаш" Полтавської області кожний четвертий був молодим робітником, а в раду трудового колективу було вибрано тільки два представники від молоді. В цілому кількість молодих виробничників у радах трудових колективах області не перевищувала 6%.[2] Результати досліджень, які були проведені в Харківський області, показали, що в 35 радах трудових колективів у 6 молоді не було взагалі, у 16 радах представництво юнаків і дівчат було менше, ніж у колективі, у 5 радах трудових колективів було рівне представництво, у 8 – частка молодих була вищою.[3] Приблизно така ж тенденція спостерігалась і в інших регіонах республіки. На наш погляд, це було пов'язано з тим, що молодь ще не мала життєвого та практичного досвіду; гірше, ніж старші колеги по роботі, була інформована про роботу трудових колективів; не була зацікавлена в тому, щоб брати в них участь, і, як результат, не боролась за місця в радах трудових колективів.

В умовах так званої перебудови з'явились нові форми господарювання, діяльність яких найбільш повно відповідала запитам працівників, сприяла розвитку ініціативи та творчості, бажанні брати участь в управлінні виробництвом. Серед них виділялась оренда. Ця форма організації праці була особливо привабливою для молоді. В ній вона бачили можливість проявити себе, знайти свою справу, відчувати себе в ній господарем. Крім того, заробітна плата орендаторів була вищою, ніж на звичайних підприємствах, а це для молодих виробничників, які ставали в житті на ноги, було особливо важливо.

Але не скрізь і не завжди керівники підприємств, організацій, колгоспів та радгоспів йшли назустріч молоді і укладали з нею договори на оренду. Тут давали себе знати старі погляди на виробництво, невміння та й небажання керівників господарств ризикувати, думати і працювати по-новому. Так було з першим у вугільній промисловості країни орендним колективом дільниці №5 шахти "Південнодонбаська" виробничого об'єднання "Донецьквугілля". Молодий робітник Віталій Руссу, побачивши реальну значимість бригадного підряду, запропонував бригаді підтримати його ідею, взяти в оренду ділянку шахти. Колектив бригади спочатку його не підтримав, виступив проти переходу на нову форму роботи. Тільки після дозволу директора шахти Віталій Руссу разом з братом розпочали працювати по-новому. Замість запланованих чотирьох місяців на кріплення тридцяти метрів виробітки, вони зробили роботу за півтора місяці. Продуктивність праці при цьому зросла на третину, замість 350-380 карбованців молоді робітники стали отримувати по 600-700 карбованців на місяць. З часом до них приєдналося ще три молодих робітники, а на шахті з'явилися нові орендні колективи.[4]

Орендний підряд дав можливість молодим працівникам в якійсь мірі відчути себе господарями виробництва, самостійно ним управляти. При орендних відносинах поєднання виробників із засобами виробництва, на відміну від попередніх років, коли право на власність у трудящих було формальним, набуло більш реального характеру. Орендний підряд став перехідною формою на шляху приватизації підприємств, помітно підвищив у робітників зацікавленість до роботи, сприяв росту продуктивності праці, кількості та якості виробленої продукції.

Разом з тим роль молоді у сфері управління виробництвом в значній мірі була надуманою, ілюзійною. Комсомол, взявши на себе відповідальність у залученні юнаків та дівчат до управління суспільним виробництвом, як правило, здійснював цю роботу формально, поверхово. Відчуження трудящих, молоді від реальної діючої участі в управлінні справами виробництва були закладені в самій політиці партії по відношенню до суспільних форм управління соціалістичним виробництвом. Спрощений підхід до понять суспільна власність на засоби виробництва,

соціалістичний виробничий колектив з боку Комуністичної партії привів до глибоких деформацій цієї форми власності, управління нею трудящими. Із загальнонародної, суспільної її перетворили в партійно-державну. І як результат цього – управління соціалістичним виробництвом замість того, щоб бути демократичним, захищати інтереси мас, окремих трудових колективів, стало централізованим. Роль трудящих, молоді в сфері управління виробництвом звелась в багатьох випадках до виконання вказівок партійних, державних, господарських та комсомольських органів.

Не слід забувати і те, що на відповідних етапах участь молоді в управлінні суспільним виробництвом мала тенденцію до розвитку. Управлінські функції молоді проявлялися в молодіжних трудових формуваннях. Але з часом частина з них, зіткнувшись із серйозними проблемами в організації виробництва, забезпеченням його необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами, із соціальними проблемами, почали поступово самоліквідовуватися, набувати інших форм відповідно до нових умов господарювання та політичного життя в країні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яременко А.А. Социально-экономическая сущность сознательного, творческого отношения к труду и пути его формирования у молодых производственников. Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 1989. – С. 17; 2. Тараканова Л. За адресами конкретних справ // Зоря Полтавщини. – 1988. – 17 листопада; 3. Мельников Д.А. Молодежь в управлении делами общества: иллюзии и реальность. – М., 1993. – С. 104; 4. Майже казкова історія // Молодь України. – 1989. – 21 лютого.

Л.С. Мельничук

ГОНЧАРНІ ПРОМИСЛИ ПОДІЛЛЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Є.Ю. СПАСЬКОЇ

У дослідженні історії та культури Поділля можна визначити періоди, які були особливо плідними. До таких належать 20-і рр. XX ст., коли розгортався масовий краєзнавчий рух, зростав інтерес національної еліти до вивчення й збереження культурно-історичної спадщини регіону. За підрахунками автора, тільки у другій половині 20-х рр. на Поділлі працювали близько 20 експедицій науковців з Києва, Москви, Ленінграду. З дослідженням історії та культури краю цього періоду пов'язано чимало визначних імен вчених – подвижників на ниві українського народознавства: Ю. Александровича, К. Квітки, К. Копержинського, Н. Коцюбинської, В. Отамановського, Є. Сіцінського, Л. Шульгіної та багатьох інших патріотично налаштованих науковців, які у річищі проголошеної політики українізації брали активну участь у відродженні й утвердженні у свідомості мас національного духу. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. переважна більшість з них була репресована й імена їхні замовчувались на сторінках історії. Науковий доробок цих вчених, на жаль, належно не поцінований і мало відомий, значною мірою неопублікований і чекає дослідників. Без гучних слів впевнено можна сказати – вони віддали життя, вивчаючи українську культуру, утверджуючи у суспільстві національну ідею.

Біля витоків української школи народознавства XX ст. стояли визначні жіночі постаті. Серед них – Євгенія Юріївна Спаська (1892-1980), у науковій спадщині якої є фундаментальні дослідження і народної культури Поділля. Дослідницю справедливо вважали одним з найкваліфікованіших спеціалістів у царині народних ремесел. Ця тема впродовж всього життя була центральною в її наукових інтересах, які охоплювали етнографію, археологію і мистецтвознавство.

Є.Ю. Спаська народилася 1 січня 1892 р. у м. Ніжині на Чернігівщині. Освіту здобула у місцевій гімназії та на історико-філософському факультеті Московських вищих жіночих курсів ім. Гер'є, які закінчила у 1914 р.[1] Диплом одержала в день оголошення війни з Німеччиною. Закінчивши влітку курси сестер-жалібниць у Ніжині, до червня 1915 р. працювала у госпіталі, а з 1917 р. – у Комітеті Всеросійського земського союзу в Підволочиську, Тернополі, Коломиї, Києві. У 1919 р. захворіла на тиф, довго лікувалася й працювала у Санаторно-курортному управлінні України, Червоному хресті в Ялті та Феодосії. Потім повернулася до Ніжина, де у 1921-1923 рр. виконувала обов'язки інструктора в художньо-промисловій майстерні Промспілки[2].

У 1923 р. переїхала до Києва, завзято працювала на ниві відродження української національної культури, у видавництві, кустарному відділі Сільськогосподарського музею й Постійної промислової виставки. Традиційно-побутова культура цікавила її найдужче й молода вчена стала серйозно вивчати народні промисли та ремесла, народне мистецтво.[3]

1923 р. Є.Спаська вступила вільним слухачем до Київського археологічного інституту на відділ мистецтвознавства.[4] Саме цього часу в її житті з'явилася людина , що остаточно визначила зміст подальшої дослідницької діяльності, – видатний археолог-мистецтвознавець, подвижник українського національного відродження Данило Михайлович Щербаківський (17.ХП.1877–6.У1.1927).[5] У 70-х роках Євгенія Спаська у "Спогадах про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського" писала: "У Москві, під час навчання на Вищих Жіночих курсах імені професора Гер'є, доводилося мені слухати багатьох прекрасних лекторів, починаючи з самого В. Ключевського, працювати в семінарах у талановитих керівників. Але ніколи і ніщо не захоплювало та не вражало мене так, як лекції та семінари з народного мистецтва Данила Михайловича Щербаківського… Кожна його лекція будила думку, викликала інтерес" [6].

На семінари, організовані науковцем, Є. Спаська готувала доповіді, виставки пам'яток народного мистецтва , збирала зразки кераміки, вишивки, ткацтва, замальовувала орнамент. У 20-і рр. почала активно друкуватись у різноманітних періодичних виданнях. Влітку 1924 р. дослідниця отримала спадщину феодосійської аматорки мистецтва О. Петрової – декілька сот малюнків татарських вишивок, що вона їх замальовувала протягом всього життя. Д.М. Щербаківський зобов'язав учениць негайно опрацювати цей матеріал. Дві розвідки про татарські вишивки були першими дослідженнями, які видрукувала Є. Спаська під його орудою. Вони були опубліковані за рік до смерті вчителя.[7]

20-і рр. були плідними у творчому доробку народознавця. Цикл робіт про чернігівське гончарство, ґрунтовне дослідження історії порцелянового заводу А. Міклашевського в селі Волокитине на Чернігівщині, вивчення й упорядкування архіву відомої вченої етнографа Палагеї Литвинової-Бартош, робота в Етнографічній Комісії ВУАН, ряд експедицій на Поділля, Київщину, Чернігівщину, опублікування значної кількості фундаментальних праць з народного мистецтва, які й зараз не втратили своєї актуальності, – ось далеко не повний перелік справ, що переконливо свідчать про напружену працю Є.Спаської на ниві народної культури.[8]

Євгенія Спаська не раз бувала на Поділлі, ґрунтовно вивчала місцеві ремесла та промисли, їх окремі осередки, фіксувала імена самобутніх майстрів, збирала пам'ятки народного мистецтва, а також досліджувала їх у колекціях музеїв.[9] Особливий інтерес викликала подільська кераміка, вивчення якої мало принципове значення для її подальшого професійного становлення. Як наголошувала дослідниця, саме осмислення пам'яток бубнівського гончарства – одного з найвідоміших осередків подільської кераміки – докорінно змінило її погляд на народне мистецтво " як на творчість сталу, суто колективну, анонімну, без яскравих рис індивідуальності".[10] Працюючи за статистичним методом над масовим матеріалом з гончарства одного села, Є. Спаська серед більш ніж 700 пам'яток не знайшла двох абсолютно ідентичних, "... але вони так легко вкладалися в певні групи на підставі стилістичних ознак, що мій попередній, традиційний погляд на народне мистецтво... спочатку захитався, а потім зник, і на відміну йому прийшов інший – протилежний. Вдачу, вправність, індивідуальний смак, здатність перетворювати запозичене в окремих майстрів – все це, нарешті, я відчула як цілковиту несподіванку для себе на зразках виробів 20-ти майстрів трьох поколінь бубнівських ганчарів".[11]

Євгенія Спаська захоплювалася талантом і самобутністю подільських майстрів. "Трудно згадати серед виробів усього українського гончарства таку рясноту, таку субтропічну рослинну орнаментацію, яка вражає на бубнівському посуді, - писала вона. – ... Бубнівські гончарі ніби квітоводи, що один перед одним змагаються, скільки ґатунків рослин можуть вони вивести з того самого насіння".[12] Її розвідка " Орнамент бубнівського посуду"(1929 р.)[13] значно доповнила й логічно завершила з мистецтвознавчих позицій відомі дослідження зазначеного осередку Ю. Александровича,[14] Л. Шульгіної.[15] У статті авторка вперше ґрунтовно дослідила й описала традиційний орнамент бубнівських виробів, принципи і способи його нанесення, традиційну кольорову гаму, поливу, технологію розпису та його інструментарій. Вона зафіксувала у

малюнках й подала трактування найпоширеніших елементів бубнівської орнаментики, виділяючи серед них загальноукраїнські, традиційно подільські і притаманні лише Бубнівці. Найбільш вживаним у цьому гончарному осередку Є. Спаська назвала рослинний орнамент, а основними його елементами вважала "вилоги", "сосонки", "косиці" і безліч похідних мотивів. До особливостей бубнівської орнаментики дослідниця віднесла мінімальне використання антропо- та зооморфних елементів, зображення ж сакральної символіки спостерігала лише на ритуальному посуді. Без сумніву, розвідка Є. Спаської зробили помітний внесок у дослідження українського гончарства. Її результати мають не тільки наукове, пізнавальне, а й практичне значення. Для кількох поколінь дослідників, гончарів-практиків ця праця стала справжнім посібником для вивчення й збереження самобутнього мистецтва подільської кераміки. Ця розвідка посіла вагоме місце у доробку 20-х рр. – найбільш плідного періоду творчої біографії Є. Спаської.

Красномовно про діяльність дослідниці цього часу свідчить відгук відомого вченого, завідувача художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Ф.Л. Ернста у зв'язку з рекомендацією її на посаду завідувача історико-побутового відділу цієї установи. Характеризуючи наукову та музейну роботу, він писав: "…Є. Спаська має прекрасний теоретичний і практичний досвід як збирач й організатор збирання музейного матеріалу, його експонуванню, влаштуванню виставок, опису, дослідженню й публікації. Вона дуже добре обізнана з працею ленінградських, московських та багатьох українських музеїв, особливо в галузях народного мистецтва, історичного побуту й художньої промисловості. Її енергія в справі збирання музейного матеріалу, й, одночасно з тим, обережність і тактовність в методах збирання, не залишають бажати нічого кращого.

Як дослідник, Є. Спаська заявила себе низкою друкованих, а також рукописних праць, великою кількістю доповідей по наукових семінарах, науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства, по музеях, наукових товариствах тощо.

Як громадський працівник, Є.Спаська широко відома серед щонайрізноманітніших кіл не тільки своєю енергією, працьовитістю, але й особливо громадською поведінкою, чутливістю, готовністю відгукнутись й допомогти у кожній загальнокорисній справі.

Вважаю своїм обов'язком додати, що небіжчик Д.М. Щербаківський дуже високо цінив Є.Ю.Спаську як музейного робітника, як дослідника, дуже поважав як людину й не раз висловлював побажання, щоби вона увійшла у склад співробітників Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка.

З наведених причин я вважаю кандидатуру Є.Ю. Спаської на посаду завідувача історико-побутовим відділом у вищій мірі бажаною"[16]

Незважаючи на схвальний відгук Ф.Л. Ернста, на цю посаду було обрано художника й етнографа Б.К. Пилипенка.[17]

У 1931-1934 рр. Є. Спаська перебувала на науковій роботі у Київському інституті промислової кооперації. При науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства проходила аспірантський стаж. На початку 1930 р. мистецтвознавці Ф. Ернст, М. Макаренко та І. Врона уклали проспект шеститомного видання "Українське мистецтво". 22 квітня у листі до київського філіалу Державного видавництва України академік О.П. Новицький запропонував усі розділи про кераміку розділити між Є. Спаською, К. Білоцерківською та М. Венгрженовською.[18] Та проект цей, на жаль, також не вдалося реалізувати. У розквіті творчих сил у 1934 р. Є. Спаську було заарештовано й вислано до м. Уральська.[19]

Великі страждання випали на долю цієї мужньої жінки. У засланні вона важко й довго хворіла. Як тільки вдавалося знайти хоч щось близьке за фахом, більше кількох місяців не щастило затриматись. Звільнялась "за власним бажанням", адже ніхто з адміністраторів не хотів довше тримати на роботі "неблагонадійну". З цієї ж причини змушена була часто міняти й місце проживання. У 1937-1938 рр. Є. Спаська в Алма-Аті працювала інструктором з художніх промислів Казахекспорту, а також в артілі "Килимарниця", доки не запропонували виїхати з столиці.

У 1938-1946 рр. у м. Семипалатинську організовувала художню промисловость в артілях ім. Крупської й ім. Джамбула. У 1946 р. знову повернулася до Алма-Ати. Виконувала обов'язки

інструктора з художніх промислів в Управлінні промкооперації Казахської РСР, молодшого наукового співробітника Інституту історії АН Казахської РСР, начальника трафаретного цеху, співробітника Державного центрального музею Казахської РСР – як і раніше, всюди не більше кількох місяців. Звільняли "за власним бажанням".

Про цей період у своєму житті Є.Спаська писала в автобіографії: "З того часу, як покинула Київ, наукової праці не вела з-за постійних ускладнень у стані здоров'я та частих звільнень. І лише з 1948 р., коли в Алма-Аті зустрів мене на вулиці випадково професор С.І. Руденко і примусив опрацювати тему про велику і занедбану збірку мідяних "скіфських" котлів Центрального Музею, з якого напередодні цієї зустрічі мене було звільнено за "власним бажанням", – як я не відмовлялася, що це тема суто археологічна, а я ніякий археолог, він привів мене до Музею і заявив директору, що я мушу виконати цю роботу під його керівництвом. Так що останні роки – майже вісім років – я вивчала цю збірку і перекваліфікувалась на "археолога". Доповідь про котли робила декілька разів і цю роботу опублікувала у виданнях Державного педагогічного інституту ім. Абая"

Державний педагогічний інститут ім. Абая – останнє і найтриваліше місце праці Євгенії Спаської у засланні. З 1948 до 1961 р. виконувала тут обов'язки секретаря історичного факультету, лаборанта кафедри історії, секретаря вченої ради, завідувача аспірантури, доки лікарська комісія не звільнила її на пенсію, заборонивши як фізичну, так і розумову працю через ускладнення і хворобу "мізкової спазми".[20]

Останні роки Є. Спаська тяжко хворіла, дуже тужила за улюбленою працею, батьківщиною. В одному з листів до А.Х. Середи писала, як її зворушила пропозиція Інституту художньої промисловості України продати для друку деякі збережені нею матеріали про Кролевець та Волокитино: "…ходила сама не своя, з ночі плакала,… раптом стало так себе шкода за ці 20(!) втрачених для улюбленої справи років… Все, що ховала в собі й придушувала в зародку всі ці роки, – раптом вийшло назовні і вилилось струмками сліз… Привіт Києву і всім улюбленим місцям і містам, які будете бачити. Привіт дорогим моїм подругам – вони мені рідні, і як же мені тут без них самотньо!"[21] Або в іншому листі: "Заздрю Вашим роз'їздам і в казкову зимову Гуцульщину, і ,головне, на мою рідну й милу серцю срібну Десну, яку я не проміняю ні на які ріки світу."[22]

На вимушеній пенсії важко хвора Євгенія Спаська намагається розшукати свої неопубліковані роботи й за сприяння друзів передає їх на збереження до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України, де вони зберігаються й донині [23]. Окремі роботи вона так і не зуміла знайти. Її рукописна спадщина ще чекає свого дослідника та публікатора.

Все життя, перебуваючи на чужині, позбавлена тоталітарною владою улюбленої справи, Євгенія Юріївна Спаська мріяла повернутися додому, в Україну. Влітку 1972 р. старенька, немічна жінка відважилася та відвідала Київ. Але то було вже прощання.[24] 12 вересня 1980 р. її не стало. Померла й похована в Алма-Аті.[25]

Вічна пам'ять цій мудрій, мужній, відданій Україні жінці! Нехай її доля буде німим докором тим людцям від влади, які так вільно маніпулювали чужим життям.

Пам'ятаймо й бережімо їх імена, бо цією пам'яттю вивіряється і наша людяність, право на гідний завтрашній день.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтва, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАНУ (далі ВРФ ІМФЕ). – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1; 2. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської //Народна творчість та етнографія. – 1983. - №6. – С. 64; 3. ВРФ ІМФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1; 4. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 64; 5. Шевченко Л.В. Д.М. Щербаківський // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки. – К. –Хмельницький, 1991. – С. 351-353; Український музей. Збірник перший. – К. , 1927. – С. У – УП; 6. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. Україна. – К. , 1990. –Вип. 24. – С. 272; 7. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 65; 8. Відзив Ф.Л. Ернста про наукову і музейну роботу Є.Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство. – С. 429-430; 9. Спаська Є. Шльонський ганчарський круг // Матеріали до етнології. – К. , 1929. –Кн. 2. –С. 106; 10. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Матеріали до етнології – К., 1929.- Кн.2.- С.217; 11. Там само. – С. 217; 12. Там само. – С.214; 13. Там само. – С. 201-221; 14. Александрович Ю. Бубнівське ганчарство // Побут. – 1929. – Ч. 4 – 5. – С. 1 –5;

15. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівка на Поділлі // Матеріали до етнології. – Кн. 2. –С. 111-190; 16 Відзив Ф.Л.Ернста про наукову і музейну роботу Є.Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство. – К. – Хмельницький, 1991. – С.429 – 430; 17. Там само.- С. 474; 18. Білокінь С. Вказ.ст. – С.67; 19. ВРФ ІНФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1- 2; 20. Там само. – Арк. 2; 21. Інститут рукописів Національої бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). –Ф. 70. – Спр. – 995. – Арк. 1; 22. Там само. – Спр. 996. – Арк. 3; 23. ВРФ ІМФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 4. -Арк. 1-13; Ф. – 48-4. – Спр. 32, 55; Ф. 27-3. –Спр. 106 та ін.; 24. Борисенко В. Вчені-жінки на тернистому полі українського народознавства // Наше життя (Нью-Йорк). – 1994. - № 6. – С. 36; 25. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 67.

О.П. Конотопенко

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий. Його аналіз потребує конкретно-історичного підходу.

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї.

Досить специфічний досвід його побудови мала Україна. Протягом всього періоду суспільного розвитку все частіше інтереси колективу домінували над інтересами особи. В таких умовах усвідомлення себе як громадянина, як повноправної особистості не могло відбутися. Вся історія ідеї громадянського суспільства – це історія перетворення самої колективності, організованої за законами спільного життя, в розвиток людини, що вийшла із природного стану необмеженої свободи, в громадянина цього суспільства.

В сучасних умовах однією з вимог громадянського суспільства виступає фактор соціальної відповідальності в усіх сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, екологічній, національній), на всіх рівнях суспільних організацій (соціальної групи, суспільної організації, держави, співтовариства), пов'язаних з висуненням на перший план загальнолюдських цінностей. Адже соціальна орієнтація може утверджуватися в якості принципу суспільних відносин лише тоді, коли задоволені всі необхідні потреби і створюються умови для реалізації системи історично обумовлених інтересів членів суспільства.

Побудова громадянського суспільства передбачає наявність плюралістичної структури політичної спільноти, означає участь в політико-правовому житті різноманітних сил, що сприяє створенню механізмів, які здійснюють стимулюючий вплив на державу. Внаслідок чого соціальна взаємодія орієнтується на індивідуальні інтереси, а держава обмежується тим, щоб в конкретних умовах забезпечити такі життєві умови для всіх, які б відповідали сутності прав людини. Гарантією цього принципу виступає розподільчий принцип правової держави, який підтверджує презумпцію свободи інтересів та вимогу конкретної легітимації державницької діяльності.[1]

Тому формування громадянського суспільства в умовах сучасної Україні має спиратися на якнайповніше використання свідомого досвіду, якнайефективнішу реалізацію прогресивної ролі приватної власності, функціонування демократичних політичних інститутів, виключаючи будь-які суспільні сутички. Для цього в Україні є всі можливості, їх розумна реалізація вимагає: по-перше, законодавчого і реального затвердження рівних прав приватної, змішаної, акціонерної, кооперативної, колективної, державної власності, що передбачено Конституцією України; по-друге, гарантованого забезпечення всіх прав і свобод громадян та їх організацій; по-третє, створення правової держави, єдино спроможної захистити всі ці форми власності, всі права і свободи громадян, забезпечити цілісність країни та недоторканість її кордонів, ефективний розвиток всебічних зв'язків з іншими державами та світовим співтовариством.

Для встановлення повного народовладдя держава має бути підпорядкована суспільству, стати справжнім виразником його інтересів, керуватися у своїй законодавчій діяльності загальнонародною волею. Держава повинна стати арбітром у вирішенні конфліктних питань. Це пояснюється, насамперед, тим, що на сьогоднішній день держава має в своїх руках переважне

право застосування примусу, різного роду санкцій, виступаючи власником матеріальних благ, вона може, якщо побажає, спрямовувати свої зусилля на покращення соціально-економічного становища людини, задовольняти інтереси та потреби певних соціальних груп (працівники бюджетних організацій, базових галузей господарства, студенти, пенсіонери ...). Та, на жаль, переформована державна машина не завжди готова взяти на себе таке завдання. Має спрацювати механізм взаємодії громадянського суспільства і держави, який знаходить свій прояв у взаємодії через партії, вибори, представницькі органи влади.[2]

Громадянське суспільство передбачає і, насамперед, гарантує законом вільний вибір форм економічного й політичного буття людини, утверджує пріоритет прав людини, виключає монополію однієї ідеології, одного світогляду, забезпечує свободу совісті. В такому суспільстві взагалі відсутня державна ідеологія. В політичному житті таке суспільство надає всім громадянам доступ до участі в державних і суспільних справах. Тут держава та громадянин пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично прийнятих законів.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формувалося переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення із просто підданих держави у вільних громадян-власників, які мають власну гідність і готові взяти на себе господарчу і політичну відповідальність.

Стан демократії у сучасному суспільстві значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними – громадянського суспільства. Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму воно спроможне домагатися якомога оптимальнішого здійснення громадського самоврядування. Звідси очевидний висновок: щоб демократизувати суспільство, реформувати державу, необхідно займатися не лише законотворчою, політико-юридичною діяльністю, а й плекати громадянське суспільство – сприяти структурованості спільноти, усвідомленню й поважанню людьми власних і чужих прав, гідності й свободи, шануванню норм суспільно-політичної взаємодії.

Отже, головними ознаками громадянського суспільства є: відокремлена від держави структура суспільства, яка утворена різноманітними асоціаціями, добровільними об'єднаннями людей; відповідна вільним ринковим відносинам політична система, де держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються у ньому; сфера вільної реалізації безпосередніх і різноманітних інтересів громадян; сфера приватного, реального життя та безпосереднього спілкування людей, на відміну від держави як умовного, формального життя; відносини вільного обміну продуктами діяльності між незалежними власниками; свобода особи; форма безпосереднього спілкування людей; пріоритет громадянських прав порівняно з державними законами; плюралізм ідей, вартостей, соціальних ініціатив.[3]

За декілька останніх років відбулися необхідні зміни у формуванні нового громадянського суспільства і в побудові правової держави. Сьогоднішній політичний процес пульсує вже у власному, а не в "успадкованому" ритмі, припадає до й відштовхується від переважно власного "фундаменту розвитку".

Специфіка сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави, де громадянські права людини підпорядковуються нормам міжнародного права. А це означає, що: має місце виключення будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статево-віковими ознаками; має місце надійний законодавчий захист особистості і гідності громадянина, недоторканість його житла і майна, свобода вибору проживання, виїзду або в'їзду в країну, таємниця листування і телефонних розмов, свобода слова, преси, інформації; людині дано право вільно виявляти свій світогляд та духовні інтереси; має місце всебічний захист громадянських прав з боку судових органів та громадських організацій.[4]

Певний політичний режим в Україні, легітимні способи делегування влади, її здійснення, а також зразки взаємодії різних суб'єктів у полі влади, без сумніву, встановилися. І це ще раз переконує в тому, що формування громадянського суспільства в Україні розпочалося, хоча з дуже великими труднощами.[5]

Перше – очевидне й незаперечне – повністю виключається можливість реставрації колишнього політичного режиму. Головне тут – брак політичної сили, спроможної ефективно провести реставраційні роботи, оскільки комунізм, безсумнівно, являє собою рецесивну політичну ознаку. Якщо до цього додати відсутність передумов для політичного екстримізму, досить широке вкорінення цінностей ринкової економіки й держави-опікуна в масовій свідомості, неготовність і здатність населення до активного протесту й громадянської непокори, беззастережну лояльність еліт армії і силових структур, то висновок про неймовірність політичної репресії просто неминучий.

Друге. Ситуація безпеки для нинішнього політичного устрою склалась як незапланований наслідок найрізноманітніших дій та рухів певної кількості політичних агентів. Але тут важливо підкреслити, що саме ситуація безпеки виводить державу (апарат виконавчої влади) як самостійного гравця на політичне поле. Держава у нас не опікун і не інституціональний протектор основних прав і свобод особи. Вона – один з багатьох суб'єктів, що претендують на владу і здійснення її заради самої-таки влади.

Третє. Будучи таким суб'єктом, держава перетворює турботу про зміцнення саме такої безпеки на свій найперший обов'язок. При цьому використовуються такі основні механізми: інтеграція партій та фінансово-політичних угруповань у державу з допомогою найрізноманітніших засобів і методів – привілеї, права на монополію; персоніфікація невдач і деперсоніфікація стратегій розвитку. За останні п'ять років практично всі невдачі в економіці та соціальній сфері пов'язуються з діяльністю Верховної Ради України. В результаті у 1994 р. Верховній Раді недовіряють 51%, у 1999 р. – 63% громадян. Референдум лише підтвердив ефективність цього механізму. І навпаки, стратегії розвитку в Україні радикально деперсоніфіковані, оскільки за всі роки незалежності найменшого успіху в тому, що стосується повсякденних потреб і турбот населення, досягнуто не було. Тимчасом у населення поширені очікування публічного проголошення стратегії розвитку та прийняття відповідальності за її реалізацію. В Україні це туга не за "сильною рукою", а сподівання змін на краще, надія на відповідальну політичну поведінку лідерів. Згідно з ліберальною традицією одним з процедурних мінімумів демократії є політична участь громадян тою мірою, якою вони в ній зацікавлені. Так ось право експлуатації цього процедурного мінімуму належить державі. Звідси інтенсивне застосування мобілізаційних практик, що дозволяє на нашому референдумі домогтися явки на виборчі дільниці як у радянські часи та рідкісної одностайності у відповідях на запитання референдуму. Якщо називати речі своїми іменами, то відбувся примус до "вільного акту згоди".

Четверте – це неспівмірність норми й факту в Україні. Невдалі результати в економіці і соціальній сфері є цілком резонними – ось переконання, широко розповсюджене і вже усталене. Люди, здається, вже змирилися з тим, що їм і далі доведеться жити в системі невдалого соціального експериментування. Невдалого тому, що спроби встановити співмірність норми й факту є марними. Про право на працю пригадують 70 % опитаних, а от про право на своєчасну винагороду за працю знають тільки 9 %. Отже, невиплати давно стали фактом, із цим стикалися навіть державні службовці, склався і прошарок людей, які хронічно не отримують заробітної платні. Але в уяві, в громадянській свідомості зв'язок між правом на працю і правом на винагороду не встановився. Ось таку ситуацію і характеризують як радикальну, неспівмірність норми й факту.

П'яте. Фактом є деполітизація населення. В опитуванні Інституту соціології в 1999 р. 84% респондентів сказали, що не беруть участі у роботі громадських і політичних організацій. Мобілізаційний потенціал партій дуже незначний (за винятком КПУ, але вона політично безпечна). Кількість членів усіх 130 партій України становить не більше 2% виборців. Масова неучасть не дає змоги скластися механізмові організованого колективного тиску на державні структури, тобто такій участі, яка має призводити до раціоналізації рішень, що приймаються виконавчими органами. Масова неучасть фактично конституює такий стан суспільства, який якнайточніше виражається словом "неопірність". Держава, монополізувавши право конструювання "волі народу", функціонує за браком опору з боку громадян чи об'єднань.

Шосте. "Централізація" індивідуалізму. Існують підстави твердити, що домінуючим

способом побутування є громадянський приватизм. Інакше кажучи, не держава і не громадянство, а індивід стає "центром" і вирішальною інстанцією конструювання ідентичності. Населення нагромадило значний негативний досвід взаємодії з державними інстанціями, головним чином, з приводу прав і свобод. Крім того, немає навичок автоматичної реакції на порушення прав, тобто навичок по-громадянському усвідомленої участі.

Таким чином, загальні риси політичного ладу, що утвердилися в суверенних межах України, зумовлюють відтворення такої культури прав людини (такої громадянської культури), домінуючою ознакою якої стає ухиляння від політичної участі в сучасному значенні слова. Навіть порушення життєво важливих прав не стає передумовою дії. Пасивне громадянство, характерне сьогодні для основної маси населення, стає ще одним чинником, який консервує і в цьому розумінні зберігає політичний устрій, що склався, розподіл влади в суспільстві й способи легітимації зразків і прийомів правління.[6]

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема сутності та тенденцій розвитку громадянського суспільства надзвичайно актуальна, вона невіддільна від питань реформування суспільного життя в Україні. Адже наша держава пройшла складний шлях історичного розвитку. Тривала провінційна роль України, відсутність розвитку її державності стали причиною слабкого розвитку громадянського суспільства та його теорії. Тому проблема становлення громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з необхідністю розбудови державності, оскільки вдосконалення суспільства і держави є необхідною умовою демократичного розвитку країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. – 1995, -№5; 2. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994; 3. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. – К., 1999; 4. Кремень В. Політична стратегія України: порівняльні перспективи // Віце. – 1994, №11; 5. Михальченко М.І., Журавський В.С., Танчер В.В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997; 6. Поліщук І. Традиційні настанови політичної ментальності українства // Нова політика. – 2000, №5.

Г.Я. Буртяк

УКРАЇНА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Міжнародна політика і міжнародні відносини є однією із найважливіших сфер кожного суспільства. Виникли вони із появою націй, держав, їх союзів, пройшовши при цьому нелегкий шлях становлення. Тернисту дорогу розбудови своєї зовнішньої політики пройшла і молода Українська держава, яка нещодавно відзначила своє десятиліття.

Основні напрями зовнішньої політики незалежної України визначені Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 р.,[1] Актом проголошення її незалежності від 24 серпня 1991 р.,[2] основними напрямами зовнішньої політики, схваленими Верховною Радою 2 липня 1993 р.[3] та Конституцією України, прийнятою V сесією Верховної Ради 28 червня 1996 р.[4]

Виступаючи 1 жовтня 1991 року на 46 сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних націй, тодішній Голова Верховної Ради України Л.М. Кравчук заявив, що створення самостійної Української держави є поворотним моментом, який відкриває нову сторінку в її історії. "Україна, - говорив він, - підтверджує вірність принципам Статуту ООН, Хельсінського Заключного Акту та Паризької хартії, заявляє про свій намір стати безпосереднім учасником загальноєвропейського процесу та членом європейських структур. Наша держава не має територіальних претензій до жодного із своїх сусідів, і, в свою чергу, відкидає будь-які спроби говорити з нею мовою територіальних претензій".[5]

Принципово важливим кроком з боку України стало взяте перед міжнародним співтовариством зобов'язання про вивезення і знищення третього за своїми розмірами ядерного арсеналу світу, а також курс на позаблоковість і досягнення країною нейтрального статусу. На жаль, це безпрецедентне явище світової практики ще не до кінця оцінено світовою спільнотою як

виключно гідний внесок України в безпеку кожної держави планети.

На самому початку визначення Україною нових геополітичних орієнтирів Верховна Рада звернулася 5 грудня 1991р. з відозвою "До парламентів і народів світу". В ній зазначалось, що Україна, як одна з держав-засновниць ООН, у повній відповідності з метою і принципами Статуту цієї впливової міжнародної організації буде спрямовувати свою повсякденну політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на безперечне дотримання принципів міжнародного права.

Кінцеве самовизначення і визнання державності українського народу іншими країнами було увінчано підписанням Україною на початку 1992 р. Хельсінського Заключного Акту, що стало початком активної діяльності України в європейських структурах як рівноправного партнера. Нині процес її міжнародного входження на рівноправних засадах у світове співробітництво в основному завершено. 166 країн світу встановили з Україною дипломатичні відносини.

Як уже відзначалося, головні напрями зовнішньополітичної діяльності нашої держави сформульовано у Конституції України**,** де визначено, що вона спрямовується на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, що кожна з гілок влади несе відповідальність за проведення її зовнішньополітичного курсу.[4]

Так, Верховна Рада України визначає основні засади внутрішньої і зовнішньої політики країни. Вона заслуховує щорічні та позачергові послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України, оголошує за його поданням стан війни і укладення миру; схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі агресії проти нашої держави; про надання військової допомоги іншим країнам.

Велику відповідальність за проведення зовнішньополітичної діяльності покладено на Президента України. Як глава держави Президент виступає від її імені, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, дотримання Конституції, прав і свобод громадян, здійснює керівництво зовнішньою політикою, представляє Україну у міжнародних відносинах, є Головнокомандувачем Збройних Сил, очолює Раду Національної безпеки. Він веде переговори і укладає міжнародні договори; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Значними повноваженнями по реалізації зовнішньополітичного курсу наділений Кабінет Міністрів, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, організовує і забезпечує проведення зовнішньоекономічної діяльності та митної справи. Конституція України наділяє прем'єр-міністра правом візувати державні рішення цієї сфери. Це, зокрема, стосується представництва країни у міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів та укладання міжнародних угод, ухвалення рішень про визнання іноземних держав, призначення та звільнення глав дипломатичних представництв в інших державах і при міжнародних організаціях.

На регіональному рівні, у межах визначених повноважень, питання зовнішньополітичної діяльності здійснюються обласними, районними держадміністраціями та органами місцевого самоврядування. Зокрема, йдеться про забезпечення цілісності зовнішньополітичного курсу держави, узгодженості дій місцевих органів влади у цій сфері, підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності, координацію діяльності органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування в реалізації відповідних програм співробітництва із зарубіжними країнами та їх дипломатичними представництвами.

Основоположним документом для владних структур, які займаються зовнішньо-політичною діяльністю, безперечно, є схвалені Верховною Радою "Основні напрями зовнішньої політики України". Незважаючи на те, що він прийнятий кілька років тому і нині піддається певній ревізії зі сторони частини політиків,[6] однак, за оцінкою президента України Л.Д. Кучми, він і нині визначає "стратегічну спрямованість нашого зовнішньополітичного курсу".[7]

Більшість положень “Основних напрямків...” за роки незалежності української держави реалізовані або реалізовуються, а деякі коректувалися і своєчасно доповнювалися новими положеннями, які б відповідали нинішнім сучасним умовам розвитку нашої держави.

Зовнішня політика останнім часом стала більш виваженою і прагматичною, що сприяло подоланню Україною зовнішньополітичного романтизму перших років незалежності, коли бажане видавалося за дійсне. Відкинуто, зокрема, хибну тезу про нібито традиційну орієнтацію нашої держави винятково на Захід, уявлення частини політичної еліти про Схід як джерело лише загроз незалежності молодої держави. Україна вагомо заявила, що має свої інтереси і на Сході, і на Заході, а її міжнародна політика має бути ні прозахідною, ні просхідною, а власне українською.

Радикальні зміни у світі, особливо після подій 11 вересня 2001 р. у США, дають нам шанс продемонструвати усьому світові, що Україна надалі не збирається бути зоною інтересів чи впливу будь-якої іншої держави чи блоку.

На одному з головних місць зовнішньополітичної діяльності є стратегічне партнерство з Росією, в якому нерозривно переплітаються всі резони і аргументи: від історичних і геополітичних – до суто житейських людських, тим більше, що Росія об’єктивно зацікавлена у сильному партнерстві в особі України. За останній час у сфері розвитку двосторонніх відносин між Росією і Україною з’явилися певні здобутки. Передусім варто назвати набрання чинності Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Росією, що відбулося 1 квітня 1999 р. у Москві. Важливість цього Договору полягає в тому, що обидві сторони визнали існування кордонів між державами і підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. Позитивні зміни помітилися у сфері економічних зв’язків. Більш діловою і конструктивною стала співпраця Президентів Російської Федерації В.В. Путіна та України Л.Д. Кучми, інших міждержавних інституцій.

Одним з важливих напрямів є стратегічне партнерство України із США. Як відомо, з самого початку виникнення України як незалежної держави США сприймали як негативне явище. Однак з часом вони дійшли до висновку, що без суверенної України неможливо зберегти той стан речей, який склався у Європі після глибоких перемін. Встановивши дипломатичні стосунки з Україною, США свої зусилля в першу чергу зосередили на реалізації Києвом наміру щодо набуття статусу без’ядерної держави. На жаль, у комплексі завдань із роззброєння, які вирішувалися у той час США з Росією, Україні відводилася підпорядкована роль. Згодом стосунки між обома країнами стали більш діловими, однак ознаки політичного та економічного тиску на нашу країну є все більш помітними.

На сучасному етапі обидві держави свої завдання в першу чергу вбачають у об’єднанні спільних зусиль з метою нейтралізувати виникнення у світі нових осередків міждержавних та національно-етнічних конфліктів, а також проявів тероризму.

Послідовно розвиваються стосунки України з сусідніми країнами, зокрема Білоруссю, Молдовою, Польщею.

Так, українсько-білоруські взаємовідносини ґрунтуються на багаточисельних договорах та угодах. Безперечним досягненням обох сторін є завершення робіт щодо делімітації та демаркації українсько-білоруського державного кордону і підписання відповідного договору. Ефективною формою взаємних зв’язків є співпраця прикордонних областей. Однак взаємини між країнами-сусідами поки що не є зразковими. Цьому, на нашу думку, заважають упереджене ставлення до соціально-політичної ситуації у сусідній державі окремих засобів масової інформації України, а також відсутність постійних доброзичливих стосунків на рівні владних структур обох країн.

Конкретною діяльністю наповнені відносини України з Молдовою. Важливою подією, зокрема, стала ратифікація Верховною Радою у 1996 р. українсько-молдовського договору про добросусідство, дружбу і співробітництво. Слід особливо відзначити активну позицію нашої країни щодо врегулювання придністровського конфлікту. Йде активний пошук поліпшення і вдосконалення торговельно-економічних відносин, особливо з прикордонними регіонами. Останнім часом, однак, спостерігається певне погіршення відносин на міждержавному рівні, що не є нормальним для сусідніх держав.

Стратегічний характер носять українсько-польські відносини, які побудовані на балансі

європейських інтересів. Регулярно відбуваються політичні контакти на найвищому рівні, здійснюються спільні зовнішньополітичні акції. Тіснішою стала координація дій у європейських та економічних структурах, міжнародних організаціях. Зріс товарообіг між двома країнами. Активізувалось співробітництво у гуманітарній, культурно-мистецькій та науковій сферах.

Варто однак звернути увагу на те, що нашому пересічному громадянину кидається у вічі помітне заграваннія української сторони із польською стороною, хоча очевидним є те, що Республіка Польща від нинішньої співпраці з Україною має не менші вигоди, аніж наша держава.

До позитивних наслідків реалізації "Основних напрямів..." слід віднести співпрацю з ООН, СНД, Німеччиною, Китаєм, Бразилією, країнами Ближнього Сходу та ін.

Помітним, зокрема, є співробітництво України з НАТО, хоча у свідомості значної частини населення сформовано негативну думку про роль і місце цієї організації у сучасному світі. А тому потрібен час і конкретні позитивні дії з боку альянсу, щоб можна було розвіяти негативне ставлення до нього широкого українського загалу.

Що ж до вступу України до Європейського Союзу (окремі політологи називають 2005 рік – часом її асоційованого членства, а 2010 рік – роком безпосереднього вступу до ЄС)[8] та відновлення незалежної репутації нашої держави у складі Ради Європи, то результати роботи на цьому напрямку зовнішньополітичної діяльності є незначними. Варто при цьому звернути увагу на те, що більшість пересічних громадян України виступають проти принизливих умовлянь західноєвропейців щодо наближення часу нашого вступу до ЄС, оскільки, - як сказав відомий поет Б. Олійник, - "ми тут жили ще до часів потопу" і дуже давно є невід'ємною та складовою частиною Європи.

Таким чином, можна зробити висновок, що за десять останніх років зроблено певні кроки щодо становлення і вдосконалення зовнішньополітичної діяльності України.

В той же час, на нашу думку, при формуванні і здійсненні основних напрямів її зовнішньої політики, особливо на першому її етапі, вона носила далеко невизначений характер. Внаслідок цього чимало втрачено у відносинах перш за все з країнами ближнього зарубіжжя, зокрема, з найближчим сусідом – Росією, небагато здобутків маємо і на Заході. А тому міжнародна політика України має бути власне українською, а не східною чи західною.

Народ України має право очікувати від усіх владних структур країни, і в першу чергу від Міністерства закордонних справ, яке є обличчям держави, її "візитною карткою" і одночасно центральним державним органом, відповідальним за формування і здійснення зовнішньої політики, більш оперативної і адекватної реакції на події світового і регіонального значення, глибокого і всебічного аналізу складових цих подій, прогнозування можливих наслідків.

Зокрема, ними не було вчасно відреаговано на помітне дистанціювання від України, а часом і повне її ігнорування, особливо після відмови від ядерної зброї, ряду зарубіжних партнерів, які поведінку нашої держави в цей період витлумачили як м'якотілість і відсутність самостійної політичної лінії, застосовуючи до неї жорсткі силові методи, розповсюджуючи при цьому негативні міфи про Україну.

Ефективність нашої зовнішньополітичної діяльності має вимірюватися не тільки політичними дивідендами, але й практичною економічною віддачею, що характерно для більшості цивілізованих країн світу. Про Україну цього покищо сказати не можна.

Очевидним є недостатня роз'яснювальна робота відповідних державних органів, науковців, засобів масової інформації щодо проголошення України без'ядерною, позаблоковою, нейтральною державою, що викликає неоднозначний підхід до цих проблем широкого українського загалу.

Сьогодні окремі сусідні держави, особливо на недержавному рівні, заявляють про територіальні претензії до нашої держави. Тому необхідно більш активно, спираючись на історичні аспекти цього питання, вести широку роз'яснювальну роботу серед громадян країни і за її межами щодо сутності цієї проблеми та можливі шляхи її розв'язання.

Україна першою з країн СНД взяла на себе зобов'язання поважати права національних меншин, створювати для них необхідні умови щодо їх участі в управлінні державою, збереженню національних традицій, мови, культури, що, на нашу думку, зіграло вирішальну роль у досягненні

миру і спокою в державі. Однак державою не було вжито адекватних заходів щодо захисту інтересів українців за межами своєї країни.

Демонструючи велику зацікавленість у західній діаспорі, в той же час було випущено з поля зору проблеми і можливості східної діаспори, яка є досить багаточисельною. Ця проблема, безперечно, вимагає певної корекції з боку владних структур держави та громадських об'єднань і організацій.

Слід особливо наголосити, що цивілізований світ поки що не готовий до того, щоб Україна найближчим часом стала могутньою політичною і економічною державою. Не поспішає він і з наданням обіцяної допомоги. А тому Україні слід робити все необхідне, щоб домогтися цього шляхом політичної стабілізації та економічного зростання своїми власними силами. Лише в разі успішного розв'язання всіх внутрішніх проблем, належного вдосконалення та покращення зовнішньої політики Україна зможе розраховувати на рівноправне членство у світовому співтоваристві, стати потужною державою та відігравати важливу геополітичну роль у світовому порядку нового тисячоліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України.-К., 1990; 2. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради 24 серпня 1991 року. К.-1991; 3. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. / Політика і час. – 1993. - №9. –С.94-96; 4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Видання інституту законодавства Верховної Ради України. -К. – 1996. – С.79-162; 5. Кравчук Л.М. Виступ Голови Верховної Ради України на 46 сесії Генеральної Асамблеї ООН 1 жовтня 1991 р. // Політика і час. – 1991. - №15. – С.3-8; 6. Кучма Л.Д. Стан і перспективи української зовнішньої політики: Виступ Президента України на засіданні керівного складу МЗС України 15 липня 1996 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 18 липня; 7. Бутейко А. Наше майбутнє – наш вибір. Яким має бути закон про Основні напрями зовнішньополітичної діяльності. // Політика і час. – 2000. - №9-10. – С.31-43; 8. Литвин В. Тест на життєздатність України // Урядовий кур'єр. – 2001. – 17 січня.

О.М. Круковська

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РАННЬОГО ГОТИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Готика (від італ. “gotico” – букв. – готський, від назви германського племені готів) — художній стиль, який став завершальним етапом у розвитку середньовічного мистецтва країн Західної, Центральної і частково Східної Європи. Готика в основному розвивалась в країнах, де панувала католицька церква, і під її егідою феодально-церковні основи зберігалися в ідеології та культурі епохи готики. Готичне мистецтво залишалося переважно культовим і за призначенням, і за тематикою, воно було співвіднесене з вічністю, з “вищими” ірраціональними силами.

Для готики характерні символіко-алегорічні типи мислення та умовність художньої мови. На розвиток готичного мистецтва значною мірою вплинули філософські ідеї епохи Середньовіччя. Заслуга створення могутньої філософської системи, яка стала основою західної культури, належить Фомі Аквінському. Він відмовився від платонівського принципу первинності духу і запропонував повернутися до справжніх класичних джерел, до тієї суми античного знання, що уособлює собою Аристотель. Ф. Аквінський підводить як фундамент під західну культуру раціональність божественного початку. Поширюючись на всі області знання, філософська система охоплює також мистецтво: нею пояснюється готична архітектура не тільки з погляду її символічного значення, але і з погляду її конструктивної системи. Конструктивна система готики є не що інше, як доведення до крайності романської склепіннєвої структури і системи рівноваги протидіючих сил. Довести до межі яку-небудь конструктивну систему – означає логічно розвити всі закладені в ній можливості. Готична архітектура, безсумнівно, прагне до розвитку і демонстрації процесу техніки, що відтепер вважається одним з найвищих досягнень культури. Готична архітектура немислима поза рамками нової міської дійсності. Взагалі розвиток готичного стилю відображає кардинальні зміни у структурі середньовічного суспільства і початок формування централізованих держав, виникнення і зміцнення міст.

По мірі розвитку суспільної свідомості слабшали засади середньовічного релігійно-догматичного світогляду, розширялись можливості пізнання і естетичного осмислення реального світу, складалися нові архітектурні типи. З ростом багатства і здатності до його продукування росте міське населення. Збільшується число ремісничих майстерень.

Механізм торгівлі все більше ускладнюється. Починаються зусилля по упорядкуванню і прикрашанні міст.

Інтенсивно розвиваються містобудівництво та громадянська архітектура. Міські архітектурні ансамблі включають культові та світські будівлі.

Головна міська площа часто окреслювалась будинками з аркадами. Міста оточувались потужними стінами з дорого оздобленими поїзними баштами. Замки королів і феодалів поступово перетворювались в складні комплекси палацових та культових споруд. Смілива та складна каркасна конструкція готичного собору дозволила подолати масивність романських будівель, полегшити стіни та склепіння, створити динамічну єдність внутрішнього простору.

Готичні майстри широко звернулись до яскравих образів та уявлень, породжених народною фантазією. Водночас в їх мистецтві сильніше, ніж у романському, відчувався вплив більш раціонального сприйняття світу, прогресивних тенденцій того часу.

В цілому готичне мистецтво, що відбивало глибокі і гострі суперечності епохи, було внутрішньо суперечливим: в ньому дивно перетинались риси реалізму, глибокої та простої людяності почуттів з набожним замилуванням.

У першій половині XII ст., в пізній романський період, елементи нового готичного стилю виникають в області Іль-Де-Франс. З цієї північно-французької області, де романська школа відставала в розвитку і безпосередньо не позначався вплив античних традицій, виходить новий могутній імпульс, що відкриває шлях готичному мистецтву Франції. З Франції готика

поширюється на сусідні країни, ще в XII в. вона з'являється в Англії, а в наступному сторіччі – в Німеччині, Італії й Іспанії. Готика проникає у різні країни не відразу і нерівномірно, — із відносно великим запізненням новий стиль знаходить своє вираження й у чеських областях. Згодом готична архітектура стає універсальним загальноєвропейським стилем.

Особливості готичного стилю, що прийшов на зміну романському, найкраще можна простежити на архітектурі соборів. В епоху середньовіччя починаються зусилля по впорядкуванню і прикрашанні міст. І в центрі завжди знаходиться собор, що підноситься над низькими житлами городян. Це більше ніж монумент. Городяни намагалися зробити з нього "диво", що викликає у всіх подив.

Це зрозуміло, адже собор є мірилом технічних можливостей, заможності і культури громадян.

Його високі шпилі здалеку видні подорожнім, як маяки мореплавцям. "Готичний собор — це вищий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису".[9] Внутрішній простір собору, вертикалізм його башт і склепінь, підкорення скульптури динамічним архітектурним ритмам справляли сильний вплив на віруючих. Собор у цілому являє собою ніби зібране в єдиному фокусі релігійне відтворення світу, але в релігійний сюжет непомітно втручався інтерес до реальної дійсності, до її протиріччя. Вже в деяких французьких церквах кінця XII ст. відбувається значний розвиток простору вгору, що дозволяє освітити наву з бічних вікон. У хрестовому склепінні (перекритті) акцентуються силові лінії. Стрільчаста арка утворена перетинанням двох напівциліндричних дуг. Якщо романська архітектура ґрунтувалася на статичній рівновазі дії згори і протидії знизу, то готична архітектура — на динамічному контрасті двох протилежно спрямованих ліній, взаємодія між якими відбувається в найвищій точці, на вершині стрільчатої арки. Зосередження сил у нервюрах приводить до перетворення склепіння в просте схрещення силових ліній, завдяки чому полегшується маса опорних стовпів. Оскільки гра різноманітних сил зосереджується на стовпах, то стіни втрачають роль несучої опори і практично зникають, поступаючись місцем величезним вікнам з кольоровими вітражами. Стрілчасті склепіння викликають сильний бічний розпір, що усередині погашається протилежно спрямованим розпором сусідніх склепінь, а зовні – могутніми аркбутанами. Аркбутани являють собою напіварки, що спираються на контрфорс. Найчастіше аркбутани розташовуються двома ярусами. Це робиться для того, щоб погасити розмір арок центральної і бічної навів. Оскільки всі силові лінії прагнуть догори, то готичний собор виглядає усередині як величезний простір. Зовні готичний собор виглядає як складна конструкція, підтримувана дугами аркбутанів. Декор готичного собору відрізняється звичайно багатством і розмаїтістю, зв'язаний із силовими лінями конструкції. Це ніби наводить на думку, що могутні сили готичної конструктивної системи породжують, подібно великим космічним силам, нескінченну розмаїтість існуючих у природі форм.

В мистецтві готики набувала великого значення і світська архітектура: вона ставала різноманітнішою за призначенням, багатша за формами. В готиці відбувається збагачення і ускладнення синтезу мистецтв, розширення систем сюжетів, в яких відобразились уявлення про світ. Основним видом образотворчого мистецтва була скульптура, яка набула багатого художнього змісту. "Застиглість та замкнутість романських статуй змінилась рухливістю фігур, їх звертанням один до одного та до глядача".[3] Виник інтерес до реальних природних форм, до фізичної краси та почуттів людини, по новому трактувалися теми материнства, морального страждання. В готиці драматично переплітались ліризм та трагічні афекти, піднесена духовність та соціальна сатира, фантастичний гротеск та фольклорність, гострі життєві спостереження. В епоху готики розквітла книжкова мініатюра та з'явився вівтарний живопис, досягло високого рівня декоративне мистецтво, пов'язане з високим розвитком цехового ремесла.

Таким чином, в готиці були об'єднані багато відмінних один від одного елементів. Хоча готика і виникла в процесі розвитку романської архітектури, на противагу їй і наступній архітектурі ренесансу, бароко й класицизму, — це єдиний стиль, що створив зовсім своєрідну систему форм і нове розуміння організації простору й об'ємної композиції.

У 1220 р. написав анонімний сучасник про величний собор у Лінкольні: "Це не зібране, а

єдине ціле". Коротке та незвичайно точне зауваження стосується не тільки відомого англійського кафедрального собору, але і всієї готики. Це визначення можна вважати умілим формулюванням сутності готики, що дозволяє знайти доступ до глибокого розуміння готичного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеобщая история архитектуры. – М., 1966. – Т.1. – С. 323; 2. Бартнев И.О. От пирамид до современных зданий. - Л-М., 1962; 3. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры, - Л., 1983; 4. Geza Entz Die Kunst der Gotik. - Leipzig, 1981. – S. 10-15; 5. Geza Entz Die Welt der Gotik. - Leipzig, 1981. S. 7; 6. Eberband Hempel Geschichte der deutschen Baukunst. - München, 1956. S. 20; 7. Geza Entz Die Verbreitung der nordfranzösischen Gotik. - Leipzig, 1981. S. 40-42; 8. Архитектура Запада: противоречия и поиски, - М., 1983; 9. Мастера французькой готики XII-XIII вв. - М., 1988; 10. Дмитриева Н.А. Краткая история искуств. - М., 1980, - Вип. 1

В. Томулец

РОЛЬ БЕССАРАБСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ТОРГОВОЙ БУРЖУАЗИИ В ПРИОБЩЕНИИ БЕССАРАБИИ К ОБЩЕРОССИЙСКОМУ РЫНКУ (1812-1868 ГГ.)

В российской, как советской, так и современной историографии написано довольно много работ, посвященных образованию всероссийского рынка. Однако ряд аспектов данной проблемы, связанных с приобщением к общероссийскому рынку национальных окраин, аннексированных Россией в конце XVIII – начале XIX века, не получил еще должного освещения и нуждается в дальнейшей разработке.

При изучении данного вопроса необходимо учитывать, что до 1812 г., когда Бессарабия была аннексирована Россией, территория между Прутом и Днестром входила в состав Молдавского княжества и являла собой единое целое, где проходил процесс становления внутреннего рынка, обусловленный развитием товарно-денежных отношений. Таким образом, после 1812 г. Бессарабия была отторгнута от единой экономической и политической системы и насильственно включена в другую, что не могло не сказаться на экономическом развитии края. Однако Бессарабия не сразу была включена в экономическую и политическую систему Российской империи и до 1831 г. была изолирована от других губерний таможенно-карантинной линией на Днестре.

В данной статье, на основе анализа архивных источников, рассматривается не весь спектр механизмов включения края в общероссийский рынок, а анализируется лишь роль бессарабской и особенно украинской торговой буржуазии в этом процессе, начиная с аннексии 16(28) мая 1812 г. Бессарабии Российской империей и до аграрной реформы в крае 14 июня 1868 г.

В приобщении Бессарабии к общероссийскому рынку в предреформенные десятилетия условно можно выделить два периода: первый охватывает 1812-1820-е гг., второй – 1830-1860-е гг.

Первый период – время ознакомления с условиями и возможностями торговли, установления связей, преимущественно с соседними украинскими губерниями, и первые значительные торговые операции. Сказывалось влияние особенностей торгового законодательства, суда и управления, наличие Днестровской таможенно-карантинной линии. В этот период значительная роль принадлежит иностранному купечеству и товарообороту зарубежных товаров. В вывозе края преобладают свежие и сушеные фрукты, вино и виноград, скот и продукция животноводства, древесина и изделия из неё, отдельные строительные материалы из северных и центральных уездов, соль и рыба – из южных уездов.

Период 1812-1820-х гг. можно разделить на два этапа.

Первый этап охватывает десятилетие 1816-1825 гг., когда местному купечеству были предоставлены различные льготы, в том числе беспошлинный вывоз бессарабских товаров в другие губернии. Соотношение между ввозом и вывозом в торговле Бессарабии с другими губерниями еще не стабилизировалось: в отдельные годы вывоз бессарабских товаров преобладал над ввозом собственно российских. Рынок сбыта российских товаров был сравнительно узким.

В целях более быстрого приобщения края к общероссийскому рынку и переориентации бессарабской торговли постановлением Комитета министров от 28 ноября 1816 г. бессарабские товары пропускались через днестровские таможни и заставы беспошлинно, по свидетельствам местных властей, удостоверяющих, что товар действительно бессарбского происхождения.[1] На основании соответствующего документа исправника или городской полиции один из департаментов областного правительства выдавал на эти товары "торговые свидетельства" с двухнедельным сроком действия[2].

Данные торговых свидетельств 1817-1826 гг., иллюстрирующие деятельность торговой буржуазии в приобщении Бессарабии к общероссийскому рынку, сведены в таблицу 1.

Таблица 1.

Местожительства торговой буржуазии и количество выданных торговых свидетельств на право вывоза товаров из Бессарабии в 1817-1826 гг.*

География торговых свидетельств	**Г о д ы**		**И т о г о**	**Соотношение в %**
	1817-1821	**1822-1826**		
Бессарабская область	211	422	633	53,3
Херсонская губерния	123	86	209	17,6
Подольская губерния	79	40	119	10,0
Черниговская губерния	11	33	44	3,7
Киевская губерния	13	11	24	2,0
Таврическая губерния	9	5	14	1,2
Волынская губерния	6	6	12	1,0
Екатеринославская губерния	5	-	5	0,4
Слободско-Украинская губерния **	2	2	4	0,3
Полтавская губерния	-	1	1	0,1
Другие российские губернии	28	15	43	3,6
Иностранные государства	12	67	79	6,7
В с е г о	**499**	**688**	**1187**	**100,0**
Соотношение в %	**42,0**	**58,0**	**100,0**	**-**

* Таблица составлена по результатам обработки данных торговых свидетельств 1817-1826 гг. (НАРМ. - Ф.5.- Оп.1.- Д.12-304; Оп. 2.- Д.351, 438, 715; Оп.3.- Д. 447, 673).

** В 1825 г. переименована в Харьковскую губернию (История Украины. – Т. 4. – Киев, 1983. – С.16).

Из таблицы видно, что основная роль в приобщении края к общероссийскому рынку принадлежала бессарабским и украинским купцам. Из 1187 торговых свидетельств, предоставлявших право вывоза товаров из Бессарабии, 633 (53%) были выданы бессарабским купцам, 432 (36,4%) – купцам из Украины, 43 (3,6%) – купцам из других губерний России и 79 (7%) – иностранным купцам (причем, лишь 49 из них вывезли товары за границу).

В расширении торговых связей Бессарабии с другими губерниями России особенно плодотворной была деятельность купцов соседних украинских губерний – Херсонской и Подольской (за 10 лет – 328 свидетельств). Если учесть, что бессарабские купцы до 1831 г. не были распределены по торговым гильдиям, поэтому не имели права на торговлю в других губерниях России и были вынуждены продавать свои товары оптом через днестровские таможни украинским купцам, то становится ясным значение торговой деятельности последних в приобщении края к общероссийскому рынку.

Довольно значительные позиции на бессарабском рынке занимали нежинские греки и григориопольские армяне[3], которые вели оживленную торговлю и владели значительными капиталами. Так, в 1825 г. нежинские купцы П. Горя, Г. Комузоруло, А. Акема, Г. Анастасиев, И. Сиропуло, И. Дубров и А. Скенару закупили у бессарабских жителей и вывезли за Днестр

34490 ведер виноградного вина.[3]

Согласно архивным источникам, в указанное десятилетие бессарабские товары вывозились в Одессу, Староконстантинов, Балту, Могилев-Подольский, Заславль, Каменец-Подольский, Винницу, Острог, Белую Церковь, Гайсин, Житомир, Владимир-Волынский, Киев, Елисаветград, Харьков, Лубны, Васильков, Звенигород, Черкассы и в более отдаленные города: Стародуб, Рыльск, Москву, Владимир, Вязник, др.

Второй этап охватывает пятилетие 1826-1830 гг., когда на Бессарабию были распространены "Правила для торговли" 1825 г., ограничивавшие вывоз за Днестр ряда бессарабских товаров (виноградного вина, соли, др.), составлявших основной удельный вес товарооборота и обеспечивавших беспошлинный ввоз российских товаров в край.[5] Такой поворот в торговой политике царизма в отношении Бессарабии был вполне объясним. После принятия либерального постановления Комитета министров 28 ноября 1816 г. царское правительство ограничило вывоз ряда бессарабских товаров во внутренние губернии России, создав условия для завоевания бессарабского рынка российскими купцами. Результатом этой политики явилось в 1825-1830 гг. двукратное преобладание стоимости ввоза "российских товаров" (на 41943 тыс. руб.) над вывозом бессарабских (на 21039 тыс. руб. ассигнациями) во внутренние губернии России[6], превращение края в колонию, в выгодный рынок для приобретения дешевой бессарабской сельскохозяйственной продукции и реализации российских мануфактурно-промышленных товаров.

На этом этапе упрочились позиции собственно российских купцов и особенно украинских, что привело к постепенному вытеснению из Бессарабии иностранного купечества и зарубежных промышленных товаров.

Второй период – 30-60-е гг. XIX в. – наступает с отменой в 1828 г. особенностей суда и управления в крае, распространением на Бессарабию общероссийского торгового законодательства, в том числе гильдейской реформы, и упразднением 26 сентября 1830 г. таможенной линии на Днестре, учреждением Дмитриевской ярмарки в Кишиневе и ряда других ярмарок.

Увеличивается вывоз из края не только продукции животноводства, вина, винограда и фруктов, но и зернового хозяйства, табаководства и огородничества. Жители южных уездов торгуют не только рыбой и солью, но и пшеницей, шерстью, кожами. Расширяются связи как с украинскими губерниями, так и с более отдаленными регионами, в том числе с собственно русскими губерниями. Ширится процесс формирования внутриобластного рынка как части общероссийского, который посредством черноморских портов, особенно Одессы, через которые вывозилось зерно и продукция животноводства, был тесно связан с мировым рынком. В оборот внутренней, межгубернской и внешней торговли были вовлечены крупные капиталы.

В бессарабском вывозе и ввозе сокращается доля зарубежных товаров, в том числе идущих транзитом в другие губернии России или за границу, хотя численность зарубежных купцов и товаров на бессарабском рынке оставалась еще довольно значительной, свидетельство того – торговая деятельность зарубежных, российских и местных купцов в Кишиневе в 1832 г. (таблица 2).

Данные таблицы констатируют, что, несмотря на проводимую царизмом протекционистскую торговую политику, во второй половине 20-х гг. XIX в. позиции зарубежных торговцев в Бессарабии были еще довольно прочными. Из 177 зарубежных и "российских" купцов, торговавших в Кишиневе, 93 (52,5%) купца были из Османской империи, 26 (3,4%) – из Австрийской империи, 6 (3,4%) – из Запрутской Молдовы, 3 (1,7%) – из Сербии и один (0,6%) купец из Англии. Украинские и купцы из собственно русских губерний составляли лишь 21,5% из общего числа купцов. Довольно сильными были позиции купцов соседних с Бессарабией губерний – Херсонской и Подольской: они составляли 55,2% (21 купец) из общего количества русских и украинских купцов.

Значительная роль в торговле Кишинева принадлежала армянским купцам из Григориополя Саркизу Мелькanову, владевшему товарами на 80 тыс. руб., Харитону Мурардову – на 20 тыс. руб., Гаджи Асвадуру Мирзинову – на 15 тыс. руб. Товарами на 80 тыс. руб. располагал

нежинский грек Енакий Андрианов. Купец из Харькова Александр Новоселов торговал в 2-х лавках промышленными товарами стоимостью в 20 тыс. руб.[7]

Несмотря, однако, на численное превосходство, иностранные купцы утрачивают постепенно свои позиции на бессарабском рынке. Так, если 139 (73,5%) иностранным купцам принадлежало товаров стоимостью в 700 тыс. руб. (57,2%), то 38 (20,1%) купцам из украинских и собственно русских губерний – на 431 тыс. руб. (35,2%). К тому же лишь 16 (11,5%) иностранных купцов торговали промышленными товарами, тогда как 64 (46%) занимались продажей спиртных напитков. Из украинских же и российских купцов лишь 8 (21,1%) торговали спиртными напитками, а 13 (34,2%) – промышленными товарами.

Таблица 2

Стоимость товаров и состав участников торговли Кишинева в 1832 г.*

Место выезда купцов	**Количество купцов**	**Стоимость товаров (в руб. ассигнациями)**	**Торговые заведения****				**Соотношение в %**
			Дома	**Лавки**	**Питейные заведения**	**Итого**	
Австрийская империя	36	188300	23	9	4	36	23,7
Османская империя	93	454500	65	22	18	105	69,1
Запрутская Молдова	6	43500	3	3	-	6	3,9
Сербия	3	6500	2	1	-	3	2,0
Англия	1	8000	-	-	2	2	1,3
Итого	**139**	**700800**	**93**	**35**	**24**	**152**	**74,1**
Подольская губерния	10	53400	10	-	-	10	24,4
Херсонская губерния	11	151900	4	9	-	13	31,7
Черниговская губерния	2	84000	1	2	-	3	7,3
Харьковская губерния	1	20000	-	2	-	2	4,9
Волынская губерния	1	8000	1	-	-	1	2,4
Киевская губерния	1	8000	-	1	-	1	2,4
Российские губернии	12	105600	6	4	1	11	26,8
Итого	**38**	**430900**	**22**	**18**	**1**	**41**	**20,0**
Бессарабская область	**12**	**93000**	**7**	**3**	**2**	**12**	**5,9**
Всего	**198**	**1224700**	**122**	**56**	**27**	**205**	**100,0**

* НАРМ. – Ф. 75. – Оп. 1. – Д. 554. – Л.22-38.

** Итоговые данные о торговых заведениях не совпадают с общим количеством купцов, так как некоторые купцы владели несколькими заведениями.

В 1833 г. численность иностранных купцов, торговавших в Кишиневе, и их торговая деятельность еще более сократилась. Так, 60 иностранных купцов доставили в Кишинев товаров на сумму 121,6 тыс. руб., а 28 российских купцов (22 купца из Украины) – на 288,4 тыс. руб. Более половины “российских товаров” (на 150 тыс. руб.) принадлежало купцу второй гильдии В. Заславскому из Житомира, купцу третьей гильдии Н. Нефедову из Харькова и С. Мелькanову из Григориополя.[8]

Результатом торговой деятельности местной и украинской торговой буржуазии на рынках Бессарабии было увеличение вывоза бессарабских товаров на Украину, а оттуда и в собственно русские губернии. Так, вывоз виноградного вина за Днестр увеличился с 55-150 тыс. ведер в 20-х гг. до 400-500 тыс. ведер в 40-50-х гг. и достиг в начале 60-х гг. почти 650 тыс. ведер. Только из Аккерманского уезда в 40-х гг. ежегодно вывозили за Днестр до 150 тыс. ведер вина.[9]

В 30-е гг. в соседние губернии вывозили от 60 до 109 тыс. сырых кож и овчин, от 43 до 72,5 тыс. пудов сала. В Бердичев вывозилось до 30 тыс. овечьих смушек, в Одессу вывозилось до 40 тыс. пудов шерсти, 40-60 тыс. пудов сала, до 2 тыс. пудов сыра и до 20 тыс. сырых кож.[10]

Значительно увеличился вывоз за Днестр бессарабской соли: в первой половине 20-х гг. он составил в среднем 1 млн. пудов; в 30-х гг. только через Овидиополь в среднем вывозилось 1,4 млн. пудов, в 40-х гг. – до 2,3 млн. пудов соли.[11]

Увеличение вывоза бессарабских товаров в другие губернии привело к уменьшению ввоза аналогичных товаров в Россию, особенно виноградного вина и соли из-за границы.

В то же время Бессарабия стала значительным потребителем российских промышленных товаров. Из многих губерний сюда ввозили так называемые "российские товары": шерстяные, шелковые и хлопчатобумажные ткани, металл и изделия из металла, выделанные кожи, посуду, пушнину, предметы галантереи и т.д.

В средине 40-х гг. на городские ярмарки Бессарабии доставлялось шерстяных изделий на 61 тыс. рублей, хлопчатобумажных – на 43 тыс., шелковых и полушелковых – на 21 тыс., льняных и пеньковых – на 8 тыс., металла и металлических изделий – на 38 тыс. рублей серебром. Общий ввоз "российских товаров" составлял почти 240 тыс. рублей серебром в год. В первой половине 50-х гг. сумма привезенных "российских товаров" на Дмитриевскую ярмарку Кишинева составляла 65-80 тыс., а во второй половине возросла до 107-128 тыс. рублей серебром.[12]

Благодаря протекционистской политике царизма российские мануфактурные и фабричные товары сбывались в Бессарабии с большой выгодой, вытеснив постепенно с бессарабского рынка зарубежные промышленные изделия (главным образом из австрийских владений). Эти товары прочно вошли в хозяйственную деятельность и быт местного населения. Выгоды торговли на бессарабском рынке и предоставленные льготы способствовали переселению в край из других губерний значительного числа российских купцов, наладивших постоянную лавочную торговлю и включившихся в промысловую деятельность.

Именно эти купцы и должны были составить ту социальную опору, в которой так остро нуждался царизм в новоприобретенном крае и которые должны были содействовать царской администрации в приобщении края к общероссийскому рынку. По этническому составу это были в основном греки, армяне и евреи (лишь малую часть составляли украинцы или россияне). Восприимчивые к возможности обогащения и наживе, они нашли в Бессарабии хорошие условия для ведения торговли и накопления купеческого капитала. Переселяясь из-за границы и принимая российское подданство, они наряду с "российскими" купцами пользовались теми же льготами, которые были предоставлены бессарабскому купечеству в первые десятилетия после аннексии края Россией, особенно льготами, предоставлявшимися городам Измаилу, Кишиневу, Рени, и привилегиями гильдейской реформы 26 сентября 1830 г.

Таким образом, благодаря деятельности бессарабской и особенно украинской торговой буржуазии, налаживались связи между рынками Бессарабии и Украины, а через неё - и с более отдаленными губерниями России. Развитие и углубление этих связей, с упразднением 26 сентября 1830 таможенной линии на Днестре, способствовало включению Бессарабии в систему общероссийского рынка. Торговые связи Бессарабии с общероссийским рынком распространялись на украинские, белорусские, литовские, центрально-земледельческие и центрально-промышленные губернии, а также Царство Польское.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Российский государственный исторический архив (РГИА).-Ф.560.-Оп.22.-Д.18"б". -Лл.-105об, 107; 2. Национальный архив Республики Молдова (НАРМ).-Ф.5.-Оп.1-Д.192.-Лл.630об.-631; 3. О деятельности армянских купцов на рынках Бессарабии смотри подробнее: Valentin Tomuleț. Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. al XIX-lea // Tirageția. Anuarul Muzeului Național de istorie a Moldovei. Anuar IV-V.- Chişinău, 1997.-P. 29-36; 4. НАРМ.-Ф.5.-Оп.1.-Д.205.-Л.16; Д.225.-Л.13,142,469; Д.227.-Л.323; Д.229.-Л.398; 5. РГИА.-Ф.560.-Оп.4.-Д.204.-Лл.21об.-33; 6. Там же.-Ф.21.-Оп.12.-Д.60.-Лл. 20об.-21; 7. НАРМ.-Ф.75.-Оп.1.-Д.554.-Лл.23-25; 8. Там же.-Д.599.-Лл.12-20; 9. Государственный архив Одесской области (ГАОО).-Ф.1.-Оп.16.-Д.1227,1859.-Лл.11об.-12; НАРМ.-Ф.2.-Оп.1.-Д.5362.-Л.33; РГИА.-Ф.560.-Оп.1.-Д.347.-Л.6об; Защук А. Сельскохозяйственная промышленность Бессарабской области // ЗИОСХЮР.-Одесса,1861.-С.392-393; Тенгоборский Л.В. О производительных силах России .-М.,1857.-Ч.2.-С.304-305; 10. НАРМ.-Ф.2.-Оп.1.-Д.4412.-Л.327; Д.4779.-Л.191; Д.4881.- Л.28-28об.; 11. РГИА.-Ф.560.-Оп.22.-Д.18"б".-Лл.105об-107; Оп.3.-Д.883.-Л.21-21об.; 12. НАРМ.-Ф.2.-Оп.1.-Д.4504.-Лл.3-43; Д.6231.-Лл.3-4; Д.6395.-Лл.3-4; Д.6721.-Лл.4об.-4; Д.6871.-Лл.2-3; Д.7272.-Лл.1-2об; РГИА.-Ф.1281.-Оп.4.-Д.65.-Лл.86.

Т.М. Кучебо

ШЛЮБ ТА СІМ'Я В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДИСКУСІЇ СЕРЕДИНИ 20-Х РР. ХХ СТ.

Згідно більшовицької доктрини однією зі складових побудови комуністичного суспільства поруч із створенням матеріально-технічної бази було виховання нової людини. Серед різноманітного арсеналу засобів ідеологічного впливу на людей важливе місце відводилося формуванню комуністичного побуту. За часів громадянської війни ця проблема не була досить актуальною: більшовицькій верхівці треба було вибороти владу, простим людям – вижити, "дістати хліба на сьогодні і на завтра".[1] Після перемоги над Врангелем, зазначалось в циркулярному листі секретаря ЦК КП(б)У В. Молотова всім жінвідділам України, настав момент перерви, під час якої "трудящі повинні зайнятися влаштуванням свого комуністичного побуту".[2]

В центрі дискусії щодо творення нового побуту, що точилася в 20-ті роки, була проблема сім'ї та шлюбу. В теоретичному плані вона була обґрунтована у працях Ф. Енгельса, В. Леніна, А. Бебеля.[3] Соціологією сім'ї займалися й практики: у 1918 р. вийшла праця О. Коллонтай «Сім'я і комуністична держава", у 20-х рр. були опубліковані роботи О. Струмиліна, О. Кабо.[4]

Питання сім'ї, взаємин між чоловіком та жінкою було винесено на широке обговорення. В сучасній історичній літературі розкривається переважно перебіг дискусій середини 20-х рр. з приводу партійної етики, в якій брали участь провідні представники партапарату: Г. Зінов'єв, О. Луначарський, О. Ярославський, Е. Квірінг, Д. Лебедь та ін.[5] Але норми партійної етики розповсюджувалися лише на членів партії. Для широкого загалу пропонувалися дещо інші моральні цінності. Тому важливо з'ясувати обійдене дослідниками питання, а саме – ставлення пересічних громадян до радикальних змін в такій традиційній консервативній сфері людських відносин як шлюб та сім'я.

В 1926 р. був прийнятий новий «Кодекс законів про шлюб, родину і опіку». Проект Кодексу двічі обговорювали на засіданні XIII Сесії ВУЦВК. На основі цього законодавства релігійний шлюб ніякого значення не мав. Держава «визнавала тільки громадянський шлюб», який зареєстрований в ЗАГСі. Фактичний шлюб можна було зареєструвати в будь-який час, вказавши термін фактичного співжиття. За сімейним Кодексом 1918 р. на перший план висувалось завдання замінити колишній церковний шлюб на шлюб цивільний, радянський – «до реєстрації й поза реєстрацією нема й бути не може шлюбу», хоч би він і задовільняв усім іншим, так званим матеріальним умовам одруження.[6] Згідно з новим Кодексом 1926 р. в основі шлюбу лежали подружні стосунки чоловіка й жінки, що склалися фактично. Шлюб як правовий інститут «залишався в силі», також не відкидалась зовсім реєстрація шлюбу. За нею визнавались не стільки значення форми одруження, скільки майнові права та інтереси подружжя й дітей. За шлюб також визнавалися і фактичні шлюбні стосунки, якщо вони не зареєстровані, «бо вони склалися в обставинах революційного побуту».[7] За новим Кодексом, на відміну від закону 1918 р., процес розлучення проводиться в порядку звичайної реєстрації, а не позову, при чому «підставою для розводу може бути як обопільна згода подружжя, так і бажання одного з них розійтися…»[8]

Проект Кодексу було винесено на широке обговорення. Робітники, селяни, представники інтелігенції висловлювали свою точку зору, своє ставлення до нового Кодексу. Їхні замітки, пропозиції, поправки друкувались на шпальтах газет та журналів: «Вісти», «Пролетарська правда», «Молодая гвардия», «Коммунарка Украины» та ін. Особливо це питання хвилювало молодь та жінок. На спеціальних жіночих зборах обговорювали проблеми сім'ї та шлюбу, іноді приймали резолюції.

Дискусія точилася, головним чином, навколо проблеми реєстрації шлюбу. В 1922 р. на 10 000 чоловік припадало 132 зареєстрованих шлюби, в 1923 р. – 127, в 1924 р. – 109. Таким чином, виникало питання: чи обов'язково реєструвати шлюб? В ході обговорення окреслились три точки зору: перша – шлюб потрібно обов'язково реєструвати; друга – немає ніякої різниці між зареєстрованим шлюбом та фактичним; третя – потрібно ускладнити процес розлучення.

Прихильники неодмінної реєстрації аргументували свою точку зору тим, що лише за зареєстрованим шлюбом повинні визнаватись всі права – майнові, житлові, фінансові та ін. Делегатки жінвідділу житлової кооперації м. Короп на Конотопщині написали листа до журналу "Коммунарка Украины", в якому вказували, що без реєстрації фактично буде одружуватись багато людей хворих і закон, дозволяючи і визнаючи такий шлюб, сприяє виродженню здорового покоління. Реєстрація, на їх думку, необхідна ще й для полегшення статистичного обліку населення.[9] Дружина робітника Ю. Слободіна із Херсона висловила думку, що новий шлюбний закон особливо небезпечний для села. Селянка не може відстояти свої права і боїться йти до суду, так що її будуть "надувати" різні "субчики". Навіть свідома жінка, не тільки селянка, підтверджувала робкор Мінкіна, краще зробить аборт, ніж піде до суду. А при реєстрації шлюбу домогтися забезпечення дитини набагато легше.[10] Вчитель з м. Херсона О.В. Полянська вважала, що фактичний шлюб можна дозволити лише тоді, коли жінка буде матеріально самостійна. Робітниця Київського швейпрому Надія Коваленко обґрунтовувала свою точку зору тим, що досить часто доводиться чути насмішки з боку чоловіків, що тепер повна свобода і дружин можна "до чорта закидати".[11] Тому шлюб потрібно обов'язково реєструвати. Вона висувала пропозицію обов'язкової реєстрації шлюбу в ЗАГСі, щоб чоловік жив тільки з однією дружиною. Цієї ж точки зору притримувались і робітниці друкарні «Пролетарій» м. Харкова. Вони погоджувалися із А.О. Сольцем, головою ЦКК КП(б)У, що потрібно визнавати тільки зареєстрований шлюб. Жінка ж повинна "взяти себе в руки" і не піддаватись чоловікові, тоді він буде краще ставитись до своєї дружини. Робітниці Одеських Січневих майстерень запитували у редакції журналу "Коммунарка Украины": чи потрібен взагалі вільний шлюб? І самі ж відповідали, що потрібний, але не в цей час. Жінка потребувала матеріальної допомоги чоловіка, а до суду йти боялася.[12] Більшість чоловіків бачили в жінці істоту, яка стоїть нижче за них, тому не можна поки що приймати закон про вільний шлюб.

На деяких підприємствах новий закон обговорювався на спеціальних жіночих зборах. Вони закінчувалися ухваленням резолюцій. Прикладом може бути резолюція жіночих зборів Роменського 24-го держмлину: "Реєстрацію шлюбу визнати необхідною і обов'язковою для кожного громадянина, який мешкає в межах УСРР.

Примітка: а) хто буде вкупі жити більше місяця незареєстрованим, той повинен нести належну відповідальність;

б) за виконанням обов'язкової реєстрації шлюбу повинні як слідкувати, так і відповідати: в місті – дворові уповноважені, житлкоопи, міліція; на селі – сільради і сільуповноважені".[13] Далі пропонувалося залишити юридичні права і за незареєстрованими дружинами: "коли жінка залишається інвалідом через ненормові роди, то її повинен забезпечувати до смерті її чоловік".[14] При реєстрації потрібно давати, на думку учасниць зборів, наступні відомості: скільки є дітей на утриманні зареєстрованого і незареєстрованого шлюбу; скільки раз розводився і з якої причини; який власно-господарчий стан чи який господарчий стан у батька.

Дещо несподіваний висновок зробила дружина робітника того ж Роменського держмлину С. Мірошниченко. Вона наполягала на тому, що якщо існує шлюб зареєстрований, при якому в будь-яку мить можна розлучитись, то немає потреби в незареєстрованому.

Таким чином, більшість жінок виступали за обов'язкову реєстрацію шлюбу. Їх найбільше хвилювало становище дітей: хто і як «регулюватиме відносини батьків та дітей".[15] Якщо ж навіть закон примусить батька дитини або й усіх "фактичних чоловіків даної жінки" утримувати дитину – хіба цього достатньо? Вони доводили, що для нормального планового виховання дитини потрібно обов'язково реєструвати шлюб.

Зовсім іншу думку обстоювали прихильники нового шлюбного закону. Вони доводили, що незареєстрований шлюб все одно існує і заборонити його неможливо. А тому потрібно вживати заходи для забезпечення дітей. Селянка Марія Іванець з с. Опошня на Полтавщині доводила, що новий закон захищає права жінки і забезпечує дитину. Діти всі повинні користуватися однаковими правами. Незаконних дітей бути неповинно. Делегатка жіночих зборів містечка Крюкова зробила висновок, що новий закон дуже гнучкий. Для жінки матеріально самостійної і свідомої потрібний шлюб фактичний. Якщо ж вона живе на утриманні чоловіка, то їй

більше підходить зареєстрований шлюб. «Новий закон передбачає і те, й інше».[16] Цієї ж думки дотримувались жіночі збори села Дієвка Люботинського району. Оскільки реєстрація не могла захистити від розлучення, то шлюб повинен бути таким, як того забажає людина. В справі забезпечення дитини, вважали селянки села Градениці Одеського округу, новий закон також зручний. Якщо жінка живе з чоловіком без реєстрації і не приховує цього, то, по новому закону, права дитини захищені. Новий закон, на думку робітниці Н. Кривицької із Херсона, покладає велику відповідальність на чоловіка і тим самим призводить до зменшення розпусти.[17] Делегатка Одеської Погрузки К. Михайличенко писала до редакції журналу «Коммунарка Украины», що раніше саме суспільство породжувало розпусту. Зваблена багатим господарем дівчина не могла носити імені чесної жінки. Залишена без коштів на існування вона змушена була продавати себе. Робітник Мелітопольського телеграфу О. Колесніков заявляв, що реєстрація шлюбу не забезпечить його міцності. Чоловік завжди зможе, переїхавши в інше місто, приховати свій сімейний стан і знову одружитися. Ще ширше ставить питання про шлюб робітниця міськтресту м. Харкова М. Лукашова. Вона пропонує взагалі відмінити реєстрацію шлюбу, щоб не було поділу на юридичний і фактичний.[18] Кошти, які виділяє батько на утримання дитини, повинні йти не матері, а державі. Саме держава повинна виховувати таких дітей «в дусі комунізму». Погоджуючись з постановою ВУЦВКа по шлюбному праву, в листі до журналу "Коммунарка Украины" Ю. Максименко з м. Ромни знаходить в законі одну помилку. Не вказано, як можна вести облік "спільного" життя. Далі вона перечить А. Сольцу: "хіба наша робітничо-селянська влада дозволить, щоб ходили по світу Катерини, про яких писав Т. Шевченко. Тов. Сольцу можна сказати одверто: "вибачте шановний товарищу, так питання ставити не можна: хто так поставить питання, щоб лишити охорону не реєстрованого шлюбу матерів і дітей, той сам проти однієї жінки".[19] М. Гарт (жінка-прокурор), виступаючи на сесії ВУЦВК, відмічала, що фактичні шлюби вже завоювали собі громадянство. Фактичний шлюб не поступається місцем зареєстрованому. "Більшість... вступає в фактичний шлюб тому, що вони вже оформили свій погляд на сімейне життя в умовах нового побуту і реєстрація при свідках, потрібних і не потрібних документах вважається фактом взаємної недовіри".[20]

Різницю між зареєстрованим і фактичним шлюбом вони вбачали лише в тому, що перший охороняється законом, а останній – ні. Народний комісар юстиції Д. Курський доводив, що прийде час, коли буде прирівняно реєстрацію до фактичного шлюбу, або взагалі її буде відмінено. "Реєстрація буде тільки статистично враховувати ці явища, оскільки їх завжди необхідно буде враховувати".[21] М. Криленко (прокурор) висловив думку, що новий Кодекс робить крок вперед в наближенні до комуністичного суспільства, де взагалі шлюбні відносини не повинні будуть підлягати будь-якій примусовій регламентації. Професор О. Преображенський намагався дати відповідь на питання – які ж форми взаємовідносин між чоловіком і жінкою найбільш співвідносні з відносинами соціалістичного суспільства: моногамія, короткочасні зв'язки чи т.зв. безпорядне статеве спілкування. Зокрема, він вказував на те, що прихильники тієї чи іншої точки зору аргументували різними доказами свої особисті смаки та звички: "Кому більше до вподоби дещо філістичний сімейний побут Маркса і хто... надавав перевагу моногамії, той намагався возвести в догмат і норму моногамну форму шлюбу, підбираючи для того медичні і соціальні аргументи. Ті, які схильні до протилежного, намагаються видати короткочасні шлюби і статевий "комунізм" за природну форму шлюбу в майбутньому суспільстві, при чому інколи втілення на практиці цього спілкування між статями з гордістю розглядалися як "протест" проти міщанської сімейної моралі".[22] Дехто із службовців вказував, що визнання фактичного шлюбу мало що змінить. Навіть при реєстрації в ЗАГСі дехто йде вінчатися до церкви, особливо на селі. Тому не потрібно боятися, що визнання фактичного шлюбу збільшить церковні шлюби. І взагалі, не потрібно прислухатись до голосу літніх людей.

Таким чином, прихильники нового Кодексу намагалися довести, що фактичний шлюб (точніше співжиття без реєстрації) існував, існує і буде існувати, тому не можна встановлювати в цій галузі які-небудь обов'язкові норми, а потрібно лише узаконити фактичний шлюб.

У 1926 р. в Києві щомісячно реєстрували 73 шлюби і 70 розлучень. Цілком очевидно, що "свідома частина населення" добре усвідомила положення нового Кодексу щодо розлучення: не

можна зв'язувати чоловіка й жінку, коли вони не почувають більше потреби в спільному житті. З цього приводу лідер українських більшовиків Є.І. Квірінг писав: "Чи можемо ми вимагати, щоб сім'я, в якій не залишилось ні кохання, ні товариської співдружності, ні взаємної поваги, була збережена в ім'я минулого, в ім'я обов'язку і т.ін., якщо при цьому, що в таких умовах більш, ніж імовірно, виникло нове уподобання. Звичайно не можемо!"[23] Це положення викликало осуд у більшості населення. Селяни виступали за ускладнення процесу розлучень. Вони доводили, що розлучень взагалі не повинно бути. Тільки тоді можна захистити жінку і позбавити її від судової "тяганини". Якщо ж розлучення і допустити в окремих випадках, то на це потрібний "вирок суспільства" і підтвердження сільради про те, що дійсно, з боку однієї сторони жити неможливо і потрібне розлучення. Робкор Алєйніков висловив думку, що часті розлучення потрібно припинити і встановити кількість не більше трьох разів, тільки в окремих випадках і тільки через суд. Якщо буде менше розлучень, то знизиться рівень проституції.

"Розтяжимість" поняття – що є моральним, а що ні (мається на увазі теорія: морально те, що не шкодить інтересам робітничого класу, а звідси і всього трудового народу), дала можливість "конкретизувати" його як хто знав і розумів. Це призвело до того, що зросла кількість розлучень. Якщо на початку XX ст. їх рівень становив 0,5 на 1 тис. шлюбів, то в 20-х рр. – 1,7 на тисячу шлюбів.

Отже, для більшості селянок та робітниць, що брали участь у обговоренні Кодексу, фактичний шлюб без неодмінної реєстрації неможливо було "погодити з побутовим ладом", який здавна склався, особливо на селі.[24] Цілком очевидно, що нововведення в такій традиційній консервативній сфері людських відносин як шлюб та сім'я не сподобались пересічним громадянам. Але результати дискусії не вплинули на остаточний варіант Кодексу. В 20-х рр. XX ст. встановлювалась монополія на владу правлячої партії. Благо комунізму визнавалось вищою мірою моральності. Вся справа освіти, виховання і навчання була спрямована на виховання нової людини, яка буде вільна від традицій та "різних забобонів", буде жертвувати особистим в ім'я класу. Цим завданням якнайповніше і відповідав "Кодекс законів про шлюб, родину та опіку", прийнятий у 1926 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. М.Г. Дискусія " про кохання" //Життя й революція. - 1925. - №4. - С.54; 2. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.346. – Арк..6; 3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Л., 1953; Ленин В.И. О праве наций на самоопределение. – М., 1971; 4. Струмилин С.Г. К изучению быта трудящихся в СССР. – М., 1925; Кабо О.В. Очерки рабочего быта. – М.,1928; 5. Див.: Партийная этика: Документы и материалы дискуссии 20-х гг. – М., 1989; 6. Кодекс законів про шлюб, родину і опіку // Радянська Україна. – 1925. - №9. – С.46; 7. Бошко В. Навколо нового шлюбного кодексу // Життя й революція. – 1926. - №2-3. – С.110; 8. Бошко В. Становище жінки за радянським правом //Життя й революція. – 1925. -№5. – С.18; 9. О семейном быте //Коммунарка Украины. – 1924. - №5. – С.18; 10. Там само – С.19; 11. А.О. За и против (Женские массы о новом проэкте брачного закона) //Коммунарка Украины. – 1926. - №6. – С.23; 12. Ф.Н. Голос работниц //Коммунарка Украины. – 1926. - №3. – С.23; 13. Там само. – С.24; 14.Там само. – С.25; 15. Комсомольская правда. – 1927. – 12 февраля; 16. Коммунарка Украины. – 1926. - №6. – С.24; 17. Там само. – С.25; 18. Ф.Н. Еще о новом брачном законе //Коммунарка Украины. – 1926. - №4. – С.22; 19. Коммунарка Украины. – 1926. - № 3. – С.24; 20. Правда. – 1926. – 9 марта; 21.Комсомольская правда. – 1927. – 12 февраля; 22. Там само.; 23. Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи. – К., 1988. – С.305; 24. Життя й революція. – 1926. - №2-3. – С.112.

Л.М. Алексієвець

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ. ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Доля Польщі неодноразово обговорювалася і вирішувалася під час мирних переговорів. Та чи не найважливішу роль у відродженні й визнанні Польської держави, становленні її кордонів відіграла зустріч країн-переможниць у Парижі 18 січня 1919 р.

Ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали з одного боку – власне країна і її народ, який із зброєю в руках захищав своє право на

самовизначення, а з іншого – держави Антанти і Сполучені Штати Америки. Особливого резонансу у світі набуло послання В. Вільсона конгресу США 8 січня 1918 р., т. зв. 14 пунктів. Тринадцятий з них визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував: "Повинна бути створена незалежна Польська держава з включенням до неї територій, населених незаперечно польським населенням, причому цій державі повинен бути забезпечений вільний і надійний доступ до моря, та її політична й економічна незалежність і територіальна недоторканість повинні бути забезпечені міжнародною угодою"[1]. Цей пункт, після визнання Німеччиною і Австро-Угорщиною програми Вільсона як платформи для перемир'я, став міжнародно-правовою тезою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, що мала місце при поділі Речі Посполитої і на Віденському конгресі 1815 р. Оскільки західні країни вважали, що Польща повинна отримати лише території, на яких переважали за етнічним складом поляки, її керівники не могли офіційно добиватися повернення історичних земель, втрачених у період XIII-XVIII ст., на яких на початок XX ст. більшість складало непольське населення.

Комп'єнське перемир'я передбачало відведення німецьких військ на лінію кордону 1914 р. Проте польське населення Великої Польщі й Верхньої Сілезії не бажало надалі миритися з німецьким пануванням. Наприкінці грудня 1918 р. у Великій Польщі розпочалося повстання, яке тривало до середини лютого 1919 р. У цей час була звільнена майже уся область, але формально до мирної конференції в Парижі вона продовжувала залишатися у складі Німеччини.

11 листопада 1918 р. завершувало Першу світову війну; для Польщі цей день став першим днем незалежності. Невдовзі після утворення уряду І. Падеревського Другу Річ Посполиту визнали і заявили про встановлення з нею дипломатичних зв'язків США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Великобританія – 25 лютого 1919 р. та інші держави[2]. Однак остаточний вигляд післявоєнної Європи, насамперед Центральної і Східної, виборювався шляхом збройної боротьби та дипломатичних переговорів на Версальській мирній конференції, яка закінчилася 28 червня 1919 р. підписанням договору.

Мирна конференція у Парижі, як уже зазначалося, розпочалася 18 січня 1919 р. У ній брали участь 27 країн, які належали до табору переможців. Офіційно керівництво Паризькою конференцією здійснювали п`ять головних держав-переможниць: Сполучені Штати Америки, Англія, Франція, Італія і Японія. Лише їх представники, двоє від кожної країни, входили до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. утворився вужчий орган – Рада чотирьох, у складі президента США В. Вільсона, глави англійського уряду Д. Ллойд-Джорджа, французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо і прем'єр-міністра Італії В. Орландо. Пізніше функціонували інші керівні органи конференції: Рада п'яти у складі міністрів закордонних справ США, Англії, Франції, Італії і спеціального представника Японії, Рада глав делегацій та ін. Але фактично на усіх етапах конференції найважливіші питання, у тому числі й обговорення кордонів Польщі вирішувалися представниками трьох держав: Сполучених Штатів, Англії і Франції. На чолі польської делегації, запрошеної брати участь у роботі конференції, до травня був Роман Дмовський, далі – прем'єр Ігнацій Падеревський.

Відповідно до своїх попередніх декларацій Ллойд-Джордж і Вільсон наполягали на тоиу, що до Польщі повинні бути включені винятково території, на яких проживали поляки. Цей постулат формулювали стосовно як західного, так і східного кордонів. Найсприйнятнішу позицію щодо визначення західного кордону Польщі займав Клемансо, тому що головною метою Франції було якнайшвидше послаблення Німеччини[3]. Зате у справі східного кордону ставлення Франції, хоч і менше виставлялося на перший план, вирівнювалося з точкою зору американців й англійців.

Підхід держав до Польщі не був надто прихильним. За допомогою Польщі Англія, Франція і США шукали в цілому прийнятного для них вирішення взаємних суперечностей. Вони вважали власною заслугою уже те, що сприяли появі Польської держави після 123 років неволі. Стверджували, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі труднощі, порушуючи творення і розгортання мирних відносин у Європі. Особливо ревним виразником цього подиву "польською невдячністю" і обурення "польським імперіалізмом" був англійський прем'єр Ллойд-Джордж[4].

Роман Дмовський свою невдачу на мирній конференції пояснював впливом євреїв і

масонів. Дійсно, демократ В. Вільсон, ліберал Д. Ллойд-Джордж і радикал Ж. Клемансо представляли партії, що становили сферу єврейських і масонських впливів. Та, насправді, Дмовський мав на увазі той факт, що він був неприйнятний власне як націоналіст. Польський дослідник Єжи Красуський зазначає: "Було гідним подиву те, що з одного боку знаходився Дмовський із своїми прихильниками, з іншого ж – ніхто інший як власне Клемансо, Ллойд-Джордж і Вільсон"[5]. На його думку, "тією людиною, яка підходила для того, щоб нейтралізувати ліберальні, масонські й єврейські застороги щодо Дмовського"[6] був Падеревський. Однак цей аспект був другорядним.

Основною ж причиною слабкості польського становища на мирній конференції було те, що британці і французи прагнули, щоб Німеччина і Росія, як і до цього часу, загрожували одна одній. У розпалі дебатів Клемансо відверто заявив: "Коли було підняте питання про утворення Польської держави, малося на увазі не лише загладити один з великих злочинів історії, але і створити бар'єр між Німеччиною і Росією…"[7].

Франція прагнула бачити Росію антибільшовицькою, але великою і сильною. Вважала, що до неї повинні увійти не лише землі на схід від р. Буг, але також Східна Галичина, яка перед війною їй не належала. Франція була готова визнати Польщу і за нею значні території лише коштом Німеччини. "Якщо головним союзником проти Німеччини мала бути Росія, то Польща, ворожа Росії, мала бути в очах французів лише тимчасовим замінником", – вважає Є. Красуський[8].

Вагомим для Другої Речі Посполитої було ставлення до неї Великобританії, голос якої багато важив у повоєнній Європі. Англійці не ставилися до Польщі, як до гідного підтримки партнера, вбачали у ній насамперед союзника Франції, тому неодноразово польські інтереси ставали жертвою англійсько-французьких сутичок. Розбудова Польщі за французьким зразком означала посилення Франції у Європі. "Не треба створювати нову Ельзас-Лотарінгію", – повторював Ллойд-Джордж[9].

Польські дипломати настійно, у різний спосіб, турбувалися про думку і підтримку представників Великобританії. Однак, незважаючи на це, часто "відчували з їх боку образу, зневагу"[10], неодноразово були змушені захищатися перед британськими атаками на міжнародному форумі. В антипольських виступах особливо вирізнявся англійський прем'єр Д. Ллойд-Джордж. При цьому, як зазначає Петро Лоссовський, "його явне ігнорування у сфері знайомств справ нашого краю перепліталося з однаково відвертою грубістю"[11]. Власне, представники Великобританії вирішальною мірою спричинили обмеження польських повернень на заході, несприятливе визначення польсько-німецького кордону.

Англійці розглядали Польщу насамперед крізь призму свого ставлення до Німеччини і Росії. Вони були настійливіші, ніж французи, у прагненні створення загрози Німеччині з боку Росії, і навпаки Росії – з боку Німеччини. Польща їм по суті заважала, тому старалися її обрізати якнайбільше з усіх сторін, створити таку державу, яка у випадку перемоги більшовиків у Росії повинна була потрапити у залежність від Німеччини і разом з нею скласти антирадянський і антиросійський бастіон, і навпаки – у разі перемоги антибільшовицьких сил – у залежність від Росії і становити небезпеку Німеччині. Міністр закордонних справ Великобританії Артур Бальфур трактував у щоденнику, складеному в листопаді 1916 р. цю позицію так: "Остерігалися, що нова Польща страждатиме на ті ж хвороби, які згубили давню Польщу; що вона буде ареною постійних інтриг між Німеччиною та Росією; і що її існування, зовсім не призводячи до справи європейського миру, давало б постійний привід до європейських суперечностей. Більше того, якби навіть така Польща була здатна відіграти ефективну роль як буферна держава (у чому є сумнів), не є певен, чи буферна держава між Німеччиною і Росією була б корисна для Західної Європи. Якби Німеччина була позбавлена усієї боязні натиску з боку Росії й мала вільне повернення усієї своєї сили в напрямку розвитку власних західних амбіцій, то Франція і Великобританія могли б стати жертвами. Не є повністю певен, чи відрізання Росії від західних сусідів не повернуло її інтересів до Далекого Сходу в мірі, яка не могла не сповнювати британських мужів стану певного неспокою. Чим більше Росія буде державою європейською, ніж азіатською, тим краще для кожного. Звідси приходимо до висновку, що розв`язання польського питання, яке найкраще відповідало б нашим інтересам, означало б утворення Польщі наділеної автономією у широких

розмірах, що залишалася б одночасно інтегральною частиною Російської імперії"[12].

З іншого боку, вважаючи Німеччину єдиною достатньо сильною перешкодою Росії британці трактували прагнення Франції до послаблення Німеччини на користь Польщі помилковим і нелогічним. Вони виступали проти відібрання у Німеччини вугільно-промислового басейну Верхньої Сілезії, оскільки це послаблювало здатність Німеччини до сплати воєнних відшкодувань. Окрім цього, Англія боялася, що із поразкою Німеччини, Франція отримає гегемонію на європейському континенті, Польщу ж вважали сателітом Франції. Скориставшись появою нових держав над Балтійським морем: Естонії, Фінляндії, Литви і Латвії, Великобританія намагалася отримати у цьому регіоні певні впливи, і з цієї точки зору їй відповідало творення нових міст в Гданську і Клайпеді. Отже, доля Польщі вирішувалася країнами-переможцями і, насамперед, Великобританією, Францією, США відповідно до їх бачення власних позицій і впливів у повоєнному світі, важливу роль відігравало становище і наступний розвиток ослаблених, але доволі могутніх сусідів – Німеччини і Росії, національні інтереси поляків при цьому відсувалися на другий план.

29 січня 1919 р. Рада десяти заслухала повідомлення Р. Дмовського про територіальні вимоги польського уряду. В основу визначення кордонів Польщі пропонувалося покласти "історичний принцип". Тобто Дмовський намагався довести право Польщі на відновлення її в цілому відповідно до кордонів Речі Посполитої до часу її першого поділу – 1772 р. з можливою їх частковою зміною. Польська делегація прагнула добитися не лише повернення Гданська, а й надання їй кращого виходу до моря, південних земель Східної Пруссії, більшої частини Верхньої Сілезії і Тешинської області. До Другої Речі Посполитої мали відійти Литва, майже уся Білорусь, включаючи басейн Березини і великий район на правому березі Західної Двіни, а також значна частина Західної України з майже усією Волинською і частиною Подільської губерній[13]. При цьому, якщо ендеки прагнули до інкорпорації цих територій, то "пілсудчики" – схилялися до максимально широкої федерації різних народів під егідою Польщі.

Згідно з проектом, розробленим національним табором, кордони Польщі на сході мали б проходити по лінії другого поділу – 1793 р. Р. Дмовський, автор цього плану вважав, що найнебезпечнішим ворогом незалежності Польщі буде Німеччина, яка заохочувала і підтримувала прагнення до незалежності народів, що жили на землях між Росією і Річчю Посполитою. Тому він пропонував приєднати до Польщі лише ті східні території, на яких більшість населення складали поляки. Це, на його думку, повинно було створити умови для покращення відносин з Росією. Автором другої концепції – федеративної – був Ю. Пілсудський. Він вважав найнебезпечнішим ворогом Польщі Росію. Відповідно до цього плану Друга Річ Посполита повинна була допомогти литовцям і українцям у справі становлення їх державності. Ю. Пілсудський пропонував створити федерацію суверенних держав: литовсько-білоруської, української і польської, здатну протистояти можливій російській агресії[14]. Обидва проекти, що стосувалися східних, а у випадку інкорпоративного плану також західних та північних кордонів держави, були спрямовані на забезпечення незалежного існування Другої Речі Посполитої[15].

Для демаркації польських кордонів за ініціативою Ради десяти було утворено комісію, яку очолив французький дипломат Ж. Камбон. 12 березня 1919 р. комісія Камбона виклала свої думки щодо визначення польсько-німецького кордону. В основу проекту було покладено етнографічні принципи, проголошені Вільсоном і Ллойд-Джорджем у січні 1918 р. Відповідно до основних пропозицій комісії Камбона у Познаньській області й Західній Пруссії (Польському Помор`ї) західний кордон польської етнічної більшості повинен був стати кордоном між Польщею і Німеччиною; Гданськ і землі, що лежать на правому березі Вісли вздовж залізничної дороги Варшава – Млава – Гданськ мали увійти до складу Польщі; державна належність території, суміжної з районом Алленштейн (Ольштин) у Східній Пруссії, повинна визначатися плебісцитом; усі райони Верхньої Сілезії з переважаючим польським населенням також мали увійти до Польщі. При збереженні за Німеччиною основної частини земель Східної Пруссії польський вихід до моря мав вигляд коридору, прокладеного крізь німецькі володіння.

У цілому пропозиції Камбона були не дуже прийнятні для Польщі, оскільки передбачали збереження за Німеччиною значної частини польських земель. Однак і вони викликали рішучий

протест з боку англійського прем'єр-міністра Ллойд-Джорджа, якого підтримав президент США Вільсон. 25 березня 1919 р. Ллойд-Джордж надіслав Клемансо і Вільсону меморандум "Деякі зауваги для мирної конференції до укладення остаточного проекту мирних умов", відомий як "Документ із Фонтенбло". У ньому він писав: "Не можна собі уявити гіршої причини наступних воєн, аніж оточення німецького народу, який показав себе однією з найсильніших і найжиттєздатних рас у світі, рядом малих державок, складених з народностей, які в минулому ніколи не мали сталої влади, і передання кожній з них певної кількості німців, прагнучих лише однієї мети: з'єднання з вітчизною. Пропозиція польської комісії, аби віддати 2100 тис. німців під панування народу з відмінною релігією і який протягом усієї своєї історії жодного разу не зумів виявити здатність до утримання постійної самостійності, мусить, на мою думку, раніше чи пізніше привести до нової війни у Східній Європі"[16]. Визначаючи у документі східні кордони Німеччини, Ллойд-Джордж погоджувався з отриманням Польщею Данцігського коридору, однак з таким розрахунком, щоб він охопив якомога менше територій з німецьким населенням.

За слабкого опору з боку Клемансо, Ллойд-Джордж і Вільсон вирішили провести плебісцит не лише в Мазурах, як пропонувала комісія Камбона, а й у частині Західної Пруссії, що лежала на східному березі Вісли, а також утворити з Гданська вільне місто. У проекті мирного договору, врученого 7 травня 1919 р. представникам Німеччини, містилися дві дуже важливі поправки, внесені до пропозицій комісії Камбона. Одна з них передбачала не передання Гданська Польщі, а виокремлення його в самостійну "державу", інша – виділення району Марієнвердера (Квідзин), як і Алленштейну (Ольштина) в плебісцитну зону.

Використовуючи протиріччя між своїми супротивниками, німці вирішили добитися перегляду умов мирного договору. В обширних "Зауважах щодо умов миру", представлених 29 травня 1919 р., німецька делегація в Парижі здійснила спробу спростувати усі рішення щодо польського питання. Німеччина була готова віддати Польщі лише частину Познаньщини, настійно прагнула збереження Гданська, виступила проти будь-яких плебісцитів і за утримання усієї Верхньої Сілезії. Представники німецької делегації заявляли, що Німеччина не може обійтися без Верхньої Сілезії, а Польща її не потребує[17]. Суть цього твердження полягала в тому, що Німеччина визнавала сам факт появи Польської держави, однак при цьому вона не лише прагнула зберегти за собою якомога більше польських земель, а добивалася того, щоб Польща була позбавлена індустріальної бази і приречена на роль аграрного придатку.

Німецькі домагання були підтримані Ллойд-Джорджем. Його позиція завдавала серйозного удару інтересам Польщі. Так, питання про Верхню Сілезію було вирішене не на користь Речі Посполитої. Запрошений на засідання Ради чотирьох, Падеревський піддався натиску Ллойд-Джорджа і погодився на проведення плебісциту.

У результаті Польща отримала в безумовній формі лише 45 тис. кв. км території замість 84 тис. кв. км, які вимагала (Познанську область, польські землі навколо Бидгощі, Торуня і Грудзендза і згодом вузький вихід до моря, т. зв. Польський коридор).

Гданськ було перетворено у "вільне місто", що знаходилося під контролем Ліги Націй[18]. А отже, головний і єдиний польський морський порт, якого добивалися поляки, був відірваний від Польщі. У Мазурах (південна частина Східної Пруссії), на правому березі нижньої течії Вісли, у Верхній Сілезії і Тешинській області було вирішено провести плебісцити. Так на Паризькій мирній конференції було зроблено ще одну поступку на користь Німеччини. Позиція польської делегації і, зокрема, Падеревського визначалася прагненням ціною згоди на плебісцит у Верхній Сілезії й інших польських землях зміцнити її становище на східних рубежах і забезпечити Польщі підтримку в її політиці як з боку країн Антанти, так і Німеччини.

У цілому Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань відкрито проігнорувала інтереси Польщі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря лише у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що належали Німеччині. За нею були збережені багаті польські землі, понад 2 млн. польського населення. Кордон Польщі проходив у безпосередній близькості від її основних життєвих центрів. Ніяких державних територіальних змін не зазнала Східна Пруссія. Таким чином, рішення конференції давали можливість німцям контролювати морські зв'язки

Польщі, використовувати західні польські землі в якості плацдарму для наступу власне на Другу Річ Посполиту.

Мирний договір з Німеччиною був підписаний у Версалі 28 червня 1919 р. і набрав реальної чинності 10 січня 1920 р. Від імені Польщі його підписали Падеревський і Дмовський. Версальські домовленості встановлювали західні й північні кордони Другої Речі Посполитої. Німеччина позбавлялася прав на частину Великої Польщі, а також на Східне Помор'я. В Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачалося проведення плебісциту: шляхом голосування населенню надавалася можливість висловитися, до кого воно прагнуло приєднатися – до Польщі або до Німеччини. Стаття 87 Версальського договору обумовлювала за головними державами – Великобританією, Францією, Італією, Японією і США – право встановлення останніх рубежів Другої Речі Посполитої. Залишалося відкритим питання східних кордонів.

Одночасно із заключенням мирного договору відбулося підписання Польщею, Великобританією, Францією, США й іншими країнами особливого договору "про захист прав національних меншин" у Польській державі. Згідно його умов Друга Річ Посполита зобов'язувалася забезпечувати свободу і рівноправ'я національним меншинам, що проживали на її території. Перша частина трактату зобов'язувала Польщу справедливо ставитися до національних і релігійних меншин; друга містила настанови торгово-ремісничого характеру. Відповідно до статті 12 трактату, гарантом постанов про охорону прав меншин мала виступати Рада Ліги Націй. Кожен член меншини міг до неї звернутися, якщо вважав, що трактат порушено.

Щодо Польщі, то її прем'єр Падеревський виступив проти документу. Представникам великих держав він підкреслював, що польський народ не забув, що поділ Польщі був "результатом інтервенції іноземних держав у справі її релігійних меншин і та болюча згадка підказує Польщі остерігатися втручання закордону до її внутрішніх справ більше чого-небудь іншого"[19].

І. Падеревський домагався, щоб ідентичне зобов'язання було накладене на Німеччину. Однак цього не сталося. Положення про охорону меншин мало місце в мирних договорах з Австрією, Болгарією, Туреччиною і Угорщиною. Окрім Польщі, трактати меншин були продиктовані Чехословаччині, Греції, Югославії та Румунії.

Польща була змушена прийняти трактат меншин, оскільки до цього її зобов'язувала 93 стаття мирного договору. Окрім цього, голова мирної конференції Клемансо в ніч на 24 червня 1919 р. повідомив польській делегації, що прийняття цього документу "буде вимагатися від Польщі з огляду підтвердження визнання Польщі як незалежної держави і передачі їй колишніх територій Німеччини"[20].

30-31 липня 1919 р. після тривалих дебатів польський сейм ухвалив рішення про ратифікацію мирного договору і трактату меншин більшістю голосів – 286 проти 41. Критика трактату, який вважали за зневагу, була всюди, однак переважила думка національних демократів і прем'єра Падеревського про те, що обидва документи повинні бути ратифіковані, оскільки їх відхилення потягнуло б за собою катастрофічні наслідки[21].

Відповідно до Версальського мирного договору долю південної частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії повинен був вирішити плебісцит. У серпні 1919 р. страйк польських робітників у Верхній Сілезії переріс у визвольне повстання, яке було придушене німецькими військами. Відповідно до Версальських домовленостей, за якими проведення плебісциту призначалося на січень-лютий 1920 р., на територію Верхньої Сілезії прибули військові частини Антанти та міжсоюзницька урядова та плебісцитна комісія. На її чолі стояв французький генерал Генрі Ле Ронд, більшість окупаційних військ також були французькими. Загострення міжнаціональних відносин привело 18-28 серпня 1920 р. до другого повстання польського населення Верхньої Сілезії. Повстанці захопили Катовицький, Битомський, Пщинський і Тарногурський, а також частину Гливицького, Тостовського і Рибницького повітів. Міські центри цих земель, в яких знаходилися війська Антанти, поляки обійшли. Всюди було роззброєно німецьку поліцію і створено польську громадянську охорону. На противагу першому повстанню, друге було контрольованим і мало на меті ліквідацію німецької поліції[22]. Цього було досягнуто, коли

міжсоюзницька комісія утворила плебісцитну поліцію, яка складалася наполовину з поляків.

20 березня 1921 р., безпосередньо після прийняття Конституції і підписання Ризького мирного договору, у Верхній Сілезії відбувся передбачений Версальським мирним договором плебісцит. Він проходив в атмосфері гострих національних і соціальних конфліктів, загалом несприятливих для Польщі умовах.

Влада у Верхній Сілезії впродовж декількох століть належала німцям. Відповідно, на землях, де мешкали поляки, відбувався інтенсивний процес їхнього онімечення. Німецька влада і монополії проводили велику і різнобічну діяльність для того, щоб прихилити на свій бік більшість населення Сілезії. Вони обіцяли полякам автономію краю і проведення аграрної реформи. Для збільшення кількості голосів своїх прихильників були привезені у Верхню Сілезію з Німеччини 195 тис. емігрантів[23]. Водночас польський уряд мало турбувався про успіх плебісциту. Це й визначило результати голосування.

За залишення у складі Німеччини проголосувало 792 гміни (707 тис. осіб), за приєднання до Польщі – 682 гміни (479 тис. чол., чи 40,3 % населення)[24]. У зв`язку з цими результатами виникли дві версії, одна – німецька, друга – польська, на жаль, поширені і в історіографії. Німці стверджували, що Верхня Сілезія повинна бути визнана у кордонах Німеччини, оскільки більшість населення проголосувала за це. Однак 88 стаття Версальського договору спростовує цю тезу, обумовлюючи підрахунок результатів голосування гмінами, а не загальною кількістю. У свою чергу, польська сторона поширювала думку про те, що до голосування було незаконно допущено осіб, які не мешкають на плебісцитній території, хоча тут народилися. Припускалося, що в більшості вони підтримали Німеччину. Однак надання можливості віддати свій голос за приєднання до Польщі чи проти не було „виразом злої волі плебісцитної комісії”[25], а передбачалося 88 статтею Версальських домовленостей. Більше того, ця поправка була внесена на вимогу польської делегації[26].

Після проведення плебісциту виникла проблема поділу Верхньої Сілезії. Гміни, які проголосували за приєднання до Польщі, були розкидані. Окрім того, промисловий характер регіону робив поділ небажаним. Німеччина хотіла анексувати весь край, хоча б для того, аби сплачувати репарації. Її підтримував Ллойд-Джордж. Однак, відповідно до результатів голосування держави Антанти повинні були передати Польщі принаймні ту частину плебісцитної зони, де більшість населення висловились за приєднання до Польщі. Міжсоюзницька комісія, яка займалася питанням поділу Верхньої Сілезії, не прийшла до узгодженого рішення. Два її члени – англійський та італійський – висунули пропозицію про такий поділ Верхньої Сілезії, за яким Друга Річ Посполита повинна була отримати лише половину тієї території, більшість населення якої висловилася за приєднання до Польщі.

Рішення міжсоюзницької комісії, результати плебісциту викликали незадоволення серед поляків. 2 травня розпочався загальний страйк у всьому промисловому регіоні, який переріс 3 травня у нове повстання.

Третє польське національно-визвольне повстання у Верхній Сілезії було підготовлене і розпочате верхньосілезькими робітниками, організованими у повстанську організацію. Остання, незважаючи на її формальний розпуск після другого повстання, продовжувала існувати і розвиватися. До початку третього повстання вона нараховувала близько 50 тис. чоловік і була побудована за військовим зразком: поділялася на полки, батальйони, роти. Політичне керівництво в ній належало НПР і ППС.

Очолив повстання син польського шахтаря Войцех Корфанти, який представляв свою країну в комісії з плебісциту. Щодо уряду Вітоса він, побоюючись загострення відносин з Німеччиною, не лише не підтримав повстання, але й негайно закрив кордон з Верхньою Сілезією і категорично заборонив польським підданим надавати повстанцям будь-яку допомогу. Незважаючи на це, повстання проходило доволі організовано і успішно. Повстанці захопили майже всю територію Верхньої Сілезії, розташовану на правому березі Одри, до міст Гоголіна і Гожова. Німці були захоплені несподівано польським повстанням і спочатку не чинили серйозного опору. Щоправда, мали місце зіткнення з французькими та італійськими військами[27]. Представники Антанти вимагали залишити захоплені міста. Польські повстанці були змушені це

зробити і обмежитися їх оточенням та облогою. Відхід повстанців з міст значно послабив їх позиції.

На звільненій території були роззброєні та ліквідовані німецькі збройні сили і створена польська адміністрація на чолі з Корфанти і Виконавчим комітетом. Загалом, третє польське повстання у Верхній Сілезії, як і попередні, мало національно-визвольний характер. Однак знову втрутилися представники Антанти, які вимагали припинення військових дій. Особливо гостро виступав проти повстанців Ллойд-Джордж. 13 травня у Палаті общин він стверджував, що Польща „з впевненістю не має жодного історичного права на Верхню Сілезію”[28].

Дуже швидко почали прибувати для боротьби з повстанцями німецькі військові частини добровольців. На кінець травня вони розпочали операцію витіснення поляків за захоплену ними територію, т. зв. лінію Корфанти, що тягнулася вздовж Одри. Найзапекліші бої точилися біля гори св. Анни. Шанси повстанців були щораз менші, тому що польський уряд під тиском західних держав не міг прийти їм з допомогою. Від поразки захистила поляків інтервенція союзницьких військ, які розділили воюючі сторони, утворюючи нейтральну зону. Лишалося залагодити проблему. Збройна боротьба тривала до кінця червня. Тоді за вимогою Антанти розпочалася евакуація з Верхньої Сілезії німецьких і польських повстанських збройних сил.

Можна припустити, що третє сілезьке повстання унаочнило західним державам факт, що надмірно несправедливе проведення поділу Верхньої Сілезії привело б до нових повстань і міжнародних ускладнень. Хоча воно не досягло остаточної мети, однак сприяло прийнятнішому рішенню верхньосілезького питання, ніж це пропонувалося спочатку англійським й італійським представниками Міжсоюзницької комісії. У будь-якому випадку, Рада послів, що прийняла рішення з верхньосілезького питання, 20 жовтня 1921 р. передала Польщі не лише Пщину і Рибнік, а також Катовіце, Крулевську Гуту, Тарновські Гури і Люблінець[29]. Друга Річ Посполита отримала третину території Верхньої Сілезії – лише половину тієї, яку добивалися повстанці. Це складало 3214 кв. км, тобто 29 % плебісцитної території, що складала 11008 кв. км. На польській території залишилися близько 260 тис. німців, на німецьких теренах – 532 тис. поляків. Якщо брати до уваги населення, то Польщі припало його більше відносно відсотка польських голосів, але територій менше. Зате площу земель вирівнювала їх вартість. На приєднаних до Польщі територіях знаходилися великі промислові підприємства, хоча й були залишені у власності німецьких монополій. З 67 вугільних шахт Польща отримала 53, з 15 копалень цинку і олова – 10, з 14 сталеварних заводів – 9[30]. Врешті-решт „Ліга Націй здійснила вигідний для Польщі поділ Верхньої Сілезії, передавши Другій Речі Посполитій багаті райони вугільного басейну з містами Катовіце і Хожув”[31]. Цим землям, відповідно до міжнародних рішень, було надано автономію. Як умову передачі територій, конференція послів ставила заключення договору між Німеччиною і Польщею стосовно охорони прав нацменшин і пом’якшення наслідків господарського поділу верхньосілезької промисловості. Тимчасово, на декілька років, було встановлено безмитний ввіз верхньосілезьких промислових виробів в Німеччину. Польський уряд повинен був заснувати у своїй частині Верхньої Сілезії особливий сейм – орган місцевого самоуправління.

Практичне передання Польщі частини Верхньої Сілезії відбулося в червні 1922 р. Приєднання до Другої Речі Посполитої індустріально розвинутої Верхньої Сілезії сприяло відбудові польської економіки.

18 липня 1920 р., під час найбільших поразок польської армії на радянсько-польському фронті, відбулися плебісцити на правому березі нижньої течії Вісли і в Мазурах. Голосування відбувалося в дуже несприятливих умовах для Польщі. Уряд не звернув належної уваги на підготовку до плебісциту у вказаних областях. Разом з цим падав престиж молодої держави, яка зазнавала поразок на радянському фронті. Цим скористалися німці, які проводили інтенсивну антипольську агітацію. У такій обстановці більша частина голосуючих, позбавлена впродовж останнього століття зв’язку з польською культурою і сповідуюча протестантизм, висловилася за належність до Німеччини, вважаючи, що такий вибір позбавить їх можливості опинитися в залежності від більшовицької Росії[32].

У Квідзинському плебісцитному окрузі лише 28 гмін (8 тис. чол.) висловилися за приєднання до Польщі, а 386 гмін (97 тис. чол.) – проти. При цьому з географічних позицій

визнано за Другою Річчю Посполитою – 5. В окрузі Ольштина за Польщу – ледь 9 гмін (8 тис. чол.), проти – 1694 гміни (363 тис. чол.), 3 – визнано за Польщею[33]. Навіть у Мазурах, де корінне населення складали поляки, більшість голосів було віддано за збереження цієї області у складі Німеччини. Як бачимо, в результаті Польща не отримала цих власне польських земель. До Другої Речі Посполитої приєдналися лише декілька прикордонних гмін, де переважало польське населення.

Усупереч первісним намірам лідерів великих держав Гданськ не був переданий Польщі. Відповідно до Версальського мирного договору його разом з округом перетворили на „вільне місто", яке перебувало під протекторатом Ліги Націй. 9 січня 1920 р. було укладено договір між Польщею і Гданськом. Згідно з ним, зовнішня політика „вільного міста" визначалася польським урядом, Польщі гарантувався вільний вихід до Балтійського моря[34]. За відома польського уряду Гданськ міг отримувати іноземні позики. Місто входило до митного кордону Польщі. Однак поляки, які мешкали на території „вільного міста", отримали лише права національних меншин. Створювалася ситуація, яка призводила до постійних суперечок і конфліктів. „Польський коридор" і „вільне місто" Гданськ завдяки політиці англійських і американських лідерів та дипломатів на Паризькій мирній конференції були постійними і вагомими джерелами польсько-німецької ворожнечі.

Перші зіткнення у Білорусі та Литві польських військових загонів з Червоною Армією відбулися уже наприкінці 1918 р. під час встановлення тут радянської влади. Активні бойові дії між польською армією і військовими частинами Білоруської і Литовської радянських республік розпочалися у січні 1919 р. 19 квітня 1919 р. польські війська зайняли столицю створеної в лютому цього ж року Литовсько-Білоруської РСР – Вільнюс. У наступні місяці вони просунулися далі на схід, до лінії рік Березина і Західна Двіна, захопили Мінськ.

У 1920 р. в досить тривалу суперечку між Польщею і Литвою з приводу Віленщини втрутилася Верховна рада великих держав. На конференції у Спа 10 липня 1920 р. польському урядові було рекомендовано віддати литовцям окупований Вільнюс. Однак радянсько-польська війна внесла корективи в хід подій. 12 липня 1920 р. в Москві був підписаний радянсько-литовський договір, 14 липня Червона Армія звільнила від поляків Вільнюс, який був одразу ж переданий Литві. Відповідно до тимчасової угоди, підписаної 7 жовтня 1920 р. в Сувалках, Польща визнавала Вільнюс і Віленську область складовою частиною Литви. Однак уже 8 жовтня дивізія генерала Люціана Желіговського захопила Вільнюс. 12 жовтня польські власті проголосили створення на Віленщині Центральної Литви.

Польська влада не зуміла домовитися з урядом Литви. Долю спірної території мав вирішити Віленський сейм. У виборах, які незабаром відбулися, взяли участь понад 60 % мешканців Центральної Литви, які мали право голосу. Непольське населення краю вибори бойкотувало. Від голосування відмовилося нечисельне литовське населення, що мешкало в краї, частина білорусів і євреї, чисельність яких у самому Вільно перевищувала 30 %. Віленський сейм прийняв рішення про приєднання Центральної Литви до території Другої Речі Посполитої. Акт про це підписаний 3 березня 1922 р. Рада послів великих держав відповідно до Версальського договору прийняла 15 березня 1923 р. резолюцію, яка остаточно визнавала східні та північні кордони Польщі. Щодо Литви, то вона не примирилася з втратою колишньої столиці Великого князівства Литовського, пішовши на розрив дипломатичних відносин з Польщею, відновлених лише в 1938 р.

Південний кордон Польщі було встановлено безпосередньо після підписання Сен-Жерменського договору 19 вересня 1919 р.[35]. Згідно з ним Австрія відмовилася на користь держав Антанти від будь-яких зазіхань на неавстрійські землі, що належали Австро-Угорщині. Тобто Австрія апріорно визнала майбутні акти Антанти щодо польських земель.

Серйозні труднощі виникли при встановленні польсько-чехословацького кордону в Тешинській Сілезії. Цей регіон із змішаним польсько-чесько-німецьким населенням був дуже важливим в економічному відношенні. Тут були зосереджені великі місцезнаходження високоякісного коксівного вугілля, успішно розвивалася чорна металургія, машинобудування, хімічна і текстильна промисловість. Здійснене 5 листопада 1918 р. польськими і чеськими

місцевими органами влади попереднє розмежування території не влаштовувало празький уряд, оскільки основна частина промисловості опинилася у поляків. 23 січня 1919 р., напередодні виборів у польський сейм, які у випадку їх проведення юридично б закріплювали входження більшої частини Тешинської Сілезії до складу Польщі, чеські війська раптово перейшли розмежувальну лінію і почали успішний наступ. В конфлікт втрутилася Антанта. Загалом, суперечка між Польщею і Чехословаччиною за Тешинську область відбувалася чи безпосередньо між польськими і чеськими властями, чи переносилася в міжсоюзницькі органи Антанти. Спочатку було вирішено врегулювати територіальну суперечку шляхом плебісциту, але потім від цієї думки відмовилися. Врешті-решт питання було передано на Раду Послів. 28 липня 1920 р. Рада Послів Антанти вирішила поділити Тешинську область приблизно навпіл: Чехословаччині віддано 1270 кв. км, а Польщі – 1012 кв. км[36]. При цьому вугільний регіон залишався в межах Чехословаччини. Водночас було вирішене питання про невеликі райони Спиш і Орава, у яких проживала значна кількість поляків. Обидва вони були поділені між Польщею і Чехословаччиною. Польсько-чехословацька суперечка за кордони негативно вплинула на відносини цих двох слов`янських держав у міжвоєнне двадцятиріччя.

Якщо при визначенні північних, західних і південних кордонів Друга Річ Посполита була змушена рахуватися з проголошеним Антантою етнічним принципом, то інша політика проводилася на сході. Питання визначення східних кордонів Польщі – центральний пункт її зовнішньої і внутрішньої політики, виявилося дуже складним. До нього була прикута особлива увага і держав-переможниць. 8 грудня 1919 р. з урахуванням етнічного складу населення території, вони визначили тимчасовий східний польський кордон („лінія Керзона”), який збігався зі східними кордонами колишнього Польського Королівства (без Августова і Сувалок). Однак польський уряд відмовився визнати цей кордон, оскільки він не відповідав ні федеративним, ні інкорпоративним засадам.

Загальним в обох підходах було переконання у тому, що Східна Галичина, де переважало українське населення, була невід’ємною частиною Польщі. Ілюзорність розрахунків на мирне вирішення галицької проблеми стала очевидною ще до часу утворення загальнопольського уряду. 18 жовтня 1918 р. Українська національна рада у Львові проголосила утворення незалежної держави з усіх українських територій Австро-Угорщини, а в ніч на 1 листопада український Військовий комітет захопив Львів. Незабаром українські частини контролювали усю Галичину від р. Збруч на сході до р. Сян на заході. Держава отримала назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Проти цієї держави активно виступили галицькі поляки, які отримували допомогу з Малої Польщі, Тешинської Сілезії, колишнього Королівства Польського. До середини 1919 р. тут тривали бойові дії. Оскільки в 1919 р. відбулося об`єднання ЗУНР і Української Народної Республіки, у військові дії були втягнуті й петлюрівські війська. Завдяки перекиданню в Галичину польської армії з Франції, а також бойовим діям проти ЗУНР Румунії, що претендувала на Північно-Східну Буковину, поляки здобули перемогу[37].

Політика експансії на схід, де мешкали переважно українці і білоруси, активно підтримувалася польськими землевласниками. Це і призводило до перманентних сутичок із сусідами на сході, і, насамперед, воєнного конфлікту з Росією, який тривав протягом 1919-1920 рр.

Проголошення незалежної Польської держави спонукало радянський уряд до встановлення добросусідських відносин. Однак пропозиції, що надходили з Москви, Варшава залишала без відповіді[38].

Паризька мирна конференція залишила відкритим питання про східні кордони Польщі, сподіваючись, що воно буде вирішеним остаточно після падіння радянської влади в Росії. Така позиція Антанти давала можливість Пілсудському вести наступальні дії на сході[39]. Близько половини державного бюджету Польщі та майже усі іноземні позики поглиналися витратами на військові цілі. При цьому польське командування уникало тісного співробітництва з білогвардійцями, прихильниками „єдиної і неподільної” Росії в кордонах 1914 р., навіть вело таємні переговори про перемир’я з представниками РСФСР. Під час наступу влітку 1919 р. армії Денікіна на Москву, Пілсудський призупинив наступ поляків на схід, що дозволило радянському

командуванню перекинути частину військ з Західного на денікінський фронт. Після провалу наступу Денікіна переговори з Ю. Мархлевським були зупинені і знову розпочалися воєнні дії.

Польський експансіонізм на сході викликав обурення і протест політичних еліт народів, що тут проживали, їх звернення до великих держав з проханням дати їм можливість реалізувати право на національне самовизначення. Польща ігнорувала рішення Антанти щодо „лінії Керзона". Щоправда, остання не особливо наполягала на його виконанні. Радянський уряд також неодноразово пропонував Польщі укласти мирну угоду на досить вигідних для неї умовах. Так, у ноті, направленій 22 грудня 1919 р. польському урядові радянське керівництво зазначало, що мир між двома державами „є необхідним для розвитку обох сторін"[40]. Однак Пілсудський не довіряв Москві, небезпідставно побоюючись, що після перемоги в громадянській війні Червона Армія розпочне наступ на Польщу, щоб експортувати революцію в Європу. Спроба об'єднатися з Фінляндією, Естонією, Латвією та Литвою в січні 1920 р. успіху не мала. Пілсудський вів активну підготовку до реалізації свого плану відносно України[41].

21 квітня 1920 р. польський уряд підписав договір з Директорією на чолі з С. Петлюрою. За допомогу у встановленні його влади на Україні він погодився поступитися на користь Польщі територіями Східної Галичини, Західної Волині та частини Полісся. Разом з політичним 24 квітня у Варшаві був підписаний військовий договір. Він передбачав перехід армії Петлюри під польське командування на час спільного наступу на Київ, а також забезпечення союзної армії продуктами харчування. Згодом був підписаний договір між Польщею та білоруською Найвищою радою. Відповідно до нього Білорусь на правах автономії входила до складу Польщі.

Відповідно до стратегічного плану польського командування, головний удар потрібно було завдати 12,8-тисячній Червоній Армії на київському напрямку, після цього основні сили мали повернутися на північ і наприкінці травня остаточно розбити противника в Білорусі.

7 травня 1920 р. було взято Київ. Однак, незважаючи на успіхи, вирішити головне завдання – знищити основні сили Червоної Армії не вдалося. Не збулися також сподівання на активну підтримку українським народом Петлюри, яка б могла дати йому можливість зміцнити свою владу.

14 травня 1920 р. розпочався наступ Червоної Армії в Білорусі, а 26 травня – на Україні. 10 червня польські війська залишили Київ, почали відступ по усьому фронту. Особливо успішно діяли радянські війська під командуванням М. Тухачевського. У липні 1920 р. вони перейшли етнічний кордон Польщі та підійшли до Варшави.

У зв'язку з поразками на фронті 9 червня пішов у відставку уряд Л. Скульського, 23 червня було сформовано уряд на чолі з ендеком С. Грабським, створено надзвичайний орган – Раду оборони держави, наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади[42].

Загострення внутрішньополітичної ситуації змусило прем'єра С. Грабського звернутися до Верховної ради держав Антанти з проханням про допомогу. Рада ухвалила пропозицію Д. Ллойд-Джорджа погодитися на встановлення східного кордону по лінії, визначеній комісією Ж. Камбона. 11 липня 1920 р. міністр закордонних справ Англії Д. Керзон у відповідності з рішенням Верховної ради держав Антанти направив ноту радянському урядові. Але пропозиції встановлення кордону по лінії, визначеній комісією Ж. Камбона, і радянсько-польських мирних переговорів при посередництві Англії, були відкинуті.

Перемога над Польщею стала розглядатися лідерами Комінтерну як початок пролетарської революції в Німеччині. Під час польського походу Червоної Армії значного розміру набули заходи по встановленню радянської влади. 8 липня 1920 р. було створено Галицький революційний комітет, а 30 липня – Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком) на чолі з Ю. Мархлевським, Ф. Дзержинським та ін. Польревком проголосив націоналізацію фабрик, шахт, помість, відокремлення церкви від держави і світську освіту. Як найбільше політичне завдання було проголошено утворення Польської радянської соціалістичної республіки. Однак, дотримуючись ультралівих поглядів, Польревком проводив політику, яка загалом не сприймалася поляками[43].

До середини серпня обстановка на фронтах була невизначеною, хоча неминучою здавалася перемога Червоної Армії. Проте сталося „диво на Вісли" – після ударів польської армії

радянські війська були не лише зупинені, а й 14-16 серпня відкинуті на схід. 17 серпня в Мінську розпочалися переговори про умови перемир'я. Вони були завершені 12 жовтня 1920 р. в Ризі підписанням попередніх умов майбутнього мирного договору.

Підписання остаточного тексту мирного договору, яким закінчувалася польсько-радянська війна, відбулося після тривалих переговорів 18 березня 1921 р. у Ризі. Відповідно до нього кордон мав проходити від Західної Двіни на південь до заходу від Мінська і на схід від Лунінця, через Острiг до Збруча і по Збручу до Дністра. Тобто, до складу II Речі Посполитої увійшли землі Західної України та Західної Білорусі, кордон встановлено в 32 км від Мінська. Радянська Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн. золотих карбованців, а також повернути усі архіви та трофеї, захоплені в поляків російською армією з 1772 р.[44]. Країни Антанти визнали східний кордон Польщі в 1923 році.

Визначення кордонів Другої Речі Посполитої закінчило процес її повернення на політичну карту світу як суверенної держави, дієвого учасника міжнародних відносин. У результаті дипломатичних і військових зусиль Польща склалася як багатонаціональна держава. Національні меншини становили понад 30 % її населення. Найбільшими у них були українська – 14, 3 %, єврейська – 7, 8 %, німецька – 4, 7 %, білоруська – 3, 9 %[45]. Як бачимо, на практиці перемогла територіальна концепція Р. Дмовського. Польща була унітарною державою. Вона відмовляла меншинам не лише в праві на самовизначення, а й у територіальній та культурній автономії.

Становлення кордонів Другої Речі Посполитої фактично закінчилося в 1921 р. Через два роки Ліга Націй остаточно визнала східні кордони Польської держави. На процес формування кордонів значною мірою вплинули жорстка позиція поляків та їх сусідів, що негативно відобразилося на відносинах Польщі з сусідніми державами. Силове встановлення більшої частини її кордонів призвело до напруги, підозри і конфліктів з сусідами, за винятком, мабуть, лише Румунії і певною мірою Латвії[46]. Особливу тривогу викликав найдовший кордон з Німеччиною, що ніби лещатами оточувала Польщу з півночі та заходу. Напругу і взаємні територіальні претензії приносив також південний кордон з Чехословаччиною (справа Тешинської Сілезії, Спиша і Орави). Тривога і конфлікти повставали вздовж східного кордону, що відмежовував національно непольські чи змішані території від України і Білорусі. Джерелом ворожнечі був також польсько-литовський кордон.

Відроджена Польща розбудовувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Разом з тим, до складу держави увійшли землі з етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави. Це істотно впливало як на внутрішні відносини в країні, так і на зовнішню політику Другої Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История южных и западных славян: В 2 т. / Под ред. Г.Ф. Матвеева, З.С. Ненашевой. – М., 1998. – Т.2. – С. 87–88; 2. Алексієвець Л. Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918-1939 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2001. – Вип. 12. – С. 250; 3. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – S. 184; 4. Krasuski Jerzy. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919-1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 41; 5. Там само. – S. 42; 6. Там само; 7. История дипломатии: В 3 т. / Под ред. В.П. Потёмкина. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919-1939 гг.). – Москва-Ленинград, 1945. – С. 35; 8. Krasuski J. Вказана праця. – S. 42; 9. История дипломатии. – Т. 3. – С. 35; 10. Łossowski P. Położenie międzynarodowe i polityka zagraniczna // Polska odrodzona 1918-1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / Pod redakcją Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 138; 11. Там само; 12. Krasuski J. Вказана праця. – S. 42–43; 13. История Польши: В 3 т. / Под ред. Ф.Г. Зуева, А.Я. Манусевича, И.А. Хренова. – Т. 3. – М., 1958. – С. 112–113; 14. Krasuski J. Вказана праця. – S. 40; 15. Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1944. – S. 231; 16. Krasuski J. Вказана праця. – S. 44–45; 17. История Польши. – Т. 3. – С. 114; 18. Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. – М., 1993. – С. 252; 19. Krasuski J. Вказана праця. – S. 47; 20. Там само; 21. Там само; 22. Там само. – S. 73; 23. Дюрозель, Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорєлової, В. Чайковського. – К., 1995. – С. 12; 24. Краткая история Польши. – С. 261; 25. Krasuski J. Вказана праця. – S. 73; 26. Там само; 27. Там само. – S. 74; 28. Там само; 29. История Польши. – Т. 3. – С. 168; 30. Krasuski J. Вказана праця. – S. 76; 31. Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Вказана праця. – S. 237; 32. Там само; 33. Krasuski J. Вказана праця. – S. 71; 34. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К., 1996. – С. 71–72; 35. Всемирная история: В 10 т. – Т. VIII / Под ред. И.И.Минца, В.Г. Трухановского, Н.И. Саморукова, С.И.

Якубовского. – М., 1961. – С. 116; 36. Яровий В.І. Вказана праця. – С. 72; 37. Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С. 21; 38. Яровий В.І. Вказана праця. – С. 73; 39. Там само; 40. Там само. – С. 74; 41. Suleja W. Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojuz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 128; 42. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warsawa: Editions Spotkania, 1991. – S. 280; 43. Яровий В.І. Вказана праця. – С. 76; 44. Український текст Ризького договору від 18.03.1921 р. // Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С. 143–196; 45. История южных славян. – Т. 2. – С. 98; 46. Zieliński H. Historia Polski 1914-1939. – Wrocław: Ossolineum, 1985. – S. 116. 46.

А.В. Войнаровський

ПОЛЬЩА НА ШЛЯХУ ДО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1944-1945 РР.)

Історія країн Східної Європи після Другої світової війни – це історія зародження, утвердження і розпаду політичних режимів радянського типу, основою яких була монопольна влада комуністичних партій, які здійснювали всеохоплюючий контроль за всіма сферами життя суспільства.

Особливо цікавою є доля польського народу – народу, котрий характеризувався несприйняттям комуністичної ідеології, де проявлялись сильні антиросійські настрої, з високим почуттям національної гідності та прагненням відновити втрачену в роки війни незалежність. Однак, незважаючи на все це, протягом 1944-1949 рр. в Польщі встановлюється радянська модель тоталітаризму.

Об'єктивні умови встановлення тоталітаризму склалися в польському суспільстві значно раніше і саме в завершальний період війни, у 1944-1945 рр., обставини будуть такими, що іншого перебігу подій бути не могло.[1] Частина істориків пояснює насадження комуністичного режиму виключно фактором радянської військової присутності, інші ж чинники невиправдано упускаються. Безумовно наявність радянських військ і прагнення СРСР зробити Польщу своєю сферою впливу стали однією із важливих причин встановлення тоталітаризму в цій країні, але існують й інші важливі обставини розвитку подій саме таким чином. Було б доцільно виділити внутрішні та зовнішні механізми підпорядкування Польщі в період закінчення війни та повоєнні роки.

До найважливішої групи факторів все ж необхідно віднести внутрішні чинники. По-перше, Польща напередодні війни – це країна, переповнена гострими проблемами (невирішене аграрне питання, обмеження прав національних меншин, гостре протистояння між політичними силами всередині країни і, нарешті, неспроможність уряду захиститись від зовнішньої агресії)[2]. З моменту окупації починає діяти мережа підпільних організацій, що представляють різні політичні сили, які не лише не можуть консолідуватись або хоча б здійснити координацію своєї діяльності, але й вдаються до збройної боротьби між собою. Спілка збройної боротьби (СЗБ), проголошуючи свою легітимність, аполітичність, надпартійність, знаходиться в перманентному стані гострої внутрішньополітичної боротьби між прихильниками "санаційних" та націоналістично-католицьких груп. Інша політична сила, яка веде боротьбу з німецькими окупантами, – це збройні організації Сторонніцтва людового (СЛ) – "батальйони хлопські".[3] Спроби до об'єднання цих сил завершилися невдачею через ідеологічні розбіжності щодо повоєнного устрою Польщі. В 1939 р. оголошується розпуск Польської партії соціалістичної (ППС), але на її базі утворюється підпільна організація "Волность-Рувность-Неподлеглость". Її керівництво проводить переговори з СЗБ та СЛ про створення єдиного блоку боротьби, проте узгодженості не досягли.

З 1942 р. комуністична Польська Партія Робітнича (ППР) починає формування власних партизанських загонів – Гвардії Людової. Вже в 1943 р. в умовах окупації проявляються перші ознаки громадянської війни: праві сили польського підпілля, Народові сили збройні проводять військові операції проти Гвардії Людової.[4] При відновленні незалежності після звільнення Польщі від німецької окупації фактор внутрішньої непримиренності, нездатність узгодити свої зусилля відіграє вкрай негативну роль і дозволить радянському керівництву легко нав'язувати свою волю.

Ще один аспект внутрішнього характеру пов'язаний з відсутністю в польському

керівництві лідера, який міг би здійснити консолідацію політичних сил Польщі. Такою особистістю був раніше керівник польського уряду в еміграції генерал В. Сікорський, але він, за досить таємних обставин, загинув в авіакатастрофі у липні 1943 р.[5] Численні дослідження свідчать, що для подолання кризи в соціумі величезну роль відіграє харизматична особа, лідер авторитарного стилю.[6] Польща на момент звільнення від німецької окупації загальнонаціонального лідера, котрий був би сприйнятий всіма соціальними верствами та мав ореол героя в боротьбі за звільнення свого народу, не мала.

Наступний важливий чинник, що сприяв радянізації Польщі – це маргіналізація польського суспільства, руйнування його соціальної структури. З перших днів окупації відбувається вивезення населення на роботи до Німеччини, поляки усуваються з вищого і середнього рівня управлінської діяльності, закриваються освітні та культурні установи, проголошується расова доктрина неповноцінності окремих народів, в тому числі і поляків. Бурхливими темпами проявляється люмпенізація[7], а за цієї обставини набуває популярності комуністична ідеологія, про що свідчить ріст рядів ППР. Після визволення країни, за підтримки радянських радників, маргіналізація штучно посилюється, режим спонукає сільське населення переселятись до міста під гаслами індустріалізації. Сільський мешканець, переселяючись до міста, керується нормами поведінки сільської громади, він почуває себе невпевнено в умовах нового соціального середовища. Перенесення в міста у 40-50 рр. селянського менталітету, його способу життя створює передумови для побудови нового ладу.[8] За оцінкою польського соціолога, історика Я. Щепанського, робітничий клас Польщі на 1945 р. був категоричним противником побудови соціалізму і для того, щоб змінити ситуацію, проводиться штучна гібридизація суспільства, переселення робітників в сільську місцевість, селян в місто. Реалізація такої політики зумовлює взаємопроникнення класів, змішування їх соціальних та культурних характеристик, що істотно посилює маргіналізацію суспільства.[9] Таким чином, в суспільстві, стомленому майже шестирічним режимом окупації, виснаженому військовими діями, посилюється конфліктний потенціал. Тому більшість населення прагне до будь-якої стабільності, незважаючи особливо на ідеологію режиму. Спроби утвердити комуністичну владу здійснюються у повоєнний час в багатьох країнах, але суспільства, які в більшій мірі зберегли стабільність соціальної структури, незважаючи на зовнішній тиск, пройшли самобутній шлях розвитку, прикладом можуть бути Австрія, Фінляндія.

Зовнішні фактори встановлення комуністичної влади є теж доволі важливими, і в даному випадку варто зробити спробу відійти від сформованої в пострадянські часи традиції в історичній науці, редукувати все до збройної інтервенції СРСР та встановлення режиму за допомогою штиків, хоча й недоцільно заперечувати його роль. Важливо згадати й про досить непривабливу роль для західних країн, які двічі зрадили Польщу під час Другої світової війни (12.09.1939 р. нарада Англії і Франції в Аббвіллі з рішенням про недоцільність масштабних військових дій, виходячи з очевидності поразки Польщі; Ялтинська конференція, де фактично Польща визнана сферою впливу СРСР).

Також певну роль зіграв інший фактор – сильні антинімецькі настрої польського населення, СРСР в статусі держави-визволителя.

Спробуємо детальніше розглянути роль цих чинників.

Ідеологічна офіційна доктрина СРСР поступово відмовляється від ідеї світової революції, припиняє свою роботу Комінтерн, виходячи з тактичних міркувань взаємодії з країнами антигітлерівської коаліції. Реально ж сталінський режим ніколи не відмовлявся від ідей експансії та експорту комунізму. Наявність сусідньої демократичної Польщі аж ніяк не відповідала геополітичним планам радянського керівництва. Відразу по розпуску Комінтерну, який координував міжнародний комуністичний рух, створюється відділ міжнародної інформації (ВМІ)[10]. Структурно він поділяється на 12 секторів, 5 сектор займається балканськими і слов'янськими країнами, в тому числі і Польщею. В його розпорядженні були три науково-дослідні інститути, досить далекі від наукових досліджень. НДІ № 100 займався організацією спеціального кур'єрського зв'язку з комуністичними партіями, відправленням спецвантажів (зброї, грошей, боєприпасів, літератури), підтримкою радіозв'язку, вирішенням інших технічних

питань. НДІ № 99 проводив політичну роботу серед військовополонених, готуючи майбутні військові та адміністративні кадри. В найбільшій мірі пов'язаним з дослідницькою роботою був НДІ № 205, його функціональне призначення – аналіз іноземних періодичних видань, підготовка довідок по окремих країнах.[11] На початку 1945 р. ВМІ реорганізовано у відділ зовнішньої політики, його завідуючим призначено М.А. Суслова. Головна причина реорганізації цієї установи – формування в Центральній і Південно-Східній Європі блоку держав з спільною ідеологічною основою. Наявність таких організацій свідчить про важливість польського питання для радянського керівництва.

Для радянського керівництва в цей час характерним є подвійний стандарт у відносинах з Польщею. З одного боку, це – активна, часто таємна підтримка польських комуністів, а саме постачання зброї та боєприпасів Гвардії Людовій,[12] формування Війська Польського як основи майбутньої армії Польщі, створення Союзу Польських Патріотів. З іншого, – це переговори з польським урядом в еміграції. Але після розкриття комісією Червоного Хреста розстрілу польських офіцерів біля Катині радянське керівництво бере остаточний курс на підготовку власного уряду, розуміючи свою неспроможність впливати на лондонський уряд[13].

У 1944 р. польська громадськість усвідомлює, що серйозний вплив на повоєнний устрій Польщі буде здійснювати СРСР. На початку 1944 р. зі Сталіним зустрічаються польські діячі в еміграції – професор О. Лонге, ксьондз С. Орлеманський.[14] В процесі спілкування з Й. Сталіним та В. Молотовим вони намагаються з'ясувати такі питання: чи буде СРСР впливати на економічну організацію майбутньої Польщі, чи немає в Сталіна наміру створити ще одну радянську республіку, чи не буде обмежуватись у своїх правах католицька церква, чи будуть включені до складу нового коаліційного уряду представники лондонського еміграційного уряду, якими будуть кордони майбутньої держави[15]. Сталін у бесіді підкреслює тезу про визначальну роль народних мас у розбудові польської держави і що дипломатичні стосунки будуть в першу чергу підтримуватись з урядом, який буде визнаний народом. Зовнішньополітичний аспект пояснюється лише двома можливими альтернативами: майбутня могутня польська держава можлива лише у тісній співпраці з СРСР, або ж слабка, залежна, "сезонна", буферна держава між СРСР і Німеччиною, в майбутньому "жертва" іноземної агресії. Сам характер бесід показує страх представників польської громадськості перед керівником СРСР, залежність майбутнього їхньої держави від його волі. Радянське керівництво намагається декларувати світову громадськість про свій демократизм, визвольну місію від нацистського гніту.

В цей час втілюється в життя реальний радянський сценарій. 1 січня 1944 р. на основі ППР створюється політичній центр прорадянської орієнтації – Крайова Рада Народова, якому поставлено завдання звільнення Польщі і реалізацію соціалістичних перетворень за зразком перетворень в СРСР у 20-і роки.[16] Але згодом, зрозумівши радикалізм своїх вимог, першому секретареві ЦК ППР В. Гомулці подається директива про активізацію зусиль по розширенню соціально-політичної бази Крайової Ради Народової[17]. В телеграмі на його ім'я пропонують пом'якшити економічні вимоги, гарантувати приватну власність і підприємницьку ініціативу в дрібній і середній сферах промисловості та торгівлі, здійснити безкомпенсаційну передачу селянам землі, забезпечити демократичними правами всі верстви населення – від робітників до демократів-буржуа, зосередити зусилля на пропагандистській роботі по розколу опозиційних партій, вести пояснювальну роботу серед населення про об'єктивну зумовленість нового східного кордону, необхідність дружніх відносин з СРСР, про брехливу інформацію німців і їх прислужників про Радянський Союз, звеличувати визвольну місію Червоної Армії. Дані кроки радянського керівництва, а саме відмова від принципових ідеологічних положень, популістські гасла свідчать про те, що головна мета – не випустити Польщу із своєї сфери впливу. З липня 1944р. за підтримки СРСР утворюється Польський Комітет Національного Визволення. У своєму маніфесті ПКНВ проголошує себе єдиним легальним урядом, не визнає Делегатуру як уряд, називаючи їх самозванцями і авантюристами, які лише шкодять польському народу.[18] За таких обставин керівництво Армії Крайової вдається до операції "Бужа"("Буря"), суть якої полягає в захопленні влади в населених пунктах перед приходом радянських військ, щоб вже виступити в ролі господарів. Але зона військових дій вважалась сферою радянського керівництва і тому

офіцерів Армії Крайової інтернували.[19] В серпні 1944 р. Делегатура приймає рішення розпочати у Варшаві збройне повстання, щоб заявити про себе радянському керівництву як про реальну силу, з якою необхідно рахуватись. Особлива значимість відводилась повстанню ще й тому, що в Москві в той час з візитом перебував С. Миколайчик. Але повстання було придушене німецькими військами і лише сприяло розпорошенню національних сил.[20]

Відразу ж з моменту звільнення польської території розпочинають свою діяльність частини НКВС, здійснюється постійний контроль за частинами Війська Польського. Декретом ПКНВ у серпні 1944 р. забороняється діяльність всіх польських партизанських сил, їм пропонується із збереженням військового звання перейти до Війська Польського.[21] Перебіг подій демонструє поступове, чітко сплановане знищення національно-патріотичного табору польського руху Опору, встановлення влади ПКНВ з його промосковською орієнтацією. Звичайно ж, вплив радянського керівництва, його збройна, ресурсна, ідеологічна підтримка мали колосальний вплив, але не були вичерпним фактором, навіть зовнішньополітичним.

В числі винуватців Другої Світової війни є також країни Західної Європи, особливо Великобританія і Франція. Спокійно спостерігаючи за руйнуванням системи колективної безпеки, дбаючи лише про свої інтереси, ці країни своєю пасивністю допустили мілітаризацію Німеччини та розгортання воєнних дій. Виступаючи в якості гарантів безпеки Польщі, Англія та Франція допустили її окупацію і не дотримали своїх зобов'язань. Британський уряд лише створює видимість захисту польських інтересів[21], направляючи місії для збору вірогідної інформації про становище в Польщі. Уряд У. Черчілля подає лише звернення по дипломатичних каналах до радянського керівництва з проханням враховувати існування еміграційного уряду та збройних сил Армії Крайової, які підпорядковуються йому. Серед вояків Армії Крайової починає зростати недовіра до британського уряду, особливо після Ялтинської конференції, коли сподівання на збереження східного кордону між СРСР та Річчю Посполитою в межах угоди 1921 р. та військову присутність союзницьких військ як гарантів,[23] демократизацію і відновлення незалежності Польщі стають марними.

Стає специфічним характер німецької пропаганди, яка в 1944 р. різко змінює своє ставлення до поляків, починає апелювати до спільного європейського походження німців і поляків, культурної ідентичності і протиставляє їх росіянам. Нацисти роблять відчайдушні спроби перетворити своїх ворогів на союзників, подаючи компрометуючий матеріал як на радянську владу, так і на західних союзників. Але після декількох років окупаційного режиму отримати підтримку серед поляків не вдається,[24] проте похитнути віру в союзників, які змовилися з більшовиками та зрадили інтересам свого союзника, в певній мірі вдалось.

Отже, вже в 1944-1945 рр. ситуація склалась таким чином, що встановлення в Польщі комуністичного режиму за радянським взірцем було неминучим. Всі обставини, які склались на той час, були проти представників демократичного табору – відсутність внутрішньої згуртованості, єдиної ідеологічної платформи, підтримка радянським урядом польських комуністів, радянська військова присутність, високий міжнародний авторитет СРСР як країни-переможниці над нацистською Німеччиною, суто формальна підтримка Польщі країнами-лідерами західного світу, домінування антинімецьких настроїв над антиросійськими, декларування владою популістських гасел, настання довгоочікуваного миру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dybkowska A., Zaryn J., Zaryn M. Polskie dzieje. – Warszawa, 1994. – P.258; 2. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa, 1993. – P.97; 3. Яровий В. Історія південних та західних слов'ян у XX ст. – К., - 1996. – С.171; 4. Poznanska K. Polski sily zbrojne // Kronika Polski. – 1998. - № 34 – P.8.; 5. Ochonski J. Panstwo Podziemne // Kronika Polski. – 1998. - № 34 – P.3; 6. Кузьмин В. История социальной работы. – Екатеринбург, 2001. – С.205; 7. Szepanski J. Polskie losi. – Warszawa, 1993. – P.194.;8.Носкова А. Судьбы польского народа // Социологические исследования. – 1995. - № 3; 9. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa. – 1993. – P.214; 10. СССР-Польша. Механизмы подчинения.1944-1949 гг. Собрание документов. – М., 1995. – С.8; 11. Там само – С.9; 12. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. - М. – Новосибирск., 1997. - С.20; 13. Dybkowska A., Zaryn J., Zaryn M. Polskie dzieje. – Warszawa,1994. – P.279; 14. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. - М. – Новосибирск, 1997. - С.37-39; 15. Там само - С.42-43; 16. Ochonski J. Narodzeni systemi // Kronika Polski. – 1998. - № 35 – P.2-3; 17. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. - Москва – Новосибирск. - 1997. - С.45; 18. Dybkowska A., Zaryn J.,

Zaryn M. Polskie dzieje. – Warszawa. – 1994. – P.287; 19. Никольский В. Заметки офицера разведки. Польша 1944-1945 гг.//Новая и новейшая история. – 2000. - № 1; 20. Ермолович В. Еще раз об Армии Краевой // Неман. – 1994. - №6; 21. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. - М., – Новосибирск, 1997. - С.53; 22. Там само. – С.82; 23. Poznanska K. W rekach Wielkiej Trojki // Kronika Polski. – 1998. - № 35. - P.12; 24. Poznanska K. Czy mozna bilo inaczej?// Kronika Polski. – 1998. - № 34. –P.18-19.

А.О. Несторович

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

На сучасному етапі державно-політичного і соціального розвитку Україна постає суб'єктом європейських і світових взаємовідносин. З огляду на історичний досвід в дипломатичних стосунках із сусідніми державами одне з чільних місць у міжнародних зв'язках нашої Батьківщини завжди посідала Польща. Суперечливий розвиток українсько-польських взаємин у ХХ сторіччі зумовлено багатьма геополітичними чинниками, зокрема, появою експансіоністськи настроєних імперій, монархій чи автократій, що діяли за принципом "поділяй і володарюй". Відновлення польської державності у 1918 р. та створення УРСР під зверхністю Москви дало відлік черговій ескалації польсько-українських зв'язків. В часи сталінського терору нормалізація останніх була неможливою.

Актуальність вивчення польсько-українських взаємин набуває особливої ваги з огляду на те, що процес співпраці України й Польщі є явищем цілісним, неперервним, визначеним багатьма історичними чинниками. Помилки у оцінках фактів минулого, стереотипи у підходах до цієї проблеми заважають об'єктивному баченню сучасного Польщі й України, тенденцій розвитку у майбутньому.

Історіографія взаємин ПНР–СРСР в загальному досить значна, однак, у вивченні питань польсько-українських стосунків малочисельна. Загальні відомості з порушеного питання можна знайти у польського дослідника радянської доби Е. Гайди[1], істориків В. Кардіна[2], В. Любовцева[3], збірках документів радянської доби "Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР"[4], "Дружба і співробітництво народів України і Польщі"[5] тощо. Однак, джерела і дослідження радянської доби можуть дати лише деякий фактаж і переобтяжені ідеологемами й догматикою. В останнє десятиріччя з'явились нові загальні праці й збірки, де торкаються проблематики польсько-українських стосунків. Варто згадати збірки статей європейських дослідників "Коммунизм, террор, человек"[6], "Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии"[7] Ще детальніше окремі аспекти польсько-радянських взаємин розкрито в різних працях українських і польських істориків І. Шевченка[8], В. Виснєвського[9], С.М. Антонюка й Л. Васильєвої[10] та ін. Проблемі співпраці регіонів ПНР та УРСР присвячено збірку "Kielecczyzna 1980 – 1985"[11], праці П. Калениченка та В. Колесника "Співробітництво прикордонних областей СРСР та воєводств Польщі"[12], В. Ковальського "Союз Польши и СССР"[13]. Однак, жодної спеціальної праці, присвяченої проблемі польсько-радянських і польсько-українських зв'язків в період десталінізації, немає.

Метою даної статті є з'ясування деяких аспектів встановлення польсько-радянських зв'язків на теренах України в процесі десталінізації, питання локально-регіональних соціокультурних контактів, роль партійно-державного апарату у встановленні польсько-українських взаємин, причин, особливостей та характеру зв'язків ПНР та УРСР на рівні первинних установ, осередків.

Початок десталінізації радянського суспільства після ХХ з'їзду КПРС зумовив широкий спектр змін не лише в середині країни, але і перегляд стосунків із державами соціалістичної орієнтації в Східній Європі. На зборах представників комуністичних і робочих партій все частіше стали підніматися питання активної співпраці, обміну досвідом роботи та ін.[14] Стосувалося це і відносин між Україною і Польщею. Непорозуміння між ними в часи сталінізму, агресивні дії у сфері етнічної політики, зокрема, операція "Вісла", депортації населення за мовною ознакою,

вороже ставлення націй з обох боків кордону мали місце поряд з усталеними стереотипами, що вкрай необ'єктивно відображали реальне обличчя польської та української спільнот.

Збереження в обох країнах фактичної однопартійної диктатури зумовлювало специфіку, спрямованість і хід встановлення україно-польських та польсько-українських зв'язків. Необхідність якісних змін у стосунках була зрозуміла як членам КПРС в Україні, так і функціонерам Польської об'єднаної робітничої партії. Диктат Москви, таким чином, був регулятором і корегуючою компонентою. Міжапаратні стосунки в рамках "соціалістичної співдружності" автоматично виходять на перший план в умовах авторитарії.

Проголошувалося, що "з метою встановлення взаємовідносин й ознайомлення з роботою партії (КПРС щодо поляків – А.Н.), методами (цієї роботи – А.Н.), досвідом…"[15] буде розпочато регулярні братерські стосунки по лінії ПОРП–КПРС не лише на генеральному, але й на місцевих рівнях.

Іншими аспектами "відлиги" у взаєминах ПНР та УРСР мали стати обміни делегаціями, представниками різноманітних державних і громадських установ, культурними презентаціями на рівні регіонів. Саме останній чинник став основою нового підходу до стосунків ПНР–УРСР.

Започатковано обмін делегаціями було у прикордонні – на Львівщині і Волині. Це природно, з огляду на специфіку їх етнічного складу, конфесійної спрямованості та історичну спадщину. В 1956 р. Люблінське воєводство Польщі встановило перший контакт з українським прикордонням[16]. Обмін репрезентуючими делегаціями згодом відбувся і з суміжними регіонами Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Далі розвиток зв'язків прикордонних областей і воєводств ПНР мав поглиблюватись разом зі збільшенням кількості контактів. Так, у 1958 р. Келецьке воєводство зініціювало тривале партнерство із Вінницькою областю[17].

Звичайно, спочатку всі контакти не виходили за рамки співробітництва партійних функціонерів. Саме вони складали перші делегації і відповідним чином інструктувались. Зокрема, на зустрічі делегацій Келецького воєводського комітету ПОРП та Вінницької обласної парторганізації у вересні 1958 р. основний обмін думками стосувався стратегії і тактики партійної роботи з населенням та всередині самих організацій. Однак звучали й інші мотиви. Так поляки не лише запевняли радянських колег у дружбі, але й підкреслювали роль СРСР у Східній Європі. Чеслав Домагава, один із делегатів міста Кельце, зазначив, що радянська допомога у придушенні виступів опозиції в 1956 р., коли робітники м. Гданськ спробували чинити опір режиму Польщі, була вирішальною, в іншому разі "ми (члени ПОРП – А.Н.) у Польщі висіли б на ліхтарях"[18]. Таким чином, складалась своєрідна ситуація. З одного боку, польські комуністи прагнули більшої самостійності, з іншого, — вони не були впевнені у власній змозі втримати ситуацію під контролем без допомоги Москви.

Згодом до обміну партделегаціями долучаться і ширші кола громади ПНР та УРСР, однак відбір учасників міждержавних контактів тримався партіями під найсуворішим контролем. На рівні виконавчих комітетів КПРС та ПОРП складалися чітко вивірені плани роботи із колективами, що здійснювали безпосереднє спілкування. Таких громадських організацій і державно-партійних установ лише на Вінниччині у 1970-х рр. було 24[19].

Також регламентувались партіями методи і форми співпраці, зміст заходів культурного обміну. Типовими контактами регіонів у процесі співробітництва ПНР та УРСР були: обмін за домовленістю між парторганізаціями групами фахівців різних спеціальностей, членів товариств польсько-радянської дружби, обмін групами молоді, співпраця у галузі спорту. Мали місце урочистості на честь ювілеїв Договору про дружбу і співробітництво СРСР та ПНР від 1945 р., дні польської культури в містах України, інтернаціональні фестивалі мистецтв, обмін тематичними сторінками в ЗМІ тощо. Цікавою новацією стали культурно-громадські обміни регіонів ПНР та УРСР. Проведення різноманітних заходів мало сприяти нормалізації стосунків українства та поляків.

Отже, з початком "відлиги" взаємовідносини ПНР та УРСР набувають якісно нових характеристик. Активна співпраця правлячих партій, їх спілка для утримання влади всередині держав були першим етапом і стрижнем польсько-українського діалогу. Підконтрольність КПРС

та ПОРП взаємовідносин держав у всіх сферах зумовила специфіку польсько-українських контактів аж до 1990-х рр.

Таким чином, після смерті Й. Сталіна й подій XX з'їзду КПРС, у внутрішній і зовнішній політиці СРСР позначились нові перспективи. Нова парадигма міжнародного співробітництва засновувалась відтепер на широких міжпартійних зв'язках усіх рівнів та включенні у цей процес громадськості країн "соціалістичної орієнтації". Першим етапом налагодження стосунків ПНР та УРСР став обмін делегаціями у прикордонних територіях. Сам факт такого зближення після численних конфліктів 40-х рр. свідчив про якісні зміни у відносинах Польщі й України. Делегати ПНР та УРСР були виключно функціонерами ПОРП та КПРС, отже всі зміни у стосунках держав трималися під пильною увагою партійного апарату.

Головними напрямками діяльності у польсько-українських зв'язках стали саме міжрегіональні контакти. Поступово від прикордонних областей і воєводств ця естафета перейшла до внутрішніх територій ПНР та УРСР. Соціальні зрушення у постсталінський період сприяли чисельності різноманітних громадських контактів у сфері спорту, культурно-мистецьких фестивалів, туризму тощо. Звичайно, заідеологізованість усіх напрямків співробітництва була значною. Офіційні лінії КПРС та ПОРП не дозволяли проникати будь-яким дисидентським настроям із Заходу, для чого суворо регламентувались всі моменти співробітництва організацій – від колективного до особистого контролю. Система суворої звітності про роботу з іноземними, нехай і "братніми", громадянами корегувалась партіями й узгоджувалась у Москві.

Встановлення в процесі десталінізації активних стосунків ПНР та УРСР мало подвійну парадигму. По-перше – це якісно новий етап співробітництва європейських держав, що шукали шляхи зближення всередині тоталітарної імперії, по-друге – через зовнішню політику культурного обміну встановлювались "неформальні" зв'язки громадян, що сприяло не лише покращенню міжетнічного клімату, але й фактично посилювало опір режиму, який діяв за принципом "поділяй і владарюй". Можна зробити висновок, що рішення КПРС та ПОРП про налагодження широких громадських контактів було вимушеним. Спілкування делегацій мало зміцнювати позиції правлячих партій. Однак, загальні антирадянські настрої у Польщі не могли не проникати через окремі особистості і в Україну, і цьому, зокрема, сприяли постійні громадські контакти ПНР та УРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайда Э. Внешняя политика ПНР. 1944-1975 гг. Пер. с польского. Общая редакция и предисловие П.К.Костикова. – М., 1977; 2. Кардиш В. Сколько длятся полвека? – М., 1977; 3. Любовцев П. И. ПНР: активная политика мира. – М., 1974; 4. Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944 – 1974 гг. / Справочное пособие. Отв. Ред. В.Чугаев/. – К., 1974; 5. Дружба та співробітництво народів України і Польщі. Збірка статей. – К., 1967; 6. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи. Сост. С.Кройцбергиур. Пер. с нем. – К., 2001; 7.Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии /Стефан Куртца, Николя Верт и др. – М., 1999; 8. Шевченко І. Польща в історії України // УІЖ. – 1997. - № 10. С. 6.; 9. Васьневский В. Движение назад? О событиях в Польше // Правда – 1990. – 24 июля, с.7; 10. Антонюк С.М., Васильєва Л.Д. Деякі аспекти радянсько-польського співробітництва на сучасному етапі // УІЖ. – 1989. - № 1.– С. 43; 11. Kielecczyzna. 1980 – 1985. (zdsecie: A.Pecrlskit). Piatek – Warszawa. 1986.; 12. Калениченко П.М., Колесник В.П. Співробітництво прикордонних областей СРСР і воєводств ПНР у галузі культури (1956-1977 рр.) // УІЖ. – 1978. - № 4.; 13.Ковальский В.Т. Союз Польши и Советского Союза // Вопросы истории. – 1977.— № 12.; 14. Коммунистическая партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов ЦК – М., 1984.– С. 415; 15. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф. В. 6. – Оп. 47. – Спр. 31. – Арк. 57; ДАВО. - Ф. 136. Оп. 55. – Спр. 120. – Арк. 24; 16. Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944 – 1974 гг. /Справочное пособие. Отв. Ред. В.Чугаев/. – К., 1974. – С. 168; Коммунистическая партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– М., 1984. – С. 415; 17. ДАВО. - Ф. В. 6. – Оп. 47. – Спр. 31. – Арк. 57; - Ф. 136. - Оп. 55. – Спр. 120. – Арк. 24; Коммунистическая партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– М., 1984. – С. 415; 18. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 55. – Спр. 120. – Арк. 35; 19. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 55. – Спр. 120. – Арк. 61.

В.Ю. Годлевська

РЕСТАВРАЦІЯ МОНАРХІЇ ЯК ФАКТОРУ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА СТАБІЛЬНОСТІ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПОСТФРАНКІЗМУ (1975-1982 РР.)

Тисячолітня історія іспанської монархії сповнена вражаючими злетами та драматичними поразками. Лише впродовж останніх двох століть (XIX–XX) династія іспанських Бурбонів декілька разів втрачала корону. Востаннє це сталося в квітні 1931 р. Разом з тим іспанці завжди вбачали в інституті монархії єдину силу, яка здатна перебороти перманентну поляризацію суспільства, ідеологічний максималізм та конфлікти між центральною та регіональною владами.

Ф. Франко Баамонде, коли перед ним постала нагальна потреба інституювання режиму, зробив також вибір на користь монархії. Він вважав, що лібералізм та парламентаризм у якості політичного порядку та державної системи є згубними для його батьківщини і обґрунтував своє переконання екскурсами в її історичне минуле. Він зазначав, зокрема, що лише з часу коронації Альфонсо XIII до початку Другої республіки (1902-1931 рр.) Іспанія, зруйнована і знекровлена, мала 29 урядів за 28 років, пережила вбивство двох голів урядів, три замахи на короля, військові невдачі та проголошення диктатури, яка тривала сім років, детронізацію короля; республіка, що постала у квітні 1931 р., зосередила всі вади революції та анархізму всіх передніх епох.[1] Щоправда, іспанський каудильйо наголошував на тому, що нова, реставрована монархія має відрізнятися від тієї, що була до 14 квітня 1931 р.[2] Його ідеалом була монархія часів Фердинанда та Ізабелли, коли Іспанія була унітарною і авторитарною державою з притаманним їй традиційним плюралізмом.[3]

Схвалений референдумом 6 липня 1947 р. “Закон про спадкоємність” (14 млн. іспанців проголосували “за”, 722 тис. – “проти”) розв’язав цілу низку проблем: 1) припинив внутрішні чвари, що перманентно спалахували у франкістському політичному таборі довкола питань про форми державного ладу; 2) підтримав демократичне реноме франкізму на міжнародній арені; 3) інституював Іспанію у монархію; 4) обумовив момент та порядок переходу влади до представника королівської династії.[4]

Утвердження статусу королівства мало доленосне значення для Іспанії, оскільки монархізм став однією з провідних тенденцій у громадській думці та політичних орієнтаціях як франкістів, так і опозиційних сил, котрі вважали, що відновлення монархії буде тим політичним компромісом, який дозволить зберегти майбутнє Іспанії. Водночас закон “Про спадкоємність” дозволяв Франко призначити короля чи регента. В 1948 р. голова іспанської держави зупинив свій вибір на внукові Альфонсо XIII Хуані Карлосі, який у 17-річному віці переїхав до Іспанії. Каудильйо, особисто опікуючись вихованням та освітою спадкоємця, склав детальний план його занять. Принц отримав різнобічну як гуманітарну, так і військову освіту.[5]

Слід зауважити, що генералісимус не поспішав з правовим інституюванням свого режиму. Лише через 22 роки – у 1969 р. – він втілив у життя “Закон про спадкоємність”. На той час Хуан Карлос завершив освіту, заплановану каудильйо. Йому виповнилось 30 років. Згідно з законом – це вік спадкоємця. 14 травня 1962 р. він одружився з грецькою принцесою Софією. У королівського подружжя вже було троє дітей, в тому числі син Філіпе. Тобто син-спадкоємець.[6]

22 липня 1969 р. надзвичайна сесія кортесів з ініціативи каудильйо оголосила Хуана Карлоса офіційним наступником іспанського престолу. За його кандидатуру, до речі, єдину, було віддано 491 голос, проти – 19 і 9 тих, хто утримався.[7]

Таким чином, Франко інтегрував монархію і майбутнього короля у систему франкістської державності, розвиваючи останню, не змінюючи при цьому її сутності. Політичним підґрунтям спадкоємності влади ставала присяга вірності франкістським Основним законам, яку приніс Хуан Карлос.

Ставлення іспанського суспільства до інституювання монархії було доволі стриманим. Іспанців цікавила не стільки форма післяфранкістського правління, скільки характер майбутнього режиму, перспективи розв’язання нагальних соціально-економічних проблем. Тому не дивно, що після смерті Франко (20 листопада 1975 р.), новий глава держави Хуан Карлос опинився в

складній ситуації. Йому необхідно було, з одного боку, зберегти франкістські структури, з іншого, здійснити демократизацію суспільства.

22 листопад 1975 р. принц був проголошений королем Іспанії під ім'ям Хуана Карлоса I. Новий глава держави опинився перед вибором. Франкізм ще був достатньо міцним, спирався на могутній військово-репресивний апарат. У своєму першому виступі в кортесах в якості глави держави король заявив, що "в історії Іспанії починається новий етап": переходу до "вільного і цивілізованого суспільства". Він закликав іспанців подолати незгоди і досягти "ефективного порозуміння, заснованого на національному примиренні". В той же час Хуан Карлос I не нагадав жодним словом про громадянську війну, ні про переможців, ні про переможених, запевнив, що прагне бути "королем всіх іспанців".[8]

Багаточисельні групи демократичних сил дистанціювались від Хуана Карлоса I, не вірячи, що авторитарна монархія здатна трансформуватися в демократичну. Одверто ворожу позицію зайняли щодо інституту монархії комуністи та соціалісти.

Між тим план нового іспанського короля передбачав зміцнення позицій монархії через демократизацію суспільного життя та набуття нею поступової демократичної легітимності. При цьому король відмовився від ідеї "демократичного розриву" з франкізмом, до якої закликали ліві політичні сили, і який міг спровокувати соціальні катаклізми. За влучним висловом російського дослідника Хенкіна С.М., Іспанії необхідні були реформи, а не репресії, демократична еволюція, а не революція.[9]

Передовсім реформуванню підлягали провідні державні інститути – уряд, кортеси і Рада королівства, які очолювали ортодоксальні франкісти. У відповідності з франкістськими законами голова держави міг здійснювати свої повноваження лише за їхньою згодою. Король не міг розраховувати на беззастережну підтримку з їхнього боку. Першим було замінено голову кортесів і Ради королівства. Відповідно до франкістських законів ці інституції очолювала одна особа. Хуан Карлос I зумів в результаті складних переговорів отримати згоду від Ради королівства на призначення на посаду її голови своєї довіреної особи – професора права Фернандеса-Міранди. Наступним кадровим рішенням короля стала заміна кабінету міністрів та його керівника. Хуан Карлос I оголосив про відставку уряду Аріаса Наварро, переконаного франкіста, і призначив на цю посаду 44-річного маловідомого Адольфо Суареса. Це призначення стало одним з найуспішніших, оскільки багато в чому визначило подальшу політичну демократизацію Іспанії.[10]

Нейтралізуючи опір "бункера" – профранкістського блоку, який погоджувався лише на косметичні зміни франкістської державності, Фернандес-Міранда і Адольфо Суарес, маючи підтримку короля, зуміли в максимально короткий час демонтувати найбільш одіозні франкістські інститути і надати новій політичній системі відповідної легітимності. Вже у вересні 1976 р. А. Суарес ініціював пакет реформ, погоджений з урядовими та опозиційними силами. Даний пакет реформ навіть був названий восьмим Основним законом, таким чином підкреслювалася спадкоємність з франкізмом, за час існування якого було прийнято сім законів, які мали статус конституційних.[11]

Найголовнішим в плані реформ був закон про політичну реформу. Закон проголошував суверенітет народу, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошувались широкі громадянські права; визнавався політичний плюралізм. Кортеси, які до того часу знаходились під повним контролем виконавчої влади, перетворювались в двопалатний (конгрес депутатів та сенат) парламент, що обирався на основі загального, прямого і таємного голосування.

Політична реформа, безсумнівно, була важливим кроком у царині демократизації по-іспанськи. Проте залишався невизначеним статус уряду та його підзвітність перед представницьким органом. Король успадкував від франкістського законодавства право на призначення голови уряду та спікера кортесів. До того ж конгрес депутатів та сенат наділялися однаковими правами при затвердженні законопроектів. Так само шоста частина сенаторів не обиралась, а призначалась особисто королем.[12]

Разом з тим реформовані кортеси, ефективні манери уряду, а найголовніше беззастережна підтримка короля були запорукою того, що франкістські кортеси затвердили 18 листопада 1976 р. закон про політичну реформу (425 депутатів висловились "за", 59 – "проти", 13 – утримались).

Так, за висловом англійського історика Р. Карра, іспанські кортеси здійснили "власне політичне харакірі".[13] Референдум, який відбувся 15 грудня 1976 р., схвалив остаточно закон про політичну реформу. 77,4 відсотка іспанців прийшли до урн, 94,2 відсотка з них висловились "за" і лише 2,6 відсотка "проти".[14]

З прийняттям цього закону виконавча влада отримала легітимність своїх законів. За підтримки короля був прийнятий новий виборчий закон, легалізовані політичні партії (в тому числі комуністична), оголошена амністія політичним в'язням, попередньо визнані вимоги регіональних угрупувань.[15]

Кульмінацією демократичних реформ на першому етапі іспанської демократизації стало призначення на 15 червня 1977 р. перших за останніх сорок років вільних парламентських виборів. Перемогу здобула урядова партія – СДЦ (Союз демократичного центру) – 34,4% голосів. Успіху досягли і опозиційні партії: ІСРП (Іспанська соціалістична робітнича партія) і КПІ (Комуністична партія Іспанії) – отримали відповідно 29,2% та 92% голосів. Четверте місце посіла коаліція правих партій "Народний альянс" (НА) – 8,3% голосів.[16] 22 липня 1977 р. відбулося офіційне відкриття сесії демократично обраних кортесів.

Стратегія, обрана і здійснена королем, головою уряду (А. Суаресом), головою кортесів (Ф. Мірандою) та лідерами опозиції на має собі аналогів. Здійснюючи демократичні перетворення авторитарними методами, вони змогли нейтралізувати потенційно небезпечних лівих та правих радикальних опонентів. Своєрідність демократизації по-іспанськи полягала в тому, що статті франкістських Основних законів були використані для "легального" руйнування франкістської системи.

Таким чином, реформи, ініційовані іспанським монархом, принесли йому демократичну легітимність та підтримку широкого спектру прогресивних сил. Хуану Карлосу І не вистачало лише династичної легітимності, отримання якої залежало від батька – дона Хуана, графа Барселонського. 14 травня 1977 р. відбулася в резиденції іспанського короля Сарсуела церемонія офіційної відмови дона Хуана від своїх прав на престол. Він передав їх своєму синові. Так, поєднання в особі Хуана Карлоса І трьох типів легітимності – династичної, демократичної і колишньої, франкістської, стало символом того, що Іспанія знову набула національної ідентичності.[17]

Спрямованість короля на досягнення національного примирення стала підґрунтям остаточного подолання чвар іспанськими правими і лівими, їхнього переходу до тактики взаємних поступок. Свідченням нової політичної ситуації став "пакт Монклоа" – політична угода між урядом і всіма представленими у парламенті політичними партіями. Пакт, підписаний у жовтні 1977 р., передбачав взаємні зобов'язання і гарантії стосовно наступних питань: бюджетної та монетарної політики, соціального страхування, цін та зарплатні, зайнятості. Іспанська економіка, за пактом, базувалась на ринковому господарстві, "політиці прибутків", ліквідації диспропорцій шляхом прогресивного оподаткування. Пакт передбачав також право на політичні об'єднання, перегляд кримінального і військового кодексів, розробку ряду демократичних законопроектів щодо порядку проведення зборів та маніфестацій. Після схвалення в листопаді 1977 р. кортесами він набрав юридичної сили.[18]

Примирення та консенсус різних політичних сил Іспанії створили сприятливі умови для наступного кроку демократизації – розробки Конституції. Над проектом Основного закону країни працювала конституційна парламентська комісія, до складу якої входили троє представників від СДЦ і по одному від ІСРП, КПІ, НА та каталонських націоналістів. Прямим результатом стратегії консенсусу було те, що нова іспанська конституція віддзеркалила інтереси всього суспільства.[19]

Установчими кортесами нова Конституція була схвалена в листопаді 1976 р., а в грудні цього ж року всенародним референдумом більшістю голосів (87,7%). Іспанія проголошувалась за Конституцією 1978 р. соціально-правовою державою, парламентською монархією. Відтепер права корони регулювалися Конституцією і були дещо обмежені у порівнянні з минулими століттями. Король проголошувався "главою держави, символом єдності і стабільності"; він здійснював представництво Іспанії на міжнародній арені. Стаття 62 Конституції надавала іспанському монархові права: а) затверджувати закони; б) скликати і розпускати Генеральні Кортеси; в)

призначати вибори та референдуми на умовах, передбачених Конституцією; г) пропонувати кандидатуру на посаду голови уряду, а також призначати чи усувати його у відповідності з положеннями Конституції; д) здійснювати верховне командування збройними силами. Разом з тим король не був інтегрований в жодну з гілок влади. Конституція чітко закріпила виконавчу владу за урядом, а законодавчі функції – за кортесами.[20]

Ставлення до монархії в іспанському суспільстві поступово еволюціонувало: від індиферентності до впевненості в необхідності і доцільності цієї інституції. Іспанський король підтвердив свою роль гаранта національної стабільності в лютому 1981 р., коли завдяки його рішучим діям було попереджено путч військових.[21]

Збулося передбачення відомого іспанського філософа і політолога К. Арангурена, який писав 1961 р.: "Після зникнення існуючого режиму монархія буде відновлена чи монархістами, чи нацією, яка не є занадто монархічною. Вони залишать королю два шляхи: чи задовольнити прагнення монархістів, чи сподівання решти нації. Якщо король не відмовиться від першого шляху, то монархія рано чи пізно буде приречена. Лише "немонархічна" монархія життєздатна".[22]

Таким чином, роль Хуана Карлоса I в процесі переходу Іспанії від авторитаризму до демократії необхідно визнати вирішальною. Йому вдалося провести країну по тернистому шляху демократизації, розширити горизонти та уяву про можливості сучасної монархії, яка здатна перетворитися у рушійну силу демократичних реформ та припинити спроби реставрації авторитаризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Rodriguez Sabin Jose Manuel. La Dictactura franquista (1936-1975). Textos y documentos (далі - Textos y documentos). – Madrid, 1997. - P. 25-26; 2. Гарсиа Хосе. Испания XX века. – М., 1967. – С. 239; Payne Stanley. El regimen de Franco. 1936- 1975. – Madrid, 1987, - P.184-185; 3. История франкизма в Западной Европе. - М., 1977. – С. 325; Payne Stanley. Вказана праця. – С. 190-191; 4. Payne Stanley. Вказана пряця. - С. 385; Bennosar Bartolome. Franco. - Madrid, 1996. – P. 168; 5. Textos y documentos, P. 368; Пожарская С.П. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история - 1993. - №1. – С.166; 6. Bennosar Bartolome. Вказана праця. – С. 219; Payne Stanley. Вказана праця. – С. 562; 7. Fusi Juan Pablo. Franco. Spanien unter der Dictatur. 1936 – 1975. - Madrid, 1985. – P.184; 8. Медведенко А. Хуан Карлос I, король Испании, начинающий с нуля// Огонек. - 1997. – № 9.- С.16; 9. Хенкин С.М. Испания после диктатуры. - М., 1993. – С. 38-45; 10. Victoria Prego. Diccionario de la Transicion. - Barcelona,1999. – P.87-88; J. Tusell, A. Soto. Historia de la Transicion. 1975-1986. - Madrid, 1996. – P. 144-145; 11. Textos y documentos, P. 41-115; 12. Див. Ley 1/1977 de 4 de enero para la reforma politica// Ramon Cotarelo. Transicion politica y consolidacion democtratica. Espana (1975-1986). - Madrid, 1992. – P. 471; 13. Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко// Политические исследования. – 1991. - № 5, - С. 122; 14. Современная Испания. – М., 1983. – С. 29; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании// Вопросы истории. – 1983. - №4 – С. 54; Филиппов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь// История. Приложение к газете "Первое сентября". – 1977. - №4, январь. – С.2; Jhon Hooper. The New Spaniards. Penguin Books, 1987. – P. 36; Powell Charles. Espana en democracia, 1975-2000. – Barcelona, 2001. – P. 175; 15. Фадеев Д.А. Вказана праця. – С. 124; 16. Jose K. Montero. Las elecciones legislativas// Ramon Cotarelo. Вказана праця. – С. 247; L.L. Nieto. Elecciones de la transicion// Там само. – С. 103; 17. Хенкин С.М. Вказана праця. – С. 60-64; 18. Los pactos de la Moncloa// Ramon Cotarelo. Вказана праця. – С. 473-494; Alvaro Soto. La transicion a la democracia. Espana. 1975-1982. – Madrid, 1998, - P. 56-58; Charles Powell. Вказана праця. – С. 203-209; Фадеев Д.А. Вказана праця. – С. 125; 19. Хенкин С.М. Вказана праця. – С. 65; 20. Испания. Конституция и законодательные акты. – М., 1982. – С. 29-38; 21. Victoria Prego. Вказана праця. – С. 118-119; Charles Powell. Вказана праця. – С. 292-298; 22. Пожарская С.П. Вказана праця. – С. 170.

О.А. Неприцький

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Й НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (90-ті рр. XX ст.)

Кінець XX ст. став якісно новим етапом у розумінні суспільністю Великобританії свого місця у світі та Європі. З підписанням Маастрихтської угоди Європа почала новий відлік часу. Весь історичний досвід окремих країн залишився актуальним, але змінилось розуміння глобалізації світу.

Британське керівництво чітко усвідомило, що впливати на світові процеси глобалізації краще будучи включеними в них, ніж знаходячись ззовні. Чим глибше країна увійшла в процеси інтеграції, тим більше вона впливає на вироблення правил гри глобалізованого світу. "Змінюється Європа – змінюється і підхід Великобританії до ЄС", – звучить гасло "нових лейбористів".

"Захід", "Західна традиція", "Західна Європа" – слова, що на побутовому рівні вживаються надто часто. Відомо, де Європа знаходиться на карті, але є чимало проблем з визначенням її фізичних та культурних кордонів. Важко окреслити її визначальні риси. Спроби об'єднання Європи не один раз терпіли крах. "Європейці мають багато того, що їх об'єднує, і ще більше того, що їх роз'єднує".[1] Їм не вистачає спільної історії, вони розмовляють багатьма різними мовами, вони мають різні соціальні цінності, їх погляди на своє місце у світі також відмінні, вони воювали один з одним з трагічною регулярністю.

Проте після Другої світової війни відмінності повільно усувались, підштовхувані світовою конкуренцією, поступаючись спільним інтересам, цілям та цінностям. Щоб бути конкурентноспроможними у новому світі, потрібно було узгоджувати свою політику з іншими державами, співпрацювати з ними в різних сферах.

Вважається, що наприкінці XX ст. у населення з'явився досвід політичних та економічних змін, "котрі спонукали їх думати про себе менш як про німців, греків чи фінів, а більше як "європейців".[2] Але таке твердження не є однозначним.

Процеси інтеграції по-різному сприймались країнами з багатою власною історією. Великобританії, впродовж століть пов'язаної з колоніальною системою більше, ніж з континентальною Європою, було особливо важко ставати на новий шлях об'єднавчих процесів. Визначення "Європа" та "європеєць", у британському розумінні, були наповнені значними проблемами, особливо через неузгодженості стосовно меж регіону та внутрішніх характеристик її населення.

У Великобританії зміст терміну "європейська інтеграція", як правило, пов'язувався з інтеграцією національних економік. Для більшості ж країн континентальної Європи економічна інтеграція розглядалась лише як підґрунтя для подальших об'єднавчих процесів: політичних, соціальних тощо.[3] Таке двояке розуміння процесу європейської інтеграції стало наріжним каменем непорозумінь у стосунках між Лондоном і Брюсселем (столицею Європейського Союзу) та багатьма столицями європейських країн-членів ЄС.

"У британській політиці останніх двох декад (70-80-х рр. XX ст. – О.Н.) слова "за спільний ринок" та "проєвропейський" були взаємопов'язаними термінами."[4] Іншого значення слова "проєвропейський" не допускалось. Але вже у 90-х роках прийшло розуміння європеїзму як значно глибшого процесу, ніж економічне співробітництво. Європейський рух почав проникати в політику, культуру, соціальну сферу.

Рушії європейських процесів прагнули створити безпосередній зв'язок населення з об'єднавчим рухом, напряму включити громадян в інтеграційні зміни.[5] В ідеалі євроентузіастів Європа мала б виглядати як єдина "супердержава", на зразок Сполучених Штатів Європи, з єдиним урядом, законодавством та громадянством.

З 1984 р., після зустрічі у Фонтебло, в ужитку термін "Європа людей" – тобто та, що належить людям (англ. варіант "People's Europe" є вже перекладом з фр. "Europe des Citoen's").[6] Але саме на рівні масової свідомості політичні та соціальні зміни, що є наслідком європейської інтеграції, сприймалися найважче.

Національна ідентичність британців формувалась під тиском стереотипу їх винятковості та вищості. Надто потужним було самоусвідомлення британців як "великої нації", котра покликана нести світові прогрес і культуру. В силу історичних причин, як вже згадувалось, Великобританія – морська держава – була мало пов'язана з континентальною Європою, і її громадяни не ідентифікували себе зі словом "європейці".

Свого часу (в 1974 р.) Раймонд Арон зазначав: "Немає таких тварин як " Європейські громадяни". Є лише французькі, німецькі чи італійські громадяни"[7]. Таку точку зору він висловив, коли його попросили поміркувати, чи можливе багатонаціональне або європейське громадянство. Через сімнадцять років Лорд Дженкінс, не зважаючи на його європеїзм, під час виступу перед

слухачами у Королівському університеті у Белфасті зауважив, що він не може передбачити той день, коли громадяни країн-членів Європейської співдружності сказали б в Японії, що вони європейці, замість французи, німці чи італійці.[8]

Зміни, котрі відбулись на зламі 80-90-х років в Європейській співдружності, й Великобританії зокрема, охарактеризував Хітер, на початку 90-х сказавши, що "європейське громадянство вже існує в ембріологічній формі".[9] Співдружність розвивалася і втягувала громадян у процес створення єдиної європейської спільноти.

Це беззаперечно свідчить про появу нового багаторівневого розуміння громадянства. Ідентичність, права та обов'язки, пов'язані Хітером з громадянством, виражалися через зростаючий комплекс конфігурацій спільних інституцій ЄС, держав, національних та міжнаціональних вільних асоціацій, регіонів та об'єднань регіонів. Новий порядок включав держави та людей, котрі усвідомлювали свою спорідненість, мали якийсь спільний досвід та інтелектуальні традиції і, в той же час, певні відмінності.[10]

Загалом поняття "ідентифікація" означає "самовизначення", "самоототожнення" індивідуумів та груп у суспільстві. Тобто, яке суспільство, людина або група вважають "своїм соціумом", відносно чого вони самовизначаються, які характеристики вони вважають "своїми" (такими, що належать індивіду та групі), де межі цього соціуму, і як він взаємодіє з іншими.[11]

В даному випадку не можна розглядати питання ідентифікації лише в етнічній складовій. В умовах кінця XX ст. вона стала лише частиною більш потужної структури ідентифікації політичної, економічної, ідеологічної.

Взаємодію Великобританії з ЄС чітко видно крізь призму аналізу національної ідеології в розрізі поєднання двох ідеальних типів з домінуванням "індивідуалізму" чи "колективізму" ("комунітаризму").[12]

Індивідуалізм – атомістична концепція суспільства, де індивід є найвищою цінністю, а суспільство – сума незалежних індивідів. Непорушними є принципи приватної власності, ринкової конкуренції.

Комунітаризм – цілісна, органічна концепція суспільства; суспільство є органічною цілісністю зі своїми потребами й інтересами. Пріоритетне узгодження прав та обов'язків групового членства, від яких залежать індивідуальні права та свободи людини. Першість у задоволенні потреб нації. Активна, плануюча держава. Цілісність у баченні картини світу, природи, суспільства.

Держави з комунітарною ідеологією, як показали дослідження,[13] виявились здатними значно краще адаптуватися до міжнародної економічної конкуренції. Великобританія ж, поряд з такими країнами як США та Мексика, віднесена до четвертої – останньої (найменш комунітарної) групи держав, тоді, як її сусіди по Євросоюзу посіли місця в другій та третій групах. Отже, їй найважче будувати свої стосунки з іншими країнами-учасницями інтеграційних процесів.

Але результати наведених вище досліджень також свідчать, що сформовані в країнах з індивідуальною ідеологією уявлення про те, що інтереси уряду, бізнесу та праці близько взаємопов'язані, неминуче штовхають більшість індивідуалістичних націй у комунітарному напрямку. До того ж зі зростанням впливу комунітарних країн на розвиток міжнародної системи торгівлі вони відіграють все більшу роль в її формуванні.

За останні десятиліття Великобританія значною мірою змінила уявлення про себе і бачення своєї ролі в інтеграційних процесах у Європі. Якщо ще за правління останнього уряду консерваторів Джона Мейджора вона недвозначно ставила глобальну діяльність у межах світових процесів вище європейських справ, то на кінець XX століття було звернено увагу на співпрацю з країнами-сусідами – колегами по участі у Європейському Союзі. З'явилося набагато більше точок дотику з такими історичними суперниками Великобританії як Франція та Німеччина.

Імперське минуле та ідеологія неоконсерватизму схиляли британців до індивідуального існування в глобальному світі. Але практика змушувала до тіснішої співпраці з європейськими країнами задля підтримання належного статусу Великобританії як "великої" країни. Це шлях об'єктивних реалій – Великобританія рухалась ним у всій другій половині XX ст. і продовжила свій шлях у третьому тисячолітті. Незаперечним доказом цього стала перемога лейбористів на

виборах 2001 р.

Питання національного суверенітету є продовженням національної ідентичності. Розуміння суверенітету Великобританією є відмінним від того ж поняття по інший бік Ла-Маншу. Поняття британського суверенітету теж формувалось під тиском імперії, а пізніше – імперської спадщини.

"Тягар білої людини" залишив відбиток на всіх поколіннях британців. Економічний суверенітет – це лише та його частка, котрою можна поступитись під тиском глобалізації. Але суверенітет політичний, фінансовий, судовий, культурний – все те, що становить національну гордість британців і повинно бути керованими лише з Лондону і формуватись виключно народом Великобританії.

Британське розуміння національного суверенітету гальмувало участь країни в об'єднавчих процесах. Усталена упередженість британців до будь-якого зовнішнього втручання у справи їхньої держави породжувала і живила євроскептицизм у британських політиків і рядових громадян. На початку 90-х при владі ще залишалась когорта політиків, зрощених на ідеях тетчеризму, котрі чи не найважливішим своїм завданням вбачали вберегти Батьківщину від втрати бодай невеликої частки суверенітету, права самостійно приймати будь-які рішення, не орієнтуючись на Брюссель.

Щоб запобігти підпорядкованості ЄС, Великобританія велику роль відвела принципу субсидіарності. Він полягає в розподілі прав та функцій між органами влади, від локальних до наднаціональних, з урахуванням необхідного їм рівня повноважень для виконання своєї роботи. Але повноваження уряду все одно обмежувались: одна частина їх відходила до наднаціонального рівня загальноєвропейських інституцій, інша – до органів місцевого самоврядування (відродження Ради Великого Лондону, Асамблея в Уелсі, Парламент в Шотландії).

З переходом багатьох повноважень до "третього рівня управління" – ЄС, вважають деякі дослідники, слабшає уряд Великобританії.[14] Європейський суд, наприклад, отримав досить великі можливості успішно впливати на судочинство в Великобританії, Європарламент та Рада Міністрів ЄС часто визначають специфічні аспекти внутрішньої політики країни.

Питання громадянства та рівня підпорядкованості деяких аспектів національного життя викликало непорозуміння в субординації органів влади та гармонізації законодавчої бази. Якщо визнавати місце наднаціонального рівня управління, то цим порушується принцип вищості парламенту, який полягає в тому, що немає вищої влади у Великобританії, ніж парламент.[15] При визнанні за будь-якими європейськими інституціями права приймати рішення, що є обов'язковими для виконання всіма державами-членами ЄС, фактично порушується багатовікова традиція збереження британського національного суверенітету.

Суверенітет у свідомості громадян Великобританії перетворився на символ з багатьма атрибутами: парламент, судочинство, система освіти, фунт стерлінгів і т.п. Все це посіло місце єдиного і неподільного гаранту їх психічної рівноваги та стабільності. Саме через взаємопов'язаність та неподільність описані стереотипи руйнуються надзвичайно болісно і повільно. Лише нагальні економічні та політичні потреби крок за кроком відвойовували у масовій свідомості місце для розуміння необхідності об'єднання з іншими державами.

Оскільки громадяни Великобританії не хотіли віддавати прерогативу прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма країнами ЄС до Брюсселю, то, прагнучи подальшої згуртованості населення, великі сподівання було покладено на участь населення у формуванні "третього рівня" влади. Розрахунок був цілком зрозумілим. Коли люди брали участь у формуванні тієї чи іншої інституції і, у такий спосіб, визнавали свою причетність до неї, повинні визнавати і прийняті нею рішення. Але провідники європейської ідеї наштовхнулися на відмежування більшості населення від політичних процесів формування загальноєвропейської влади. Зокрема, на виборах до Європарламенту в 1999 р. абсентеїзм у Великобританії становив 76%.[16] Для багатьох британців Європа залишалась не цілісним, а роз'єднаним континентом.

Історичний розвиток ставив перед британськими урядами 90-х рр. два завдання. Перше – це продемонструвати нові наміри співпраці на міжнародній арені й дотримуватись обраного напрямку зовнішніх стосунків. І друге – змінити стереотипи, пов'язані з європейською інтеграцією

в свідомості громадян. Перше завдання було політично-декларативним, і з ним, можна вважати, Великобританія справилась. Друге – долалось важко. Те, що британський прем'єр Тоні Блер не ризикнув винести на всенародний референдум питання приєднання до єдиної валюти "євро", яскраво свідчить про непевний баланс сил євроскептиків та євроентузіастів у суспільстві.

З огляду на певну рівновагу сил між євроскептиками та євроентузіастами на початок дев'яностих, коли дебатувався Маастрихтський договір, та на кінець дев'яностих, коли точилися дебати по приєднанню до євро, спостерігаємо начебто парадоксальне явище: сили рівні, а інтеграційні процеси просувалися вперед. Пояснення цього парадоксу полягає в поєднанні об'єктивних процесів глобалізації і природного бажання Великобританії не втратити власної національної ідентичності. Постійно загострюючи питання ідентичності та суверенітету, підтримувався високий рівень національної свідомості британців. У такий спосіб досягався цілком прийнятний компроміс: національна ідентичність залишалась непорушною, суверенітет перетворювався на зовнішню оболонку держави, через котру шукались точки дотику з іншими країнами, а Великобританія інтегрувалась у європейський простір.

Останнє десятиліття XX століття засвідчило позитивні результати в плані політичної та соціальної інтеграції. Євровиховання за цей період якщо не подолало традиційну відчуженість британців від Європи, то, принаймні, створило базу для визнання європейської ідеї поряд з історично орієнтованим світоглядом.

Великобританія на кінець XX ст., особливо після приходу до влади лейбористів на парламентських виборах 1997 р., повернулась обличчям до Європи, але не виправдала очікувань європейських лідерів швидкої зміни настроїв населення та політичного істеблішменту на повністю проєвропейські.

Національні традиції залишалися міцними і громадяни Великобританії неохоче вливалися в один великий тигель, який би переплавив усі нації на одну "європейську". Європа, попри всі спроби єврофілів перетворити її на єдину федеративну державу, сильно відрізняється від Сполучених Штатів Америки, і сплавити разом британців, французів, німців залишилося планами євроентузіастів на третє тисячоліття.

Структуризація європейського населення на кінець XX століття продовжувала мати національний фокус, зкорельований з європейськими вимогами. Соціальні права разом з цивільними та політичними сформували тріаду, котра фактично стала основою ключової парадигми побудови співіснування націй в Єдиній Європі.

Змальовані стереотипи сприйняття національної ідентичності та суверенітету Великобританії важко ламалися на рівні урядових структур. Ще важче їх видозмінювати у суспільної свідомості пересічного британця.

У даному випадку необхідно враховувати не лише політичну орієнтацію лідера країни та уряду, але й довготривалі традиції, що усталились у масовій свідомості й не можуть бути зруйнованими в короткий час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. McCormick J. Understanding the European Union. – London, 1999. – P.31; 2. Ibid. – P.32; 3. George S. Britain and European Integration since 1945. – Oxford, 1991. – P.1; 4. Robins L. Britain and the European Community: twenty years of not knowing. // Two decades in British politics. – Manchester, 1992. – P.254-255; 5. George S. Britain and European Integration since 1945. – Oxford, 1991. – P.26; 6. Heater D. Britain, Europe and citizenship. // Two decade in Britain politics. – Manchester, 1992. – P.297; 7. Цитата за: Meehan, Elizabeth M. Citizenship and the European Community. London, 1993. – P.1; 8. Ibid. – P.1; 9. Heater D. Britain, Europe and citizenship. // Two decade in Britain politics. – Manchester, 1992. – P.293; 10. Meehan, Elizabeth M. Citizenship and the European Community. – London, 1993. – P.1; 11. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации // Психологический журнал. – 1997. - №1. – Том.18. – С.50; 12. Там само, – С.58; 13. Там само, – С.59; 14. Kirchner E. A third level of government: Britain in the European Community // The developing British Political System: the 1990's. – New York, 1993. – P.171; 15. Forman F.N., Baldwin N.R.J. British Politics. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1996. – P.407; 16. Бурнашов І. Ставлення Великої Британії до єдиної європейської валюти та вибори до європарламенту // Дослідження світової політики. – Випуск 16. – К., 2001. – С.20.

К. Соломон

СТАНОВЛЕНИЕ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

Во второй половине 80-х гг. XX в. в Советском Союзе проходил процесс перестройки под лозунгами «ускорение», «гласность», «демократия», «новое мышление» и т.д. В большинстве союзных республик заметно активизировалась общественно-политическая жизнь, создавались народные фронты, возникали различные неформальные объединения. Но постепенно политическая идеология перестройки начала давать сбои. Всеобщая критика «сталинизма», «брежневщины» и прочих негативных явлений прошлого казалась уже недостаточной и не будоражащей массы. В недрах общества вызревало нечто смутное, непонятное людям, и прежде всего в странах Балтии. В 1988 г. идея образования народного фронта была одобрена коммунистическими партиями Эстонии и Латвии. Тогда же был создан Народный фронт Латвии «Саюдис». Возникли и другие политические организации: «Центристское движение», «Христианско-демократическая партия Латвии», «Фронт будущего Латвии» и др. Эти организации, наряду с возникшими в Украине, России, Беларуси и в других республиках, сыграли важную роль в возникновение политических формирований и партий в Республике Молдова.

Процесс становления и укрепления многопартийной системы в Молдове состоит из нескольких последовательных этапов, среди которых выявляется ряд основных.

Первый этап (1988-1991 гг.) характеризуется прозрачностью переориентации от однопартийной системы к многопартийности. Исторический опыт доказал её бесполезность и безжизненность, и был взят курс на ослабление законодательной стабильности Коммунистической партии.

Либерализация коммунистического режима, начатая одновременно с перестройкой, способствовала возникновеннию общественно-политических формирований. 3 июня 1988 г. возникает «Демократическое движение в поддержку перестройки», принявшее проект Программы, где подчеркивалось: «Демократическое движение является добровольным общественно-политическим объединением граждан, возникшим в результате активности масс по реализации линии партии на перестройку. Основными его принципами являются демократия и гумманизм, гласность и законность, контроль со стороны общественности за реализацией воли народа советскими и государственными органами. Демократическое движение выступает социальной гарантией защиты правового государства, которое позволило бы общественности стать реальной политической силой.[1]

Процесс образования партий и общественно-политических формирований стал постепенно набирать силу. 20 мая 1989 г. состоялся учредительный съезд Народного Фронта Молдовы, явившегося преемником «Демократического движения в поддержку перестройки». К новой общественно-политической организации примкнули «Литературно-музыкальный клуб имени А. Матеевича», Демократическая Лига студентов Молдовы, Экологическое движение зелёных, Общество историков Молдовы, Культурное общество «Молдова» из Москвы.

Другим политическим формированием, возникшим в республике, было Движение за равноправие «Унитате-Единство», названное вначале «Интерфронт». Отражая настроения немолдоязычного населения, ощутившего в требованиях молдавского национального возрождения попытку изменить «советский национально-языковой статус-кво», сузить русскоязычное пространство, и выступая за равноправие всех языков и народов, оно, фактически, стремилось сохранить преобладание русского языка.

21 мая 1989 г. было образовано Народное движение «Гагауз-Халкы», а 2 июля 1989 г. – Социально-культурное Болгарское общество «Возрождение». Эти формирования, как и Народный Фронт Молдовы и Движение за равноправие «Унитате-Единство», вначале поддерживали курс высшего руководства КПСС на перестройку. Постепенно, однако, они начали выдвигать собственные политические требования.

Под давлением масс Президиум Верховного Совета Молдавской ССР принял в августе 1989 г. Указ «О временном порядке регистрации общественных объединений граждан

Молдавской ССР»,[2] и в октябре 1989 г. были зарегистрированы первые четыре политических образования: Народный Фронт Молдовы, Движение за равноправие «Унитате-Единство», Народное движение «Гагауз-Халкы» и Социально-культурное Болгарское общество «Возрождение».[3] Это явилось первым шагом в признании многопартийности в республике. Для выявления и разрешения противоречий, достижения общественного консенсуса и особенно выбора путей общественного развития значение многопартийной системы трудно переоценить.

Со временем увеличилась социальная и политическая активность населения, возрос его интерес к политическим и государственным проблемам. Отмечается процесс кристаллизации интересов партий по определенным политическим проблемам.

23 ноября 1989 г. был принят «Закон о выборах народных депутатов Молдавской ССР».[4] Первые выборы в Верховный Совет МССР состоялись в период 25 февраля – 10 марта 1990 г. В результате выборов в Парламент было избрано 380 депутатов. Большинство из них получили поддержку в ходе избирательной кампании со стороны новых политических формирований: Народного Фронта Молдовы, Движения за равноправие «Унитате-Единство», а также Коммунистической партии Молдовы. Несмотря на то, что результаты выборов могут быть расценены как победа Народного Фронта Молдовы, получившего более 130 мандатов, в Верховный Совет вошли и лица, обладавшие сильным влиянием в структурах второго и местного уровней власти. Многие из них занимали руководящие посты в аграрной сфере. Впоследствии они образовали парламентскую фракцию «Вяца сатулуй» – зачаток Аграрно-Демократической Партии Молдовы (АДПМ).

За непродолжительный период Народный Фронт Молдовы сумел консолидироваться в сильную парламентскую коалицию (2/3 голосов), посредством которой провёл ряд законодательных инициатив в русле демократических преобразований.

Исходя из внутренней и внешней конъюнктуры, Верховный Совет, переименованный 23 мая 1991 г. в Парламент Республики Молдова[5], разработал и принял ряд законов и решений, которые обеспечили юридическую основу демократического развития молодого государства – Республики Молдова.

Второй этап (сентябрь 1991 г. – ноябрь 1993 г.) характеризуется созданием многопартийной системы в Республике Молдова. Обретение независимости придало новый импульс формированию в стране многопартийной системы. Парламент страны принял закон «О партиях и других общественно-политических организациях» (сентябрь 1991 г.).[6] В этот период значительно возрастает численность политических формирований. К ноябрю 1993 г. было зарегистрировано 26 политических партий и общественно-политических организаций. Однако общественно-политические формирования в Молдове были еще слабыми, маловлиятельными, будучи больше занятыми повышением собственного имиджа. Многопартийность не обладала еще качествами целостной системы. В политическом и партийном спектрах вырисовывалось три главных группы политических формирований с различными ориентациями в отношении путей развития государства и проведения внешней политики. Так, правое крыло политического спектра было представлено политическими формированиями, выступавшими за объединение Молдовы с Румынией и рассматривавшими независимость республики как короткий промежуточный этап. На левом крыле группировались политические формирования прорусской ориентации, выступавшие за восстановление советских структур власти в той или иной форме. Центр политического спектра образовали политические формирования, признававшие и поддерживавшие независимость Республики Молдова и её политическую систему.

Юридической основой ликвидации административно-командной системы, учреждения политического плюрализма и создания эффективного механизма действия многопартийности в Молдове явились принятый 14 октября 1993 г. «Закон о выборах парламента»[7] и аннулирование Решения Президиума Парламента, в соответствии с которым запрещалось действие Коммунистической партии как антиконституционного политического формирования.[8]

Если первый законодательный акт устанавливал реальную основу для осуществления парламентских выборов в Молдове на основе многопартийности, то второй акт обеспечивал реальную возможность установления демократических правил политической жизни, единых для

всех политических сил Молдовы, независимо от их политических воззрений. Аннулирование упомянутого решения доказывало, что все политические формирования, действующие в конституционном пространстве Республики Молдова, являются равными перед Законом.

Третий этап (с 1994 г. по настоящее время) характеризуется консолидацией многопартийности, её окончательной институционализацией в политической системе страны. Процессы внедрения парламентских традиций в Республике Молдова были определены в большой мере парламентскими выборами, состоявшимися 27 февраля 1994 г. Это были первые демократические многопартийные выборы.

Выборы состоялись в одном избирательном округе на всей территории республики, на основе избрания по спискам партий, общественно-политических формирований, избирательных блоков и независимых кандидатов, в соответствии с принципами пропорционального представительства. В избирательной кампании участвовали 13 избирательных блоков, политических партий и общественно-политических формирований, а также 20 независимых кандидатов.

Большинство голосов было отдано Аграрно-Демократической Партии Молдовы – 43, 18% (56 мандатов). Второе место занял избирательный блок Социалистическая партия и Движение «Унитате-Единство» – 22% (28 мандатов), третье – Блок крестьян и интеллигенции – 9,21% (11 мандатов), четвертое – Союз Христианско-демократического Народного Фронта – 7,53% (9 мандатов).[9]

Заметим, что победу на выборах одержали те общественно-политические формирования, которые обладали в республике определенной известностью в результате своей деятельности на протяжении последних лет. В то же время голосование электората выявило реальный расклад политических сил в молдавском обществе.

Известно, что качественная определенность партии как общественно-политической организации характеризуется функциональными признаками. Во-первых, партия – носитель идеологии; во-вторых, партия – политический лидер, авангард той или иной части общества, во всяком случае она должна к этому стремиться. Наконец, в-третьих, в отличие от других общественных организаций, не претендующих на власть, партия стремится получить и удержать власть. Впрочем, умение действовать в оппозиции для любой партии не менее важно, чем умение управлять государством. Как бы то ни было, но деятельность партии носит идеологический, авангардный, устремленный к власти характер.[10]

Примечательно и другое: если ранее, на начальном этапе становления многопартийной политической системы, в основном появлялись и претендовали на выражение воли народа объединения прорумынской ориентации, а быть молдофилом расценивалось как реакционность и консерватизм, то сегодня ситуация изменилась. Усиливается позиция политических формирований, делающих ставку на молдавский патриотизм и упрочение государственной независимости Молдовы. Голосование избирателей во время последних избирательных кампаний показало, идеи каких общественно-политических формирований близки народу.

Более того, уже в ходе избирательной кампании практически все политические партии и общественно-политические формирования вынуждены были считаться с массовыми настроениями избирателей, маскироваться и подстраиваться под настроения сторонников независимой Молдовы.

Выборы в Парламент Республики Молдова выявили те политические силы, которые будут определять развитие молдавского государства на ближайшие годы. В более общем плане Молдова решила вопрос: по какому пути пойдет развитие молдавского государства. При этом, как показывает мировая, да и наша отечественная практика, выбор путей общественного развития может идти в различных плоскостях: социально-экономической, национально-государственной и т.д.

Для основной массы стран развитой демократии эта проблема сегодня не имеет особого значения как в силу завершенности процессов национально-государственного строительства, так и в силу укоренённости в массовом сознании населения этих стран традиционных представлений о законности, легитимности нынешних границ национальных государств. В то же время в

большинстве новых государств, бывших социалистических странах и особенно возникших в результате распада социалистических многонациональных государств, эта проблема болезненно остра.

Процессы национального возрождения, борьба за политическую независимость, возглавляемая национальными политическими элитами, обострили эту проблему. Сегодня многие из государств, порвавших с тоталитаризмом в интернационалистических оболочках, переживают период национально-государственного самоопределения, самостоятельного выбора предпочтений и ориентаций, восстановления «исторической» справедливости в отношении исконных территорий. При этом нередки попытки решить эти проблемы в стиле прошлого, силовыми методами, без учета внутренней этнонациональной и международной геополитической ситуации, уровня продвинутости массового сознания, обострения межнациональных отношений. Отсюда – конфликты на этнической почве, проявления ирредентизма и сепаратизма, подрыв территориальной целостности новых государств. В постсоветском пространстве эти проблемы в той или иной мере затронули Азербайджан, Армению, Грузию, Казахстан, Молдову, Россию, Таджикистан, Украину.

Для постсоветских государств проблема национально-государственного выбора рассматривается однозначно: быть или не быть независимой национальной государственности.

Для Республики Молдовы этот выбор не ограничивается наличием только этих двух вариантов общественного развития, он дополняется наличием третьего варианта – присоединения к Румынии. Именно борьба политических сил, выступающих за реализацию того или иного варианта общественного развития, определяет специфику и основное содержание избирательных кампаний в Республике Молдова.

27 ноября 1997 г. в Молдове был принят Электоральный Кодекс, измененный и дополненный в 1999-2000 гг., который наряду с другими документами регламентировал президентские, парламентские и местные избирательные кампании. Кодекс унифицировал процедуру выборов на всех уровнях электоральной системы, а также обеспечивал взаимодействие между политическими партиями и органами власти.

Республика Молдова – страна многопартийной демократии. Условия и принципы образования, формирования и прекращения деятельности партий и общественно - политических организаций регламентируются соответствующим законом.

В 2002 г. Министерство юстиции Республики Молдова зарегистрировало 30 партий и общественно-политических организаций. В зависимости от политического спектра они делятся на правые, левые и центристские. И все-таки, несмотря на различия в политических пристрастиях, можно с уверенностью констатировать, что многопартийность в Молдове реальна, она плодотворно функционирует и служит консолидации демократических сил в стране.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Cernencu M.,Galben A., Rusnac Gh., Solomon C. Republica Moldova: Istoria politică (1989-2000). Documente şi materiale. Vol.II. – Chişinău, 2000. –P.7; 2. Ведомости Верховного Совета и Правительства Молдавской Советской Социалистической Республики. – Кишинев, 1989. Nr.8.-С. 705-706; 3. Советская Молдавия.-1989.-27 октября; 4. Moldova Socialistă.-1989.-30 noiembrie; 5. Monitorul Oficial.-1991.-Nr.7.-P.6-7; 6. Monitorul Oficial. –1991.-Nr.11-12.-P.30-39; 7. Monitorul Parlamentului Republicii Moldova. –1993.-Nr.10 (partea 1). –P.114-136; 8. Hotărârea despre interpelarea a 91 de deputaţi ai poporului şi demersurile unor grupe de cetăţeni cu privire la Partidul Comunist din Moldova, nr.1595.-XII,7 septembrie 1993; 9. Moşneaga V., Rusnac Gh. Republica Moldova: Alegerile parlamentare (1994) şi geografia politică a electoratului.-Chişinău, 1997.- P.6-7; 10. Филатов В. Многопартийная система как предпосылка формирования гражданского общества и правового государства // Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. –М., 1991.-С.38-39.

Історіографія та джерелознавство

Ю.І. Поп

ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "SLOVANSKY PREHLED" (1950-1970 рр.)

Чехи і словаки, українці Правобережжя і Лівобережжя, Західної України та Закарпаття завжди підтримували якнайтісніші зв'язки на поприщі культури. Це і обмін книгами, поїздки та мандрівки представників культурного світу, взаємне вивчення історичного минулого, листування. Цей нерозривний зв'язок культур був зумовлений їх слов'янським корінням. Вже стало сьогодні аксіомою, що інтегративні функції культури якнайяскравіше проявляються у генетично близьких народів, якими власне і є слов'яни. Їм була притаманна духовна, мовна, культурна спорідненість та територіальна близькість, спільність історичної долі як недержавних народів. Звідси випливала подібність завдань, які стояли перед ними у боротьбі за збереження і подальший розвиток національної культури. Гостріше ці питання стояли перед українцями як в Російській, так і в Австрійській імперії та перед словаками в Угорщині. Тому зв'язок із слов'янством для них мав величезне значення ще й тому, що завдяки йому як українська, так і словацька культура утверджувалися в Європі та й у світі. Саме тому ідея слов'янської єдності залишалася актуальною для діячів української і словацької культури. Її інтерпретація знаходилася в прямій залежності від тих завдань, які стояли перед культурою братніх народів. Осягнення культурних надбань інших народів мало врятували українську та словацьку культури від загрози провінціоналізму і національної обмеженості.

Слов'янську взаємність Л. Штур розумів як співробітництво вільних і рівноправних слов'янських народів. Духом слов'янської взаємності, братерської любові наповнені відносини Штура і всієї словацької молоді до всіх слов'янських народів: вона є рушійною силою їх глибоких інтересів про життя і культуру, мову і літературу, їх прагнення встановити особисті контакти з представниками інших слов'янських народів, - констатує В. Матула[1].

М. Дима, в статті “К.С. Амерлінг – піонер слов’янської взаємності” пише, що Амерлінг один із перших здійснював слов’янську взаємність на практиці, організовуючи зустрічі та листування студентів з різних слов’янських земель. Він розумів слов’янську взаємність, перш за все, в галузі культури.[2]

Ще будучи студентом консерваторії, М. Лисенко став палким пропагандистом слов’янської ідеї, пише Й. Грівняк. Його прагненням було допомогти своєму народу і виховувати засобами культури взаємну любов між слов’янами.[3]

Слов’янську взаємність І. Франко розумів як співпрацю вільних і незалежних народів, величезне значення надавав науці і літературі як галузям, “які об’єднують, а не роз’єднують слов’янські народи”. В листі до А. Черни просив організувати видання журналу, який був би присвячений життю і праці всіх слов’янських народів, констатує І. Карабутенко.[4]

Спроможність національно-культурних змагань чехів, словаків та українців засвідчили галузі музики, науки та літератури. Тему чехословацько-українських зв’язків у галузі музики досліджує В. Дворжак. Він підкреслює, що ці контакти почали встановлюватись уже з кінця XVIII ст. Особливо широкого розвитку досягли в XIX – на початку XX ст. Москва і Петербург, Київ і Харків, Одеса і Чернівці, Львів і Кишинів – ось неповний перелік міст, де жили і працювали в галузі музичного мистецтва чеські артисти, диригенти і музиканти. Серед них були такі відомі музиканти як Я. Прач, Ф. Голиа, В. Гржимали, Й. Карбулка, О. Шевчик, Ф. Ондржічек, Я. Кубілек, Я. Коціан, Ф. Ступка, учні Б. Сметани – Й. Йіранек, Б. Кржидло, Е. Направник і відомий винахідник і майстер по виготовленню духових інструментів В. Червенего, який у 1876 р. відкрив філіал своєї фабрики духових інструментів у Києві.

В свою чергу, продовжує автор статті, чеські композитори і музиканти зробили чимало для пропаганди української музики, народної пісні в Чехії, чому сприяли концерти в Празі Слов’янської капели Д.А. Агренева.[5]

Для відомого чеського громадського діяча, пропагандиста слов’янської ідеї Ганки 1813 р. знаменний тим, що він почав знайомство з слов’янськими народними піснями, особливо з українськими, пише в своїй праці “Початки русофільства Ганки” В. Гостічка.[6]

Пропагандою чеської музики в Україні та Росії та української музики і пісні в Чехії займався відомий український композитор Микола Лисенко, пише в своїй статті Я. Грівняк. Вихований на українських народних піснях, у 25 років поїхав у м. Лейпціг продовжувати навчання у тамтешній консерваторії. Тут його популярність зросла настільки, що його запросили до Праги, де він 26 грудня 1867 р. мав акомпанувати відомому російському співаку Д. Словінському, відзначає автор роботи. На цьому концерті на прохання публіки Лисенко зіграв декілька українських пісень. Про його гру празькі газети відгукувалися надзвичайно схвально. Наприклад, “Народні листи” 28 грудня 1867 р. писали: “Найбільше публіці сподобались українські народні пісні, які були виконані з великим натхненням і дотепністю. Лисенко планує видати збірку українських пісень. Палко бажаємо, щоб він якнайшвидше знайшов видавця, оскільки цим виданням зробив би неперевершений внесок у слов’янську музичну літературу.”

Через два дні, продовжує Я. Грівняк, на прохання культурно-музичних представників Лисенко виступив з концертом, де познайомився з чеськими діячами культури та музики, насамперед з Л. Прохазкою, з яким потім довгі роки підтримував активне листування. Своє перебування в Чехії Лисенко використав для більш глибокого знайомства з чеською музикою та її історією, яку частково знав від своїх вчителів Нейнквіча, Понохого, Вілка і Папержіця. Користуючись моментом, встановив зв’язки з етнографічним об’єднанням в Кутній Горі, куди потім посилав замітки зі свого етнографічного збірника. Чимало із нього взяв і Л. Куба, публікуючи перший том своєї книжки “Слов’янство у своїх піснях”, констатує автор статті.

Відгуки празької преси глибоко зворушили Лисенка. Це яскраво видно із його листа рідним від 28 лютого 1868 р.: “Я дуже радий, що концерт у Празі відбувся під час свят. Я почуваю себе як дома. Приїхав з німецької атмосфери у атмосферу рідну – слов’янську. Такий панегірик, – пише далі Лисенко, – мене дуже тішив ще і тому, що він був надрукований в газетах наймузикальнішого народу Європи.” Уже в той час у Лисенка зародилася ідея поширення музики чеської, словацької та інших слов’янських народів в Україні та в Росії, – підкреслює Я. Грівняк.

Закінчивши консерваторію, Лисенко працював вчителем музики в скромній школі м. Києва. Він організував квінтет, членами якого були крім Лисенка, Солуха, Косухін, відомий чеський скрипаль професор О. Шевчік і віолончеліст В. Алоіз. Квінтет пропагував музику слов'янських народів в Україні і Росії, найбільші заслуги мав у пропаганді музики чеських майстрів Б. Сметани, А. Дворжака, Б. Книттла та ін.

Як пише Я. Грівняк, Лисенко був пристрасним пропагандистом слов'янської ідеї. "Як видно із дружнього листа від М. Лисенка, професора консерваторії із Києва, – пише Л. Прохазка, – ми переконуємося в тому, що і в Україні слов'янська взаємність широко поширена серед діячів культури... Наші українські брати переслідують ту ж мету, що й ми – прагнуть до духовного єднання всіх слов'ян." Про це ж пише Л. Проказка у листі до Лисенка: "Вельмишановний дорогий друже... Отримані від Вас програми (концертів – Ю.П.) я опублікував в "Деліборі", щоб чехи бачили, яка людина живе в Україні і чим ми їй тут зобов'язані."

На завершення Я. Грівняк пише, що як у свій час Т. Шевченко проявив свою любов до чеського народу у поемі "Єретик", так через 40 років М. Лисенко переклав його на музику в чеському дусі, яку високо оцінив З. Неєдли. Діяльність Миколи Лисенка – це ціла епоха в історії української музики. Її любили і на Україні, і в Росії, Чехії, Словаччині. Якраз в Празі було поставлено його оперу "Наталка Полтавка" і дитячу оперу "Коза-дереза", – завершує Я. Грівняк.[7]

Ще один чех, який в Галичині на місці вивчав соціально-політичну ситуацію та стан культури, був К.В. Зап, – пише В. Гостічка в статті "К.В. Зап – друг українського народу". Жив у Празі і працював разом з К. Махою, К. Ербеном, Й. Шторхом, Ганкою, Юнгманном, Челаковським, Шафариком, Палацьким і ін. З 1836 по 1845 р. – чиновник у Львові. Тут він поринув у вир суспільно-політичного життя краю. Як прихильник вчення Коллара про слов'янську взаємність намагався здійснити її на практиці. Як пише Гостічка, уважно слідкував за станом як польської, так і української літератури в Галичині, писав про стан культури в чеські газети, а вже звідти деякі його статті попадали в німецькі та південнослов'янські видання. Будучи тісно зв'язаним з Чехією, отримуючи чеські книги, Зап пропагував їх у Галичині, відмічає автор статті. Вмовив продавця книг у Львові Валиковського продавати і чеські книги. Через Прагу в Галичину ввозилися російські і українські видання.

Як пише Гостічка, Зап був особисто знайомий і активно співпрацював з відомими діячами культури Галичини – І. Вагилевичем, К. Блонським, М. Малиновським, Й. Кобринським і ін. Плідна дружба, яка переросла в переписку після від'їзду Запа до Праги, зав'язалася з Головацьким. Зап перший познайомив чеську громадськість зі складною проблематикою українського народу Галичини, різко засуджував асиміляторську політику польської шляхти і цим самим показав слабкі сторони концепції слов'янської взаємності. Познайомив Гавлічека з національними проблемами Галичини.

Зап вивчив польську і українську мови і почав здійснювати переклади із слов'янських мов – з польської, російської, української. Серед перекладів – "Як українець Україну хвалив" Л. Гребінки, "Тарас Бульба" Гоголя, декілька творів Головацького і Вагилевича. Цим самим він перший глибоко познайомив чехів з Україною, пише Гостічка. Свої враження про перебування в Галичині Зап описав у "Мандрівках і прогулянках по галицькій землі". Україна повинна бути вільною в братній сім'ї слов'янських народів, – пише Зап.

Зап був шанованою людиною в Галичині, завоював собі любов і повагу українців. Коли на слов'янському з'їзді в Празі 1848 р. поляки хотіли представляти і українців, останні через І. Бірецького звернулися до Запа, щоб той звернув увагу делегатів з'їзду, що "русини" не належать до польського народу, а до незалежного народу українського". Після повернення Запа в Прагу його справу в Галичині продовжували друзі Й. Коубек, Ф. Яхім, К. Піхлер і Л. Ріттерсберг. Але першість тут по праву належить К. Запові, робить висновок В. Гостічка.[8]

Відомий український письменник І. Франко ще в юнацькі роки проявив підвищений інтерес і любов до чеської літератури, пише Коновалов у статті "Іван Франко і чеська література". Він був добре знайомий з творами відомих діячів чеського національного відродження Я. Коллара, Й. Юнгманна, В. Ганки, Ф. Челаковського і Ф. Палацького. Він перший познайомив українського читача з творами відомого чеського письменника, поета, громадського діяча і журналіста Карла

Гавлічека-Боровського. Франко бачив у ньому борця за національну незалежність, за народну літературу, який виступав за чисту літературну мову, за реалізм у літературі.

Перші переклади віршів Гавлічека-Боровського Франко опублікував під псевдонімом "Мирон" в першому номері радикального журналу львівських гімназистів "Друг", а в 1901 р. вийшов збірник вибраних творів чеського письменника у перекладі І. Франка з передмовою автора видання, – пише Коновалов. Франко здійснював переклади творів Я. Врхлицького, які в свою чергу робили вплив на творчість перекладача. Франко пише статті з історії Чехії, з аналізом суспільно-політичного та літературного життя чеських земель і публікує їх в "Кур'єрі львівському". Чеські літературні постаті Франко оцінює з точки зору прогресу, демократії, гуманізму, якими були наповнені їхні твори.

І. Франко написав ряд наукових праць з чеської літератури. Серед них – стаття "Відродження літератури на Україні і Ян Коллар" (1893 р.), чотири статті про "Слов'янську взаємність як її подав Ян Коллар".

Чеська періодика, продовжує Коновалов, у великій мірі сприяла розповсюдженню відомостей у середовищі чеської громадськості про літературне життя українського народу. І тут на одному з перших місць був І. Франко, який часто популяризував українську літературу на сторінках журналу " Slovanský přehled".

Як справедливо пише Коновалов, навряд чи хто із українських письменників і громадських діячів другої половини XIX ст. мав такі широкі зв'язки з представниками чеської культури як І. Франко. Особисто був знайомий і вів листування з чеськими літераторами та діячами науки Ф. Грегором, Й. Врхліцьким, Й. Поливкою, Й. Махарем, Р. Єсенською (перекладачкою творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки), А. Черні, Ч. Зібртом, Л. Нідерле, Ф. Главачеком. Організовував обмін книгами. Свідченням високої оцінки праці І. Франка було обрання його членом-кореспондентом королівського чеського товариства наук. Чеські літератори робили переклади творів великого українського письменника. З іменем Франка по праву пов'язано розвиток і зміцнення українсько – чеських громадських, культурних та літературних зв'язків, констатує Г. Коновалов.[9]

Уже у 80-90-х рр. XIX ст. І. Франко був відомий серед широкого кола чеських і словацьких письменників, його твори набули широкого поширення серед читачів Чехії і Словаччини, пише І. Карабутенко в статті "Листи Івана Франка в Чехію". Молодий Франко перекладав твори Сватоплука Чеха, Само Халупки, Яна Неруди, Ярослава Врaницького. Крім того сам писав в чеські журнали про Україну, українську культуру та літературу, і перш за все в журнал "Slovanský přehled.". Критикував тих чеських діячів, які не хотіли бачити двох Росій – Росії Миколи II і Росії революціонерів-демократів.

Листи Івана Франка у Чехію свідчать про те, що він як письменник і науковець мав тісні зв'язки з прогресивними діячами науки і культури Чехії і Словаччини, турбувався про зміцнення та розширення зв'язків між братніми народами на терені культури, прагнув щоб все найкраще і прогресивне з української культури знайшло поширення серед інших слов'янських народів, констатує І. Карабутенко.[10]

Іван Франко проявляв значний інтерес до історії та громадського життя словаків, пише М. Неврлий у статті "Іван Франко і словаки". Перші відомості про словаків, їх історії та культурі знаходимо у Франка уже в 1876 р., тобто на самому початку його літературної та наукової діяльності (журнал львівських студентів "Друг" №19). Франко з симпатією писав про словаків, їх мову і культуру, високо оцінював Коллара як будителя мас. Виступаючи на першому з'їзді слов'янської прогресивної молоді в Празі в 1891 р., підкреслює Неврлий, І. Франко закликав до реальної і конкретної праці в ім'я інтересів кожного окремого слов'янського народу при умові їх свободи і рівності. Франко переклав українською мовою твори словацького письменника Само Халупки.

Пропагандистом творів Франка в Словаччині був відомий словацький критик і перекладач Франтішек Вотруба – пише Неврлий. З-під його пера виходить перший словацький переклад "Голода" Франка, який був опублікований в 1909 р. в "Словацькому щотижневику". Перша книжка творів Франка вийшла в Ружомберку в 1914 р.[11]

Взагалі, слід відзначити, що інтерес до українських культурних змагань з боку чехів і словаків, як і українців до культурних надбань цих двох братніх народів, мав неабияке значення. З одного боку, він служив моральною підтримкою діячів культури, з іншого, – свідчив про правильність обраного ними шляху. Такий взаємний інтерес, підтримка, прагнення вивчити, при необхідності використати кращий досвід, осягнути духовні змагання один одного і було на практиці творенням слов'янської культурної єдності.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. V.Matula. Lùdovit Štur a Slovanstvo. // Slovanský přehled. – 1956. – Č.2. – S.45-48; 2. Dýma M. R.S. Amerling, průkopnik slovanske vzajemnosti. // Slovanský přehled. – 1958. – Č.9. – S.319-320; 3. J.Hrivňak. Mykola Lysenko a slovanstvi. // Slovanský přehled. – 1967. - Č.5. – S.298; 4. Karabutenko I. Dopisý Ivana Franka do Čech // Slovanský přehled. – 1957. - Č.7. – S.227; 5. Dvoržak V. Československo-ukrajinske hudebni vztahý // Slovanský přehled. – 1957. - Č.1. – S.24-25; 6. Hostička V. Počátky Hankova rusofilstvi // Slovanský přehled. – 1964. - Č.6. – S.394; 7. J.Hrivňak. Mykola Lysenko a slovanstvi // Slovanský přehled. – 1967. - Č.5. – S.298-300; 8. Hostička V. K.V.Zap-přitel ukrajinského lidu // Slovanský přehled. – 1957. - Č.4. – S.123-124; 9. Konovalov G. Ivan Franko a česka literatura // Slovanský přehled. – 1956. - Č.6. – S.189-191; 10. Karabutenko I. Dopisý Ivana Franka do Čech // Slovanský přehled. – 1956. - Č.7. – S.227-228; 11. Nevrlý M. Ivan Franko a Slovaci // Slovanský přehled. – 1956. - Č.8. – S.273-274.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ З ДЕЯКИХ КЛЮЧОВИХ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Успіх у справі розбудови незалежної Української демократичної держави в значній мірі залежить від того, наскільки повно будуть враховані сучасними керманичами України досвід, уроки державотворення в минулі історичні періоди, зокрема в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр., яка, на жаль, зазнала поразки. Один з цих уроків, на думку багатьох дослідників, полягає у тому, що найбільшої шкоди справі державотворення завдали глибокі незгоди серед провідних політичних сил Української революції з ключових його питань. Як зазначав академік В.Смолій, десятки політичних партій і рухів, винесених на гребінь Української революції, виявили нездатність поставити національні інтереси вище партійних, поступитися політичними амбіціями своїх лідерів.[1]

З огляду на значну подібність тодішньої історичної ситуації для сучасної України, випливає нагальна потреба у неупередженій оцінці діяльності різноманітних політичних партій, що боролись за утвердження державності України в рр. революції, виявленні і вивченні тих політичних сил, чия діяльність об'єктивно загальмувала досягнення цієї величної мети. На актуальність дослідження цього важливого аспекту Української революції звертає увагу ряд сучасних істориків, зокрема, відомий дослідник історії Української революції проф. В.Ф. Солдатенко. "Щодо загалом відомих, проте малодосліджених тенденцій Української революції, - зазначає він, - то тут особливої уваги заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилося на долі визвольної боротьби."[2]

Виконати це завдання можливо лише за умови глибокого комплексного аналізу наукового доробку української історіографії з цієї проблеми. Тільки в такому випадку є можливість з'ясувати ступінь повноти, основні напрямки і методи вивчення цієї проблеми, уточнити існуючі або вийти на нові концептуальні висновки, що стосуються діяльності різних політичних таборів у ході революції, відкинути ті судження, які відверто суперечать реаліям історичного процесу.

Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати українську історіографію взаємовідносин Директорії і сил правої опозиції в період Української революції 1917-1920 рр. з таких ключових питань державотворення як визначення форми влади в Україні, а також тих зовнішніх сил, на які було можливо спертись у боротьбі за державну незалежність. Права опозиція в УНР була представлена такими партіями як УПСФ, УПСС, УНРП,

УНП, а також Трудовою та Селянською соціалістичними партіями. В ЗУНР правих поглядів дотримувалися Українська національно-демократична та радикальна партії.

Вивчення історіографії взаємин Директорії і правих сил дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший з них охоплює 20-ті - першу половину 50-х рр. XX ст. Другий – 60-ті – 80-ті рр. Третій етап розпочинається з початку 90-х рр. минулого століття в умовах, коли України отримала реальну незалежність.

Виходячи з того, що повне дослідження цієї проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився її висвітленням лише в перший період. Інші періоди будуть висвітлені у подальших публікаціях.

Взаємини між Директорією і силами правої опозиції в історіографії 20-50 рр. XX ст. були представлені переважно працями безпосередніх учасників революції – членів Директорії, голів і членів урядів, а також лідерів та активних учасників політичних партій, що належали відповідно до правого або лівого політичних таборів.

Аналіз цих історіографічних джерел свідчить, що з перших кроків діяльності Директорії, створеного нею уряду В. Чехівського, їй не доводилось розраховувати на єдність сил українського національного руху, і що, зокрема, сили правої опозиції не поділяли відверто революційних, з їх точки зору, поглядів представників лівого політичного табору на одне з ключових питань українського державотворення – про форму влади в Україні. Важливість цього питання посилювалось в зв'язку з тим, що з кінця листопада 1918 р. на частині території України діяв пробільшовицьки налаштований Тимчасовий робітничо-селянський уряд, що визнавав форму влади лише у вигляді Рад. Визначення свого ставлення до цього питання, власне, і визначало в значній мірі приналежність партій до того чи іншого політичного табору.

Джерела свідчать, що праві партії з самого початку існування Директорії зайняли відверто негативну позицію щодо Рад. Так, ще у Вінниці, тобто до переїзду Директорії 19 грудня 1918 р. до Києва, пропозиція представника УСДРП М. Авдієнка про те, щоб Директорія задекларувала принцип диктатури трудящих мас у формі Рад робітничих і селянських депутатів зустріла різкий опір представників правих політичних партій. Їх позицію підтримав член Директорії, який був і членом УПСС, П. Андрієвський. Власне, проти політики "большевицьких Рад" висловились і інші члени Директорії – С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, залишивши, таким чином, голову Директорії В.Винниченка на самоті. Не змінили праві своєї позиції і в подальшому, зокрема на нараді Директорії з політичними партіями 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці, підтримавши досить туманно сформульований трудовий принцип організації влади. При цьому дослідники звертають увагу на певну співзвучність настроїв і позицій щодо Рад правих партій і Директорії. Так, у газеті "Відродження" за 22 грудня 1918 р., даючи відповідь на запит представників більшовицьких осередків про "організацію Совдепів на Україні, як можливої форми влади", Директорія відповіла негативно; у її постанові існування Рад допускалось лише за умови, що "… провідники демократії дадуть гарантії в тому, що совдепи не будуть вести протидержавної роботи та агітації проти влади, а також не будуть закладати організацій для захоплення влади". [3] Отже, Ради фактично зводились до становища профспілок.

Цієї ж позиції Директорія дотримувалась і після того, як проголосила себе верховною владою УНР. У газеті "Нова Рада" за 26 грудня 1918 р. знову підкреслювалось, що і під час виборів до рад, і в період їх діяльності не повинно бути "…ніяких закликів до захвату влади або до виступу проти Української Народної Республіки та Директорії, як її Верховної влади, бо всі питання політичного устрою підлягають остаточному вирішенню працюючим класом народів України на Трудовому Конгресі України".[4] Отже, безумовно, відкидаючи радянську форму влади, більшість членів Директорії, проте, залишала питання про майбутній політичний устрій України відкритим, відкладаючи його вирішення до скликання Трудового Конгресу України.

Негативне ставлення Директорії до радянської форми влади було схвально сприйняте правими політичними партіями УНР. Тому, мабуть, не випадково у вищезгаданому номері "Нової Ради" була видрукована стаття В. Стебницького – члена УПСФ, яка була однією з провідних політичних партій правого табору. Стаття була присвячена проблемі організації влади в Україні. Підтримуючи позицію Директорії, В. Стебницький піддав гострій критиці ліві течії українських

соціалістичних партій як прибічників Радянської форми влади на Україні; на його думку, загроза більшовизму для України йде саме від своїх, "… по-большовицькому настроєних інтелігентських груп та течій. Вони, - іронізує автор, - бояться знов розійтись із народом і через те беруться вести його до крайніх меж народоправства, розуміючи і народ, і народоправство на московський зразок, в пролетарському змислі."[5]

Як свідчать досліджувані джерела, праві, підтримуючи негативну позицію Директорії щодо радянізації України, в той же час гостро критикували її за відсутність чітких поглядів щодо форми майбутнього державного устрою України. Ця критика, зокрема, прослідковувалась в ухвалі Головної Ради УПСФ від 27 грудня 1918 р., у якій давалась оцінка "Декларації Української Директорії". Ухвала визнавала помилковим курс Директорії на організацію влади через Трудовий конгрес, зазначаючи, що до державотворчої роботи слід залучити "всі живі сили України, всі нації та класи, для чого … скликати негайно тимчасовий демократичний парламент".[6] Соціалісти-федералісти наголошували, що визнають лише ту владу, яка буде утворена українським парламентом. Але, в зв'язку з відсутністю у Директорії чіткої позиції щодо цього питання, Головна Рада УПСФ рекомендувала своїм членам, не відмовляючи уряду УНР у допомозі в здійсненні поточної роботи в "державних та громадських установах", не брати "на себе політичної відповідальності", що знайшло свій вираз у забороні есефам займати в уряді посади вище товариша міністра. [7]

Отже, аналіз історичних джерел засвідчує, що вже перші тижні існування відновленої УНР були позначені наявністю глибоких незгод всередині українського національного табору, значним протистоянням між його правими і лівими флангами щодо вирішення ключової проблеми державотворення. Ці незгоди на початку 1919 р. значно ускладнили і без того важке становище республіки, визначальною рисою якого стало протистояння між Директорією та Радянським урядом України на чолі з Х. Раковським, активно підтримуваним Радянською Росією, та наявність на півдні республіки французького десанту, тобто сил Антанти.

Дослідники, висвітлюючи найважливіші віхи діяльності Директорії і уряду В. Чехівського в цих складних умовах, особливу увагу звертають на з'ясування причин зриву переговорів керівництва УНР з РРФСР і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Для дослідників, що дотримувались лівих поглядів, провал цих переговорів був наслідком не лише "крутійства" Москви, а й глибокої роз'єднаності всередині українського руху. Один з лідерів есерів М. Шаповал, на думку якого укладання угоди з Москвою було бажане для УНР, наголошував на негативній ролі саме правих партій у зриві цих переговорів. "Частина військових начальників, – писав М. Шаповал, - взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а, навпаки, за порозуміння з Антантою, і за війну проти большевизму, навіть взагалі проти соціяльної революції. Всякі українські умірковані (власне - дрібнобуржуазні) політики гнули туди ж …". І завершуючи свою думку, М.Шаповал ще раз підкреслює, що коли "… Москва почала нахрапом лізти на Україну, то наша буржуазна демократія стала рішуче проти спроб трудової демократії (с-р і с-д) знайти порозуміння з Москвою".[8]

Цю ж точку зору підтримали також провідні діячі УСДРП І. Мазепа [9] та В. Винниченко – на той час Голова Директорії. Останній у своїй праці "Відродження нації" наголошував, що можливість порозуміння з Радянською Росією існувала, але вона не була використана не лише через неконструктивну позицію Радянського уряду, а й зрадницькі дії правих елементів в керівництві УНР, які за будь-яку ціну намагались зірвати переговори з більшовиками, покладаючи головні надії на підтримку військового командування французьким інтервенціоналістським корпусом. "Есефи, - писав В. Винниченко, - страшенно заклопотані новою "авантюрою" Директорії, … учора вони (лідер партії есефів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, в наслідок чого допустити на Україні "невеличкі" антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно і мало не вигнав їх з кабінету".[10]

Але твердження В. Винниченка про відсутність контактів Директорії з Антантою заперечують інші учасники цих подій. Зокрема, І. Мазепа у своїй праці "Україна в огні і бурі революції" свідчить, що ще під час першого перебування Директорії у Києві у грудні 1918 р. від

імені С. Петлюри у переговори з французами вступив отаман П. Болбачан, а у січні 1919 р. ці переговори були продовжені в Одесі спочатку генералом Греківим, а потім міністрами С. Остапенком і О. Назаруком.[11] Фактично підтверджує думку І. Мазепи керівник Січових Стрільців полковник Є. Коновалець, якого представники лівого табору часто звинувачували у втручанні в політичні справи і підтримці правих елементів. "Він (В. Винниченко – авт.), - зазначав Є. Коновалець, - теж настоював на висилці делегації Директорії до Москви. Але одночасно давав він свою згоду на висилку делегації до французів до Одеси (спершу др. Назарука, а відтак ген. Греківа), - що більше, захоплювався думкою, як то українці будуть нищити більшовиків, коли дістануть від французів містичне фіолетове проміння й танки".[12]

Є. Коновалець покладав головну провину за провал переговорів з Радянською Росією на саму Директорію на чолі з В. Винниченком, яка не мала чіткої політичної лінії. Армії, зазначав керівник Січових Стрільців, потрібно було чітко з'ясувати "… до чого влада думає змагати, які є наші гасла, а яких треба берегтися, хто є нашим приятелем, а хто ворогом. Пояснення цих питань ніхто з нас не отримав у всьому директоріянському періоді. Тверджу, що ні Вінниченко, ні Директорія в цілості не мали ясної політичної лінії та що довкола Директорії панував такий самий хаос політичної думки, як і внутрі її". [13]

Отже, навіть враховуючи певний суб'єктивізм Є. Коновальця щодо оцінок політичної ситуації в Україні, з автором важко не погодитись: спроби В. Винниченка, інших авторів з лівого табору перекласти всю відповідальність за невдачі у справі державотворення виключно лише на сили правої опозиції, військове керівництво Січових Стрільців не мають достатніх підстав, оскільки за ці невдачі несуть відповідальність і представники лівого політичного табору в українському керівництві. Саме ліві партії, передусім, УСДРП і УПСР, до 9 лютого 1919 р. визначали політику Директорії.

Про нездатність провідних політичних сил УНР знайти спільну мову у вирішенні найважливіших проблем українського державотворення засвідчили ті баталії, які розгорнулись на скликаній 16 січня 1919 р. у Києві так званій Державній нараді, яка спробувала знову розв'язати питання про владу в Україні. У нараді взяли участь, окрім членів Директорії, уряду, лідерів провідних лівих політичних партій і представники правої політичної партії соціалістів-самостійників, а також корпусу Січових Стрільців. Усі дослідники, висвітлюючи хід роботи наради, незалежно від своїх політичних симпатій звертають увагу на значні розходження серед її учасників з обговорюваного питання.[14] "Розлад був повний"[15], - підсумовує І. Мазепа, хоча більшість промовців дотримувалась антибільшовицького спрямування. При цьому ряд авторів (В. Винниченко, П. Христюк, І. Мазепа) досить активно наголошують на тому, що на нараді керівництво Січових Стрільців зробило спробу захопити владу в Україні і встановити свою диктатуру. Гостро полемізуючи з вищезазначеними авторами, керівник корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець зазначав у своїй праці "Причинки до історії української революції", що ідея "триумвірату", яку Січові Стрільці висунули, була лише однією з багатьох пропозицій, які пролунали на нараді. Але, коли почалось обговорення проблеми влади, "то зразу заговорив такий Вавилон поглядів, що представники Стрілецької Ради побачили, що нічого не дасться зробити … Не очікуючи вже навіть дальшого перебігу дискусії та висліду голосування, заявили вони, що знимають свою пропозицію".[16] Далі Є. Коновалець підкреслив, що після невдалої спроби знайти якийсь вихід з трагічного зачарованого кола Січові Стрільці взагалі вирішили усунутися від втручання в політичне життя і навіть відмовились мати свого представника в Директорії.[17]

Дійсно, визначальним напрямком розбудови держави нарада залишила скликання Трудового Конгресу. Перипетії обговорення на нараді одного з ключових питань державотворення засвідчили, перш за все, відсутність єдності у самій Директорії, що неминуче призвело до подальшої різкої поляризації сил в українському національному русі на праве і ліве крило. Висновки ж про негативний вплив виключно правих партій на розвиток державотворчих процесів в цей період, які зустрічаються у працях дослідників лівого крила, не знаходять підтвердження. Адже, представники єдиної правої партії на цій нараді – УПСС, висловились за диктатуру саме Директорії.

Непевна політика Директорії не могла не позначитись і на ході виборів до Трудового Конгресу, його складі і, зрештою, підсумкових рішеннях, хоча на цей Конгрес покладались значні надії у справі утвердження української державності, визначенні форми влади. Вивчення історіографічного доробку дослідників з цього питання засвідчує суперечливі, нерідко, зовсім протилежні оцінки цього форуму, особливо з боку тих авторів, які були причетні до підготовки його роботи, або брали у ньому безпосередню участь. Далеко не всім з них вдалось дотриматись об'єктивності. Це, зокрема, стосується і висвітлення питання про вплив правих сил в українському політичному проводі на рішення Трудового Конгресу. Дослідники, що представляли ліве крило визвольного руху, обстоювали тезу про те, що вже сама інструкція про вибори до Трудового Конгресу була складена на догоду правим силам і при їх безпосередньому тискові. Зокрема, П. Христюк зазначав, що отамани на Лівобережжі розганяли робітничі і селянські з'їзди, перешкоджаючи виборам від робітничої і селянської курій. Він також підкреслював, що під впливом правих сил член Директорії С. Петлюра, керівник корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець, інші отамани добились позбавлення права участі у виборах на Трудовий Конгрес всієї революційної республіканської армії, до якої входив найбільш свідомий і революційний елемент в селянстві, а також закликали до участі в Конгресі з правом вирішального голосу депутатів з Галичини, розраховуючи на їх підтримку.[18] Останню тезу підтримав також І. Мазепа, наголосивши, що делегати Галичини не були заражені "поширеними тоді совітофільськими настроями".[19] "Так спільними силами соборної української дрібної буржуазії утворювався бажаний для Директорії і "отаманів" склад Трудового Конгресу",[20] - підсумовує П. Христюк.

Але, на думку П. Христюка, І. Мазепи, В. Винниченка, навіть такий правий, неспівзвучний настроям мас склад Трудового Конгресу турбував керівництво Січових Стрільців, яке боялось, що Конгрес прийме рішення з обговорюваних питань з лівим ухилом. І це сприяло поширенню чуток про можливість розгону Конгресу вояками корпусу.[21]

Ці твердження були рішуче заперечені Є. Коновальцем. Ці "вістки про бажання чи навіть постанову Січових Стрільців знасилувати волю народу, висловлювану його представниками на Конгресі, який скликала законна державна влада, є легендою, що зродилася з провокаційних наклепів ворогів Січового Стрілецтва",[22] – писав Є. Коновалець. Разом з тим, керівник Січового Стрілецтва нагадав, що деякі члени Директорії, і, в першу чергу, В. Винниченко, намагались забезпечити бажаний для себе склад Конгресу, і що саме за дорученням Голови Директорії В. Винниченка в середині січня 1919 р. він (Є. Коновалець – авт.) їздив до Станіслава з метою залучити до участі у роботі Конгресу найбільшу кількість делегатів від ЗУНР. "На 204 ст. третього тому "Відродження нації", - підкреслює автор, - В. Винниченко згадує лише про "отаманів", які буцім то радилися над розігнанням Конгресу. Чому В. Винниченко забув навести свої власні заходи до відповідного сепарування Трудового Конгресу, мені не відомо".[23]

Отже, з вищезазначених праць дослідників випливає висновок про те, що вже на стадії підготовки роботи Конгресу в результаті боротьби між правим і лівим крилом українського визвольного руху були закладені передумови для розколу державницьких сил, і хід роботи Конгресу та його рішення підтвердили це.

Підсумки роботи Конгресу у більшості дослідників піддані критиці. В. Винниченко назвав Конгрес "мертворожденим". Та особливо гостро критикував рішення Конгресу П. Христюк. Будучи прибічником трудового принципу організації влади в Україні, П. Христюк покладає головну відповідальність за це на керівництво Директорії і галицьких делегатів, що спільно з частиною Селянської спілки виступили з правих позицій. Особливо негативну роль, на його думку, відіграв виступ на Конгресі В. Винниченка, який засвідчив відхід Голови Директорії від не так давно обраних соціальних орієнтирів. П. Христюк зазначав, що В. Винниченко, ідентифікувавши питання про радянську форму влади з питанням національного поневолення України Московщиною, і отримавши підтримку з боку отаманів Петлюри та Коновальця, галичан, справив такий вплив на інших делегатів Конгресу, що більшість з них не захотіли і слухати про трудовий принцип і досягнення миру з Радянською Росією.[24] В результаті, робить висновок автор, "інституція, що покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду робітничо-селянську владу і тим підвести міцний ґрунт під революцію, виповнила протилежні

завдання: поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим, висловилась за горожанський міжклясовий мир – демократичний парламентаризм”.[25]

Викриваючи з позицій есерів негативний вплив правих сил на рішення Конгресу, П. Христюк одночасно змушений був визнати відповідальність і лівого крила, зокрема, фракції українських есерів центральної течії, до якої він належав. Адже ця фракція, за його висловом, могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого втілення їх у життя, відіграти вирішальну роль у визначенні спрямованості рішень Конгресу, але вона “розбилась, покололась на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступила і голосувала (відповідно до свого поділу) за ріжні резолюції.”[26]

Досить повно висвітлює виступи ряду делегатів на Конгресі І. Мазепа, який був учасником цього форуму. Проте у його праці “Україна в огні і бурі революції” практично відсутні узагальнюючі оцінки роботи Конгресу і схваленого ним “Універсалу”. Можливо, це пов’язане з тим, що саме фракція УСДРП, до якої належав і сам І. Мазепа, спираючись на підтримку галицьких депутатів, відіграла провідну роль у визначення спрямованості схваленого Конгресом документу, і тому автор, мабуть, вважав недоцільним коментувати колективно вироблені рішення.

Отже, з праць дослідників, що аналізували роботу Конгресу, випливає закономірний висновок: його рішення не стали концентрованим уособленням волі, інтересів усіх учасників визвольної боротьби. На Конгресі перемогу здобули праві сили, але ця перемога була зумовлена не тільки і не стільки їх впливом, адже праві партії були представлені виключно галицькими делегатами, скільки ідейною розпорошеністю в лівому політичному крилі визвольного руху, відсутністю єдності з ключових питань державотворення в керівних органах УНР, і, в першу чергу, у Директорії. Як згадував згодом В. Винниченко, у Директорії йому і А. Макаренку протистояли майже в усіх питаннях С. Петлюра і П. Андрієвський, які часто підтримували правих, а Ф. Швець брав сторону то перших, то других. При ухваленні найважливіших рішень до уваги бралась, як правило, точка зору В. Винниченка, але, як визнавав сам Голова Директорії, “фактична реальна політика поза Директорією проводилась тими силами, виразниками яких у Директорії були С. Петлюра і П. Андрієвський”.[27]

Аналізуючи розвиток подій після Трудового Конгресу, дослідники з лівого політичного табору сходяться на тому, що відсутність порозуміння всередині Директорії посилила позиції правих сил в українському керівництві і призвела, врешті-решт, до заміни уряду В. Чехівського правим урядом С. Остапенка, у якому з 17 портфелів 14 належали представникам правих партій – УПСС, УПСФ, УНДП, УРП.

Взагалі, весь період, протягом якого діяв уряд С. Остапенка, піддається нищівній критиці дослідниками з лівого політичного табору. Зокрема, П. Христюк гостро критикував уряд за відмову впроваджувати в життя затверджений Директорією закон про Трудові ради.[28] При цьому П. Христюк піддає критиці і Директорію, яка, на його думку, припустилася значної помилки, зробивши головну ставку саме на праві політичні сили, чиї погляди не знаходили відгуку серед широких мас. Хоча, як глузливо зауважує П. Христюк, есери, самостійники, народні республіканці і обіцяли Директорії “могутню” підтримку з боку “всіх творчих, державнодумаючих” елементів українського суспільства, вона фактично вилилась у “підтримку” Директорії центральними комітетами цих партій, які разом з усіма “масами” вміщувались в одному вагоні третього класу.[29] Наслідком помилкового курсу Директорії на союз з правими силами стало, на думку П. Христюка, те, що ці сили “… ледве не зовсім зліквідували і українську державність, возглавляєму Директорією”, [30] а сама Директорія остаточно розкололась.

Цю ж точку зору підтримав і М. Шаповал. Він вважав невдалим кроком залучення Директорією до співпраці, в тому числі і в урядових установах, представників правих партій, зокрема партії соціалістів-федералістів. Не несучи ніякої відповідальності, оскільки співпрацювали на “технічних” ролях, есефи зайняли відповідальні пости як в українських дипломатичних місіях і представництвах за кордоном, так і в міністерствах, інших державних установах в Україні. “Вони, - зазначає у своїй праці “Занепад УНР” дослідник, - вели саботаж революційного законодавства Трудового Конгресу при підтримці ріжноманітного безпартійного елементу, що влип в організаційну схему нової України. Видатним актом саботажу було умисне

зволікання не лише здійснення закону про трудові ради, а навіть затримка опублікування цього закону."[31] Прихід до влади уряду С. Остапенка М. Шаповал вважав невиправданою поступкою правим силам, що означало, на його думку, "початок кінця українського визвольного руху".[32]

Погоджуючись з негативною оцінкою П. Христюка та М. Шаповала діяльності уряду С. Остапенка, І. Мазепа одночасно більш детально аналізує взаємовідносини правого політичного табору з Директорією, зміни в орієнтації одного з провідних її членів – С. Петлюри, особливо після Кам'янецького Трудового Конгресу і подій, пов'язаних із створенням "Комітету Охорони Республіки". На думку І. Мазепи, праві політичні сили постійно намагались усунути С. Петлюру від керівництва УНР, звинувачуючи його у некомпетентності. Насправді ж, причиною їх атак на Головного Отамана, на думку дослідника, було те, що "Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп".[33] Такого ставлення правих до себе С. Петлюра не міг не враховувати. Але його позиція щодо цих сил, на думку І. Мазепи, остаточно змінилась саме після кам'янецьких подій. "Можна сміливо твердити, - зазначав дослідник, - що в великій мірі під впливом Комітету Оборони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого політичного табору."[34] Пояснюючи свою думку, І. Мазепа зазначав, що останньою краплею стала спроба одного з лідерів правих сил члена Директорії П. Андрієвського вдатись до репресій щодо членів Комітету Оборони Республіки, який в умовах кризи верховної влади УНР спробував утримати ситуацію в державі під контролем. Саме після цього Петлюра енергійно взявся за створення нового, соціалістичного за складом уряду, "… який би не мав нічого спільного з попереднім збанкротованим урядом Остапенка."[35] Проте, як вважає І. Мазепа, Петлюра значно спізнився з цим заходом, наслідком чого в значній мірі стала катастрофа на Південно-Західному фронті. Він "взявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи "самотужки" виходу з тої сліпої вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі".[36]

Процес формування нового уряду відбувався, на думку дослідників, досить складно, в умовах постійного тиску правої опозиції. Зокрема, за свідченнями І. Мазепи, у першій декаді квітня 1919 р. праві майже щоденно проводили кількагодинні наради, на яких протестували проти зміни уряду, наголошували, що з соціалістичним урядом не захоче мати справу Антанта.[37] Ситуація ускладнювалася тим, що і сам Петлюра не виявляв послідовності у своєму ставленні до правих. То під час переговорів він погоджувався із пропозиціями соціалістичних партій вивести з Директорії прибічників правих поглядів П. Андрієвського і Ф. Швеця, то, навпаки, доводив необхідність залишити в новому уряді представників правої партії соціалістів-самостійників, з огляду на їх значну підтримку повстанськими отаманами.

Разом з тим, ряд дослідників з лівого політичного табору звертають увагу на те, що навіть надзвичайно поміркована програма діяльності нового уряду, який очолив Б. Мартос, викликала шалений опір правих сил. "Член Директорії П. Андрієвський, - писав П. Христюк, - просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині бувших остапенківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, бувших вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних політичних діячів … Соціялісти-самостійники (Мацюк, Макаренко й инші) та народні республіканці (Ол. Ковалевський, Архипенко), спираючись на Оскілка і віддавшись під його опіку, повели між військом, усним словом і через свій орган, шалену агітацію як проти правительства, так і проти Петлюри".[38] Але і в цій ситуації Директорія на чолі з С. Петлюрою і створений нею уряд виявили, на думку дослідників, хитання у вирішенні питання про форму влади. Навівши у своїх працях Декларацію соціалістичного уряду Б. Мартоса, І. Мазепа та П. Христюк звертають увагу на той факт, що уряд у ній однозначно заявив: "… У внутрішній політиці … ним буде вжито найенергійніших заходів, аби всюди організувалися робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей."[39] Але, вже через чотири місяці, відзначає І. Мазепа, Директорія кардинально змінює свою точку зору. 12 серпня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила іншу Декларацію, у якій зазначалось, що уряд у згоді з Директорією УНР "… виробляє проєкти законів про вибори в Парлямент з правом Установчих

зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права."[40]

Таким чином, підкреслюють дослідники, керівні кола УНР після довгих хитань лише на кінець літа 1919 р. визначились у питанні про форму влади в Україні. Вони висловились за парламентську форму влади, остаточно відмовившись від ідеї трудових рад.

Розв'язання у такий спосіб питання про форму влади в Україні викликало різку критику з боку авторів, що репрезентували лівий політичний табір. Так, М. Шаповал, виходячи із ортодоксальних есерівських позицій, вважав, що зміни в уряді, його відхід від ідеї трудових рад на користь принципу парламентаризму свідчили про пряму зраду керівництвом УНР рішень Трудового Конгресу. "Ми маємо очевидний факт антидемократичної і антинародньої акції панків, що фальшиво називали себе … "робітничою партією"",[41] - писав М. Шаповал. При цьому він вважав, що відхід Головного Отамана С. Петлюри, як і всього політичного керівництва УНР, від трудового принципу у бік парламентаризму відбувся не без участі правих сил, особливо партії соціалістів-федералістів, чиї представники переважали у дипломатичних представництвах УНР за кордоном. "Їх дипломати з-за кордону бомбардирували: коли буде проголошено принціп буржуазного парляментаризму, то за два тижні Антанта визнає Україну !" [42] , - писав у своїй праці "Занепад УНР" М. Шаповал.

Дещо по-іншому оцінює ці події І. Мазепа. Належачи в той час до провідної в уряді УСДРП, він пояснював її курс на проголошення загального виборчого права і парламентаризму тим, що це дасть змогу послабити тиск "правих", об'єднати українські самостійницькі сили у боротьбі за українську державність. Дискутуючи з представниками УПСР, які продовжували захищати "трудовий принцип" формування влади, він наголошував: "Успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, … а головно від фактичного стану організованих українських сил. Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на … політичні ріжниці, які в дійсності були в термінах і назвах."[43]

Зовсім з інших позицій оцінюють вищезгадані події дослідники з правого політичного табору. Типовим в цьому плані є погляди Осипа Назарука – одного з керівників радикальної партії Галичини і одного з найближчих радників Диктатора Є. Петрушевича, викладені ним у праці "Рік на великій Україні". Перебуваючи у Кам'янці практично майже увесь 1919 р., він був у вирі тогочасних подій, спілкувався з багатьма ключовими особами Кам'янецької доби. З точки зору О. Назарука, Директорія не могла відіграти вирішальної ролі у вирішенні питання про форму влади в Україні, оскільки на початок літа 1919 р. була надзвичайна слабкою. Після виходу з Директорії В. Винниченка, а, згодом, і самостійника Андрієвського, писав О. Назарук, "Директорія стала "враком", недоломком. Була це вже тільки тінь давньої Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України…"[44] Пояснюючи свою точку зору, О. Назарук зазначав, що С. Петлюра, який очолив Директорію, і її член А. Макаренко були поза членством у будь-якій політичній партії, а, отже, змушені були постійно оглядатись на думку провідних політичних сил УНР – УСДРП і УПСР. Щодо проф. Ф. Швеця, то він був "експонентом своєї партії, не її провідником".[45] "Річ ясна, - резюмує О. Назарук, - що наслідком того всього фактична влада не спочивала в руках Директорії, тільки мала її Рада Міністрів, зложена з представників соц.-дем. і соц.-революціонерів".[46] А оскільки це так , продовжує О. Назарук, то Радою Народних Міністрів фактично керували два партійних комітети. На підтвердження своєї думки О. Назарук посилається на вислів міністра праці в уряді УНР Безпалка, який у приступі щирості сказав: "До нашого правительства не можна ставити таких вимог, які ставиться до правительств. Бо це властиво партійний комітет".[47]

Наголосивши на провідних ролях в керівництві УНР саме лівих сил, О. Назарук одночасно заперечує можливість значного впливу правих наддніпрянських партій на політику Директорії і її уряду, а, отже, і на прийняття рішення щодо форми влади в Україні. "Самостійники по бунті свого Оскілка були скомпромітовані, хлібороби-демократи від початку повстання були проскрібовані як рекціонери, соц.-федералісти, які мали ще найбільш інтелігенції, теж належали до "неблагонадежних", а т.зв. партія народних республіканців щойно слабо почала

організовуватися (складалася вона з дуже малого числа інтелігентів). Вона властиво не існувала навіть як клюб".[48]

Звичайно, факти свідчать про те, що повністю відкидати тиск правих сил на керівні центри УНР у вирішенні питання про форму влади не можна, але в цілому з цим висновком О. Назарука можна погодитись, адже, про падіння впливу правих партій на кінець літа 1919 р., зокрема, такої партії як УПСС, писала ще у серпні 1919 р. газета "Трудова громада", що належала есерівській партії. "Кілька доволі голосних, але, на жаль, і доволі звичайних історій з цілим рядом отаманів в стилі Палієнка, Біденка, Ковенка, Хомодовського й, нарешті, Болбачана – зрештою, настільки скомпроментували в очах нашого громадянства партію самостійників, що їм довелося попросту зійти хоча б на деякий час з кону політичного життя України."[49]

Разом з тим, дослідження історіографічних джерел засвідчує той факт, що питання про форму влади знаходилось у полі зору не лише правих партій, воно було предметом гострої політичної дискусії і між провідними урядовими партіями – УСДРП і УПСР. Так, П. Христюк, один з лідерів есерівської партії, у праці "Замітки і матеріали до історії української революції" писав, що у серпні 1919 р. Кабінет Міністрів продовжував гаяти час "… в безкінечних суперечках та змаганнях між двома урядовими партіями – соц.-дем. і соц.-рев. про форму влади, тобто, в дійсності про основний напрямок соціально-економічної політики уряду, в суперечках, що геть паралізували діяльність правительства, вносячи постійну неясність в його політику".[50] Правда, спробу П. Христюка перекласти всю відповідальність за відхід від трудового принципу виключно на УСДРП навряд чи можна визнати повністю правомірною. Дійсно, УСДРП (офіційна) на початку серпня 1919 р., почавши шукати згоди з правим крилом національного руху, чинила досить сильний тиск на УПСР з метою примусити її визнати парламентський принцип формування влади. В ультимативному листі ЦК УСДРП Центральному Комітету УПСР від 11 серпня 1919 р. ставилась досить жорстка вимога "… обов'язати соц.-революціонерів, членів Кабінету, взяти позитивну участь в ухвалі кабінетом не пізніше 12 серпня відозви про загальне виборче право, проект якої сьогодні посилається до ЦК УПСР додатково".[51] В разі ж відмови міністрів-есерів ЦК УСДРП уповноважував членів своєї партії самим прийняти відповідний документ. У цій ситуації для ЦК партії есерів настав момент істини – вони мали або погодитись з ультиматумом УСДРП, або дати аналогічне доручення представникам своєї партії в уряді – задекларувати радянську форму влади, взявши відповідальність на себе. Це означало б повний розрив есерів з УСДРП і перетворення УПСР на "відповідальну" опозицію. Проте, цього не сталося. Есери виявили безпринципність, залишившись в Кабінеті. Вони фактично самі відмовились від принципу Трудових рад, підписавши 12 серпня 1919 р. з ЦК УСДРП "Погодження", у якому приставали "на декларування принципу парляментаризму (демократичні вибори до парляменту і органів самоврядування) і на коаліційний кабінет (в кабінет мало бути введено одного або двох правих, решта портфелів ділилась пополам між с.-р. і с.-д.)".[52] Пояснення есерів, на кшталт того, що вони залишились в уряді з метою коректувати його роботу і за сприятливих обставин таки запровадити трудовий принцип у життя, не можна вважати серйозним, оскільки УСДРП в цей час шукала підтримки Антанти, яка і чути нічого не хотіла про цей принцип. В даному випадку можна погодитись з відомим дослідником Української революції доктором історичних наук А.П. Гриценко, яка характеризувала таку позицію есерів як відверту маніловщину.[53]

Таким чином, історіографічні джерела свідчать, що у 1919 р. питання про форму влади в Україні вирішилось на користь принципу парламентаризму не тільки через тиск правих партій, а й через поправіння одної з провідних політичних сил УНР – УСДРП.

Аналіз історіографічного доробку українських дослідників свідчить, що при висвітленні подій Української революції з серпня 1919 р. по листопад 1920 р. вони практично майже не торкаються проблем взаємовідносин Директорії і правих сил з ключових проблем державотворення. Це й зрозуміло. З одного боку, як права опозиція, так і С. Петлюра, який фактично уособлював в цей час Директорію, вважали питання про форму влади в Україні (принаймні в теоретичному плані) остаточно вирішеним. У цей період політичні лідери УНР намагались на практиці запровадити парламентську форму влади, хоча через об'єктивні і

суб'єктивні причини їм не вдалося цього зробити. З іншого боку, як зазначав відомий дослідник Української революції В.Ф. Солдатенко, через втрату у 1919 р. завойованих раніше позицій революція змушена була самообмежувати свої завдання. На передній план вийшли інші проблеми і, в першу чергу, проблема захисту національної державності, збереження самостійності УНР.[54] Саме ці проблеми і стають головними для дослідників при висвітленні подій останнього року Української революції. Стан розробки цих проблем українською історіографією 1920-1950-х рр. буде проаналізовано автором в подальших публікаціях.

Таким чином, аналіз української історіографії 20-50-х рр. ХХ ст. щодо взаємин Директорії з правою опозицією в 1918-1920 рр. свідчить про сталий інтерес дослідників до цього важливого аспекту другого етапу Української національно-демократичної революції. Написані переважно безпосередніми учасниками тих буремних подій ці праці надають значний фактологічний матеріал для розуміння характеру взаємовідносин між Директорією і політичними силами правого спрямування в обох державницьких центрах, з'ясування впливу цих взаємин на вирішення ключових завдань державотворення. В деяких випадках дослідникам вдалось вийти на вирішення питань, які носять концептуальний характер.

Одночасно, вивчення історіографічного доробку українських дослідників 20-50-х рр. ХХ ст. дозволяє виділити і певні недоліки у висвітленні досліджуваної проблеми. Найбільш характерні з них – це надмірна полемічність, виправдання власної поведінки. Досить вузькою була джерельна база ряду праць, у яких йшлося про політику правих партій в добу Директорії. Нерідко дослідники з лівого політичного табору давали оцінку діяльності правих партій без глибокого аналізу їх програмних документів, відносячи всі ці партії до єдиного "правого табору ворогів революції", намагались взагалі перекласти на них головну відповідальність за поразку державотворчих змагань. Приклад цього – праця М.Шаповала "Велика революція і українська визвольна програма", у якій він писав, що окрім УПСР "… всі, так звані, "соціялісти" (соціял-демократи, соціялісти-самостійники, соціялісти-федералісти, селянські соціялісти), не кажучи вже про буржуазні партії, оказалися буржуазними прихвостнями і прихильниками".[55]

Проте, події Української революції свідчать, що далеко не останню роль у її поразці відіграли постійні незгоди саме у таборі провідних соціалістичних партій України – УСДРП та УПСР. Щодо правих партій, то вони протягом всього періоду діяльності Директорії лише на короткі історичні періоди опинялись на чолі керівних центрів УНР. Зокрема, правий уряд С. Остапенка перебував при владі всього 35 днів, а в уряді В. Прокоповича УРДП, що дотримувалась правих поглядів, мала лише на один міністерський портфель більше, ніж УСДРП. Та й взагалі, цей уряд, на думку багатьох дослідників, після залишення ним Києва в кінці першої декади червня 1920 р., не справив будь-якого помітного впливу на перебіг подій на завершальній стадії Української революції.

Разом з тим, маючи власні погляди на шляхи розвитку державотворчих процесів в Україні в роки революції, сили правої опозиції досить часто протистояли своїм політичним опонентам з УСДРП та УПСР. Але наслідки цього протистояння не завжди були деструктивними. Приклад тому – Кам'янецька доба, в період якої активна політична діяльність правоопозиційних уряду Б. Мартоса політичних партій в сукупності з іншими факторами призвела до відмови проводу УНР від класових засад державотворення і декларування переходу до загальнолюдських, демократичних засад побудови українського республіканського ладу.

Прикметною рисою багатьох праць з досліджуваної проблеми, особливо написаних безпосередніми учасниками революційних подій, є їх помітна партійна заангажованість, що відзначають і сучасні фахівці. "Попри запевнення у прагненні до об'єктивності, неупередженості, - зазначав В.Ф. Солдатенко, - кожен із авторів вільно чи мимоволі відображав через вибудову своїх досліджень їхнє концептуальне спрямування, цілком певні уподобання, позиції, орієнтації, породжені тією чи іншою партійною належністю …"[56]

Звідси випливає висновок: хоча праці перших дослідників Української революції є надзвичайно цінним історіографічним джерелом для вивчення взаємин Директорії з правою опозицією, оцінки і висновки, які містять ці праці, не можуть беззастережно, без критичного

аналізу використовуватись на сучасному етапі вітчизняного історіографічного процесу. Протилежний підхід призведе до перекручення історичної істини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Історичні уроки української революції // Історія України. – 2000. - № 41; 2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: К., 1999. – С. 64; 3. Відродження. – 1918. – 22 грудня; 4. Нова Рада. – 1918. – 26 грудня. 5. Там само; 6. Нова Рада. – 1918. – 29 грудня; 7. Там само; 8. Шаповал М. Вказана праця. – С. 133; 9. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921: В 3 т. – Прага, 1942. - Т. І. – С. 74; 10. Винниченко В. Вказана праця. – С. 211-212; 11. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С. 68-70; 12. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Видання 2-ге. – Прага, 1948. – С. 24; 13. Там само; 14. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 49; Мазепа І. Вказана праця. – С. 83-84; Коновалець Є. Вказана праця. – С 27; 15. Мазепа І. Вказана праця. – С. 84; 16. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 26; 17. Див.: Там само. – С. 27; 18. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 57-58; 19. Мазепа І. Вказана праця. – С. 88; 20. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 58; 21. Мазепа І. Вказана праця. – С. 82; 22. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 33; 23. Там само; 24. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 61-62; 25. Там само. 26. Там само. – С. 61; 27. Винниченко В. Вказана праця. – С .237-238; 28. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 104; 29. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С .105; 30. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 108; 31. Шаповал М. Занепад УНР. – Прага, 1928. – С. 6; 32. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - С. 134; 33. Мазепа І. Вказана праця. – С. 150; 34. Там само. – С. 149; 35. Там само; 36. Мазепа І. Вказана праця. – С. 153; 37. Див.: Мазепа І Вказана праця. – С.151-154; 38. Христюк П. Вказана праця. - Т. 3. – С. 124; 39. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 121; 40. Копиленко О., Копиленко М. Друга УНР: спроба історико-генетичного аналізу // Право України. – 1994. – С. 163-164; 41. Шаповал М. Занепад УНР. – С. 10; 42. Там само. – С. 9; 43. Мазепа І. Вказана праця. – Т. 2. – С. 41, 42; 44. Назарук О. Рік на великій Україні (конспект споминів з української революції). – Відень, 1920. – С. 193; 45. Див.: Там само. – С. 192, 193; 46. Там само. – С. 195; 47. Там само. – С. 19; 48. Там само. – С. 193-194; 49. Трудова громада. – 1919. – 30 серпня; 50. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 146; 51. Там само. – С. 154-155; 52. Там само. – С. 155-156; 53. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й. – К., 1996. – С. 59; 54. Див.: Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 685, 691; 55. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 181; 56. Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 22.

С.І. Дровозюк

МАСОВИЙ РЕЛІГІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Духовне життя народу завжди має конкретно-історичний зміст і відбувається у різноманітних формах. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. однією з таких форм був масовий релігійний рух, що охопив Правобережжя України. Епіцентром руху стало Поділля. Поштовх цьому рухові дали "чудеса" – оновлення ікон, церков тощо. Найбільший суспільний резонанс мало "калинівське чудо". Короткий зміст подій такий. Влітку 1923 р. хтось прострелив образ Спасителя, зображеного на хресті, що знаходився на шляху до с. Сальник, поблизу станції Калинівка. Незабаром поширилися чутки, що з хреста йде кров. Це викликало масове паломництво селян з Поділля, Київщини, Волині та інших регіонів. Навіть за офіційними даними всі дороги до Калинівки були заповнені віруючими, а біля хреста одночасно перебувало близько 15 тисяч чоловік. Інше чудо було пов'язане з так званою Йосафатовою долиною, що знаходилася поблизу с. Голинчинці Могилівської округи. Таку назву їй було дано у зв'язку з поширенням чуток, що саме тут має відбутися страшний суд (за біблійною легендою страшний суд мав статися у долині Йосафатовій). Це спричинило масовий релігійних рух. У долині, названій Йосафатовою, було встановлено понад 17 тис. хрестів, принесених селянами Поділля та інших країв. Домінантою духовного життя у період масового релігійного руху були есхатологічні настрої, пов'язані з уявленнями про антихриста, страшний суд, пекло тощо. Все це асоціювалося, як правило, з більшовиками та комуністичною владою.

Рух викликав гостру реакцію влади. Для розслідування справи була створена особлива комісія. На повну потужність запрацювали каральні органи держави – ДПУ, прокуратура, суд. У засобах масової інформації була розгорнута широка кампанія, спрямована проти чудес. Отже, події, викликані чудесами, слід розглядати не як суто релігійне явище, а як суспільно-політичну боротьбу, що відбувалася у специфічній формі. Масовий релігійний рух 20-х рр. становить також

значний науковий інтерес з точки зору соціально-психологічних механізмів зародження та поширення соціальних настроїв.

Історіографічне дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку з новими завданнями, що постають перед історичною наукою на сучасному етапі. Як зауважив О.П. Реєнт, нині українська фундаментальна наука зіткнулася з необхідністю вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери. Йдеться, зокрема, про релігійно-етичні системи, інші форми психології, що справляли вплив на історичні події[1].

Масштаби руху, пов'язаного з чудесами, його суспільно-політичний резонанс вказують на необхідність спеціального історико-психологічного дослідження. Не випадково дослідник історії релігії та церкви Б. Боцюрків звернув увагу на те, що у 20-х рр. масові есхатологічні рухи, пов'язані з калинівським чудом та Йосафатовою долиною, викликали певний інтерес і висловив сподівання на зростання зацікавлення соціологією релігії[2].

Нині для дослідження цієї проблеми створене добре підґрунтя – опубліковані узагальнюючі праці з історії церкви А. Зінченка, О. Ігнатуші, В. Пащенка, О. Шуби[3] та інших авторів.

Офіційна точка зору щодо походження масового релігійного руху почала формуватися одночасно з його зародженням. Вона була викладена у висновках особливої комісії, створеної подільським губвиконкомом для розслідування калинівського чуда. Виразниками офіційної точки зору стали місцеві газети. Так, орган Подільського губкому КП(б)У та губвиконкому "Рабоче-крестьянская газета" відразу охарактеризувала релігійний рух як масовий психоз і наголосила на причетності до справи "провокаторів з підпільного антирадянського табору", які з допомогою чудес розраховують бунтувати селян[4].

Науковий напрям репрезентував "Етнографічний вісник". Однією з перших спроб осмислити релігійний рух як соціально-історичне явище була стаття Н. Дмитрука "Про чудеса на Україні року 1923-го", опублікована у першій книзі "Етнографічного вісника". Зауважимо, що ми свідомо подаємо найсуттєвіші компоненти концепції Н. Дмитрука, оскільки це характеризує стан наукової думки 20-х рр. XX ст. Заслуговує на увагу насамперед те, що автор поставив питання про причини виникнення чудес. Не втратив значення фактичний матеріал, поданий ним – сценарій процесій, зразки легенд та пісень, що виникли на ґрунті чудес тощо. Бачення Н. Дмитрука відрізняється від офіційної точки зору ще й масштабністю. Він акцентує увагу не на самому чуді, а на похідних від нього духовних явищах та процесах. Так, автор звернув увагу на те, що у зв'язку з рухом з'явилося чимало різних легенд, повір'їв, пророкувань, переказів, забобонів та пісень, що своїм змістом характеризують цей рух. Особливе значення має те, що серед цих форм він виділяє чутки про наближення страшного суду, есхатологічні настрої й апокаліптичні думки про кінець світу. На думку автора, рух має важливе значення для з'ясування обставин, що обумовлюють появу міфа. Нарешті, дослідник поставив питання про причини припинення масового релігійного руху[5].

Згодом Н. Дмитрук поглибив аналіз причин "чудес" у статті "Голод на Україні р. 1921", опублікованій в "Етнографічному віснику" у 1927 р. Важливою була вже сама спроба поставити голод 1921-1922 р. і чудеса 1923-1924 р. в один подієвий ряд. Він описав вплив голоду 1921-1922 р. на народний світогляд і зробив висновок про те, що епідемія чудес 1923-1924 рр. "своїми початками безпосередньо входить у настрої людності, схвильованої погрозою голоду 1921р." "Епідемію чудес не було поки що досліджено цілковито, але й тепер, – пише автор, – можна стверджувати, що в поширенні цієї епідемії відіграло певну роль бажання попередити кару Божу (голод, кінець світу тощо)". І ще одна важлива теза Н. Дмитрука: "Для історика культурних нашарувань дуже цікаво стежити, як під впливом господарчої деформації здіймаються певні пізніші нашарування й поволі оголяється те, що вже здавалося пережитком"[6].

Істотною особливістю досліджень 20-х років є те, що вчені звернули увагу на народно-поетичну творчість, що супроводжувала чудеса. Так, українські народні легенди, що виникли на Поділлі у процесі масового релігійного руху, привернули увагу Олени Пчілки. Вона наголосила, що ці зразки мають велике значення для українського етнографа, дослідника "народної духовної творчості"[7]. Згодом В. Кравченко розглянув псалми, що у 1923-1924 рр. співали прочани під час

подорожувань до різних чудес. Автор подав тексти пісень та коментарі до них[8].

Зміст чуток у зв'язку з "Осапатовою долиною" та механізми їх поширення В.Кравченко розкрив на прикладі матеріалів етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею (Житомир)[9]. П. Попов виділив окремий "калинівський пісенний цикл". До калинівських пісень він відніс всі ті пісні релігійно-моралістичного чи легендарного змісту, що їх під час чудес або у зв'язку з ними співали в Україні, надто на Правобережжі. Автор наголосив, що калинівський пісенний цикл має великий інтерес для виявлення сьогочасних шляхів народної поезії України, її ідеологічної надбудови, її форми, поетики, зв'язків як з українською стародавньою усною традицією та писаною літературою, так і з течіями міжнародного фольклору та сторонніми літературними впливами. П. Попов поставив важливе дослідницьке завдання – з'ясувати питання про справжній обсяг, джерела, тенденцію, хронологію, територію цієї творчості. Порівнявши калинівські пісні з старішими, подібними до них зразками народної сучасної творчості, автор зробив висновок, що вони найбільше належать до пісень типу колядкових та лірницьких[10].

На фоні примітивно-більшовицької атаки на чудеса, здійсненої войовничими безвірниками, ознаками науковості виділяється стаття С. Якимовича "З есхатологічних настроїв". Прагнучи з'ясувати коріння і основні джерела релігійно-містичних настроїв, автор поділив носіїв людської думки на дві групи: верстви, які ведуть активну боротьбу, і пасивно-консервативні верстви. Саме для останньої, на думку автора, характерне переважання майже дитячої віри в якесь неймовірне чудо. Цікаво, що представників цієї другої групи він бачить як серед сільських заможних елементів, так і серед інтелігенції. Наведені факти свідчать про формування апокаліптичних настроїв ще у 1921р. Чудо з'явилося, бо його очікували. Найважливіший висновок С. Якимович зробив про те, що есхатологічні і політичні передчування були неподільні. Пов'язуючи зникнення есхатологічних настроїв із змінами у політиці комуністичної партії щодо села, зокрема, із зменшенням продподатку, автор фактично визнав, що антиселянська політика цієї партії й була причиною масового релігійного руху[11].

Окрему групу становлять публікації, що мали на меті спростування чудес. Вони цікаві з точки зору полемічних прийомів, що використовувалися більшовиками в ідеологічній боротьбі. Характерним історіографічним фактом є брошура Я. Ковальчука "Про чудеса на Україні". Однак і цей автор непослідовний: з одного боку, він пише, що чудеса виникали серед неосвічених і пригнічених народів, де панувало кріпацтво й злидні (при цьому не уточнює, чи стосується це більшовицького режиму), а з іншого, – твердить, що чудеса організувало духівництво з метою збагачення за рахунок селянства, яке у 1923 р. вже поліпшило свій матеріальний стан. У брошурі є досить цікава деталь: автор зробив спробу розкрити механізм виникнення чудес на ярмарках і роль натовпу у цьому процесі. Чільне місце у такому натовпі він відводить психічно хворим жінкам. Автор твердить, що чудеса фабрикують попи. Події у с. Голинчинцях він пояснив суперечками між незаможниками і куркулями, які вирішили чудом вплинути на незаможних. Він відтворив хрестоносіння як конкретний вияв масового релігійного руху. Автор визнав, що серед натовпу утворився ворожий до комуністів і радвлади настрій[12].

Пропагандистський зміст має брошура В. Дроздова "Козлянське чудо", опублікована у 1930 р. Позиція стандартна: духівництво та куркулі використовують будь-які засоби, щоб відновити свої позиції[13].

Зразком публікації, покликаної "вписати" масовий релігійний рух у більшовицьку концепцію суспільно-історичних відносин, є стаття П. Костика "Стихійні лиха як одна з причин піднесення релігійності", видрукувана у журналі "Безвірник". Ця робота справляє двоїсте враження: з одного боку, автор досить близько підходить до причин масових релігійних рухів, називаючи серед них голод, війни, господарські кризи, суспільний занепад, з іншого, – час від часу вдається до суто пропагандистських прийомів, характерних для більшовицької ідеологічної "машини". Загалом об'єктивним є твердження автора про те, що чутки про чудо особливо вперто ширилися на селі, менше в місті, але й там, і тут сприймали їх з легкою вірою в те, що вони дійсні, і з утішною насолодою, наче вони приносили з собою радість, визволення від буденного клопоту. Характеризуючи масовий релігійний рух як божевілля, за якого "в мутній воді легко й рибу ловити", автор переходить до найголовнішого: критики класових ворогів та дискредитації носіїв

чудес. Важливий вже сам факт визнання автором агітації проти влади, яку проводили куркулі. Певне джерелознавче значення мають наведені П. Костиком відозви, що супроводжували рух: "Геть комуну! Хай загинуть виродки дияволів", "Чудо – ознака загибелі більшовиків". В такий спосіб він фактично визнав антикомуністичну спрямованість руху. У концепції П. Костика простежується класовий підхід: найсуттєвішим для розуміння причин масового релігійного руху він вважає те, що чудеса виникали серед селянства та міської дрібної буржуазії, а особливий нахил до релігійної пошесті мали заможніші селяни. Релігійний рух 1922-1923 рр. він вважає замаскованим наступом розбитих у боях громадянської війни класових ворогів радянської влади. Разом з тим автор наголошує, що є помилкою розглядати рух виключно як наслідок свідомої організації з боку попів та куркулів. Причинами руху він вважає соціально-економічні зміни, а роботу попів та контрреволюційних агентів – лише допоміжним елементом у процесі зростання впливу чуда на психіку релігійно настроєних мас. Цікаво, що автор не погоджується з тими дослідниками, які вважали причиною чудес культурну відсталість селянства. На підтвердження своєї думки він навів приклади релігійних психозів серед багатих. Заслуговує на увагу міркування автора про здатність людей піддаватися навіюванню[14].

Як відомо, рубежем в радянській історіографії став 1929 р., коли відбулася перша всесоюзна конференція істориків-марксистів. Як слушно зауважила Л.В. Таран, з початку 30-х років розвиток історичної науки в СРСР відбувався на ідеологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму, внаслідок чого була втрачена людина як суб'єкт історії[15].

В 1929 р. відбулася також нарада етнографів Москви і Ленінграда, яка проголосила марксизм єдино правильним науковим методом, а метою наукових досліджень – служіння справі побудови соціалізму. Тому й не дивно, що той же "Етнографічний вісник", який у 1925-27 рр. вміщував оригінальні розвідки про природу масового релігійного руху в Україні, у 1929 р. опублікував статтю про чудеса на Полтавщині, витриману в дусі тогочасної атеїстичної пропаганди[16]. З того часу релігійний рух характеризувався переважно з позицій загострення класової боротьби. Провідником цієї теорії був журнал "Безвірник". Він нав'язував тезу про зростання релігійних організацій, які разом з куркулями та непманами використовують релігійні настрої відсталих елементів по селах і містах, щоб протиставити їх соціалістичному будівництву[17]. У публікаціях журналу чудесам приписувалося "контрреволюційне призначення"[18].

У наступні роки офіційна етнографічна наука намагалася відмежуватися від здобутків 20-х рр. У статті Г.Ю. Стельмаха "Розвиток української етнографії за роки радянської влади", опублікованій у 1958 р. в журналі "Народна творчість та етнографія", редакція "Етнографічного вісника" була піддана критиці за те, що з буржуазно-об'єктивістських позицій підійшла до висвітлення питань сучасності. Статті про чудеса, опубліковані у 1925-27 рр., були визнані шкідливими, а Н. Дмитруку кинутий докір з приводу положення про те, що ніби класове розшарування на селі принесла жовтнева революція. Обґрунтування причин відновлення чудес в кінці 20-х рр. подається Г.Ю. Стельмахом відповідно до сталінської доктрини: мовляв, рішучий наступ на приватно-капіталістичні елементи в умовах загостреної класової боротьби призвів до того, що серед певної частини населення з'явились есхатологічні настрої[19].

Серед праць, опублікованих у 60-х роках, привертає увагу монографія В.Ю. Келембетової "Утвердження атеїзму в побуті трудящих України". Характеризуючи радянську історіографію, авторка згадала про внесок Етнографічної комісії у вивчення світогляду доісторичної доби на матеріалах релігійних пережитків, вірувань і обрядів, критично оцінила програми 20-х років як обмежені у зв'язку з тим, що у них не було пунктів про нові громадянські обряди. Через це, мовляв, була упущена можливість зафіксувати ті глибинні процеси, що проходили в селах після перемоги жовтня. Вона зробили висновок, що в матеріалах з питань сучасності автори не давали правильної оцінки поширенню серед відсталої частини населення чуток про релігійні чудеса. Така позиція є цілком зрозумілою у світлі панівної концепції про масове зростання атеїзму у радянський час[20].

Питання чудес та породжених ними настроїв порушується також у статті С. Музиченка, присвяченій сорокаріччю "Етнографічного вісника". Автор цілком слушно вказав на відсутність спеціальних праць, присвячених Етнографічній комісії та її друкованим органам. Водночас він

повторив вже відому думку про те, що у 20-ті роки в "Етнографічному віснику" друкувалися шкідливі легенди про кінець світу та церковні чуда, есхатологічні творіння подавалися з буржуазно-об'єктивістських позицій. З одного боку, він критикує Н. Дмитрука за неправильний висновок про те, що класову боротьбу на село принесла соціалістична революція, а з іншого, – знаходить у статті цього автора "Голод на Україні р. 1921" класову оцінку есхатологічних настроїв[21].

У 70-ті роки Калинівське чудо нерідко використовували як засіб атеїстичної пропаганди. Прикладом може бути публікація у атеїстичному журналі "Людина і світ". Матеріал побудований на інформації "Рабоче-крестьянской газеты", де як основні винуватці фігурують "батюшка" і "куркулик". Бажаючих знати причини "великого здвигу народу" автор відсилає до згаданої вище "Рабоче-крестьянской газеты", яка, як відомо, відображала позицію органів влади[22].

Загалом в радянській літературі домінувала точка зору, що чудеса – це антирадянська, контрреволюційна діяльність церковників[23]. Сформувався стереотип, що проіснував до кінця 80-х років. Його концентрований вираз знаходимо у фундаментальних узагальнюючих виданнях: попи і церковники залякували віруючих селян антихристом, пеклом, а куркульство з допомогою попів розгорнуло кампанію по оновленню ікон, церков і утворенню інших чудес[24]. Масовий релігійний рух, викликаний чудесами, в цей час всебічно не висвітлювався.

Інтерес до масових есхатологічних рухів почав зростати після падіння комуністичного режиму, коли значно активізувалися дослідження історій церкви та релігії. Короткий виклад подій, пов'язаних з виникненням та поширенням чудес на Поділлі, дав А.К. Лисий[25].

Е.П. Слободянюк у дисертаційному дослідженні "Православ'я на Україні у 20- середині 30-х років XX ст." віднесла чудеса до специфічних форм виявлення духовних потреб. Авторка вважає можливим розглядати їх як неусвідомлену форму боротьби проти антирелігійної політики. Вона зробила висновок, що виразно простежується тенденція появи чудес в період соціальної нестабільності. Е.П. Слободянюк однією з перших у сучасній історіографії не лише подала перебіг подій, пов'язаних з чудесами, а й спробувала з'ясувати характерні риси та закономірності цього явища. Вона дійшла висновку про внутрішню потребу у виникненні чудес. На її думку, велика популярність чудес і багатотисячне паломництво свідчать про те, що релігія мала широку соціальну базу. Авторка акцентує увагу на реакції віруючих на чудеса. Е.П. Слободянюк звернула також увагу на збільшення кількості чудес на рубежі 30-х рр. і зробила припущення, що це міг бути виклик безбожній владі. Дослідивши факти, авторка дійшла висновку, що феномен чудес був неусвідомленою формою опору антирелігійній політиці радянської держави[26].

Значне місце відведено чудесам у монографії В. Силантьєва "Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы". Автор наголосив, що особливий резонанс в Україні мало калинівське чудо. Він перелічив визнані владою такі причини чудес: малокультурність і неграмотність селян, прагнення духовенства підняти авторитет церкви і втягнути в неї більше людей, збільшити прибутки церкви. Погодившись з цими причинами, автор зауважив, що в числі головних причин піднесення релігійної активності селян були: посуха, неврожай і страх людей перед можливим голодом. Такими акціями, вважає автор, селяни сподівалися змилостивити Бога, викликати дощ і зібрати добрий урожай[27].

Питання чудес з точки зору міжконфесійних відносин порушив О. Ігнатуша. Автор зауважив, що саме у громадах тихонівців, які використовували специфічні методи зміцнення впливу церкви, з'явилася ціла низка оновлень ікон, чудес[28].

Цікаві міркування щодо змісту та причин чудес висловив А. Макаров. Він розглянув ці явища у європейському контексті, пов'язавши українські чудеса із фатімським дивом, як початком духовного оновлення Європи напередодні другої світової війни. Оцінюючи позицію влади, автор зробив висновок, що партія, побачивши перед собою великий суспільно-політичний рух, усвідомила реальну загрозу для свого атеїстичного режиму й перейшла до рішучих і нещадних методів боротьби. На думку автора, спалахи чудес, подібних до хвилі 20-х років, трапляються тоді, коли життя надто сильно відхиляється від того, яке заповідав нам Господь, коли воля суспільно активної частини населення, яка, як правило, концентрується біля влади, загрожує одвічним підвалинам людського буття[29].

Значну групу публікацій становлять газетні статті, що з'являлися час від часу у періодиці Вінниччини. Точку зору І. Жабокрицького відбиває сам заголовок статті: "Чому радянська влада злякалася калинівського чуда?". Автор пропонує таку відповідь на це запитання: влада трималася на беззастережній вірі у комуністичний рай, а масовий релігійний рух свідчив про те, що монополія комуністів на віру серйозно похитнулася, що несло загрозу існуванню комуністичного режиму[30]. Нові архівні джерела використав К. Завальнюк. До описаних вже чудес, калинівського та Йосафатової долини, автор долучив Степашське чудо, що виникло в серпні 1924 р. Його основою послужив зсув землі, з якого, на переконання селян, текла цілюща вода. Сюди рушили тисячі селян. Хворі, які пили воду і купалися в ній, відчували полегшення своїх тілесних і духовних страждань. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на заборону, народ інстинктивно тягнувся до чудес (навіть якщо вони були вигадані), вбачаючи в них вираз правди рельєфнішої, ніж правда більшовицька. На думку К. Завальнюка, чудеса свідчили про антагонізм між християнством та комунізмом[31].

Отже, історіографічний аналіз масового релігійного руху дає можливість простежити основні напрями руху суспільно-історичної думки, залежність її глибини та масштабності від існуючого політичного режиму. Простежується два підходи до оцінки масового релігійного руху: науковий та войовничо-атеїстичний. Вони мали ряд варіацій, однак для другого найхарактернішим є те, що він не виходив за межі доктрини, проголошеної правлячим більшовицьким режимом.

Порівняння різних періодів показує, що найбільших успіхів у дослідженні масових релігійних рухів досягла наука 20-х рр., яка розглядала їх як комплекс різноманітних явищ та подій. Українська етнографія 20-х рр. охоплювала явище як певну цілісність від причин зародження до згасання, в той час як офіційна точка зору зводилася здебільшого до заперечення чи спростування самого факту чуда. При цьому масовий релігійний рух або замовчувався, або ж характеризувався як куркульсько-попівські провокації. Для радянської науки 30-80-х рр. характерне спрощене, а то й спотворене висвітлення подій. Цей період історичної думки позначений войовничим атеїзмом, одномірністю та однолінійністю. В кращому випадку позиція зводилася до визнання самого факту масових релігійних рухів, але при цьому автори уникали з'ясування причин цього явища.

Нині ж є усі можливості, використавши досвід науки 20-х рр., вийти на новий рівень дослідження масового релігійного руху. Ця проблема є актуальною ще й тому, що в в сучасній історіографії робиться акцент на історії церкви як певної організаційної структури, при цьому залишається недостатньо з'ясованим повсякденне релігійне життя селянства, що було однією з форм його духовності.

Логіка історичної думки стає зрозумілою лише у контексті ідеологічної боротьби, з урахуванням реакції влади на чудеса. Тому суспільно-історичний зміст цих подій може бути з'ясований насамперед у руслі проблеми "Масовий релігійний рух і більшовицький режим". Адже газетні публікації були тільки зовнішнім виявом процесів, що відбувалися в надрах більшовицької тоталітарної "машини". Ретельне дослідження усього масиву джерел, насамперед документів місцевих та центральних архівів, дасть значно ширшу і конкретнішу картину масового релігійного руху 20-х рр. XX ст. Історіографічна ситуація, пов'язана з подільськими чудесами, ще раз підтверджує слушність міркування, що "... багатогранність і багатоплановість релігії й релігійно-політичних структур в їх богословських, канонічних, культурних, історичних, правових, політичних та соціологічних аспектах не вміщуються в жодній традиційній академічній дисципліні і вимагають комплексного вивчення"[32].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕТАТУРА

1. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал.-2000.-№2.-С.4; 2.Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник.-К.,1992.-Вип.1.-С.292; 3.Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.-К.,1993; Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння Митрополита Василя Липківського.-К.,1997; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Дис. ... канд.іст. наук.-Харків,1993; Пащенко В.О.

Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30 років.-К.,1994; Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).-К.,1999; 4. Рабоче-крестьянская газета.-1923.- 4 августа; 5 августа; 7 августа; 5.Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.50-61; 6.Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921 // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.81,82; 7.Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.41-49; 8. Кравченко В. "Псальми", що в 1923-24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.71-78; 9.Кравченко В. Осапатова долина // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С108-111; 10. Попов П. До текстів т.зв. "калинівських" пісень // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.8-30; 11.Якимович С. З есхатологічних настроїв // Життя й революція.-1926.-№2-3.-С.113-118; 12.Ковальчук Я. Про чудеса на Україні.-К.,1925; 13. Дроздов В. Козлянське чудо.-Харків,1930; 14.Костик П. Стихійні лиха як одна з причин піднесення релігійности // Безвірник.-1928.-№2.-С.23-35; №3.-С.36-44; 15. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.-1998.-№5.-С.32; 16.Етнографічний вісник.-1929.-Кн.8.-С.170; 17.Ігнатюк Д. До 2-го Всеукраїнського з'їзду рад безвірників // Безвірник.-1929.-№8.-С.32; 18.Метеорний О. Про нові попівські чудеса на Прилуччині // Безвірник.-1929.-№10.-С.38; 19.Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади // Народна творчість та етнографія.-1958.-Кн.2.-С.52;48-49; 20.Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України.-К.,1967.-С.24; 21.Музиченко С. До сорокаріччя "Етнографічного вісника" // Народна творчість та етнографія.-1970.-№6.-С.85-86; 22.Хоменко М. Калинівське чудо // Людина і світ.-1977.-№5.-С.8-16; 23.Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917-1923 гг.-М.,1968.-С.163; 24. Історія селянства Української РСР.-К.-1967.-Т.2.-С.142; 25.Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії.-Вінниця,1995.-С.70; 26. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х - середині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук.-Львів,1996.-С.138-139; 27. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.-Х.,1998.-С.166-171; 28. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції.-К.,1997.-С.134; 29.Макаров А. З'ява богородиці в Україні 1920-х років // Київська старовина.-2001.-№1.-С.83,88; 30. Жабокрицький І. Чому радянська влада злякалася калинівського чуда? // Вечірня Вінниця.-1998.-10 липня; 31. Завальнюк К. Тайна Йосафатової долини // За батьківщину.-1999.-24 грудня; 32.Боцюрків Б. Там само.-С.292.

А.М. Тростогон

ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР НА УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

До початку 90-х років ХХ ст. проблема першого голоду на Україні практично не піднімалась історичною наукою. Традиційними були уявлення про сильний голод 1921-1923 рр. в російських губерніях, зокрема в районах Поволжя. Те, що так само від голоду потерпало і українське населення п'яти губерній, замовчувалось і не висвітлювалось ні в пресі, ні в історичних дослідженнях.

Серед науковців радянських часів щодо причин цієї трагедії панувала офіційна точка зору і досліджувалось тільки те, що дозволялось. Так, в докторській дисертації Мігаля Б.К., присвяченій здійсненню аграрної політики на Україні у відбудовний період, зазначається, що"... в результаті війни і неврожаю збір зернових складав лише 25% від рівня 1913 року".[1] Це і послужило, на думку автора, головними причинами голоду 1921-1923 рр. Зважаючи на те, що робота писалася в середині 70-х років, такі оцінки подій є адекватними. Цінним для сучасних дослідників є багатий фактичний матеріал, зібраний автором з 237 фондів 16 центральних і місцевих державних і партійних архівів, а також ряд досить виважених його висновків щодо аграрної політики більшовиків в українському селі, зокрема про те, що "розподіл поміщицької землі серед селянських господарств не призвів до загального зрівняння землекористування і не зміг остаточно ліквідувати тієї диференціації, що склалася на селі".[2]

Зовсім по-іншому зазвучала проблема взаємин влади і селянства на початку 20-х років ХХ ст. в історичних доробках українських і зарубіжних дослідників останнього десятиріччя. Серед наукових праць, виданих АН України в серії "Історичні зошити", привертає увагу робота Кульчицького С.В., Мовчан О.М. "Невідомі сторінки голоду 1921-1925 рр. в Україні". Автори спростовують традиційні штампи про голод початку 20-х рр. в Україні і на основі архівних матеріалів змальовують моторошну картину страшної трагедії. Така усталена причина як посуха 1921 р., котра висувалася в якості основної причини голоду, в радянській історичній науці, не є, на думку дослідників, вирішальною, адже такі природні катаклізми траплялися і раніше " але ж люди не гинули сотнями тисяч",[3] те ж саме стосується і виснаження селянського господарства воєнними

діями, що тривали з 1914 по 1921 р. Більш вагомою причиною автори вважають аграрну політику більшовиків, серцевиною якої була продрозкладка, тобто примусове вилучення селянського врожаю. "Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною".[4] Формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося фактично шляхом позаекономічного примусу.

З цією думкою погоджується Корновенко С.В., який зауважує, що навіть нововведений податок 1925 р., котрий безперечно був кроком вперед у порівнянні з продрозкладкою, виявив безпорадність вищих державних та партійних органів влади республіки в подоланні лиха, податкова система була недосконалою, а податкова політика радянської влади в українському селі носила споживацький характер.[5]

Проведення продовольчої політики в Україні вилилось у фактичне пограбування села, зазначає Ганжа О.І. Перші радгоспи і колгоспи були штучним паростком нового ладу, замість надання землі селянам вона була націоналізована і переходила у власність держави, на селі створювались спочатку комбіди, пізніше КНС з метою політичного розколу села і зміни ситуації на користь більшовиків.[6] Проте всі ці заходи не викорінили в українському селянстві любові до землі і прагнення на ній плідно господарювати, навпаки, вважає дослідниця, більшовицька політика викликала протидію селянства встановленню тоталітарного режиму в нашій країні, а введення продрозкладки та заборона торгівлі стали причиною глибокої політичної та економічної кризи початку 20-х рр.[7]

У цьому ж ключі звучать висновки, зроблені Хорошуном Б.І. у дослідженні, присвяченому продовольчій політиці в Україні в 1920-1930-х рр. Автор зауважує, що в історичній літературі тривалий час головними передумовами масового голоду на початку 1920-х рр. називалася посуха, недорід, післявоєнна господарська розруха, низький рівень технічного забезпечення сілького господарства і зовсім не бралися до уваги суб'єктивно-політичні фактори, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями більшовиків і насильницькими методами їх здійснення. Насправді ж, саме ці фактори, вважає Хорошун Б.І., були вирішальними причинами голоду 1921-1923 рр. [8]

Проблему взаємовідносин влади і селянства в перші роки непу зачіпає у своїх публікаціях Капустян Г.Т. Проаналізувавши особливості процесу корінного зламу земельної власності на Україні, вивчивши нові документи, авторка дійшла висновку, що"... земельний голод в регіоні..." не задовольнили конфіскації і розподіл поміщицьких, монастирських і церковних володінь, і тому влада хотіла вирішити земельне питання за рахунок куркульських господарств.[9] За допомогою комбідів і комнезамів більшовики пішли в наступ на заможних селян. Затяжний повстанський рух на Україні був результатом цієї політики на селі, вважає дослідниця, і, навіть, позитивні зміни в податковій політиці 1921 р. не призвели до зменшення кількості повстанських загонів, селяни підтримували їх, оскільки вони виступали захисниками їх інтересів.[10]

Економічні і політичні проблеми на Україні поглибились голодом 1921-1923 рр. Авторка наводить дані по врожайності у 1921 р., причини її падіння, аналізує становище селянства в п'яти голодуючих губерніях України, важкий морально-психологічний стан людей, наголошує на випадках канібалізму. Центральна влада, тим часом, не хотіла визнавати факт голоду в Україні, а це, відповідно, призводило до збільшення числа жертв. Дослідниця наводить документальні матеріали, котрі свідчать про те, що " жахи і розміри голоду зовсім не поступалися поволзькому голоду", в п'яти губерніях України – Катеринославській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та Одеській – 40% всього населення голодувало, падіж худоби набув катастрофічних розмірів, проте збір продподатку не припинився.[11] Ті, хто не змозі був сплачувати податок, піддавались репресіям, а в селян, котрі заробили зерно в інших губерніях, його реквізували. Все це природно знову викликало хвилю селянських виступів і обурення владою. Авторка вважає, що саме нелюдське ставлення держави до селян призвело до масового незадоволення більшовицькою політикою, проте політичні, економічні, ідеологічні інститути на Україні продовжували функціонувати і утримувати владу над багатомільйонним селянством. В умовах неврожаю і загрози вимирання, що насувалась, селяни не змогли чинити активного опору більшовикам. Справді, "голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців", зазначають

Кульчицький С.В. і Мовчан О.М.[12]

Розмірковуючи над причинами спаду селянського повстанського руху наприкінці 1921 р., автори, всупереч традиційній точці зору, котра пояснювала такий феномен благотворним впливом нової економічної політики, наголошують на іншій версії. Конфіскація продовольчих запасів голодуючих селян півдня України, зрадницька покірність українського керівництва московському уряду, відмова від міжнародної допомоги стали основними причинами загибелі сотень тисяч селян.[13]

Розкриваючи проблему надання голодуючим районам України іноземної продовольчої допомоги, дослідники аналізують ту страшну ситуацію, що склалася в Україні на початку 20-х рр. В пресі про голод на півдні України заборонено було навіть згадувати, зате про поволзький голод писалося дуже багато, по всій країні більшовики розгорнули агітаційну кампанію допомоги голодному селянству Поволжя. Почався збір коштів, продовольства, розгорталась благодійницька діяльність. Проте найжахливішим у всьому цьому виявилось те, що заготовлений в Україні хліб до Поволжя не доходив, а йшов на підтримку "червоних столиць" і Червоної армії. Західні держави теж були введені в оману більшовицьким урядом, про голод на півдні України вони дізнались запізно. Лише в січні 1922 р., після завершення хлібозаготівельної кампанії, було знято інформаційну блокаду про український голод. Тепер український уряд міг офіційно звертатись до зарубіжних благодійницьких організацій, проте уряд Росії заявив, що в Україні все благополучно і туди нема чого їхати іноземним рятівникам.

Автори дають детальну характеристику організації західними державами допомоги голодуючому населенню більшовицької Росії, оцінюють її ефективність, а також неоднозначну позицію Заходу щодо надання цієї допомоги Україні. Цікавою є інформація про діяльність менонітських релігійних громад США, Канади та Нідерландів, котрі надавали допомогу братам по вірі, що проживали в Запорізькій та Миколаївській губерніях, а також іудейських релігійних громад, які через своїх представників добились приїзду в Україну, щоб оцінити реальний стан справ, було укладено угоду і з місією Фрітьофа Нансена, котрий діяв під егідою Міжнародного Червоного Хреста. Проте, як зазначають дослідники, російські власті все одно намагались обмежити іноземну допомогу голодуючим території РСФРР. Неоднозначною була і позиція української діаспори, політичні діячі якої практично "залишились байдужими до трагічної долі своїх сестер та братів у Великій Україні", подолання голоду їм уявлялося можливим тільки із поваленням радянської влади.[14] Автори дійшли висновку, що іноземні організації відіграли вирішальну роль у врятуванні сотень тисяч голодуючих селян, надана допомога була "яскравим прикладом величезних можливостей народної дипломатії, що протидіяла офіційній антирадянській політиці європейських урядів."[15]

Значним внеском у вивчення долі українського селянства у XX ст., на нашу думку, є справді новаторське дослідження С. Злупка і О. Мороза "Українське селянство першої половини XX ст. (трагедія і героїзм)". Автори вважають, що на долю українського селянства випали особливо важкі випробування, український селянин більше, ніж будь-хто, пролив крові в період двох світових війн, головним тереном яких була Україна. "Ставши лабораторією комуністичних експериментів, селянство протягом лише чверті століття пережило три масові голодомори (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.)".[16]

Ознайомившись з архівними документами, статистичними матеріалами, результатами спеціальних досліджень, науковці провели цікаві аналогії голодоморів початку 20-х і 30-х рр. На їх думку, сутність і основні ознаки обох голодоморів були майже ідентичними, обидва голодомори зв'язані з більшовицьким насильством над селянами, тоді і тепер прелюдією голоду були надмірні хлібозаготівлі, а точніше – цілковите пограбування українського селянства, до якого застосовувалися найвитонченіші методи репресивного характеру. Малоосвічені селяни часто глибше проникали в сутність більшовицької аграрної політики, ніж її вчені-адепти, які виправдовували хлібозаготівлі будь-якою ціною.

У цьому контексті правомірним є визначення Робертом Конвекстом трагічних подій поч. 30-х рр. як терор голодом[16], яке можна віднести і до голодомору 1921-1923 рр.

До проблеми першого радянського голодомору звертається і В. Мазур, який досліджує не

кліматично-природну зумовленість цього лихоліття, котра добре вже висвітлена в історіографії, а політико-економічні обставини цієї трагедії. На думку автора, саме цей аспект проблеми, а також національний і демографічний, не знайшли належного вивчення історичною наукою.[17] Дослідник наводить дані про кількість голодуючих на півдні України навесні 1922 р., вона становила 3,8 млн. чол., проте московський уряд довго не хотів визнавати факту "українського голоду". Автор погоджується з думкою інших фахівців з цієї проблеми, котрі вважають, що голоду початку 20-х рр. можна було б уникнути, якби не регулярне вилучення продовольства з України, яке голова ВУЦВК Г.Петровський назвав "братським розподілом смерті".[18] Якщо врахувати, що до революції на території, охопленій голодом, збирали 400 млн. пудів зерна, а у 1921 р. всього 39 млн. пудів, то коментар зайвий. Проте, попри таку катастрофічну ситуацію для українських селян, майже дві третини їхнього хліба вивозили до Поволжя. Демографічні наслідки голоду на півдні України були жахливими, вважає дослідник, проводячи ретельний аналіз статистичних даних, архівних матеріалів тощо. Загальна смертність від голоду в п'яти губерніях становила 44% населення, а втрати від голоду у два рази перевищували показники природного приросту населення в Україні.[19] За роки лихоліття в Україні не народились мільйони людей, що негативно позначилося на розвитку демографічної ситуації, зауважує автор.

Становище на півдні України погіршилось ще і внаслідок масової епідемії тифу, природний приріст населення фактично зупинився впродовж двох років. Автор розглядає й малодосліджений національний аспект голоду, адже в південних губерніях України проживало багатонаціональне населення. Серед національних меншин, що мешкали в цьому регіоні, найбільш чисельними були росіяни та євреї, від голоду масово помирали греки, але найбільших втрат, за підрахунками В. Мазура, серед нацменшин зазнали німці. Після жовтневого перевороту вони втратили значний обсяг землі, реманенту, худоби, крім того, негативно на німців-колоністів вплинула адміністративно-територіальна реформа, що проводилась в Україні впродовж 1921-1923 рр.

Аналізуючи документи Відділу національних меншин НКВС УСРР, автор наводить дані цієї установи щодо кількості німців, що проживали в Україні (510 тис., з яких голоду зазнали від 50 до 80%)[20], проте, зазначає дослідник, ці цифри не збігаються з іншими даними. Якими б не були розбіжності, суттєвим залишається той факт, що окрім українських селян, жертвами голодомору стали представники національних меншин, які мешкали в південних губерніях України.

Для дослідника безсумнівним є те, що кількість голодуючих була б значно більшою, якби не допомога міжнародних організацій, як і факт обмеження і стримування цієї допомоги Україні з боку московського уряду.

Автор наголошує на тому, що національний та соціально-психологічний аспект голоду 1921-1923 рр. в Україні потребує комплексного дослідження, аналізу джерел, з'ясування маловідомих фактів і подій.

Отже, на перший погляд, історія українського селянства першого десятиріччя радянської влади є одним з найбільш вивчених питань історичної науки. Однак, неможливість опрацювання відповідних архівних матеріалів, до яких історики не мали доступу за радянських часів, необхідність ідеологічного обґрунтування більшовицької політики призвели до звуженості тематики досліджень, їх заангажованості. Практично не вивчався цілий пласт питань, у висвітленні яких тоталітарний режим не був зацікавлений. Тому в останнє десятиріччя з'явилися наукові доробки, що пролили світло на цілий ряд проблем, пов'язаних з історією українського селянства, його боротьбою з владою за землю і свої права, його трагічною долею: насильницькою колективізацією, репресіями, депортаціями. В цьому ряду не останнє місце посідають дослідження, котрі стосуються і трьох штучно змодельованих голодоморів, зокрема голоду 1921-1923 рр. в Україні, хоча повністю вичерпними їх назвати не можна, вивчення цієї тематики необхідно продовжувати

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мигаль Б.К. Осуществление аграной политики на Украине в восстановительный период (1921-1925 гг.) // Автореф. дис. докт. истор. наук. -Харьков, 1975.- С. 33; 2. Там само.- С. 35; 3. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі

сторінки голоду 1921-1925 рр. в Україні // Історичні зошити.- К., 1993.- С.3; 4. Там само.- С. 4; 5. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1923 рр.) // Автореф. дис. канд. істор. наук. - Донецьк, 2000; 6. Ганжа О.І. Опір селянства становленню тоталітарного режиму в УРСР.- К., 1996.- С.6; 7. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К., 2000.- С. 29; 8. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках // Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С. 22; 9. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы непа // Отечественная история.- 2001.- №5.- С. 165; 10. Там само.- С. 167; 11. Там само.- С. 169; 12. Кульчицький С., Мовчан О. Крізь московські перепони // Політика і час.- 2000.- № 9-10,- С. 93; 13. Там само.- С. 94; 14. Там само.- С. 100-101; 15. Там само.- С. 102; 16. Конвекст Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993.- С.6; 17. Мазур В. Голод 1921-1923 років в Україні (Політико-демографічний аспект) // Історія України. - 1999.- №37.- С. 8; 18. Там само. - С. 9; 19. Там само.; 20. Там само.

М.В. Коннова

ІСТОРІОГРАФІЯ УЧАСТІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ БРИГАД У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ В ІСПАНІЇ 1936-1939 РР.

Світова історія добровольчого руху досить розлога та давня. Дев'ятнадцяте століття переповнене яскравими прикладами участі іноземних добровольців у національно-революційних та громадянських війнах, революціях. Варто згадати у цьому контексті славетний подвиг французького маркіза М.Ж. Лафайєта, який у званні генерала американської армії брав участь у війні за незалежність Північної Америки 1775-1783 рр., чи участь англійського поета Дж. Байрона в русі італійських карбонаріїв та визвольній боротьбі греків 1821 рр. проти оттоманського поневолення. В шеренгах паризьких комунарів стояли пліч-о-пліч поляки, росіяни, італійці-гарибальдійці. Іспанія не була осторонь цього процесу: в двох карлістських (громадянських) війнах цього ж століття боролися разом з іспанцями по обидва боки барикад французькі та італійські гірняки.

Проте добровольчий рух XIX та XX ст. докорінно різниться за своїм характером. Річ у тім, що революції та громадянські війни минулого століття і пов'язаний з ними рух інтернаціоналістів-добровольців були передусім конфліктами, які виникали на ґрунті сповідування їхніми учасниками діаметрально протилежних ідеологій, тому характеризувалися непримиренністю, масштабними людськими жертвами, в той час як у попередніх століттях учасники воєн та конфліктів сповідували загалом однаковий світогляд та моральні принципи.

Діяльність міжнародних волонтерських з'єднань в іспанському громадянському конфлікті 1936-1939 рр. за кількістю учасників, розмахом, резонансом та розлогою історіографією можна вважати вершиною добровольчого руху XX ст. В ідеологічному протистоянні епохи "холодної війни" інтерпретація даного інтернаціонального руху набрала особливої гостроти. Свідченням цього може слугувати спектр полярних оцінок ролі, місця та значення інтербригад в громадянській війні 1936-1939 рр. в Іспанії: для захисників Іспанської республіки вони були "кращими людьми світу", "волонтерами свободи", "сучасними Лафайєтами"; для їхніх опонентів – "найманцями Комінтерну", "московською ордою", "червоною аристократією", "озброєною потолоччю", "міжнародним легіоном Червоної армії", "озброєним загоном революційного інтернаціоналу", "армією світової революції" тощо.[1]

Незважаючи на те, що з часу іспанської громадянської війни 1936-1939 рр. минуло понад 60 років, світова історіографія з даної проблематики далека від більш-менш однозначних оцінок стосовно різних аспектів історії іспанських інтербригад.

Історіографічний спадок радянської доби як про громадянську війну в Іспанії, так і про участь в ній інтербригад вагомий. Досліджуваної нами проблеми стосується передусім великий масив мемуарів, публіцистики та художньої літератури. Його необхідно поділити на ряд груп: першу складають твори письменників-антифашистів, очевидців та учасників іспанського громадянського конфлікту (американців Е. Хемінгуея та Альви Бессі, англійця Дж. Оруелла, німця В. Бределя, поляка С. Айзнера та інших); другу – репортажі радянських журналістів (М. Кольцова, І. Еренбурга); третю – мемуари радянських та зарубіжних учасників громадянської війни в Іспанії:

від керівників іспанської та інших компартій, провідних посадовців Комінтерну, урядовців Іспанської республіки та керівників Народної армії, радянських генералів-радників різних рангів, за тодішньою термінологією, до рядових – танкістів, пілотів, зв'язківців, перекладачів.[2]

Славнозвісний Е. Хемінгуей змалював у своєму творі "По кому подзвін" достовірні факти іспанської громадянської війни, свідком якої був сам. Він писав про радянського журналіста Каркова (М. Кольцов), який мав безпосередній зв'язок із Сталіним, про Андре Марті, французького комуніста, комісара інтербригад, який, за висловом американського прозаїка, "загубив більше людей, аніж чумна пошесть." Альва Бетсі – інтербригадівець – описав те, що критики називають "окопною правдою", в якій героїка співіснувала з прозою солдатського буття. Автор стверджує, що до поїздки в Іспанію людей спонукали різні причини, проте майже всіх інтербригадівців поєднували душевний смуток та самотність.[3]

Потрібно зазначити, що спогади радянських учасників війни в Іспанії творилися на ґрунті жорстких ідеологічних позицій. Ті, хто залишилися живими і повернулися на батьківщину, були зобов'язані написати спецслужбам детальні звіти, які одразу ж були засекречені і до цього часу не введені у науковий обіг, як і протоколи допитів безпідставно репресованих учасників війни. Та література, що все-таки побачила світ, в тому числі зарубіжних учасників, була піддана ретельній цензурі. Водночас мемуаристика та публіцистика як радянська, так і зарубіжна, дозволяє достатньо детально вивчити психологічно-емоційну та побутову сторони існування інтербригад.

Цікавим об'єктом наукового вивчення з досліджуваної нами проблеми можуть бути спогади Луїджі Лонго, керівника італійської компартії і генерального комісара іспанських інтербригад. Щоправда, автор, дотримуючись тодішніх ідеологічних вимог, виступає апологетом феномену інтербригад, характеризує їх як винятково спонтанний рух, як вияв щирої й безкорисливої допомоги іспанським республіканцям, із зрозумілих причин не вдається до аналізу справжньої ролі СРСР та Комінтерну в іспанських подіях, хоча був обізнаний як ніхто в цьому. Водночас він, за його власним висловлюванням, прагнув бути об'єктивним і намагався уникнути ідеалізації інтербригад, показати непривабливі сторони даного явища: конфлікти між бійцями на національному ґрунті, побутові чвари, недисциплінованість вояків, домінування комуністів. Генеральний комісар не приховав того, що інтербригадівці діяли під гаслами світової комуністичної революції: "Сьогодні в Іспанії, завтра в Італії!"[4] Цим доречно прислужився сучасним дослідникам в їхньому прагненні з'ясувати питання про справжню місію іспанських інтербригад.

Наукове вивчення історії іспанських інтернаціональних бригад, як і причин та перебігу іспанської громадянської війни 1936-1939 рр., почалося в СРСР в 60-х рр. і продовжувалося в наступні роки.[5] Фундаторами радянської іспаністики стали Майський І.М., Гарсіа Хосе, Пріцкер Д.П., Пожарська С.П., Мещеряков М.Т. та інші. На цей же період припадає становлення та розвій зарубіжного іспанознавства.[6]

До позитивних сторін радянської іспаністики необхідно віднести введення у науковий обіг великого фактологічного та статистичного матеріалу, його узагальнення та систематизацію, постановку цілого ряду наукових проблем. Водночас історична література радянської доби характеризується апологетичністю та гомогенністю, домінуванням політико-ідеологічних підходів у з'ясуванні мети, ролі та значення інтербригад в іспанських подіях, постулюванням цілого ряду штампів, міфів і навіть одвертої неправди щодо їхньої історії. Якщо узагальнити концептуальне бачення радянськими науковцями громадянської війни в Іспанії та участь в ній інтербригад, то воно зводиться до стандартної офіційної формули: Іспанська республіка та СРСР відстоювали та захищали демократію, а франкісти – фашизм. Насправді ж даний підхід далекий від історичної дійсності.

Зарубіжні праці з досліджуваної проблеми містять широку палітру поглядів представників різних політичних течій: від консервативних, профранкістських до марксистських. Проте західна наукова література навіть марксистського спрямування позбавлена відвертого ідеологічного спрямування, характеризується широким ідейним та науковим плюралізмом.

Сучасна іспаністика, передусім російська, вступила у новий етап свого розвитку. Він пов'язаний з відкриттям нових архівів та застосуванням у дослідницькій роботі новітніх

світоглядних наукових підходів. Серед когорти науковців 90-х рр. зустрічаємо прізвища вже відомих нам іспаністів, зокрема М.Т. Мещерякова, С.П. Пожарської, та нові: М.В. Новикова, Ю.Є. Рибалкіна, А. Медведенка.[7] У монографіях та наукових статтях даного періоду знаходимо сенсаційні як для науковців, так і для пересічного читача архівні матеріали. Суттєвий внесок у вивчення історії інтернаціональних з'єднань вносить стаття М.Т. Мещерякова "Доля інтербригад в Іспанії. За новими документами" (1993), в якій автор докорінно змінив свою колишню концепцію їхньої ролі та значення. Зокрема, російський дослідник стверджує, що інтербригади, які він називає загонами "комуністичної аристократії", спеціально підбиралися і готувалися НКВС СРСР, що вони діяли абсолютно автономно від іспанського республіканського керівництва і повністю контролювалися Комінтерном.[8]

Таку ж версію підтримує у своєму монографічному дослідженні інший російський іспаніст М.В. Новиков. На його думку, рух іспанських інтернаціоналістів, розпочавшись стихійно, став координуватися й контролюватися у подальшому з єдиного центру – Москви.[9]

Загалом сучасний стан розвитку зарубіжної іспаністики дозволяє з'ясувати ряд дискусійних питань з історії іспанських інтернаціональних частин або, принаймні, поставити їх у новій площині. Щонайперше: кому належить ідея участі добровольчих бригад в іспанському громадянському протистоянні? На нашу думку, необхідно погодитися з твердженнями радянських та зарубіжних науковців про стихійний та спонтанний характер даного руху. В перші дні громадянської війни в Іспанії на захист республіки стали емігранти-антифашисти та спортсмени, які приїхали на Робітничу Олімпіаду у Барселоні як альтернативну Олімпійським іграм, скликаних МОК в Берліні 1936 р. Вони об'єдналися у перші групи, які згодом стануть ядром інтернаціональних бригад. Французький історик Ж. Соріа стверджує, що перші добровольці прибували також із-за Піренеїв стихійно, за покликом серця, наодинці або невеликими групами.[10]

Ідея ж організованого і системного набору рекрутів належить, за одними даними, ЦК іспанської компартії, йому ж належить і назва – інтербригади, за іншими – Морісу Торезу, генсеку ФКП, Г. Димитрову, голові виконкому Комінтерну, італійцю Рудольфо Пачіарді тощо. Називаються і різні дати цих ініціатив: серпень, 14 вересня, 22 вересня 1936 р.[11] М.Т. Мещеряков, найбільш обізнаний фахівець у даній царині, ґрунтуючись на нових архівних джерелах, доводить, що рішення про створення інтербригад прийняло керівництво ВКП(б). 26 серпня 1936 р. відбулося засідання політбюро ЦК ВКП(б) за участю Сталіна та провідних комінтернівських посадовців Г. Димитрова та Д. Мануїльського. Члени більшовицького політбюро рекомендували ВККІ вжити заходів для "евентуальної організації інтернаціонального корпусу в Іспанії". Водночас російський історик заперечує широко розповсюджену на Заході версію про те, що ініціативу мобілізації на захист Іспанської республіки міжнародних добровольчих частин було висунуто 27 липня 1936 р. на секретній нараді у Празі представниками Комінтерну, Профінтерну та керівництвом ФКП, як і виділення для цього величезної суми в 1 млрд. франків. Ці факти, на думку М.Т. Мещерякова, не можуть вважатися дійсними до тих пір, поки не будуть підтверджені архівними джерелами.[12]

Залишається дискусійним питання чисельності інтербригад та їхніх втрат в ході бойових дій під час громадянської війни 1936-1939 рр. в Іспанії. Радянська історична література оперує загальною цифрою в 35-50 тисяч інтербригадівців. М.Т. Мещеряков не заперечує й не переглядає дану статистику у своїх останніх статтях.[13] У зарубіжній науковій літературі наводяться з цього приводу наступні статистичні дані: від мінімальної чисельності інтербригад в 25 тисяч до максимальної в 125 тисяч. Іспанський історик Хесус Салас здійснив цікаві підрахунки чисельності інтербригад, використовуючи штатну документацію 1937 р. Центральної бази набору та підготовки іноземних рекрутів. За його даними, чисельність іноземних добровольців склала у 1937 р. 120 тисяч осіб. Статистика інтербригадівців, які перебували одночасно на території Іспанії, виглядає, за Х. Саласом, наступним чином: в лютому 1937 року їх було 25 тисяч, в червні – 30 тисяч, 45 тисяч в грудні 1937 р. і навіть після битви під Ебро (1938 р.) інтербригадівців залишалося 40 тисяч осіб. Щодо географії добровольців, то і радянська, і зарубіжна іспаністика вважає, що вони представляли 53-54 держави світу. Необхідно зауважити, що досягнення між науковцями певного консенсусу стосовно чисельності інтербригад ускладнюється рядом обставин, передусім тією, що, починаючи з літа 1937 р., вони стали поповнюватися іспанцями, частка яких

складала між травнем 1937 та березнем 1938 р. 40 відсотків складу інтербригад.[14]

Відсутня єдність серед іспаністів стосовно людських втрат в інтернаціональних добровільних частинах. Очевидно, заниженими виглядають цифри в 5-7 тисяч добровольців, які полягли на полях битв, запропроновані радянською історіографією.[15] Французький дослідник і очевидець іспанських подій Ж. Соріа оперує таким даними: втрати інтербригад в Іспанії склали 9934 осіб вбитими (16,7%), 7686 – полоненими, дезертирами і тих, які пропали безвісти (12,9%), 37500 осіб пораненими (63,1%). Таким чином, за його підрахунками, лише 7,3 відсотка інтербригадівців залишилися неушкодженими.[16]

Все менше дослідників схильні відводити інтербригадам тільки роль морального фактору в іспанській громадянській війні. Поширення набуває твердження про вирішальну військову роль інтернаціональних рекрутів на початковому етапі війни, зокрема, в обороні Мадрида, попередженні катастрофи на річці Харама і забезпеченні успіху під Гвадалахарою. Доведеним вважається факт, що інтербригади, будучи ударними військовими частинами, брали участь у всіх найважливіших і найзапекліших битвах іспанської громадянської війни. Це підтверджують їхні втрати, які, зазвичай, були набагато більшими, аніж втрати рядових іспанських частин.[17]

Так само не знаходить належної аргументації версія про інтербригади як військові підрозділи, які складалися переважно з інтелігенції, як і те, що вони формувалися винятково з комуністів. Насправді, 85 відсотків рекрутів були простими безробітними робітниками або людьми, яких приваблювала можливість матеріальної винагороди за участь в іспанських подіях на боці республіки; понад 60 відсотків добровольців називали себе комуністами вже при зарахуванні до інтербригад і не менше 80 відсотків вступили до компартії, перебуваючи на іспанській території, і не стільки за власними переконаннями, скільки примусово та під страхом репресій.[18] Таким чином, інтербригади перетворилися разом з діяльністю так званих радянських радників та зростаючими обсягами військових поставок в ефективний та дієвий інструмент політики СРСР на теренах Іспанії в 1936-1939 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Сориа Жорж. Война и революция в Испании.1936-1939. В двух томах, т.2. –М.,1987. - С.141-159; Мещеряков М.Т. Коммунистическая партия Испании и Коминтерн // Новая и новейшая история. – 1991. - №5. - С.20; Його ж. Судьба интербригад в Испании. По новым документам // Новая и новейшая история, 1993, №5. - С.22-23; Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas. T.4. – Madrid, 1976, p. 1639-1647; Bredel Willi. Spanienkrieg. Zur Geschichte der 11. Internationalen Brigade. – Berlin und Weimar, 1986, p.63; 2. Хемінгуей Е. По кому подзвін. – Київ, 1969; Оруелл Дж. «1984» и эссе разных лет. –М., 1989; Альва Бесси. Люди в бою. И снова Испания. – М., 1981; Bredel Willi. Spanienkrieg. Zur Geschichte der 11. Internationalen Brigaden. – Berlin und Weimar, 1986; Sewerin Ayzner. Madryt – Saragossa. – Warszawa, 1961; Michal Bron. Wojna hiszpañska. 1936-1939. – Warszawa, 1961; Кольцов М. Испанский дневник // Испания в огне. В 2 – х томах. – М., 1987; Эренбург И. Испанские репортажи, 1931 – 1939. – М., 1986; Под знаменем Испанской республики. Воспоминания советских добровольцев – участников национально-революционной войны в Испании. 1936 – 1939. – М., 1965; Мы – интернационалисты. Воспоминания советских добровольцев – участников национально-революционной войны в Испании. – М., 1986; Солидарность народов с Испанской республикой. 1936 – 1939. – М., 1972; Ветров А.А. Волонтеры свободы. – М.,1972; Кузнецов Н.Г. На далеком меридиане. –М., 1971; Родимцев О.І. Волонтери свободи. – К., 1965; Идальго де Сиснерос И. Меняю курс. – М., 1967; О'Риордан М. Колонна Конолли: рассказ об ирландцах, сражавшихся в рядах интернациональных бригад в национально-революционной войне испанского народа 1936-1939 гг. –М., 1987; Маасен Х. Сыновья Чапаева. – М., 1966; Кристанов Ц. За свободу Испании: мемуары болгарского коммуниста. – М., 1969; Аскарате М. и Сандоваль Х. 986 дней борьбы. Национально-революционная война испанского народа. – М., 1964; Лонго Луиджи. Интернациональные бригады в Испании. – М., 1960; Листер Энрике. Наша война. (Из истории национально-революционной войны испанского народа 1936-1939 гг.). Мемуары. – М., 1969; 3. Хемінгуей Е. По кому подзвін. - С.439; Альва Бесси. Люди в бою. И снова Испания. - С. 140, 153; 4. Лонго Луиджи. Интернациональные бригады в Испании. - С.44, 47,52,54, 56-57, 59-60, 61-62, 65; 5.Гарсиа Хосе. Испанский народ в борьбе за свободу и демократию, против фашизма. – М., 1956; Його ж. Испания XX века. – М., 1967; Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк. – М., 1975; Мещеряков М.Т. Испания в огне. – М., 1971; Прицкер Д.П. Подвиг Испанской республики. 1936 – 1939. – М., 1962; Мещеряков М.Т. Испанская республика и Коминтерн (Национально-революционная война испанского народа и политика Коммунистического Интернационала. 1936-1939). – М., 1981; Пожарская С.П. От 18 июля 1936 – долгий путь. – М., 1977; Мещеряков М.Т. Интернациональные бригады в Испании // Новая и новейшая история, 1979, №4; 6. Gabriel Jackon. The Spanish Republic and the Civil War, 1931 – 1939. – Princeton, 1972; Karr Raymond. The Republic and the Civil War in Spain. – London, 1973; Gallo Max. Spain under Franco. – New Jork, 1974 ; Angel Ruiz Ayucar. El Partido comunista. 37 años de Clandestinidad. – Madrid, 1976; Descola Jean. Oh España. – Barcelona, 1976; Garcia Escudero Jose

Maria. Historia politica de las dos Españas. – Madrid, 1976; Vilar S., Cierva R. de la. Pro y contra Franco. – Barcelona, 1985; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936 –1975. – Madrid, 1987; Preston Paul and Ann L. Mackenzie. The Republic Besieged Civil War in Spain 1936 – 1939. – Edinburgh, 1996; Bennassar Bartolome. Franco. – Madrid, 1996; Престон Пол. Франко. – М., 1999; 7.Мещеряков М.Т. Коммунистическая партия Испании и Коминтерн // Новая и новейшая история, 1991, №5; Його ж. СССР и гражданская война в Испании // Отечественная история, 1993, №3; Його ж. Судьба интербригад в Испании. По новым документам // Новая и новейшая история, 1993, №5; Пожарская С.П. Гражданская война в Испании в контексте международных отношений в канун второй мировой войны // Европа между миром и войной. 1918 – 1939. – М., 1992; Новиков М.В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании 1936-1939 гг. – Ярославль, 1995; Рыбалкин Юрий. Операция «Х». Советская военная помощь республиканской Испании 1936-1939. – М., 2000; Медведенко А. Интербригады в Испании. Новый взгляд // Эхо планеты. – 1999. - №13; 8. Мещеряков М.Т. Судьба интербригад в Испании. По новым документам // Новая и новейшая история. – 1993, - №5. - С.18-41; 9. Новиков М.В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании 1936-1939 гг. - С.106-107; 10. Мещеряков М.Т. Интернациональные бригады в Испании // Новая и новейшая история, 1979, №4. - С.39; Сориа Жорж. Война и революция в Испании. 1936-1939. В двух томах, Т.2, С.143-144; Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas, t.4, P.1640; 11. Норман Дейвіс. Європа. Історія. – К., 2000. - С.1013; Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas, t.4, P.1640; 12. Мещеряков М.Т. Судьба интербригад в Испании. По новым документам. - С.18; Медведенко А. Интербригады в Испании. Новый взгляд. - С.32; 13. Гарсиа Хосе. Испания XX века. - С.228; Энрике Листер. Наша война (Из истории национально-революционной войны испанского народа 1936-1939 гг.), - С.295; Мещеряков М.Т. Испанская республика и Коминтерн (Национально-революционная война испанского народа и политика Коммунистического Интернационала 1936-1939 гг.). - С.62; Косичев Л.А. «Далекое эхо гражданской войны» //Латинская Америка, 1996,№9; 14. Сориа Жорж. Война и революция в Испании 1936-1939, Т.2. - С.150; Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas, t.4, p.1641-1642; 15. Мещеряков М.Т. Испания в огне. - С.51; Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк. - С.220; 16. Сориа Жорж. Война и революция в Испании.1936-1939, Т.2. - С.151-154; 17. Прицкер Д.П. Подвиг Испанской республики 1936-1939 гг. - С.169; Мещеряков М.Т. Интернациональные бригады в Испании. - С. 46; Сориа Жорж. Война и революция в Испании1936-1939, т.2. - С.141-142, 155, 158; Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas, t.4, P.1644; 18. Garcia Escudero Jose Maria. Historia politica de las dos Españas, t.4, P.1645.

І.П. Мельничук

ЗВІТИ ВІДДІЛІВ ДПУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ 20-Х РОКІВ XX СТ.

З другої половини 90-х років XX ст. державні архіви України поповнились великою кількістю розсекречених документів колишнього КДБ УРСР, які стосуються 20-30-х рр. XX ст. У фондах Державного архіву Вінницької області сьогодні розміщено сотні таких справ, в яких дослідники зможуть віднайти щотижневі та річні огляди, інформаційні звіти, доповіді, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів. Знаходяться ці матеріали, в основному, у фондах Подільського губернського комітету КП(б)У (Ф.1. –Оп. 1. - справи загального відділу за 1920-25 рр.), Вінницького окружного комітету КП(б)У (далі окружком КП(б)У – Ф. П. 29. –Оп. 1), Гайсинського окружкому КП(б)У (Ф. П. 30. – Оп. 1), Могилів-Подільського окружкому КП(б)У (Ф. П .31. –Оп. 1), Тульчинського окружкому КП(б)У (Ф. П. 33. –Оп. 1), а також у справах загального відділу за 1923-30 та 1935-37 роки[1].

Ця група архівних документів насичена значною кількістю фактичних та статистичних відомостей і представляє інтерес для краєзнавців. Проте, перш ніж перейти до характеристики окремих документів та їх значення для вивчення соціальних, економічних, політичних і культурних процесів на Поділлі означеного періоду, зупинимось на короткій характеристиці механізму їх формування. Звісно, всі ці матеріали йшли під грифом "цілком таємно", доступ до них був обмежений і то тільки для суворо визначеного кола осіб. Приміром, щотижневі огляди окружних ДПУ направлялись, як правило, до трьох інстанцій: до губернського відділу ДПУ, секретареві окружного партійного комітету й голові окружного виконавчого комітету. Губернський відділ ДПУ подавав щотижневі так звані державні інформаційні зведення в 20-ти примірниках до 19-ти інстанцій, серед яких обов'язково були начальник слідчого відділу ДПУ України, секретар губкому КП(б)У, голова губвиконкому, всі начальники окружних (пізніше районних) відділів ДПУ губернії (пізніше області), член держінформтрійки та інші перші високі посадовці партійних і державних органів влади[2].

Щотижневі огляди окружних відділів ДПУ мали таку структуру звітності: на першому

місці подавалась інформація про політичний та економічний стан робітників та промисловості краю. Далі йшлося про політичні настрої радянських службовців та хід радянського будівництва, політичне становище на селі, роботу профспілок, кооперацію та вільний ринок, "політстан" у військових частинах Червоної Армії, антирадянські виступи, які в основному трактувались як бандитизм[3].

За аналогічною схемою складались щотижневі огляди і губернського відділу ДПУ[4]. Набагато більшими за обсягом і складнішими за змістом виглядають річні звіти ДПУ, які умовно можна поділити на розділи, кожен з яких мав свої параграфи. Наприклад, "Політико-економічний огляд Могилів-Подільського окружного відділення ДПУ за 1924 рік "складався з чотирьох розділів. У першому подавалась характеристика економічного стану округу взагалі, а потім йшла інформація щодо землеустрою, посівних площ, урожайності, сплати сільськогосподарського податку, розвитку окремих галузей (виноградарства, тютюнового виробництва і т. ін.), колективізації, роботи комітетів незаможних селян та ін. У другому, як правило, оцінювалася політична обстановка на селі, яка включала в себе такі параметри: загальна картина політстану, політико-просвітницька робота, радянський апарат (діяльність Рад та їх виконкомів), робота міліції, становище нацменшин (російського, єврейського, польського населення округу), антирадянські групи тощо. Третій розділ висвітлював кооперативний рух, зокрема такі його складові як сільська споживча та виробнича кооперація, кредитування, стан фінансів, бюджету та ін. У заключному, четвертому розділі звіту, завжди виділялась інформація про стан цукрових заводів та проблеми, пов'язані з їх роботою: зарплатня робітників, перерозподіл землі на користь галузі, постачання сировини, конфлікти з адміністрацією, селом та ін.[5].

Для більш повної ілюстрації та підтвердження вище сказаного, наведемо конкретні приклади змісту деяких документів. На початку огляду Подільського губернського відділу ДПУ про політичний та економічний стан краю від 1 липня 1924 р. виділялись найважливіші, на думку "депеушників"(так в народі називали тоді працівників ДПУ), події, що відбулись за тиждень в губернії. Серед них, по-перше, святкування "Павла і Петра" в Браїлові Вінницької округи, на якому були присутні 22 ксьондзи та біля 2,5 тисяч віруючих. Звичайно, мова йшла про "антирадянський характер "цих подій. По-друге, про конфлікт, який виник при перерозподілі землі між селянами села Пояровка та Ново-Гребельським цукровим заводом того ж округу. По-третє, про незадоволення селян початком збору продподатку на селі та ін.

Далі, згідно наведених нами вище схем, йшов виклад фактичного матеріалу, що характеризує зміст звіту губернського ДПУ. Відзначалось, наприклад, що заворушення та страйки поденних робітників на цукрових заводах Могилів-Подільського округу були викликані надзвичайно низьким рівнем заробітної плати: 30 коп. за одиннацятигодинний робочий день[6]. Для порівняння скажемо, що за ці гроші на базарі робітник міг тоді купити менше двадцяти сірників (десяток коштував 17 коп), а щоб придбати пару чобіт при такій платні, йому потрібно було працювати 33 дні, бо за них просили 10 карбованців[7]. У звіті також зазначалося, що службовці радянських органів влади були занепокоєні чисткою, яку проводило ДПУ у 1924 р., виключаючи з них так званих "неблагонадійних" – антирадянські елементи, яких уособлювали колишні царські службовці, військові, власники майна та ін.[8]

При характеристиці політичного становища на селі у цьому та майже всіх інших оглядах 20-х років підкреслювалось, що селянство масово незадоволене продподатком, не вірить, що він буде стабільним (його розмір міг змінюватись декілька разів на рік). Негативна реакція в українському селі спостерігалася й тоді, коли держава ввела податок на свійську худобу. Скаржились селяни і на безземелля та передачу землі до цукрових заводів. Викликала хвилювання скрізь і посуха весною 1924 р., що призвела до голодних 1924-26 рр. на Поділлі та на півдні України[9]. У багатьох звітах ДПУ значна увага приділялась також активізації духовенства та церкви на селі. Остання, безумовно, не хотіла втрачати там свої позиції та віддавати їх новій владі[10].

Червоною ниткою через усі звіти проходить інформація про так звані "антирадянські угрупування" та бандитизм. До них відносили, в першу чергу, сіоністські організації, церковний рух, навіть небажання церкви звільняти свої приміщення для культурно-масової роботи

зараховувалось до розряду “антирадянських”[11].

Яскравим прикладом напруженої політичної обстановки як у місті, так і на селі в період НЕПу може бути порівняльна таблиця Тульчинського окружного відділу ДПУ про кількість антирадянських виступів в окрузі за період з лютого 1926 по березень 1927 рр. У цьому документі спостерігається їх чітка класифікація: від прямих виступів селян під час перевиборів Рад, у зв’язку з голодом 1924-26 рр., та проти нового землеустрою, і до вирубки лісу, незадоволення селян репресивними заходами Радянської влади і т.п. Симптоматично, що з року в рік зберігалася тенденція до збільшення числа цих виступів. Якщо у 1926 р. в Тульчинському окрузі ДПУ зафіксувало їх 61, то у 1927 р. таких випадків вже було 142[12].

Досить цікавими, на наш погляд, є документи про перевибори Рад у 1924 р. Вони дають яскраву картину реального стану органів радянської влади на місцях. Дослідники ще повинні сказати своє слово про ці події: чи це була необхідність, чи політична кампанія, яка супроводжувалась чисткою Рад від “неугодних” владі елементів? До речі, чистку цю проводили, як ми уже знаємо, органи ДПУ.[13]

Аналізуючи структуру звітів, інформаційних повідомлень, оглядів ДПУ 20-х рр., слід підкреслити, що всі вони завершувались додатками. В них основні тези доповідей доповнювались конкретним фактичним матеріалом, таблицями, зведеннями різноманітних даних, що надавало цим документам ще більшої ґрунтовності.

На нашу думку, навіть простий перелік змісту та проведений побіжний аналіз цих матеріалів із фондів ДАВО повинен переконати дослідників в надзвичайно багатій інформації, що несуть в собі документи ДПУ. Тут непочатий край роботи як для фахівців, так і для початківців

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.:Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 490, 492, 493, 495, 497, 499, 502; Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 70, 140, 210; Ф. П. 30. – Оп. – 1. – Спр. 109, 110, 189; Ф. П. 31. – Оп. – 1. – Спр. 25, 26, 57, 58, 118; Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 560; 2. ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. - Спр. 499. – Арк. 1а – 13; 3. Там само. – Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 21, 50-51, 118; 4. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 74-87; 5. Там само. – Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 196-243; 6. Там само. –Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 74; 7. Там само. – Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 28; 8. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 77-78; 9. Там само. - Арк. 81; 10. Там само. – Ф. П. 30. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 356; 11. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 84; 12. Там само. – Ф. П. 33. –Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 14; 13. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 86-87.

П.М. Кравченко

КОМАНДИРИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ: ПОЇЗДКИ В. МОЛОТОВА І Л. КАГАНОВИЧА В УКРАЇНУ ТА НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ. 1932-1933 РР. /ЗА РЕД. В. ВАСИЛЬЄВА, Ю. ШАПОВАЛА. – К., ГЕНЕЗА, 2001. – 399 С.

Тема голоду 1932-1933 рр., незважаючи на тисячі наукових праць, які побачили світ за останні роки, продовжує залишатися однією з найактуальніших в українській історичній науці. Тому кожна публікація, що базується на нових архівних документах, є подією, адже вона проливає світло на нові, ще невідомі сторінки цієї трагедії. Не є винятком книга “Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.”, видана в Києві за редакцією Валерія Васильєва та Юрія Шаповала.

Передусім необхідно відзначити, що книга, як слушно зазначено в передмові, “є одним з перших прикладів співробітництва вчених різних країн у дослідженні трагічного соціального катаклізму, яким був голод 1932-1933 років в Україні”. У підготовці видання взяли участь історики України, Росії та Австралії, що суттєво відрізняє його від інших і може започаткувати подальшу плідну співпрацю у цьому напрямку.

Книга складається із вступних статей В. Васильєва (Київ), Л. Малашенко (Москва), С. Уїткрофта (Мельбурн) та Ю. Шаповала (Київ), які виклали останні результати своїх досліджень голоду 1932-1933 рр., та добірки документів.

В. Васильєв у статті “Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР та УСРР в 1932-1933 рр.” на основі великого документального матеріалу досліджує події, що призвели до широкомасштабного голоду. Автор поділяє точку зору багатьох учених, що “форсована індустріалізація та насильницька колективізація призвели до глибокої соціально-економічної кризи”, яскравим виявом якої і був масовий голод, що охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Нижню Волгу, Західний Сибір, Центрально-Чорноземну область, а також Казахстан. Незважаючи на те, що врожай 1931 р. був гірший за попередній, радянське керівництво було переконане, що в Україні є величезні запаси зерна, приховані від держави. Звідси – курс на застосування найжорсткіших заходів задля вилучення неіснуючих запасів хліба, що призвело до голодування суцільних районів 7 українських областей та Автономної Молдавської СРР. Отже, стверджує автор, саме внаслідок величезних державних хлібозаготівель українські селяни залишилися без хліба.

На основі документальних даних В. Васильєв переконливо доводить, що допомога голодуючим з боку радянської держави була мізерною і не могла суттєво поліпшити продовольчу ситуацію на селі. А спроби українського радянського і партійного керівництва переконати Й. Сталіна та його однодумців у необхідності збільшення допомоги наштовхувалася на опір і незадоволення центру. Врешті-решт 6 липня 1932 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В. Молотову і Л. Кагановичу, цим двом “командирам великого голоду”, що брали участь у засіданні, вдалося домогтися від найбільшої національної компартії офіційного підтвердження правильності курсу Й. Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії, незважаючи на вже наявний широкомасштабний голод. Незабаром з цим погодилася III партконференція КП(б)У, хоч у виступах окремих керівників України звучала думка про нереальність планів хлібозаготівель.

Розмірковуючи над причинами ситуації, що склалася на середину 1932 р. (з одного боку, усвідомлення загрози наростання масштабів голоду, з іншого – офіційними настановами радянського керівництва), В. Васильєв приходить до висновку, що у діях Й. Сталіна та його однодумців логіка могла бути наступною: відмова від хлібозаготівель призвела б до припинення експорту пшениці, надходження валюти й закупівлі обладнання для фабрик і заводів. Тоді треба було б визнати помилковість політики “великого стрибка”, ініційованої Й. Сталіним та його прибічниками, що означало їхню повну політичну дискредитацію і загибель. “Ці люди, - слушно зазначає автор, - воліли йти до кінця, прирікаючи на голод і смерть мільйони” задля збереження влади.

В умовах хронічного невиконання планів хлібозаготівель особливо великого значення набрали поїздки в Україну та на Північний Кавказ особистих посланців Й. Сталіна – В. Молотова і Л. Кагановича. Саме їхні часті вояжі стимулювали розгортання масштабних репресій на місцях задля виконання планів будь-якою ціною. Автор статті на базі великої кількості документів показує наслідки їхньої діяльності, які виразилися в десятках тисяч заарештованих, виселених, розстріляних та в сотнях тисяч померлих від голоду.

Цікавою є думка автора про те, що Й. Сталін розглядав опір хлібозаготівлям в українському суспільстві та компартії України як справу “внутрішньої української контрреволюції”, пов’язаної з “польською агентурою” Ю. Пілсудського. Це давало йому можливість, з одного боку, придушити опір і виконати плани хлібозаготівель за допомогою державних репресій проти “класових ворогів”, з іншого – “політичні звинувачення на адресу керівництва України дозволяли ліквідувати його певну автономність і самостійність”. М. Скрипник та інші націонал-комуністи оголошувалися прибічниками буржуазно-націоналістичних елементів, що невдовзі призвело до широкої хвилі репресій проти них. У кінцевому підсумку, стверджує автор, “здійснення національної політики в Україні переходило безпосередньо до рук Кремля. Лідери української компартії втрачали і цю сферу відносної політичної самостійності”, що стало реальністю вже у 1933 р., який став, на думку автора, одним з вирішальних моментів “радянізації” України, зміцнення в республіці сталінської політичної системи, а також посилення репресивності тоталітарного режиму.

Стаття Ю. Шаповала “ІІІ конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду” присвячена аналізові документів зібрання комуністів України, значна частина яких була раніше невідома дослідникам. Автор звернув увагу на ключові моменти в її роботі, відзначивши, що вже до конференції, на розгляд якої було винесено одне питання – “Про підсумки весняної кампанії, про хлібозаготівну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”, партійно-державне керівництво в Україні та в СРСР чудово знало про те, що реально відбувається в українському селі. Цим і була зумовлена присутність на конференції Л. Кагановича і В. Молотова, які вміло спрямували її роботу у потрібне русло. Великий інтерес для дослідників представляють наведені в публікації матеріали, пов’язані з підготовкою конференції. Вони дають можливість розширити уявлення про першовитоки трагедії і потребують подальшого вивчення.

Дослідження Стівена Уїткрофта “Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931-1933 років в Україні” присвячене проблемі, яка активно дискутується в історичній науці до цього часу. Використовуючи наявні в архівах реєстраційні відомості щодо демографічних даних в Україні 1931-1933 рр., автор спробував визначити можливі рівень і природу смертності для України часів голоду. Як зазначено С. Уїткрофтом, це були найбільші втрати населення в ХХ столітті, які, ймовірно, сягають цифри в 3-3,5 млн. надмірних смертей.

Лариса Малашенко, головний спеціаліст Російського державного архіву соціально-політичної історії, у статті “Документи особових фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в ХХ столітті” характеризує матеріали, що ілюструють діяльність названих вище керівників і сьогодні є доступними для дослідників. Авторка зазначила, що Л. Каганович та В. Молотов, слідом за Й. Сталіним, багато в чому визначали складну і трагічну долю України в ХХ столітті, і тому вивчення документів їх особових фондів є необхідною умовою для більш глибокого розуміння української історії тих часів. В результаті науково-технічної обробки та уточнення фондової приналежності сьогодні особовий фонд Л. Кагановича налічує 431 одиницю збереження за період від 1917 до 1957 рр. Документальні матеріали відображають партійну, державну, військову та громадську діяльність одного з соратників Й. Сталіна. Більшість документів стосуються 20-х і 40-х рр. ХХ століття, однак фонд містить і матеріали про поїздку Л. Кагановича в Донбас у 1933 р. та короткі щоденники і стенограми його виступів під час поїздок в Україну в 1932-1933 рр.

Особовий фонд В. Молотова складається з 1712 одиниць збереження і містить матеріали за період з 1907 по 1986 рр., які впорядковані здебільшого за тематичною ознакою. Особливий інтерес представляють документи, що стосуються поїздок В. Молотова в Україну в 1931-1932 рр.

Книга містить 76 документів, частина яких нещодавно була оприлюднена в Росії, проте більшість з них залишалася недоступною дослідникам України. Безперечно, вони дадуть можливість глибше зрозуміти механізми розгортання голоду в Україні та на Північному Кавказі в 1932-1933 рр.

Для зручності користування документальний масив розділений на чотири розділи, і розташований у хронологічному порядку. Перший розділ містить документи, що стосуються червня-листопада 1932 р. Це листи Голови РНК УРСР В. Чубаря та Голови ВУЦВК УРСР І. Петровського на адресу Голови РНК СРСР В. Молотова і Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна про стан сільського господарства в Україні першої половини 1932 р. (док. № 1-2), матеріали, які були підготовлені В. Молотову перед його поїздкою до України у липні 1932 р. про стан економіки республіки (док. № 3-19). Особливий інтерес для дослідників представляють документи, що відображають діяльність хлібозаготівельної комісії в Україні на чолі з В. Молотовим у жовтні-листопаді 1932 р. Їх зміст переконливо доводить, що хліб насильно забирали з українського села, охопленого голодом, розкриває репресивні методи хлібозаготівель. Крім того, документи є підтвердженням думки, що вище політичне керівництво СРСР несло персональну відповідальність за широкомасштабний голод і репресії в Україні, ініціювало їх.

У другому розділі представлені документи, що відносяться до періоду жовтня-листопада 1932 р. і характеризують, передусім, діяльність комісії Л. Кагановича на Північному Кавказі, яку відображає “Щоденник поїздки на Північний Кавказ” (док. № 44, 53). Наводяться постанови Північно-Кавказького крайкому партії, які особисто редагував Л. Каганович і які передбачали

розгортання масштабних репресій, телеграми, якими обмінювалися Л. Каганович і Й. Сталін. Наведені документи дають змогу проаналізувати не тільки механізми і масштаби здійснення репресій в селах краю, але й зрозуміти особливості мислення тодішнього радянського керівництва, логіку його дій. Так, наприклад, Й. Сталін та його соратники вважали причинами катастрофічного становища в країні не свою діяльність, а шкідництво контрреволюційних елементів, як всередині країни, так і за її кордонами (док. № 57).

Для більш повної реконструкції подій редактори книги включили до третього розділу постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 і 15 грудня 1932 р., які вже введені до наукового обігу (док. № 58-59). Внаслідок прийнятих рішень українське керівництво втратило можливість здійснення в республіці національної політики. Українізація припинялася у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших районах СРСР, а методи діяльності радянського керівництва стали відверто терористичними, свідченням чого є наведені у розділі документи про поїздку Л. Кагановича в Україну наприкінці грудня 1932 р.

Особливий інтерес представляють щоденники поїздок Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ у 1933 р., що складають основу четвертого розділу книги. Вони є яскравим свідченням діяльності одного з активних організаторів голоду, який безпосередньо на місцях проводив у життя лінію партії, тобто займався вилученням хліба за допомогою жорстоких репресій. Щоденники, як і наведені у книзі інші документи, спростовують твердження Л. Кагановича та В. Молотова, зафіксовані в їхніх мемуарах, що голоду в Україні, на Північному Кавказі та інших регіонах СРСР не було. Більше того, вони доводять їхню безпосередню участь в організації голодомору.

Книга містить покажчики імен, географічних назв та біографічний список скорочень і відомості про авторів. Кожний розділ супроводжується передмовою, що суттєво доповнює зміст документів. Стосується це і фото, взятих з видань періоду суцільної колективізації та голоду 1932-1933 рр., які, у відповідності з тогочасними ідеологічними установками, ілюструють "щасливе колгоспне життя" українських селян.

Рецензоване видання є помітною подією в українській історіографії і сприятиме більш глибокому вивченню трагічних і драматичних процесів та ролі в них головних дійових осіб – Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича.

Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко

О.Ф. МЕЛЬНИЧУК. АДМІНІСТРАТИВНИЙ АПАРАТ ТА ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ. - ВІННИЦЯ: ВЕЛЕС. -2001. -192 с.

Дослідження регіональної історії набуло значного розвитку в останнє десятиріччя. Вивчення проблем регіонів дозволяє не лише визначити загальні напрямки розвитку суспільних процесів, але й виявити специфіку, своєрідність історичного життя краю.

В рецензованій монографії проаналізовано організацію та діяльність місцевого адміністративного апарату та органів самоврядування у Подільській губернії в другій половині XIX ст. Праця виконана в історико-правовому аспекті, проте її зміст важливий для поглиблення знань з історії краю в цілому.

Автор детально характеризує структуру органів адміністративної влади в губернії, її функції, взаємодію між окремими ланками. В монографії вказано на особливості політичного становища Правобережжя, зокрема Подільського краю, які визначали ставлення царського уряду щодо організації владних структур та органів місцевого самоврядування. Ці особливості полягали у значному зосередженні осіб польської та єврейської національностей, поширенні пропольських настроїв, прикордонному розташуванні губернії, значній густоті населення, ранній появі робітничого класу. Промовистим є висновок урядовців царської адміністрації про згуртованість та політичні традиції мешканців міст польської та єврейської національностей, що "протидіє усім

заходам уряду щодо насадження русизму в краї". Саме з цих причин було збережено посаду генерал-губернатора для Правобережної України, проведення заходів по виселенню єврейського населення із прикордонної п'ятидесятиверстової зони. Автор підкреслює, що ці ж міркування спричинили до розширення функцій губернатора та до запізнення із проведенням земської та міської реформ. Положення про повітові земські установи 1864 р. було впроваджено на Поділлі в 1911 р., міське положення 1870 р. запроваджувалося поступово в 1878-1882 роках, судова реформа 1864 р. здійснена в 1872 р.

Детально проаналізувавши систему управління в губернії, автор наголошує на невизначеності функцій та повноважень владних структур, жорстку регламентацію їх діяльності центральними установами. Діяльності органів влади на всіх рівнях – від губернського до повітового були притаманні бюрократизм, паперова тяганина, низька відповідальність, корупція та свавілля.

Значне місце в монографії займає дослідження процесу запровадження селянського та міського самоврядування на Поділлі та його функціонування. Автор показує вимушеність цих дій російського самодержавства, прагнення залишити за бюрократично-централізованою системою імперського управління домінуюче становище, не допустити залучення широких мас до активного політичного життя.

Досягненню цієї мети слугували такі чинники як адміністративний контроль над діяльністю органів самоврядування, низька оплата посадових осіб в цих органах, особливо на селі, насадження владою своїх людей на відповідальні посади. Слушним є висновок, що селянське самоврядування було задумане царським урядом як адміністративно-поліцейська установа, яка насамперед забезпечувала інтереси держави.

Зміст відповідного розділу монографії яскраво свідчить, що проголошення самоврядування при відсутності відповідних умов для його функціонування, приміщень, а також невисокий рівень освіченості та політичної культури населення, сприяє перетворенню самоврядних органів на простих виконавців волі державної адміністрації. Підтвердженням цього є наведені факти бойкоту селянами виборів до самоврядних установ як форма протесту проти умов їх звільнення з кріпацтва, зловживання службовим становищем, пиятика серед сільської волосної старшини, її прагнення вислужитися перед адміністрацією, а не служити громаді.

Реформа міського управління була прогресивнішою. На думку автора, це виявилося у відміні станового представництва та встановленні майнового цензу, проголошенні самостійності органів міського самоврядування від адміністрації у відведеній сфері їх діяльності – соціально-економічному та культурному розвитку міського господарства.

Проте це не завадило проявам таких негативних явищ як байдужість міських мешканців до участі у виборах, зловживання під час проведення виборів – внесення померлих до списків виборців, підкуп виборців тощо.

Позитивні наслідки міської реформи 1870 р. були дещо знівельовані контр реформою 1892 р., яка посилила права адміністрації, сприяла поширенню практики призначення голів та інших посадових осіб міського самоврядування. Одночасно автор праці вказує і на позитивні елементи положення 1892 р., зокрема допуск осіб єврейської національності до обрання до складу міських дум.

Інтерес викликають наведені автором монографії факти про здійснення управління губернією. До них належать відомості про час перебування на посадах генерал-губернаторів та губернаторів, таблиці про штати канцелярії губернатора, про освітній ценз повітових справників та станових приставів, про кількість сіл та сільських громад у Вінницькому повіті, про розміри платні сільських старост, про кількість розглянутих справ в окремих волостях тощо.

Автором опрацьована велика кількість спеціальної літератури, опублікованих та архівних джерел.

Праця не позбавлена окремих недоліків. В різних місцях по-різному визначається посада губернатора – господар, начальник, безпосередній начальник губернії. Трапляються стилістичні похибки.

В цілому монографія О. Мельничук є важливим внеском у вітчизняне поділлєзнавство,

сприяє більш глибокому висвітленню історії краю в другій половині XIX- початку XX століття.

С.Л. Калитко

О.М. ЗАВАЛЬНЮК, С.В. ОЛІЙНИК. УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМЯ НА ПОДІЛЛІ. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: АБЕТКА-НОВА.-2001.-148 с.

У праці висвітлюється участь Української Галицької армії у боротьбі за відновлення української державності на Подільських землях з середини липня 1919 р. по травень 1920 р.

Автори зробили першу спробу комплексного наукового дослідження перебування військового формування Західноукраїнської Народної Республіки поза межами рідного регіону. Проаналізовано бойові дії УГА, джерела забезпечення продовольством, зброєю, боєприпасами, побутові умови особового складу, взаємини із місцевим населенням, причини припинення існування армії тощо.

Праця містить в стислому вигляді відомості про створення, чисельність, структуру, військові звання, озброєння та забезпечення військовою технікою УГА, її бойовий шлях в Східній Галичині з кінця 1918 р. до середини липня 1919 р.

Дослідники найбільшу увагу приділили перебігу бойових дій УГА на теренах Поділля. Проаналізовано військові операції на Волинському, Київському напрямках у липні-серпні 1919 р., бойові дії проти Червоної армії РРФСР, російської Добровольчої армії, взаємодію з підрозділами армії УНР.

Докладно висвітлено активні дії УГА на Східному Поділлі, зокрема поблизу Бару, Жмеринки, Вінниці, Хмільника, Козятина, Калинівки, Оратова, Немирова, Томашполя, Тульчина, інших міст та сіл.

Значне місце в праці займає з'ясування питання про причини та наслідки укладення договору між УГА та Добровольчою армією, а згодом - переходу галицького війська на бік радянської влади.

Автори вказують на епідемію тифу, як на найголовнішу серед причин, що зумовили катастрофу УГА в листопаді 1919 р. приводяться дані, що 90% обового складу армії хворіли, лише 7% знаходилися на фронті. Також відіграли свою негативну роль виснаження вояків через відсутність перепочинку у веденні військових дій, відсутність резервів, погане забезпечення обмундируванням, нестача коштів, байдужість населення до справи оборони. Саме з метою порятунку залишків армії командування армії уклало перемир'я з денікінцями. Дослідники всебічно відтворюють обставини та перебіг переговорів, наводять умови угоди, а також реакцію на її укладення різних політичних сил та населення в регіонах України. На думку авторів, цей крок був виправданим. Угода не вплинула на співвідношення сил у війні між УНР та російськими білогвардійцями, але мала негативний громадсько-політичний резонанс. Завдяки угоді було врятовано від остаточної загибелі підрозділи УГА, хворі та поранені вояки. Наголошується про повне дотримання пункту угоди щодо неможливості використання УГА у війні проти УНР.

Торкаючись обставин переходу галицької армії на бік радянської влади, дослідники також виділяють "шпитальний" чинник. Відступаючи під натиском підрозділів Червоної армії РСФРР, УГА не встигала забирати хворих. Лише в районі Вінниці - Жмеринки - Бару в лікарнях перебувало майже 18 тисяч важкохворих стрільців та старшин.

Автори стверджують, що поширенню більшовицьких ідей в середовищі УГА сприяли невдоволення вояками угодою з антиукраїнською Добровольчою армією, невдала спроба командування евакуювати армію до Румунії.

Висвітлено перетворення УГА в Червону Українську Галицьку армію, зміст угод з командуванням червоних армій (ХП - від 31 грудня 1919 р. та 12 лютого 1920 р., ХІУ - від 16 лютого 1920 р.).

Проаналізовано розкол в армії, боротьбу між ревкомом, який перебував у Вінниці, та командуванням армії. Дослідники доводять, що діяльність більшовиків викликала антирадянські

настрої в армійському середовищі. Цей чинник, а також вірність частини вояків ідеям соборної України, призвели до їх небажання воювати проти армії УНР в радянсько-польській війні.

Причини припинення існування УГА наприкінці квітня 1920 р. дослідники вбачають у вимушеному союзі армії з антиукраїнськими силами. Загибель цього військового формування супроводжувалась репресіями проти особового складу.

В праці детально зображено тилове забезпечення УГА під час перебування на Поділлі. Автори вказують на складнощі у забезпеченні війська продовольством, фуражем, обмундируванням. Галичани отримували хліб, заробляючи на жнивах, який частково обмінювали на м'ясо, худобу. Реквізиції не набрали значних масштабів.

Викликає інтерес проблема стосунків УГА з населенням Поділля. Попри прояви ворожнечі, ухиляння від мобілізації до діючої армії, окремі випадки збройних конфліктів, які наведено в праці, автори вказують на переважання мирного, дружелюбного характеру взаємин галицьких вояків та подолян. Подоляни добровільно надавали продовольство УГА, щоправда, в незначній кількості.

Позитивно оцінено культурно-освітню діяльність підрозділів УГА, що сприяло підвищенню рівня національної свідомості місцевого українського населення.

Висновок дослідників про взаємовідносини галичан та подолян підтверджується тим фактом, що багато галичан залишилося на постійне проживання на Поділлі, створили тут сім'ї.

Науковцями опрацьована значна джерельна база – документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Вінницької області, а також матеріали тогочасних періодичних видань, мемуарна література. В короткому історіографічному огляді подано оцінку наукового доробку істориків радянської доби, сучасної України та діаспори. Список джерел та літератури налічує 270 назв.

Варто було подати в дужках сучасні назви населених пунктів, наприклад Янів (Іванів), а також уточнити написання окремих назв як от Оратів, а не Оратово, Лаврівська, а не Лявровська Слобідка тощо.

О. Завальнюк та С. Олійник зробили помітний внесок у вивчення історії подільського краю. Рецензована праця сприятиме більш глибокому висвітленню однієї з важливих і складних проблем історії України, а також слугуватиме при підготовці історії міст та сіл регіону, при вивченні історії рідного краю.

В.В. Дудар, В.П. Дудар

ФЕНОМЕН „ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ" В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Виділення і вивчення феномену „історичної пам'яті" зумовлюється як соціально-практичними потребами духовно-культурного розвитку нації, так і теоретичною потребою розкриття цілісного історичного процесу як єдності об'єктивного і суб'єктивного.

Феномен „історична пам'ять" ще не став об'єктом активного дослідження й сама історична пам'ять не набула статусу соціологічної чи історичної категорії. Проте в художній літературі, публіцистиці, починаючи з античної, митці й мислителі постійно відзначали дивовижний дар людини – її пам'ять. Адже пам'ять – це те, без чого немає не лише людської особистості, а й людського суспільства, немає людської історії.

Окремі дослідники, які займаються теоретико-методологічними питаннями історичної науки, в структурі історичної свідомості виділяють особливий, „невиявлений" феномен, який називають по-різному, але сходяться на тому, що він: а) формується й розвивається стихійно; б) передує історичній науці, в) надалі, з виникненням історіографії, існує самостійно від останньої. М.А. Барг поділяє історичну свідомість в її історичному розвиткові на дві форми: 1) власне історичну свідомість, 2) „елементарну", „неісторичну", „або навіть антиісторичну."[1] Цю ж позицію поділяє і Г.А. Антіпов: „Первісна свідомість, по суті, аісторична"[2].

Не випадково, говорячи про елементарну форму історичної свідомості, вчені наділяють її такими каламбурними, неісторичними характеристиками як „неісторична", „антиісторична", „доісторична", „аісторична", бо „неісторична", „доісторична", „аісторична" свідомість не є і не може бути історичною свідомістю. Це зовсім інший феномен, що передує історичній свідомості і є її витоком, підгрунтям. З виникненням історичного пізнання (історіографії), а отже, і власне історичної свідомості, як слушно зауважує А.І. Ракітов, зовсім не означає зникнення стихійної, нераціоналізованої форми фіксації минулого у свідомості суспільства. „Навпаки, ця форма зберігається й досі у всіх соціальних структурах і виконує функцію збереження, нагромадження і передачі історичного досвіду, функцію соціальної самосвідомості, самоідентифікації даного суспільства, функції самозбереження етнічної цілісності, культурної спільності та спадкоємності"[3]. Цим „аісторичним" („доісторичним", „антиісторичним"), актуально діючим духовно-практичним, соціокультурним феноменом, „нераціоналізованою формою фіксації минулого у свідомості суспільства" є історична пам'ять народу. Цей феномен охоплює собою весь накопичений і збережений родом, плем'ям, етносом духовно-практичний досвід переходу від природного до соціального способу життєдіяльності. Щодо історичної свідомості, то вона ще повинна сформуватися, вирости на своїй духовно-практичній основі – історичній пам'яті, з одного боку, та історіографії, з іншого.

Історична свідомість функціонує на двох рівнях: теоретичному, котрий репрезентує історична наука (історіографія) і буденно-практичному, який представляє історична пам'ять[4]. Два рівні історичної свідомості – історіографія та історична пам'ять – можуть розрізнятися як за широтою, так і за глибиною проникнення у тканину минулого. І бувають періоди, коли професіональні форми фіксації історичного знання (монографії, статті, збірники документів тощо) більше грішать проти істини, ніж історична пам'ять очевидців подій або пам'ять, що зберігає їх спомини.

Вперше серйозну увагу на феномен історичної пам'яті звернули французькі історики М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф, П. Нора та інші. М. Блок і Л. Февр започаткували „Нову історичну науку" або школу „Анналів". В історичні дослідження вони вкорінили поняття „ментальність", завдяки якому створили „тотальну" історію. В усякому разі, вони керувались принципом „тотального" історичного дослідження. Це дає змогу представити історичний процес в єдності і розмаїтті його проявів: соціального, економічного, політичного, духовного, культурного, релігійного, побутового, особистого тощо[5]. Історичну пам'ять („колективну пам'ять", за М. Блоком) французькі дослідники включають в „тотальну" історію як її необхідний елемент і як засіб дослідження і пояснення менталітету народу, суспільства конкретної історичної епохи.

Аналізуючи різні пласти історичної свідомості, французькі історики дійшли висновку, що уявити і зрозуміти історичну подію в „чистому вигляді", як вона відбувалася „насправді", буде наївною і марною спробою. І тоді центр ваги дослідження закономірно змістився на вивчення самого історичного погляду, сприйняття історичного процесу тими людьми, які безпосередньо включені в цей процес, будучи водночас і його суб'єктами, і ніби сторонніми спостерігачами.

Проводячи відмінність між історією (історіографією) і пам'яттю, П. Нора у передмові до книги „Місця пам'яті" звеличує роль пам'яті в житті нації. Він вважає, що пам'яті слід надати загальнонаціональну значущість. Це пояснюється тим, що історія і пам'ять підпорядковуються різним хронологічним принципам: історія відноситься до минулого, а пам'ять – завжди тільки в теперішньому, вона постійно присутня, живе, нагадуючи про себе. „Історія – це завжди проблематика і неповна реконструкція того, чого більше немає. Пам'ять – завжди актуальний феномен, зв'язок, що живе у вічно теперішньому... Пам'ять підносить спомин у святиню , тоді як історія витискує спомин і робить його прозаїчним..."[6]. Історична пам'ять – це минуле, що живе у нас, в теперішньому, бо носіями цієї пам'яті є не історіописання, а живі, діючі люди.

Основна ідея французьких вчених визначається так: не стільки важливо, як саме відбувалася та чи інша подія в історії, важливо, як вона відбилась і збереглась в пам'яті народу.

Ми не схильні поділяти такий надто категоричний висновок, оскільки вважаємо, що для об'єктивності і повноти розкриття історичних подій та історичного процесу в цілому важливим є і перше, і друге: точна фіксація і опис конкретних подій, встановлення їх зв'язку, причинної

зумовленості і відображення, віддзеркалення цих подій в пам'яті народу. Історичну науку та історичну пам'ять пов'язує об'єктивна історична реальність, котру вони відображають. Історичне знання (свідомість) є усвідомлення суспільством (нацією, класом, індивідом) свого минулого, свого становища у просторі і часі, зв'язку свого сьогодення з минулим і майбутнім.

Історична пам'ять – це минуле, що живе в нас, у сьогоденні й інтенційоване у майбутнє. Історична пам'ять – це довгочасне, мимовільне запам'ятовування (і забування) індивідом, класом, народом, нацією, людством сприйнять, переживань, традицій, звичаїв, морально-етичних норм, ціннісних орієнтацій та оцінок суспільних (історичних) подій, безпосередніми учасниками чи свідками яких вони були. Історична пам'ять включає в себе також і ставлення людей до історичних осіб, до своєї долі, до самих себе. Домінантною рисою історичної пам'яті виступає оцінювання суспільних подій та ситуацій, моральна оцінка діянь героїв і рядових суб'єктів історичного процесу. Історична пам'ять, на відміну від пам'яті взагалі як властивості нервової системи, ніби „генетично" несе в собі оцінку минулого. Пам'ять існує через запам'ятовування, збереження, відтворення. А історична пам'ять ще й пронизується відносинами прийняття чи неприйняття, схвалення чи осудження, задоволеності чи незадоволеності фактом, подією, зафіксованими в пам'яті. Іншими словами, історична пам'ять не існує без ставлення суб'єкта пам'яті до свого об'єкта. Це ставлення є оцінним тому, що в історичній пам'яті закарбувались переживання, моральні цінності, оцінювання наших предків щодо історичних подій, учасниками, свідками, або просто сучасниками яких вони були. І наше ставлення до минулого, звичайно, забарвлюється в яскраві емоційні тони: „священна", „добра", „жорстока", „нещадна" пам'ять. Такі епітети були б недоречні для характеристики пам'яті в кібернетиці чи теорії інформації.

Оцінне ставлення до минулого є прерогативою історичної пам'яті, а не історичної чи іншої гуманітарної науки. Адже історична пам'ять, як пам'ять про минуле, виявляється пам'яттю лише для нас, для нинішнього і наступних поколінь. Для тих же поколінь, що закарбували, зберегли і передали нам цю пам'ять, остання виступає їх духовним сьогоденням, теперішнім життям у всій різноманітності його проявів. Це їхнє життя, світопереживання, світобачення і оцінювання того, що відбулось чи не відбулось, своєї долі і самих себе. Отже, те, що ми називаємо історичною пам'яттю, оцінює не минуле, а своє сьогодення, теперішнє, що для наступних поколінь стає вже минулим, історією.

Постає питання: чи повинна історична наука оцінювати минуле, виносити свій суд і вирок історичним подіям, ситуаціям, людям, як суб'єктам історичного процесу?

Оскільки історик вивчає суспільну (і власну) історію, то суб'єктивно він не може усунутись від оцінювання цієї історії. Історичні знання є елементом світогляду. Історик, вивчаючи факти і, особливо, створюючи теоретичну модель історичного минулого (а інших шляхів відтворення минулого в історичній науці не відомо), здійснює це у відповідності чи під „тиском" свого світогляду, культури, сучасних йому моральних та інших цінностей. Вчений проектує своє теперішнє на минуле, вихоплює з нього ті частини, елементи, факти, наділяючи їх домінантними або малозначними характеристиками (а на деякі і не звертаючи увагу), які відповідають світогляду вченого. Історик, отже, „нав'язує" минулим поколінням свої історіософські уявлення. У будь-якому випадку здійснюється викривлення минулої історичної дійсності. „Ціннісне осмислення історичних явищ реально знижує досягнення істинності в історичному пізнанні", – справедливо відзначає В.С. Шмаков[7]. Тут значну роль відіграють і особисті якості вченого: компетентність, здібності, безпристрасність, наукова вимогливість тощо. Усі чинники впливають на „чистоту" відтворення в науці історичного минулого.

Якщо ж історик повинен оцінювати минуле, то з яких позицій, за якими критеріями? Якщо ми заперечуємо класово-партійний підхід, то який тоді підхід пропонує історик? Тут ситуація непроста. З одного боку, щоб давати оцінку діяльності людей минулого (а історія і є реальною життєдіяльністю людей в часовому вимірі), то потрібно це робити за „мірками" (світоглядними, культурними, морально-ціннісними тощо) того часу, з позицій тієї картини світу, що панувала у тому суспільстві. Ми не можемо нав'язувати предкам свій світогляд, світорозуміння, свої цінності і ціннісні орієнтації, свої способи мислення і діяльності. Насамперед тому, що вони (світогляди, цінності, способи мислення і діяльності) розділені і віддалені в часі, не

можуть і не повинні збігатись, бути адекватними. Для цього історику треба стати сучасником минулих поколінь, перейнятися їхнім „духом" , світоглядом, психологією, ментальністю, щоб бути здатним скласти об'єктивну оцінку історичному минулому. Нові покоління людей часто зверхньо ставляться до своїх попередників, дорікаючи їм у тому, що вони чогось не зрозуміли, до чогось не піднялись, не змогли пояснити тощо. Справедливо пише Г.І. Горак: „Але по-справжньому судити історію можна лише з позицій того соціального середовища (і культури), де мали місце дані події і вчинки, а головне, не можна не бачити в них і таких проявів людського духу, які недосяжні для наступних поколінь"[8].

З іншого боку, без оцінювання історична наука втрачає свій сенс, бо історія тоді нічому не вчить, постає просто літописом без своїх уроків і покарання за зневагу до них. Який же вихід із цієї суперечливої ситуації?

Історична наука, як теоретичний досвід історії, повинна допомагати нашим сучасникам виробити моральну оцінку сучасній, сьогоденній соціальній дійсності і відповідним чином визначити нашу поведінку і діяльність. Людина дивиться в минуле, як в дзеркало, вона бачить там чужі долі, але зіставляє їх зі своєю долею, з тим, що відбувається навколо. Досвід історії – це орієнтир, яким часто користуються навіть несвідомо. Інколи людина теж несвідомо корегує свою поведінку, керуючись прикладом пережитого, побаченого, почутого.

Отже, історику варто взагалі уникати оцінних моральних суджень про історичні факти, події, вчинки. Історик повинен пояснити їх зумовленість, детермінантні зв'язки, їх роль і значення для наступної історії, долі держав і народів. Правильно писав свого часу Ф. Мерінг про те, що „не справа історика прикладати моральні мірила" в пізнанні минулого. „Моральні мірила постійно змінюються, і якщо покоління, що живе, хоче прикладати своє моральне мірило до минулих поколінь, то це означає мірити скам'янілі шари землі сипучими пісками, які несуться за вітром"[9]. Історичні події, люди, яких відтворює і пояснює історична наука, самі по собі є цінність. Вони самоцінні і не можуть піддаватися осуду чи виправданню.

Історична пам'ять є складним і своєрідним духовним феноменом. При його дослідженні слід зважити на ряд обставин.

По-перше. Історична пам'ять не існує в „чистому" вигляді, як, скажімо, історіографія чи будь-яка форма суспільної свідомості. (Зазначимо, що і форми суспільної свідомості не існують в „чистому" вигляді, натомість вони мають певну „окресленість" за предметом і способом відображення суспільного буття). Історична пам'ять втілюється і живе у матеріальній і духовній культурі, суспільних відносинах, мові, традиціях і звичаях, міфології та релігії, фольклорі, пам'ятках, символах, ритуалах тощо. Історична пам'ять не має власної предметної форми буття, її необхідно абстрагувати, вирізнити із тих форм, в яких вона втілена.

По-друге. Історична пам'ять тісно пов'язана з менталітетом народу, з етнонаціональною свідомістю. Ментальність – спосіб мислення і переживань, властивий людям даної соціальної і культурної спільності, це „душа" народу, його характер і духовний світ. У будь-яку історичну епоху люди володіють специфічним світобаченням і поводять себе у визначальній мірі залежно від тієї картини світу, що вкорінилась в їхній свідомості. Можна уявити людину без усвідомленої ідеології, яка була б його життєвою позицією, але не можна мислити людину без ментальності, яка у великій мірі детермінує його соціальну поведінку. Це все необхідно віднести і до історичної пам'яті. Неможливо її зрозуміти без урахування менталітету народу і, навпаки, ми не можемо пояснити і зрозуміти ментальності народу без вивчення його історичної пам'яті. Це пояснюється тим, що між історичною пам'яттю та ментальністю існує органічна єдність і взаємопроникнення. Історична пам'ять є проявом, носієм, віддзеркаленням ментальності народу, а сам менталітет завжди набуває своєї життєвості, реального існування через духовно-практичну діяльність народу і закріплюється в формах його історичної пам'яті.

Ментальність та історична пам'ять – єдність змісту і форми, внутрішнього і зовнішнього. Домінантною стороною тут виступає ментальність. В історичній пам'яті відбивається духовність, самосвідомість, менталітет народу.

По-третє. Слід зважити й на те, що історична пам'ять є не лише соціологічною чи історичною, але й соціально-психологічною категорією. А це означає, що всі основні

психологічні характеристики пам'яті цілком відносяться і до пам'яті історичної.

Відомо, що психологи поділяють пам'ять на довільну і мимовільну, довгочасну і короткочасну. Історична пам'ять є мимовільною пам'яттю. Вона фіксує, зберігає і відтворює ті події, явища, дійові особи, котрі безпосередньо вплетені у тканину реального народного життя, виражають чи торкаються інтересів людей, викликають у народу симпатії та любов чи антипатії і ненависть, себто дістають емоційно-морального забарвлення.

Історична ж наука відбиває історичну дійсність довільно, цілеспрямовано, вибірково, створюючи теоретичну модель реальної історії. У цій моделі наука прагне відтворити й зафіксувати головне, суттєве, необхідне в історії, що визначає її подальшу зміну. І в цей же час другорядні, несуттєві, випадкові (звісно, з погляду і за визначенням самих істориків) історичні факти ігноруються або просто позначаються. Як писав Ч. Райт Міллс, „історик представляє організовану пам'ять людства, і ця пам'ять у вигляді писаної історії надзвичайно схильна до перекручень"[10]. Але цих „правил" науки не дотримується історична пам'ять, позаяк розвивається за власними законами. І цілком закономірним видається той факт, що така подія як Бородинська битва, справедливо репрезентована наукою як доленосна віха в історії Російської держави, не залишила в історичній пам'яті народу скільки-небудь помітних слідів. Те ж саме можна сказати і про Полтавський бій, котрий залишив у пам'яті народу (фольклорі) досить незначні сліди[11]. Ці події аж ніяк не відповідають тому значенню, яке надавали їм тогочасні історики й пізніше – радянська історіографія.

Чому так сталося – це предмет окремого аналізу. Але такі факти лише підтверджують, що, по-перше, історична пам'ять носить мимовільний характер, а, по-друге, що розвиток історичної пам'яті є стихійним, нерегульованим процесом на відміну від організованої історичної науки, котра цілеспрямовано відображає дійсність.

Історична пам'ять є довгочасним відображенням дійсності. Те, що фіксується та зберігається в пам'яті народу, видозмінюючись, живе, функціонує, переходячи з покоління в покоління, з епохи в епоху. Адже традиції, звичаї, фольклор, народна мудрість, культура загалом не вмирають, вони лише змінюються, збагачуються новим змістом.

Зазначимо, що в історіографії фіксується чимало таких фактів, подій, постатей тощо, котрі й для самої науки носять короткочасний, „обов'язковий" характер, що зумовлено, наприклад, ідеологічними міркуваннями чи політичною кон'юнктурою. Історична ж пам'ять незалежна від будь-якої кон'юнктури.

Внаслідок всепроникливої присутності минулого в теперішньому історичній пам'яті належить одне з чільних місць у духовному житті суспільства, в його функціонуванні як життєздатного організму. Не буде перебільшенням, коли ми стверджуємо, що історична пам'ять посідає таке ж місце в суспільстві, як індивідуальна пам'ять у житті кожної людини. Людина, що втратила пам'ять, навіть якщо у всьому іншому вона абсолютно здорова, по суті, перестає бути людиною, оскільки вона перестає відчувати себе особистістю, втрачає своє „Я". Амнезія індивідуальної пам'яті руйнує індивід як особистість. Амнезія історичної пам'яті руйнує народ як етнос. Без історичної пам'яті неможливі ні становлення, соціологізація особистості, ні формування її національної самосвідомості, ні духовно-культурне відродження і оновлення суспільства загалом.

Досвід минулого, що зафіксований і збережений в історичній пам'яті народу, володіє високим моральним потенціалом, здатним перетворитися за певних обставин на реальну політичну силу. Не випадково в критичні періоди життя народу загострюється його інтерес до історії. Історична пам'ять стає джерелом його морального оновлення, духовної сили, політичної енергії. Тут відбивається істотна закономірність, що розкриває виховне в найширшому сенсі цього слова значення історичного досвіду.

Виховну функцію історичної пам'яті не можна, одначе, зводити до простого переліку прикладів з минулого для роздумів чи наслідування в теперішньому. Її роль в житті суспільства полягає в тому, що знання, переживання, оцінювання предками свого буття значною мірою формує саме ставлення до теперішнього. Знання минулого необхідне для розуміння, оцінки теперішнього, для вироблення своєї життєвої позиції, для визначення життєвого, морального,

політичного вибору, свого місця і ролі в складній, суперечливій соціальній дійсності. З цього приводу К. Ясперс зазначив: „Так само, як я бачу цілісність минулого, я пізнаю і теперішнє. Чим більш глибоких пластів я досягаю в минулому, тим інтенсивніше я беру участь у перебігу подій теперішнього”[12].

Пам’ять про минуле – це сумірність, співставлення нашого життя з життям наших предків, нашого народу, це усвідомлення нашої причетності і нашої відповідальності до того і за те, що було і що залишилось, що не повинно вмерти і зникнути з нашого власною смертю. Ми порівнюємо, зіставляємо теперішнє з минулим, своє життя і світопереживання з життям і світопереживанням попередніх поколінь. Ми переживаємо і оцінюємо теперішнє і очікуване майбуття через призму духовності наших предків. “А що б на це сказав мій батько?” – питання, що звичайно ставить перед собою духовно розвинута особа з приводу скоєного чи задуманого вчинку, відбиває, на наш погляд, ту соціальну, духовно-практичну функцію, яку виконує історична пам’ять. Якби для індивідуальної людини не існувало шляхів прилучення до досвіду історії, писав М. Бердяєв, то якою жалюгідною, спорожнілою і смертною була б людина. Проте людина в своєму справжньому житті „... знаходить істинну реальність великого історичного світу через історичну пам’ять, через внутрішній переказ, через внутрішнє прилучення долі свого індивідуального духу до долі історії”[13].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Эпохи и идеи. –М., 1987, –С.6,8; 2. Антипов Г.А. Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987, –С. 163; 3. Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982, –С.63; 4. Див. Дудар В.В. Історична свідомість: історіографія та історична пам’ять // Наукові записки Вінницького держуніверситету ім. М. Коцюбинського. Серія „Історія”– Вип.3 – Вінниця, 2001, –С.233-236. 5. Блок М. Аналогия истории или ремесло историка. – М., 1973; Февр Л. Бои за историю. – М., 1991; Гофф Жак Ле. Цивилизация средневекового запада. – М., 1992; 6. Цит. за Автонова Н.С., Караулов Ю.Н., Муравьев Ю.А. Культура, история, память // Вопросы философии – 1988, №3, –С.77; 7. Шмаков В.С. Структура исторического знания и картина мира. – Новосибирск, 1990, –С.55; 8. Горак Г.І. Від диявола до ангела? Чи прогресує людська духовність? – К., 1991, –С.24; 9. Меринг Ф. Об историческом материализме.– М., 1923, –С.31-32; 10. Цит. за Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод // Философские проблемы исторической науки. – М., 1969, С. 193; 11. Див. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. – М., 1976, –С.112-113; С.17; 12. Ясперс К. Смысл и назначение истории.– М., 1991, –С. 276. 13. Бердяєв Н. Смысл истории. – М., 1990. –С. 17.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСІЄВЕЦЬ Леся Миколаївна – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

БЕЗУГЛИЙ Андрій Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного технічного університету.

БОГАТЧУК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.

БУРТЯК Григорій Якович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВЕРЕЩАГІНА Олена Євгенівна – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії, історії музики та гри на музичних інструментах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОЛОВИК Валентин Пилипович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ВОРОЛІС Микола Григорович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ВОРОЛІС Ольга Миколаївна – м. Вінниця, магістрант історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГАЛАМАЙ Олена Миколаївна – м. Вінниця, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, директор державного архіву Вінницької області.

ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна –

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГУШИНЕЦЬ Наталія Олександрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного технічного університету.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького торгово-економічного інституту.

ДУДАР Володимир Володимирович – м. Вінниця, кандидат філософських наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Вінницької філії Міжнародної академії управління персоналом.

ДУДАР Володимир Павлович – м. Вінниця, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних і загальноосвітніх дисциплін Вінницького представництва

Міжнародного університету розвитку людини “Україна”.

ДУДНІК Олександр Якович – м. Київ, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

ЗАЄЦЬ Іван Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов’янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЗУЛЯК Іван Степанович – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

КОННОВА Майя Вікторівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

КОНОТОПЕНКО Олександр Петрович – м. Вінниця, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧЕНКО Павло Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРИВОРУЧКО Олександр Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРУКОВСЬКА Олена Миколаївна – м. Вінниця, викладач кафедри культурології, мистецтва та дизайну Вінницького державного технічного університету.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національно університету ім. Т.Г. Шевченка.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов’янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЧЕБО Тетяна Миколаївна – м. Одесса, аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

ЛЕВЧУК Костянтин Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного сільськогосподарського університету.

ЛИСЕНКО Михайло Олександрович – м. Харків, ад'юнкт кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

ЛОЙКО Олексій Герасимович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЛОЙКО Олена Олексіївна - м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МАЗУР Василь Митрофанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Вінницького коледжу менеджменту

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Лідія Семенівна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Шевченка.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна – м. Вінниця, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького інституту регіональної економіки та управління.

МОТЕНКО Ярослав Володимирович – м. Харків, аспірант Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕСТОРОВИЧ Антон Олексійович – м. Вінниця, аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ПЕТРЕНКО Віталій Іванович – м. Вінниця, завідувач відділу Державного архіву Вінницької області.

ПИЛЯВЕЦЬ Юрій Григорович – м. Псков, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук Псковського юридичного інституту.

ПЛАХОТНЮК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного технічного університету.

ПОП Юрій Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РАБЕНЧУК Олег Петрович – м. Київ, аспірант Київського Інституту Історії НАН України.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант Київського Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

РУДАВКА Станіслав Іванович – м. Вінниця, кандидат економічних наук, доцент кафедри суспільних наук Вінницького державного медичного університету ім. М.І. Пирогова.

СЕРГІЙЧУК Сергій Леонідович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СОЛОМОН Костянтин – м. Кишинів, доктор наук, доцент, завідувач кафедри історії румун Державного університету Молдови.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, завідувач бібліотеки.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту історії України НАН України.

ТОМУЛЕЦ Валентин – м. Кишинів, доктор наук, доцент Державного університету Молдови.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТРОФИМ'ЯК Богдан Євстрахович – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ШУНДА Никифор Миколайович – м. Вінниця, доктор педагогічних наук, професор, ректор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

УДК 9

ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2002. - 264 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Віддруковано у ВАТ «Вінницька обласна друкарня», зам. 2484, тир. 250.

Підписано до друку 14.06.2000. Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 350 прим. Зам. 192.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33